GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

Published under the Authority of the Government of His Highness the Maharaja Gaekwad of Baroda.

PARAS'URĀMAKALPASŪTRA

PART I

Volume XXII

परशुरामकल्पसूत्रम्

रामेश्वरकृतवृत्तिसहितम्

PARAS'URĀMAKALPASŪTRA

WITH RAMES'WARA'S COMMENTARY

EDITED BY

A. MAHADEVA SASTRI, B.A.

DIRECTOR, ADYAR LIBRARY, ADYAR, MADRAS

Author of the Vedic Law of Marriage etc, the English translation of Sankaracharya's Commentary on the Bhagavad-Gita and Taittiriya Upanishad Late Editor of the Mysore Government Oriental Library Sanskrit Series, Editor of the Adyar Library Series

BARODA

CENTRAL LIBRARY

1923

PREFACE

In writing this preface, I am tempted to refer to a few reminiscences of my visit to Baroda in 1909—an incident which has much to do with my undertaking to edit this work for Gaekwad's Oriental Series I was invited to visit Baroda by H H the Gaekwad through H H the Maharajah of Mysore in whose Government I was then serving as Curator, Government Oriental Library, Mysore, and Superintendent of studies in Maharajah's Samskrit College, Mysore The invitation was the direct outcome of my presentation to His Highness the Gaekwar of my pamphlets on questions of social reform such as marriage and caste During my seven weeks stay at Baroda I discussed, in His Highness' presence, the questions of caste reform with Baroda Pandits and delivered public lectures on the same I was greatly struck with His Highness keen personal interest in the subjects discussed and his encouragement in our private talks of free expression of my considered opinions His appreciation of the value of our ancient learning has since materialised in the addition of the Samskrit Section to the Central Library, which as the result of the labour of my friend Pandit R Anantakrishna Sastri bids fair to be one of the best collections in India His Highness' kind remembrance of me was evinced on several subsequent occasions, and when I retired from Mysore Government service in 1916 I was invited by His Highness to take charge of the Samskrit Section of the Library But as I had, on the invitation of the President of the Theosophical Society, already settled as the Director of the Adyar Library at the Headquarters of the Theosophical Society,

I could not accept His Highness' kind offer. But I have all along felt that Baroda and His Highness have a claim on my services, so that when I was invited to take some share in the editorial work in connection with the Gaekwad's Oriental Series I could not peremptorily decline, though I had then on my hands as much work as I had time to do. At first I was asked to edit Parasurama Kalpa Sutra and Nityotsava Paddhati, for which presumably I was held qualified because I had edited already Shri Shankaracharya's Saundarya Lahari with Lakshmidhara's Commentary published in the Mysore Government Oriental Library Series.

About five years have elapsed between my promise to edit this work and its performance and this delay requires some explanation. It was in the latter part of 1917 that at the request of my friend Pandit R. Anantakrishna Sastri of the Baroda Central Library I undertook to edit Parasurama Kalpa Sutra and Nityotsava for the Gaekwad's Oriental Series. I had, however, soon after to regretfully give it up owing to some pressing work I then had in hand. Thereupon Sir John Woodroffe who had for several years been making a special study of the subject was approached as one qualified for the work; but, as he was just then going on leave to Europe, he could only promise to take up the work after his return to India.

The work was again pressed on me and accepted. There was some delay even after this. I could not at once proceed with the edition of the Sutra as no good edition of the Sutra could be prepared with the materials then available. These consisted of a few indifferent manuscript copies of the Sutra which showed much divergence and two complete and a few fragmentary copies of Nityotsava. This latter again is a Paddhati based on the Sutra, but not a succinct gloss or commentary of the Sutra. By good chance, however, I soon got a copy of Ramesvara's Vritti on the Sutra, which was so full and informing that it was found worth

while publishing it along with the Sutra But this copy of the Vritti was far from correct, so that other copies were searched for, and a continued search of two years was crowned with the discovery of other manuscript copies, a careful collation of which enabled me to prepare a satisfactory edition of the Sutra and Vritti By the time the Sutra with Vritti was edited, the edition of Nityotsava became an easy affair, and good copies also of the latter have been secured in the meanwhile

This edition of the Parasurama Kalpa Sutra with Vritti is based on the following manuscripts

1 The copy belonging to the Adyar Library transcribed in Devanagari from a Telugu manuscript copy belonging to late Mr Jagga Rao of Vizagapatam This is cited as अ

2 The copy mentioned above was sent to Baroda for collation with the excellent MS copy belonging to Pandit Dhanvantram of Karnali The noteworthy readings of this copy were noted in the Adyar copy, and they are cited as those of क For the marking of the variants I am indebted to the kind services of Mr G K Srigondekar M A, Samskrit Librarian, Baroda Central Library, who worked at it assiduously for eight hours a day

3 A complete Devanagari copy belonging to the Baroda Library containing 302 leaves This copy was found to be fairly good giving correct readings where other copies were found faulty This is cited as क १

4 A copy in grantha character in three volumes made from a manuscript deposited in the Madras Government Oriental MSS Library The owner of this transcript Mr M V Sreenivasa Iyer of Triplicane (Madras) collated it with another MS copy and has noted in it variations from that other copy, and his copy is thus equivalent to two distinct copies of the work This transcript is cited as श्री

5 Portions of a copy of Ramesvara Vritti was got from the Benares Government Samskrit College Library for collation

familiar with the technicalities of the cult The commentator traverses many points of doctrine and practice as stated in the Nityotsava of Umānandanātha, remarking more than once that the latter does not rightly understand the meaning of the Sutra, and that being unlearned in the principles of Mimāmsa (the science of exegesis) he embodies in his system many things not warranted by the authority of the Sutra which he professes to follow closely Both of them, however, acknowledge their allegiance to the authority of Bhāskara-rāya, Umanandanatha having been his direct pupil, while Ramesvara was his pupil's pupil

Later on, another scholar named Lakshmana Ranade thought that both the writers mentioned above failed to grasp the true meaning of the Sutra and wrote in 1888 A D a commentary of his own In this work he quotes a passage from Tripurarahasya showing the origin of the Parasurama-Kalpa-Sutra. It runs as follows

[नारद प्रति सुमेधोक्ति]

आदौ श्रीदत्तगुरुणा शिष्याणां हितकाम्यया ।
स्वनाम्ना संहिता चक्रे त्रिपुरोपास्तिपद्धति ॥ १ ॥
अष्टादशसहस्राणि ग्रन्थतोऽभूच्च संहिता ।
अधीत्य तां जामदग्न्य विस्तृतां सागरोपमाम् ॥ २ ॥
गम्भीरगूढतात्पर्यां मन्दानां तत्र वै गतिम् ।
मत्वा सुदुर्लभां भूय संक्षिप्य विशदाशयम् ॥ ३ ॥
निर्ममे सूत्रजालं वै पञ्चाशत्खण्डमण्डितम् ।
तद्गुरोर्यज्जामदग्न्यादधीत सूत्रमण्डलम् ॥ ४ ॥
अधीत्य संहितां चापि तत्पश्चाद्गुरुनामन ।
सूत्रजाले संहितायां प्रतिबिम्बात्मकेऽभवत् ॥ ५ ॥
ग्रन्थतः षट्सहस्रं तु सूत्रं तदपि संस्थितम् ।
संहितार्थस्य संक्षेपात्मकं सूत्रमुदाहृतम् ॥ ६ ॥
संहितासूत्रयो सार संगृहीतं मया मुने ।
तद्दत्तरामसंवादात्मकमेव पुरा कृतम् ॥ ७ ॥

Lakshmana him elf paraphrases this pas age with a few additions of his own in the following terms

"In the Upasana Kanda of the Veda the Upasana or the contemplative worship is treated of in all its details These details were compiled by Siva in six classes of works known as Agama, Rahasya Samhita, Yamala, Arnava and Tantra, each class being devoted to a distinct Devata or form of the Supreme Bhargava Rama, son of Jamadagni saw them too vast and asked his revered master, Blessed Dattatreya who combined the Trinity in Himself, to abridge the system Accordingly, seeing that the Upasana of Tripura was the highest of all forms of worship and that its effect included the effects of all other forms of worship, compo ed Datta Samhita comprising eighteen thousand verses, in which the worship of Tripura was laid down in all its details in a succinct form From Him Bhargava Rama learnt the Samhita But, finding that it was still too vast in extent and that its meaning was still too deep for the average devotee to understand, Rama abridged the system still further and presented it in an intelligible form This abridgment contained six thousand Sutras in fifty *Khandas* or sections Rama's pupil, again, Sumedha of the Harita family who studied this Sutra from his master, found the work almost as vast as Datta Samhita, and so made an abridgment of the Samhita and Sutra in the shape of another work of Sutras, taking the form of a dialogue between Datta and Rama It is this abridgment that has come down to us as the Parasurama Kalpa Sutra comprising ten Khandas Though the work is not apparently in the form of a dialogue still, it may be inferred from the concluding passage of the work that it is a dialogue between the master and his pupil"

Lakshmana then proceeds to show the necessity for his own work

"Finding this Sutra too deep in its meaning for ordinary students to understand, Umanandanatha, a disciple of the

Blessed Bhaskararaya, composed in 1775 A D the work *Nityotsava* laying down clearly and methodically the system of worship taught in the Sutra. A later scholar, Ramesvara Sastri, a disciple of a disciple (*prasishya*) of Sri Bhaskararaja, thought that Nityotsava failed to represent the Sutra's true meaning and wrote in 1831 A D a succinct gloss (*Vritti*) of the Sutra, by name Saubhagya sudhodaya. This latter work too failing to bring out the true meaning of the Sutra, I proceed to write this commentary, *Sutra tattva vimarsini*, to explain the true meaning of the Sutra."

Of course these commentators try to show, by applying exegetic rules to the interpretation of the texts, that their own conclusions are correct. It is, however, of little practical use to enter into the merits of these contentions, especially in these matters of transcendental nature, in which tradition, as handed down from masters to pupils, should govern the actual practice. The same texts may be easily interpreted so as to support conflicting views.

A MAHADEVA SASTRI

विषयसूचिका

चतुर्थः खण्डः—ललिताक्रमः

सप्तमः खण्डः—वाराहीक्रमः

अष्टमः खण्डः—परा-क्रमः

दशमः खण्डः—सर्वसाधारणक्रमः

ॐ

श्रीमहात्रिपुरसुन्दर्यै नमः

परशुरामकल्पसूत्रम्

रामेश्वरकृतवृत्तिसहितम्

प्रथमः खण्डः—दीक्षाविधिः

वृत्तिभूमिका

श्रीवल्लभापयोधरसंश्लिष्टालेपराञ्जितोत्सङ्गकम् ।
वन्दे गजेन्द्रवदनं बालसहस्रांशुकोटिसच्छायम् ॥
या परशिवे स्फुरन्ती पूर्णाऽहन्तापदेन संश्लिष्टा ।
द्वैतं भावं प्राप्ता पश्चादम्बा परामिमां स्तुम्ये ॥
या पञ्चप्रेतसंस्था परशिवनिलया शक्तय कामबुद्धि-
कर्माद्या यन्मयूखाः समुदयपरिरक्षाऽन्तकर्त्र्यो बभूवुः ।
या पश्यन्त्यादिरूपा सकलजनवचोजालमाविष्करोति
सा मे वाग्देवतेयं विलसतु वदने चित्तमालिन्यहन्त्री ॥
श्रीमद्यशोवदम्बाभासुरवामाङ्कमजताऽङ्घ्रिपद्मम् ।
मम विधिसुषिरसरोरुहकल्पितनिलयं नमामि नाथेन्द्रम् ॥
यो भृगुवंशे भूत्वा क्षत्रं जघ्ने त्रिसप्तकृत्वस्तम् ।
षष्ठं श्रीमद्विष्णोरवतारं नौमि वीरेन्द्रम् ॥

सुब्रह्मण्यं च पितरं गुरुचाम्बां च मातरम् ।
प्रणमामि फलावाप्त्यै तावेव शरणं मम ॥
विचार्य नानातन्त्रादीन् मीमांसान्यायविस्तरम् ।
नानादेशसमानीतपुस्तकैः परिशोध्य च ॥
जामदग्न्येन रचितं कल्पसूत्रं यथामति ।
विस्तारयति गूढार्थं श्रीविद्योपास्तिसिद्धये ॥
रामेश्वरः श्रीललिताप्रेरित काश्यपोद्भव ॥

दीक्षाऽधिकारः

इह खलु श्रीभगवान् श्रीपरशुराम आधुनिकेषु मन्दमतिषु कृपालुः श्रीशिवनिर्मितान्यसंख्यानि तन्त्राणि पर्यालोच्य सर्वाण्युपसंहृत्य तुरीयपुरुषार्थसाधनं [illegible] दर्शयन् प्रतिजानीते—

अथातो दीक्षां व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

प्रयोगकर्ताऽहमिति फलितोऽर्थः । व्याख्यास्याम इति बहुवचनं उपासनाप्रवर्तकाचार्यानन्यानपि सङ्ग्रहीतुम् । यथा लोके गुरुतरकार्यनिर्माणे "वयं कुर्मः" इत्यन्यऽपि सगृह्यन्ते तथा । अनेन दीक्षाव्याख्यानं अतिकठिनमिति सूचितम् । यद्वा—"अस्मदो द्वयोश्च" एकत्वे द्वित्वे च विवक्षिते अस्मदो बहुवचनं स्यादिति तदर्थः । तथा च अस्मच्छब्दस्य कर्तृवाचकस्य बहुवचनान्तत्वात् तत्समानवचनलोपपत्तये व्याख्यास्याम इति बहुवचनम् ॥

तन्त्राप्रामाण्यशङ्कानिरासः

ननु कल्पसूत्रव्याख्यानं वैदिकानामयुक्तं, तस्य तन्त्रेषु परिगणितत्वेन, तन्त्राणां नैवलम्भिकमूलत्वेनाप्रामाण्यात् । तदुक्तं वार्तिके भट्टपादैः—

'लोभादिकारणं चात्र बहेवान्यत् प्रतीयते ।
यस्मिन् सन्निहिते दृष्टे नास्ति मूलान्तरानुमा ॥
शाक्यादयश्च सर्वत्र कुर्वाणा धर्मदेशनाम् ।
हेतुजालविनिर्मुक्ता न कदाचन कुर्वते ॥
न च वैदिकमूलत्वमुच्यते गौतमादिवत् ।
हेतवश्चाभिधीयन्ते ये धर्माद् दूरतः स्थिताः ॥
एत एव च ते येषां वाङ्मात्रेणापि नार्चनम् ।
पाषण्डिनोऽपि कर्मस्था हेतुकाश्चैत एव हि ॥

इति ।' "एवं यान्यन्यानि त्रयीविद्भिः न परिगृहीतानि किंचित्तन्मिश्रधर्मकञ्चुकच्छायापतितानि लोकोपसङ्ग्रहलाभपूजाख्यातिप्रयोजनपराणि त्रयीविपरीतासम्बद्धदृष्टशोभादिप्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्तियुक्तिमूलोपनिबद्धानि सांख्ययोगपाञ्चरात्रपाशुपतशाक्यनिर्ग्रन्थपरिगृहीतधर्माधर्मनिबन्धनानि विषचिकित्सावशीकरणोच्चाटनोन्मादनादिसमर्थनानि कादाचित्कसिद्धिदर्शनबलेन अहिंसासत्यवचनदमदानदयाऽऽदि श्रुतिस्मृतिसंवादिस्तोकार्थगन्धवासितनीविकाप्रायार्थान्तरोपदेशानि, यानि म्लेच्छाचारमिश्रकभोजनाचरणनिबन्धनानि, तेषामेवैतच्छ्रुतिविरोधहेतुदर्शनाभ्यामनपेक्षणीयत्वं प्रतिपाद्यते" इति च ग्रन्थेन । एवं श्रीसूतसंहितायां ब्रह्मगीताद्वितीयाध्यायेऽपि—

वेदमार्गमिमं मुक्त्वा मार्गमन्यं समाश्रितः ।
हस्तस्थं पायसं त्यक्त्वा लिहेत् कूर्परमात्मनः ॥
विना वेदेन जन्तूनां मुक्तिर्मार्गान्तरेण चेत् ।
तमस्यपि विनाऽऽलोकं ते पश्यन्ति घटादिकम् ॥
तस्माद्वेदोदितो ह्यर्थः सत्यं सत्यं मयोदितम् ।
अन्यत्र वेदितो ह्यर्थो न सत्यः परमार्थतः ॥ इति ॥
तत्र तत्रैव तर्काश्च प्रवर्तन्ते यथाबलम् ।
सर्व वाचः श्रुतिस्मृत्योर्विरुद्धा इति मे मतिः ॥ इति ॥

यज्ञवैभवखण्डे एकचत्वारिंशेऽध्याये—

बहुनाऽत्र किमुक्तेन श्रुतिस्मृत्युदितं विना ।
यत्किंचिदपि कुर्वाणः पातकी स्यान्न संशयः ॥

इति वैदिकान्यमार्गनिन्दा श्रूयते । अग्निपुराणेऽपि वेदराशिना सार्कं नारकिणां संवादे—

तन्त्रदीक्षामनुप्राप्ता लोभोपहतचेतसा ।
त्यक्त्वा वैदिकमध्वानं तेन दह्यामहे वयम् ॥ इति ॥

पद्मपुराणे पुष्करमाहात्म्ये—

न च पाषण्डिनो लोके तान्त्रिका नास्तिकाश्च ये ।
तैर्दुष्प्रापमिदं तीर्थम् ॥

इति तान्त्रिकपुरुषनिन्दया तन्त्रस्याश्रद्धेयत्वं स्पष्टम् । एवमन्यत्रापि बहुपुराणेषु तन्त्रनिन्दाया बहुलमुपलम्भात् । मपञ्चकादरविधायकशास्त्रस्य लोभैकमूलत्वं सुस्पष्टम् । वैसर्जनीयवासोग्रहणशास्त्रस्य लोभैकमूलत्वं साधितम् । किमु मपञ्चकमेवकस्य लोभमूलत्वे प्रतिरोधः । तस्मात् इदं शास्त्रं आस्तिकैः न व्याख्येयम् इति चेत्— नैवम् । किं भट्टपादानां पुराणानि पाद्मादीनि प्रमाणत्वेन अभिमतानि न वा? यदि प्रमाणत्वेन अभिमतानि तर्हि तेषु तन्त्रप्रामाण्यं बहुशः अधिकारिविशेषविषयं श्रूयते । तथा हि सूतसंहितायां ब्रह्मगीताद्वितीयाध्याये—

तथाऽपि स्वप्नदृष्टं हि वस्तु स्वर्गनिवासिनः ।
सूचकं हि भवत्येव आगमस्यार्थसिद्धये ॥
तथैव मार्गात् सम्भ्रान्ता अपि वेदोदितस्य तु ।
अर्थस्य प्राप्तिसिद्ध्यर्थं भवन्त्येव न संशयः ॥
तस्माद्वेदेतरा मार्गा नैव त्याज्या निरूपणे ॥ इति ॥

सूतसंहितायां शिवमाहात्म्यखण्डे पञ्चमाध्याये—

पूजा शक्ते परस्यास्तु द्विविधा परिकीर्तिता ।
बाह्याभ्यन्तरभेदेन बाह्या च द्विविधा मता ॥
वैदिकी तान्त्रिकी चेति द्विजेन्द्रास्तान्त्रिकी तु सा ।
त[illegible] नान्यस्य वैदिकी वैदिकस्य हि ॥
आभ्[illegible] नाना पूजा विधा व्यवस्थिता ॥ इति ॥

एवं सूतसंहि[illegible] खण्डे—

पाञ्चरात्रादितन्त्राणां वेदमूलत्वमास्तिकाः ।
न हि स्वतन्त्रास्तेन भ्रान्तिमूला निरूपणं ॥
तथाऽपि योंऽशो मार्गाणां वेदेन न विरुध्यते ।
सोंऽशः प्रमाणमित्युक्तं केषाञ्चिदधिकारिणाम् ॥ इति
तान्त्रिकाणामहं देवि लभ्योऽस्मि व्यवधानतः ।
लभ्यो वैदिकनिष्ठानामहमव्यवधानतः ॥ इति च ॥

एवं तत्रैव यज्ञवैभवखण्डे विंशोऽध्याये—

शैवागमोदितो धर्मो द्विधा पूर्वमुदीरितः ।
अधःस्रोतोद्भवस्त्वेक ऊर्ध्वस्रोतोद्भवोऽपरः ॥
अधःस्रोतोद्भवाद्धर्मादूर्ध्वस्रोतोद्भवो वरः ।
कामिकादिप्रभेदेन स भिन्नोऽनेकधा द्विजाः ॥
अधःस्रोतोद्भवो धर्मो बहुधा मदितस्तथा ।
ऊर्ध्वस्रोतोद्भवाद्धर्मात् स्वानां धर्मा महत्तरा ॥ इति,

तत्रैव द्वाविंशेऽध्याये—

तस्मान्मार्गान्तराणां तु प्रामाण्यं वेदवित्तमाः ।
मुक्तिरन्यत्र नास्त्येव क्रमेणैवात्र सा मता ॥
अतो वेदान्तमार्गस्थो महादेवोऽर्चिणेण तु ।
मुक्तिं ददाति नान्यत्र स्थितः सोऽपि क्रमेण तु ॥
ददाति परमां मुक्तिं ह्येषा शाश्वती श्रुतिः ॥ इति ॥

तत्रैव—

अतो वेदस्थितो मर्त्यो नान्यमार्गं समाश्रयेत् ।
अतोऽधिकारिभेदेन मार्गा मानं न संशयः ॥

तत्रैवैकस्मिन् परिवृत्ते तत्रत्यश्लोकाः —

ईश्वरस्य स्वरूपं च बन्धहेतौ तथैव च ।
जगतः कारणे मुक्तौ ज्ञानादौ च तथैव च ॥
मार्गाणां ये विरुद्धांशा वेदान्तेन विचक्षणाः ।
तेऽपि मन्दमतीनां च महामोहावृतात्मनाम् ॥
वाञ्छामात्रानुगुण्येन प्रवृत्ता न यथार्थतः ।
दर्शयित्वा तृणं मर्त्यो धावन्तीं गां यथाऽग्रहीत् ॥
दर्शयित्वा तथा क्षुद्रमिष्टं पूर्वं महेश्वरः ।
पश्चात् पाकानुगुण्येन ददाति ज्ञानमुत्तमम् ॥
तस्मादुक्तेन मार्गेण शिवेन कथिता अमी ।
मार्गा मानं न चामानं मृषावादी कथं शिवः ॥ इति ॥

तथा ब्रह्माण्डपुराणे—

स्वमातृजारवद् गोप्या विद्यैषेत्यागमा जगुः ॥

इत्यागमानां प्रमाणत्वेनोपन्यासः । तथा ब्रह्मोत्तरखण्डे प्रदोषमाहात्म्ये प्रदोषपूजा तान्त्रिकस्मरण्या ब्राह्मणराजपुत्रयोरुपदिष्टा । तेन च फलप्राप्तिरिति इतिहासः सुस्पष्टं प्रतीयते । श्रीमद्भागवते गजेन्द्रस्तुतौ "सर्वागमाम्नायमहार्णवाय" इति । आगमाः पाञ्चरात्रादितन्त्राणि इति श्रीधरस्वामिव्याख्या । तथा ब्रह्मस्तुतौ

रूपं तथैतत्पुरुषर्षभेज्यं श्रेयोऽर्थिभिर्वैदिकतान्त्रिकेण ॥ इति ॥

तथा एकादशस्कन्धे करभोजनोपदेशे द्वापरपूजाविधाने कलिपूजायां च वचनानि यथा—

यजन्ते वेदतन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप ।
नानातन्त्रविधानेन कलावपि तथा शृणु ॥ इति ॥

नानातन्त्रविधानेनेति कलौ तन्त्रमार्गप्राधान्यं दर्शयतीति श्रीधरस्वामिव्याख्यानम् । एवं एकादशस्कन्धे उद्धवोपदेशेऽपि—

वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः ॥

इति वैदिकतान्त्रिकभेदेन त्रिप्रकारपूजा श्रीभगवतोपदिष्टा सर्वैरुपलभ्यते । श्रीमहाभारते अर्जुनस्तुतौ—

आम्नायागमवेद्याय शुद्धबुद्धाय ते नमः ॥ इति ॥

एवमादीनि तन्त्रप्रामाण्यप्रतिपादकवचनानि सहस्रश उपलभ्यन्ते । ग्रन्थविस्तरभयान्नेह प्रपञ्च्यन्ते । एवं योगमार्गप्रामाण्यव्यवस्थापकानि वचनानि श्रीमन्महाभारते भगवद्गीतासु मोक्षधर्मादौ च असकृच्छ्रूयन्ते । तथा भागवते काशीखण्डादिनिखिलपुराणेषु च पदेपदे उपलभ्यन्ते । एवं सति भट्टपादाः कथं सांख्ययोगतन्त्राणामप्रामाण्यं ब्रूयुः । न वा पुराणानामप्रामाण्यमिति शक्यते वक्तुम्,

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

इति विद्यासु परिगणनात्, "यदथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि" इति वेदेऽपि पुराणस्य प्रमाणमध्यपरिगणनात् । एवं उक्तवचनकलापैः एवंविधैरन्यैश्च तन्त्राणां सिद्धे प्रामाण्ये अप्रामाण्यं ब्रह्मणाऽपि व्यवस्थापयितुं न शक्यम् ॥

सर्वतन्त्राणां वेदबाह्यत्वशङ्कानिरासः

ननु भवत्वधिकारिविशेषे वेदभ्रष्टे पुरुषे स्त्रीशूद्राणां संकरेषु च तन्त्राणां प्रामाण्यं, न वैदिके । न च वैदिकातिरिक्ते तन्त्रस्य अधिकारसंकोचकप्रमाणाभाव इति वक्तुं शक्यम् । पूर्वं सूतसंहितावचनस्य "तान्त्रिकस्यैव नान्यस्य वैदिको वैदिकस्य हि" इति लिखितस्य सत्त्वात् । एवं सूतसंहितायामेव मुक्तिखण्डे—

अत्यन्तगलितानां तु प्राणिना वेदमार्गत· ।
पाञ्चरात्रादयो मार्गा· कालेनैवोपकारका ॥ इति ॥

तत्रैव सूतगीतायाम्—

श्रुतिपथगलिताना मानुषाणां तु तन्त्रं
गुरुगुरुरखिलेश सर्ववित् प्राह शंभु ।
श्रुतिपथनिरताना तत्र नैवास्ति किंचिन्
हितकरमिह सर्वं पुष्कलं सत्यमुक्तम् ॥

इति प्रमाणान्तरवचनात् । तस्मात् प्रमाणान्यपि तन्त्राणि वेदमार्गगलितस्यैव न वैदिकस्येति चेत्—

न। यच्च श्रुतिपथगलितानामिति सूतगीतावचनं तत्रत्य तन्त्रपदं तन्त्रविशेषपरम्। तच्च तन्त्रं शैवागम इति प्रसिद्धम्, दक्षिणदेशे च भाषया जङ्गम इति प्रसिद्धेरनुष्ठितम् । कथमिदमेवेति ज्ञापकमिति चेत्, अस्ति ज्ञापकं पूर्वोक्तवचनसमीप एव—

श्रुतिपथगलितानां सर्वतन्त्रेषु लिङ्गं
कथितमखिलदु खध्वंसकं तत्र धार्यम् ।
श्रुतिपथनिरताना तत् सदा नैव धार्यम् ॥ इति ॥

तत्र लिङ्गधारणं शैवागमेन बहुफलसाधनमिति प्रतिपादितम् । तत्संप्रदायानुवर्तिनो लिङ्गं दक्षिणबाहौ गळे वा धारयन्ति इत्याचारोऽप्युपलभ्यते । तथा चास्मिन् वचने "श्रुतिपथगलिताना सर्वतन्त्रेषु" इत्युक्तं "प्रतिपादितं" इति शेष । एवं च, यस्मिन् तन्त्रे लिङ्गधारणं प्रतिपादितं तत्तन्त्र श्रुतिभ्रष्टानामित्यत्र लिङ्गम् । यथा "छागस्य वपाया मेदस" इति मन्त्रलिङ्गेन पशुशब्दसंकोच तथा । किंच, श्रीमदध्यात्मरामायणे श्रीलक्ष्मणप्रश्न —

ब्रह्मक्षत्रादिवर्णानामाश्रमाणा च मोक्षदम् ।
स्त्रीशूद्राणा च राजेन्द्र सुलभं मुक्तिसाधनम् ॥
तव भक्ताय मे भ्रात्रे ब्रूहि लोकोपकारकम् ॥ इति ॥

तदुत्तर 'श्रीराम उवाच' इत्यारभ्य

> दशावरणपूजा वै ह्यागमोक्ता प्रकारयेत् ।
> होम कुर्यात् प्रयत्नेन विधिना तन्त्रकोविद ।
> [1]आगमोक्तेन मार्गेण कुण्डनागमवित्तम ॥ इति ॥

एव ब्राह्मणादीना वर्णाना ब्रह्मचर्यादीनामाश्रमाणा च मोक्षोपायप्रश्ने आगमोक्त पूजा कर्तव्येति तदुत्तर अनन्यगतिक वैदिकोऽपि तान्त्रिक सन् प्रतिपादयति तन्मात्सर्यशून्येन तत्त्वबुभुत्सुना त्वदुत्तमवगम्यम । न हि चैत्र कुशलो न इति प्रश्ने मैत्र कुशल इति प्रामाणिक सन् ब्रूयात । तस्मात् श्रीरामोक्त ब्राह्मणादिविषयम । न ह्यवैदिको ब्राह्मण क्षत्रियश्च लोके प्रसिद्ध । न च—ब्राह्मण क्षत्रियो वा ब्रह्महत्याऽऽदिमहापातकैः पातित्य गत वेदमार्गभ्रष्ट —तत्र ब्राह्मणत्व वेदमार्गगलितत्व उभय चास्तीति स एव तन्त्रोदितेष्वधिकारीति वाच्यम, ब्रह्मक्षत्रादिकल्याणप्रश्ने तदुत्तरत्वेनपूजाविधाने—

> स्वगृह्योक्तप्रकारेण द्विजत्व प्राप्य मानव ।
> प्रात स्नान प्रकुर्वीत प्रथम देहशुद्धय ।
> वेदतन्त्रोदितैर्मन्त्रैर्मृल्लेपनविधानत ॥

इति द्वन्द्वसमासेन एकस्यैव पुरुषस्य वैदिकमन्त्रसहिततान्त्रिकमन्त्राणा स्नानकरणत्व विधीयते । तथा च वेदबाह्यमुद्दिश्य तन्त्रसामान्यानुष्ठानविधि इति स्वीकृत्य श्रीरामतापनीयप्रामाण्यनिर्वाहो गीर्वाणगुरूणामप्यशक्य एव । एव श्रीभागवते एकादश स्कन्धे उद्धवोपदेशे—

> उभाभ्या वेदतन्त्राभ्या मह्य तूभयसिद्धये ॥ इति ॥

उपसहारे तत्रैव—

> एव क्रियायोगपथै पुमान् वैदिकतान्त्रिकै ।
> अर्चन्नुभयत सिद्धि मत्तो विन्दत्यभीप्सिताम ॥ इति ॥

[1] 'अगस्त्योक्तेन' इति क्वचित्

तस्मात् श्रुतिपथगलितानामिति वचनं जङ्गमादिलिङ्गधारिपरम् । एवं मुक्तिखण्ड-स्थपूर्वोक्तात्यन्तगलितानामिति वचने "पाञ्चरात्रादयो मार्गा" इति आदिपदेन शैवागमस्य जङ्गमपरिगृहीतस्य ग्रहणं, न ज्ञानार्णवकल्पसूत्रादीनाम्, तस्मिन् वेदभ्रष्टाधिकारिकत्वस्य कुत्सनेन तेन महत्त्वाख्यत्वात् । यच्च शिवमाहात्म्य-खण्डे "पूजा भक्तेः परायास्तु" इत्यारभ्य

वैदिकी तान्त्रिकी चेति द्विजेन्द्रास्तान्त्रिकी तु सा ।
तान्त्रिकस्यैव नान्यस्य वैदिकी वैदिकस्य हि ॥

इति वचनं, तस्य अयमभिप्रायः—वैदिकः स्वगृह्योक्तोपनयनादिसंस्कृतः । तान्त्रिकः तन्त्रोदीरितकुण्डमण्डपादिपुरस्सरं दीक्षासंस्कृतः । न तान्त्रिको नाम श्रुतिपथगलितः, तस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् । तथा च अनेन वचनेन उपनयनादिनिमित्ते वैदिकस्थान पूजाऽऽदिर्नैमित्तिकम् । तन्त्रदीक्षानिमित्ते नैमित्तिकं तान्त्रिकस्थानपूजाऽऽदि विधीयते । यत्रैकं निमित्तं तत्रैकं केवलवैदिके । शूद्रादौ केवलतान्त्रिकम् । यत्र उभयं तत्र उभयानुष्ठाने न किमपि बाधकम् । अस्यैवार्थः स्पष्टीकृतः त्रिपुरार्णवे—

त्रैवर्णिकैर्वैदिकान्ते तान्त्रिकं क्रियतेऽखिलम् ॥ इति ॥

इममेवार्थं संक्षेपेण श्रीगर्भोऽप्याह—वेदतन्त्रोदितैर्मन्त्रैरिति । तस्मात् सर्वतन्त्रा-नुष्ठानं वेदबाह्यपरमिति सिद्धान्तो वचनान्तरानवलोकनव्यामोहविलासरूप एव । पाञ्चरा-त्रादीनां तु श्रुतिपथगलितमुद्दिश्यैव प्रवृत्तिः, तन्नाम गृहीत्वा आहत्य विधानात् । एवमेव कापालमपि—

पाञ्चरात्रे च कापाले तथा कालामुखेऽपि च ।
अधिकारो वैदिकानां नास्ति नास्ति मुनीश्वराः ॥

इत्यगस्त्यसंहितावचनात् । तथा च निर्णीत एवार्थे भट्टपादानामभिप्रायः । अत एव पाञ्चरात्रस्यैव तन्त्रमध्ये पृथक् नाम गृहीतम् । न तु सर्वतन्त्राणां ग्रहणं कृतं, तत्रैव वेदविरुद्धानां स्मृतिविरुद्धानां च धर्माणां भूम्नि उपलभ्यमानत्वात् । न हि शाक्यादिवत् शाक्तादितन्त्रेषु वेदविरुद्धमनुष्ठानमीषदप्युपलभ्यते । यानि तु "वेदमार्गमिमं त्यक्त्वा" इत्यादिवचनानि तानि वैदिकस्य वैदिकमार्गं सर्वथा त्यक्त्वा केवलतन्त्रमार्गाश्रयणे तन्निन्दापराणि, मुक्त्यानित्यादिवत् । यद्वा—

पूर्वं वेदमार्गं विनिन्द्य "तस्माद्वेदोदितो ह्यर्थः सत्यं सत्यं न संशयः" इति सर्वेण निन्दाप्रशंसारूपविशिष्टार्थवादेन मिलित्वा वेदमार्गाचरणं कर्तव्यं इत्येकविधिकल्पने लाघवम्। पूर्वपक्षे निन्दया तान्त्रिककर्मणः समुच्चयः, "तस्माद्वेदोदित" इति स्तुत्या वैदिककर्मणो विधिः कल्प्य इति गौरवं स्यात्। पूर्वोक्ताग्निपुराणवचनं पाद्मं च तन्त्रविशेषपरं, पूर्वोक्तयुक्तेः। अत एव "तन्त्रेषु दीक्षितः" इत्यादिवचनानि निन्दारूपाणि वैदिकप्रशंसापराणि इति श्रीविद्यारण्यस्वामिभिरपि तत्रैव व्याख्यानम्। एवमेव भट्टपादैः योगस्य निरस्तप्रामाण्यस्यापि विषयान्तरं सुधीभिरूह्यम्। असङ्गतत्वात् ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिख्यते। भट्टपादोक्त्यपेक्षया पुराणानां तन्त्राणां च प्रामाण्यं वरिष्ठम्। अतो दुर्बलप्रमाणस्य प्रबलप्रमाणानुसारेण संकोचो युक्त एव। अन्यथा तस्मिन्नेव अधिकरणे "अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यं चरेत्" इति स्मृतिः, "जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत" इति श्रुतिः, अनयोर्विरोधः, इत्थम्—अष्टाचत्वारिंशद्वर्षानन्तरं विवाहे जातपुत्रः कृष्णकेशश्च पुरुषः प्रसिद्धोऽग्न्याधानाधिकारी। अतो द्वयोर्विरोधे प्रबलश्रुत्यनुसारेण स्मृतिस्थब्राह्मणपदं अन्यादिपरम्। तस्याग्निसाध्यश्रौत-कर्मानधिकारित्वेन श्रुत्यविरोध इति तत्रैव प्रतिपादितो ग्रन्थो विरुध्येत। तस्माद्वैदिकानां शाक्तशैवादितन्त्रप्रतिपादितकर्मस्वधिकार इति भट्टपादानामप्यभिप्राय इति पूर्वयुक्तिभिः सिद्धम्। एतेन भट्टोजिदीक्षितलिखिततन्त्रप्रामाण्यखण्डनमपि परास्तं ज्ञेयं सूरिभिः। पुराणवचनानामपि व्यवस्थैवमेव। यच्चोक्तं दृष्टप्रयोजनकत्वं सपक्षकर्माकारविधायकशास्त्रस्य लोभमूलतया भ्रान्तित्वं चेति, तच्च "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इति, "सुराग्रहा गृह्यन्ते" इत्यत्रापि वेदे तुल्यम्। नहि इदं प्रमाणं इति श्रद्धामुल्लङ्घ्य प्रामाण्यव्यवस्था कर्तुं ब्रह्मापि समर्थः। अतो वैदिकानां पूर्वसंस्कारवशात् उत्पन्नो 'वेदः प्रमाणं' इति श्रद्धाविशेष एव प्रामाण्यव्यवस्थापकः प्रथमः। ततश्च तदविरुद्धानामेव तन्मूलकतया प्रामाण्यं, तद्विरुद्धं तु वैदिकस्य अप्रमाणमेव। किंच—श्रीसुन्दरीतन्त्राणि तु यथा तैत्तिरीयशाखोपभृतानि बोधायनापस्तम्बादिषट्सूत्राणि प्रमाणं तथा सुन्दरीतापिनीपञ्चकभावनाकौलोपनिषद्रूपाणि तद्व्याख्यानरूपाणि न स्वकपोलकल्पितानि। अतोऽपि वेदव्याख्यानरूपत्वान्निःशङ्कं वैदिकैः परिगृहीतव्यानि। सप्तशत्यादिवचनस्य यथा वेदाविरुद्धता तथा उपरिष्टात् वक्ष्यामः॥

शुद्धचित्तस्यैव सुन्दरीविद्याऽधिकार:

वैदिकैर्ग्राह्यत्वेऽपि न सर्वेषां वैदिकानामत्राधिकार: । यथा ब्रह्मस्वरूपस्य उपनिषद्भागस्यैकदेशप्रतिपाद्यत्वेऽपि तज्जिज्ञासायां न सर्वेषामधिकार:, किंतु साधनचतुष्टयसंपन्नानां वैदिकानामेवाधिकार:, तथाऽत्र केषां चिदेवाधिकार: । तथा हि ब्राह्मणस्य उपनयनाद्यारभ्य प्रथमभूमिका स्वाध्यायाध्ययनम् । तदनन्तरं "स्थाणुरयं भारहार: किलाभूत्" इति अनर्थज्ञ निन्दां, "योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते" इत्यर्थज्ञाने फलं च श्रुत्वा अर्थज्ञानसिद्ध्यर्थं कल्पनिगमनिरुक्तव्याकरणन्यायानधीत्य पूर्वमीमांसाऽऽद्यभ्यस्य वेदार्थं ज्ञात्वा "न ज्ञानमात्रेण कृतार्थतामियात्" इति स्मृत्या अर्थं ज्ञात्वा कर्माननुष्ठातरि निन्दां श्रुत्वा अनुष्ठानभूमिकामारूढो निखिलस्मृतिश्रुत्युदितं कर्म बहुजन्मस्वनुतिष्ठन् तैः कर्मभिः परिशुद्धचित्त: संसारे नात्यन्तमासक्तो नाप्यत्यन्तमनासक्तश्च यदा भवति तदा भक्तिभूमिकाऽऽरोहणयोग्यो भवति । तदुक्तं भागवते—

न निर्विण्णो न चासक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिद: ॥ इति ॥

यदा न निर्विण्णः न चासक्त:, भक्तियोग: तदा सिद्धिद इत्यर्थ: । तादृशभक्तिभूमिकामनारुह्य न कदाऽपि परमपुरुषार्थलाभ: । तदुक्तं श्रीमद्भागवते—

अनिमित्ता भगवति भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ।
जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा ॥ इति ॥

भक्तिस्वरूपम्

तत्र भक्तिर्नाम आराध्यत्वप्रकारकज्ञानविशेषोऽनाहार्य: स्वाभाविक इति नैय्यायिका: । भक्तिर्नाम भगवद्विषयिणी अन्तःकरणस्य तदाकारतया परिणामात्मिका वृत्तिः । तत्र प्रमाणम्—

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
त्वामनुस्मरत: सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥

इति भगवद्विषयप्रीतियाच्ञायां प्रह्लादं प्रति श्रीभगवद्वाक्यम्—

भक्तिर्मयि तवास्त्येव भूयोऽप्येवं भविष्यति ॥

इति भक्तिप्राप्तिर्भविष्यतीति वरदानेन स्मृतिर्ममास्त्विति भक्तियाच्ञैवेति ज्ञायते। न हि घटं याचित्वा पटदानं युक्तम्। तस्मात् अनुस्यूतभगवत्स्मृतिः भक्तिः, सैव निरुपाधिकी प्रीतिरित्यपि व्यवह्रियते इति पौराणिकाः।

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी।

इति श्रीभगवद्वचनमपि अखण्डश्रीभगवत्स्मृतिपरम्। युक्तं चैतत्, श्रीभागवते अस्यैवार्थस्योक्तत्वात्। तथाहि—

देवानां गुणलिङ्गानां आनुश्रविककर्मणाम्।
सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या।
भक्तिर्भागवती सैव . . . . . ॥ इति ॥

गुणाः विषयाः लिङ्ग्यन्ते ज्ञायन्ते यैस्तेषां इन्द्रियाधिष्ठातृदेवानां सत्त्वमूर्तौ हरावेव या वृत्तिः अनिमित्ता निष्कामा स्वाभाविकी अयत्नसाध्या सा भक्तिरित्यर्थः। अनुश्रवो वेदः तदुदितं कर्म आनुश्रविकं कर्म येषामिति देवविशेषणम्। एतेन भक्तौ प्रयोजकं आनुश्रविकं कर्मेति सूचितम्। अतो भगवदाकारा मनोवृत्तिरेव भक्तिरिति सिद्धम्। एवं—"अथातो भक्तिजिज्ञासा", "सा पराऽनुरक्तिरीश्वरे", इति शाण्डिल्यसूत्रम्॥

उपासनस्य भक्तिसाधनत्वम्

एतादृशभक्तिभूमिकामारुरुक्षुः तत्साधनीभूतां भगवदुपास्तिं कुर्यात्। उपास्तिर्नाम—भगवदुद्देशेन निष्कामं सर्ववस्तुत्यागः, भगवत्कथाश्रवणं, भगवन्मन्त्रजपः, भगवन्नामस्तोत्रकीर्तनमित्येतदन्यतमम्। एतस्य भक्तिहेतुत्वं श्रीमद्भागवते—

पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परम्।
श्रद्धाऽमृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनं।
परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम।
आदरः परिचर्यायां सर्वाङ्गैरभिवन्दनम्।
मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च।

इष्टं दत्तं हुतं जप्तं मदर्थं यद् व्रतं कृतम् ।
एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् ।
मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते ॥ इति ॥

भक्तिसाधनत्वादेवोपास्तौ श्रीभास्करराये सेतुबन्धे—"भक्तिर्द्विविधा, गौणी मुख्या चेति । तत्राद्या सगुणब्रह्मणः ध्यानार्चनजपनामकीर्तनादिरूपा संभवत्स-मुच्चायिका । परभक्तिस्तु एतज्जन्यानुरागविशेषरूपा" इति कथितम् । एतादृशी भक्तिश्च सगुणब्रह्मण्येव संभवति । एतादृश सगुणब्रह्म स्वोपासकानुरागानुसारेण राम-कृष्णादिनानास्वरूपं लभते । तत्तत्स्वरूपभक्तिसाधनान्येव प्रतिपाद्यन्ते तन्त्रेषु पुराणेषु च । तन्मूलभूता श्रुतयः उपनिषत्संज्ञकाश्चोपलभ्यन्ते नृसिंहतापिनीरामतापि-न्यादिरूपाः, सुन्दरीविषये त्रिपुरोपनिषद्भावनोपनिषदित्यादयः । तत्प्रतिपाद्यपरब्रह्मणः शाब्दनिश्चये जाते सति तदा संसारे नात्यन्तमासक्तिः नाप्यत्यन्तमनासक्तिर्भवति । स च भक्तिसाधनोपास्तावधिकारी । एतादृशाधिकारप्राप्तिश्च भक्तिभूमिकाऽऽरुरुक्षुत्वं च नाल्पपुण्येन, किन्तु अनेककोटिजन्मसाधितसुकृतलभ्यम् । तत्रापि सुन्दरीभ-क्तिस्ततोऽपि दूरतरा । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

यस्यान्यदेवतानामकीर्तनं जन्मकोटिषु ।
तस्यैव भवति श्रद्धा श्रीदेवीनामकीर्तने ।
चरमे जन्मनि यथा श्रीविद्योपासको भवेत् ॥ इति ॥

स्थलान्तरेऽपि—

यस्य नो पश्चिमं जन्म यदि वा शंकरः स्वयम् ।
तेनैव लभ्यते विद्या श्रीमत्पञ्चदशाक्षरी ।
मोक्षैकहेतुर्विद्या च श्रीविद्या नात्र संशयः ॥ इति ॥

श्रुतिरपि—

अश्रुतासः श्रुतासश्च । यज्वानो येऽप्ययज्वनः । स्वर्यन्तो नापेक्षन्ते । इन्द्रमग्निं च ये विदुः । सिकता इव संयन्ति । रश्मिभिस्समुदीरिताः । अस्माल्लोकादमुष्माच्च । ऋषिभिरदात् पृश्निभिः ॥

इति तैत्तिरीयारण्यके ।

उपासनाधिकारस्य स्वान्तःकरणैकवेद्यत्वम्

एतादृशभक्तिभूमिकाऽधिकारः स्वान्तःकरणैकवेद्यः न परेषां प्रत्यक्षः, न वा दशाविशेषेण वा वयोविशेषेण वा अनुमातुं शक्यः, तेषां व्यभिचारस्य दर्शनात्, प्रह्लादध्रुवादीनां बाल्य एव ईदृशभूमिकाप्राप्तिदर्शनात्। क्वचिद्वेला भासेनानुमितिः। सा प्रमाऽपि भवितुमर्हतीति केचित्। यथा अगस्त्यसंहितायां विरूपाक्षं प्रति तत्कन्याप्रश्ने ब्राह्मणवाक्यम्—

अयि पुण्यनिधे पुत्रि प्राक्तनैः पुण्यसञ्चयैः ।
त्रिवर्षाऽपि समारूढा भक्तिभूमिं सुदुर्लभाम् ।
गौरीतीन जगद्वीन मत्त प्राप्नुहि सुमने ॥

इत्यनुमित्यैव कन्यकाभूमिज्ञानात्। मन्त्रानर्भ्यतन्त्रेऽपि अनुमानं कर्तव्यमिति विधिरस्ति—

एकद्वित्रिचतुःपञ्चवर्षाण्यालोच्य योग्यताम् ।
भक्तियुक्तान् गुणांश्चापि क्रमाद्वर्णे समक्रमे ।
पश्चादुत्क्रमणेव वदेद्विद्यामनन्यधीः ॥ इति ॥

तथाऽप्यनुमितेः विसंवादिप्रवृत्तेः कदाचित्संभवात् दीक्षाग्रहणे यः प्रवर्तते स स्वाधिकारं सम्यग्विचार्यैव प्रवृत्तिं कुर्यात्। अन्यथा अनधिकारी सन् यदि प्रवर्तेत तर्हि शूद्रेण वेदाध्ययने कृते यत्फलं तदेव अस्यापि स्यात्, अनधिकार्यनुष्ठितत्वस्य तुल्यत्वात्। अतोऽधिकारं स्वचेतसा विचार्य निरुक्तभूमिकामारूढो यो योग्यः स एव ब्राह्मणः क्षत्रियः वैश्यः शूद्रः सङ्करजातीयः स्त्री यो वा को वा संसारे न निर्विण्णः न चामनस्कः निर्जितेन्द्रियः स एव अधिकारी, न श्रुतिपथगलितः अधिकारी इति सिद्धम् ॥

कल्पसूत्रस्य वैदिकैर्ग्राह्यत्वम्

अत एव श्रीशङ्करभगवत्पादानां तन्त्रानुसारिप्रपञ्चसारनामकनिबन्धनिर्माणमपि साधु सङ्गच्छते। न च वेदपथगलितोपरि यथा कृपया शिवेन तन्त्राणि निर्मितानि तथा तदुपरि कृपयैव भगवत्पादैः निर्मितमिति वक्तुं शक्यते, नेदं साधकमिति

वाच्यम् । भगवत्पादानां वैदिक एव पक्षपातो न तदन्यस्मिन् । तथाऽस्मति वृद्धादिशास्त्रानुसार्यपि निबन्धरचनं स्यात् । किं च स्वकृतमानसपूजायाम्—

मन्त्रांस्तान्त्रिकवैदिकान् परिपठन् सानन्दमत्यादरात्
स्नानं ते परिकल्पयामि जननि स्नेहात् त्वमङ्गीकुरु ॥

इति श्लोके तान्त्रिकवैदिकयो समुच्चयश्रवणेन तान्त्रिकत्वं वैदिकत्वमविरुद्धं तदभिप्रेतं सुस्पष्टम् । तस्मात् वैदिकैः इदं व्याख्येयं कल्पसूत्रम् ॥

तन्त्रानुगमनस्य कलिवर्ज्यत्वशङ्कानिरासः

ननु ब्राह्मणानां भवतु तन्त्रे अधिकारः, तथाऽपि न कलियुगे । तदुक्तं ब्राह्मे कलिवर्ज्यगणनावसरे—

मन्त्रदीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ।
महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञप्तिश्च गोसवे ॥

इत्यनेनैषां कलियुगे वर्ज्यत्वश्रवणात्, पूर्ववचनानि सर्वाणि कृतादिपरत्वेनोपसंहार्याणि । न च निषेधस्य प्राप्तिमुपजीव्यैव प्रवृत्तेः पूर्ववचनैः प्राप्तौ अनेन निषेधे तुल्यबलत्वेन "न तौ पशौ करोति" इति दाशमिकचरमपादन्यायतुल्यत्वेन विकल्प एव किं न स्यात् इति वाच्यम् । यदि निषेधो भवेत् तर्हि विकल्पो भवेत् । नायं निषेधः । किंतु "यजतिषु येयजामहं करोति नानूयाजेषु" इतिवत् । "दीक्षां कुर्वीत मतिमान्" इति वचनं कलौ "मन्त्रदीक्षा न कर्तव्या" इति वचनं तयोरेकवाक्यताया क्रियमाणायां कलिभिन्ने कर्तव्यमिति पर्युदासप्रसंगेन विकल्पानवकाशात् इति चेत्—मैवम् । ब्राह्मे भूरिपुस्तकेषु 'मन्त्रदीक्षा च सर्वेषां' इति नोपलभ्यते । अतोऽल्पपुस्तकेषु उपलभ्यमान ईदृशपाठोऽप्रामाणिक एव । यदि च प्रामाणिक इत्याग्रह तथाऽपि—लैङ्गे

कलावाराधनं शंभोरागमेनैव नान्यथा ॥ इति ॥

श्रीमद्भागवते "कलियुगे तन्त्रेणैव पूजा कर्तव्या" इति वचनं पूर्वत्रैवोदाहृतम्,

कलौ युगे महादेवि ब्राह्मणाद्यैः सुपूजिता ।

इति रहस्यार्णववचनम्। एव रुद्रयामलादिबहुतन्त्रेषु कलौ कर्तव्यत्वोपलब्ध्या—बहुवचनानुसारेण ब्राह्मपुराणस्थवचनं कलावतिमात्रधर्माधीनेन इन्द्रियादीन् जित्वा कर्तव्यता प्रतिपादयति। अत एव ब्राह्मवचनाग्रमाने कला न कर्तव्य इति नोक्तम्। किंतु "इमानि लोकगुप्त्यर्थं कलावादौ महात्मभिः निवर्तितानि" इति निवृत्ते फल लोकोपकार उक्तः। उपकारश्चेत्थम्। यः कश्चन जितेन्द्रिय इम धर्मां अवश्य कर्तव्या इति शास्त्रे भारं निक्षिप्य प्रवृत्तश्चेत् अन्योऽपि रागान्धो रागं पुरस्कृत्य प्रवृत्तश्चेत् पतन्त्येवेति तदनुग्रहायैव त्यागः। [न] ' नैकान्तस्या सोऽनन कार्यं " इतिव निषेधपर। इममर्थं श्रीशिव तन्त्रेषु प्रकटितवान्—परमानन्दतन्त्रे

असिधाराव्रतसमो मनोनिग्रहहेतुक।
स्थिरचित्तस्य सुलभ सफलस्तूर्णसिद्धिद।
अन्यस्य विफला दु खहेतु स्यात् परमेश्वरि॥ इति॥

त्रिपुरार्णवेऽपि

इतो मद्यमितो मास भक्ष्यमुख्यानि च तथा।
तरुण्यश्चारुवेषाढ्या मदारुणविलोचना।
तत्र संयतचित्तत्वं सर्वथा ह्यतिदुष्करम्।
भक्तिश्रद्धाविहीनस्य कथं स्यादेतदीश्वरि॥ इति॥

तस्मात् कलियुगेऽपि संयतेन्द्रियाणा दीक्षाया न किमपि बाधकम्॥

दीक्षाया प्रथमसोपानत्वम्

ननु दीक्षा व्याख्यास्याम इत्यनुचित, यस्य व्याख्यान प्रतिज्ञात तस्यैवात्र कथनीयत्वेन दीक्षाभिधाना गणपतिश्रीविद्योपास्त्यादीना बहूना कथनेन सदर्भविरोधात् इति चेन्—उच्यते। अत्र श्रीललिताभक्तिसाधनीभूतक्रियामात्र अजहत्स्वार्थवृत्त्या अर्थ। अत्र दीक्षापदोच्चारण च दीक्षाया सर्वादित्वज्ञापनार्थम्। एतेन अदीक्षितेन उपास्तिर्न कार्येति तदभिप्राय। अत एव परमानन्दतन्त्रे

मुक्तिसौधस्य सोपान प्रथम दीक्षण भवेत्॥ इति॥

अत एव हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्याने—"यज्ञं व्याख्यास्यामः" इत्यत्र एतादृशानुपपत्त्यैव यज्ञशब्दे अजहत्स्वार्था वृत्तिरङ्गीकृता वैजयन्तीकृता ॥ १ ॥

त्रैपुरसिद्धान्तस्य परमशिवकर्तृकत्वम्

तत्र दीक्षायाः तदङ्गत्वेन त्रैपुरसिद्धान्तं श्रावयेदित्यस्ति । तत्र को नाम त्रैपुरसिद्धान्तः? तस्य कुतः प्रामाण्यं? इत्याकाङ्क्षायां तत्रादौ तादृशसिद्धान्तस्य शिवोदितत्वेन प्रामाण्यं इति वक्तुं भूमिकां रचयति—

भगवान् परमशिवभट्टारकः श्रुत्याद्यष्टादशविद्याः सर्वाणि दर्शनानि लीलया तत्तदवस्थाऽऽपन्नः प्रणीय, संविन्मय्या भगवत्या भैरव्या स्वात्माभिन्नया पृष्टः पञ्चभिः मुखैः पञ्चाम्नायान् परमार्थसारभूतान्[1] प्रणिनाय ॥ २ ॥

अत्र प्रतिपादितविद्यासु अप्रामाण्यशङ्कास्पर्शोऽपि मा भवतु इत्येतदर्थं भगवानिति ।

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इति स्मृतः ॥

इत्येतादृशषड्गुणैश्वर्यसंपन्नो भगवान् । ननु परमशिवः तत्त्वातीतः, तस्य विद्याकर्तृत्वं न संभवति उपाधिशून्यत्वात् इत्यत आह—भट्टारक इति । राजेत्यर्थः, "राजा भट्टारको देवः" इति कोशात् । जगदीश्वरत्वरूपधर्मवान् मायोपाधिक इति तदर्थः । यद्वा—भट्टारको जगद्रूपनाट्यरञ्जकः, भट्टारकशब्दस्य प्रसन्नराघवनाटके नाट्यरञ्जके, "रे भट्टारक" इति संबोधनात्, "राजा भट्टारकः" इत्यस्य नाट्यव ग्रंथस्थत्वाच्च । तस्य यथा जगत्कर्तृत्वं तथा विद्याकर्तृत्वमपि संभवत्येव । यद्वा—ईश्वरस्य परमशिवस्य पूर्णत्वेन कर्तव्यवस्तुनोऽभावात् कथं विद्याकर्तृत्वं? अत आह—

[1] सारस्वपान्—ब

भट्टारक इति । राजेत्यर्थ । यथा राज्ञ स्वस्य अनपेक्षितेऽपि परेषा हिताय कृतिर्दृश्यते तद्वत् । श्रुत्याद्यष्टादशविद्या —श्रुति आदि यासामिति तद्गुण सविज्ञानबहुव्रीहि । तथा च श्रुतय चत्वारि, तदङ्गानि शिक्षा व्याकरण कल्प छन्द ज्योतिष निरुक्त चेति षट्, मीमासा, न्याय, पुराण, धर्मशास्त्र, इति चतुर्दशविद्या । आयुर्वेद, धनुर्वेद, गान्धर्व, नीतिशास्त्र, चेति चतस्र । एवमष्टादशविद्या । सर्वाणि दर्शनानि शाकदर्शनादीनि । दृश्यते अनेनेति दर्शन ज्ञानसाधन शास्त्रमित्यर्थ, शक्तिदर्शनशास्त्रमिति यावत् । एवमेवाग्रेऽपि । शैवदर्शन वैष्णवदर्शन ब्राह्मदर्शन सारदर्शन बौद्धदर्शन चेति षड् (?) दर्शनानि । लीलया अनायासेन तत्तद्वस्थाऽऽपन्न, ईश्वरावस्थाऽऽपन्नो वेदान्, पाणिनिव्यासादिस्व रूपान् गृहीत्वा व्याकरणपुराणादीनि प्रणीय निर्माय ॥

वेदस्य पौरुषेयत्वसमर्थनम्

ननु वेदस्य नित्यत्वेन अपौरुषेयत्वात् ईश्वरनिर्मितत्व कथम्? न च तस्य नित्यत्वमेव असिद्धमिति शङ्क्यम्, "वाचा विरूपनित्यया" इति श्रुतेरिति चेत्—न । वेदास्तु ईश्वरेण निर्मिता, "छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्" इति श्रुते,

अष्टादशानामेतासा विद्याना भिन्नवर्त्मनाम् ।
आदिकर्ता[1] शिव साक्षाच्छूलपाणिर्महेश्वर ॥

इति स्मृते । वेद पौरुषेय वाक्यसमूहत्वात् भारतादिवत् इत्यनुमानस्यापि प्रमाणत्वात् । अत एव "ईशान सर्वविद्यानामीश्वर सर्वभूताना" इति श्रुतौ ईशानत्व कर्तृत्वरूपमेव । न च तस्य पौरुषेयत्वे पुरुषदोषाणा भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणा पाटवाना सभवात् अप्रामाण्यशङ्काऽऽस्पदत्व स्यादिति वाच्यम्, ईश्वर दोषसाधनानाम विद्याऽऽदीनामभावेन दोषासभवात् । एतेन तन्त्राणामपि नित्यत्व प्रत्युक्तम् । "वाचा विरूपनित्यया" इत्यत्र नित्यत्व दोषरहितपुरुषप्रणीतत्वरूप गौण कल्प्य उक्तप्रमाण कलापानुरोधेन । न च वैपरीत्य किं विनिगमक इति वाच्यम्, भूयोऽनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् । तस्मात् सर्वा अपि विद्या पुरुषप्रणीता एव ॥

[1] कवि सा—अ

तन्त्रप्रणयन प्रयोजनविशेष

ननु अष्टादशसु विद्यासु सतीषु पुनराम्नायप्रणयनं व्यर्थं, अत आह—सविन्मयेति । अयमभिप्रायः—पुरुषार्थः सुखं, तच्च नैसर्गिकं कृत्रिमं चेति । नैसर्गिकं मोक्षरूपम् । कृत्रिमं यत्तृतीयपुरुषार्थः काम इत्युच्यते । उभयोः साधनं धर्मः । तस्यापि साधनमर्थः । एवं साक्षात् परम्परया वा पुरुषैरभिलषणीयाश्चत्वारः । तत्र कृत्रिमपुरुषार्थसाधनान्येव अष्टादशविद्याभिः प्राकट्येन प्रतिपादितानि । अकृत्रिमपुरुषार्थो यः तत्साधनं अकृत्रिमं स्पष्टं न प्रतिपादितम् । कृत्रिमोपदेशश्चाकिंचित्करो लोकानामिति जगदेव दुःखपङ्कनिमग्नमुद्दिधीर्षुराम्नायविद्या प्रणिनाय । यद्वा—निखिलवेदार्थानभिज्ञाना तत्रानधिकारिणां च मुक्त्युपाय निखिलवेदमागमाम्नायविद्या प्रणिनाय । तत्रापि सविन् अपरिच्छिन्न चैतन्य प्रकाश इति यावत्, तन्मय्या तदभिन्नया । एतेन विमर्शेन स्वात्मानं पृच्छतीत्यर्थः सिद्धः । तदुक्तं रत्नत्रयपरीक्षायामप्पयदीक्षितैः —

> नित्यं निर्दोषगन्धं निरतिशयसुखं ब्रह्मचैतन्यमेकं
> धर्मो धर्मीति भेदद्वयमिति च पृथग्भूय मायावशेन ।
> धर्मस्तत्रानुभूतिस्सकलविषयिणी सर्वकार्यानुकूला
> शक्तिश्चेच्छाऽऽदिरूपा भवति गुणगणश्चाश्रयस्त्वेक एव ॥ इति ॥

ननु जीवानां अस्मदादीनामपि सविन्मयत्वं अस्त्येवेति श्रीभैरव्या जीवेभ्यः को विशेषः इत्यत आह भगवत्येति विशेषणम् । भगवच्छब्दार्थश्च व्याख्यातः पूर्वम् । तथा च जीवादिवदाणवादिमलैरावृतज्ञाना सती न पृच्छति, किंतु सर्वज्ञाऽपि केनचिदभिप्रायेण गूढेन पृच्छतीति भगवच्छब्दो ज्ञापयति । तथा हि —शिवः प्रकाशरूपः स्वयमेव विमर्शो भूत्वा प्रश्नमवतारयति । तत्र प्रयोजनमिदं —विद्वान् समर्थोऽपि पुस्तकवाचनादिना सफलजापो न कृतार्थो भवितुमर्हति, किं तु गुरूपदिष्टमार्गेणैवेति ज्ञापयितुं स्वस्वरूपान्तरं गृहीत्वा प्रश्नः । तदुक्तं स्वच्छन्दतन्त्रे—

> गुरुशिष्यपदे स्थित्वा स्वयमेव सदाशिवः ।
> प्रश्नोत्तरपदैर्वाक्यैस्तन्त्रं समवतारयत् ॥ इति ॥

"तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्" इत्येवमादावपि श्रुतौ अमुमेवार्थमाह । इममेवार्थं द्योतयितुं भगवता स्वात्माभिन्नेनेति विशेषणद्वयम् । भर्गः—भर्गशब्दार्थश्च जगतो भरणाद्रमणात् प्रलये परमशिवकुक्षिस्थितस्य सृष्टिसमये वमनाच्च भर्ग इति ज्ञेयम् । तथा च दृष्टं प्रश्नमवतारितं । इह पर्यवसितपरमशिवभट्टारक इत्यर्थेन विशेषणम् । पञ्चभिः मुखैः सद्योजात-वामदेव-अघोर-तत्पुरुष-ईशानसंज्ञकैः पञ्चाम्नायान् पूर्वाम्नाय-दक्षिणाम्नाय-पश्चिमाम्नायोत्तराम्नायोर्ध्वाम्नायनामकान् । आम्नायशब्दो वेदे यद्यपि मुख्यः, "श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायः" इति कोशात् । तथाऽपि आम्नायसारप्रतिपादकत्वात् अत्रापि आम्नायशब्द उपचर्यते । एतेन केषाञ्चित् तन्त्राणि वेदवत् स्वतन्त्रप्रमाणानीति मतमपास्तम् । परमार्थं अकृत्रिमं तुरीयपुरुषार्थं तस्मिन् [1]सारभूतान् अभ्यर्हितान् । एतेन पुरुषस्य विशेषेण अभिलषणीयत्वं अनिगोप्यत्वं च सूचितम् । निखिलेनार्थं ग्रहीतुं अशक्तान् प्रति कृपया शिवः तत्सारभूतमर्थं गृहीत्वा पञ्चाम्नायान् प्रणिनाय निर्ममे ॥ २ ॥

त्रैपुरसिद्धान्तप्रतिपादनम्

तत्राप्यस्मान् सन्ततान् प्रति परमकृपालुः श्रीपरशुरामः तत्सारानर्थान् संगृह्य वक्तुं प्रक्रमते—

तत्रायं सिद्धान्तः ॥ ३ ॥

तत्र पञ्चाम्नायेषु अयं वक्ष्यमाणः सिद्धान्तः विचार्यशास्त्रजनित निर्णयविषयोऽर्थः ॥

एतत्सूत्रेण ग्रन्थेन वक्ष्यमाणसिद्धान्तार्थस्य स्वकपोलकल्पितत्वप्रयुक्ताप्रामाण्य-शङ्का निरस्ता ॥

अयं भावः यस्मिन् काले इदं विश्वं परशिवकुक्षिस्थं सूक्ष्मरूपेण तिष्ठति स एव प्रलयः । ईदृशप्रलयश्च सार्वत्रिकः । एवमेव सृष्टिरपि । तत्र प्रलयो नाम परब्रह्मणि चैतन्यात्मस्वरूपेण अवस्थानं जीवस्य सुषुप्ताविव । तदानीं जीवराशिः तददृष्टं पञ्चभूतानि सर्वाणि वटबीजे वटवृक्ष इव सूक्ष्मरूपेण तिष्ठन्ति ।

[1] सारस्थान्—ख

तदुक्तं शक्तिसूत्रभाष्ये—"परमशिवो जगत् कवळयन्नपि न सार्वात्म्येन, अपि त्वगन संस्कारात्मना तत् स्थापयति" इति। स एव संस्कारः ईश्वरसिसृक्षाया सहकारिभूतः, अन्यथा वैषम्यनैर्घृण्यापत्तेरनिवारणात्। एवं स्थिते लोके दम्पत्योः सामरस्य विधिविलम्बितगुरुबिन्दोरस्य योनिं प्रविश्य रक्तबिन्दुना सह एकाभावं प्राप्नोति यदा तदा बाह्याभ्यन्तर[1]भानविहीनं फलं नवैव भासते। तस्य गर्भोत्पादकत्वं दृष्टम्। तथा सृष्टिप्राक्काले शिवशक्त्योर्योगोऽपि प्राण्यदृष्टवशात् भवति ॥ ३ ॥

षट्त्रिंशत्तत्त्वानि

तदेव प्रपञ्चयितुं तत्त्वजालं व्यष्टुमुपक्रमते—

षट्त्रिंशत्तत्त्वानि विश्वम् ॥ ४ ॥

तदित्थं—कवलनरूपेण अवस्थितस्य यदा "बहु स्यां प्रजायेय" इति इच्छाज्ञानक्रियाऽऽत्मिकाः शक्तयः तासां योगे क्रमेण अर्थशब्दरूपेण अङ्कुरच्छायावत् युगपद्भवत। ननु इच्छाज्ञानक्रियाशक्तीनां सादित्वेन अनित्यत्वापत्तिरिति चेत्—इष्टापत्तिः। तल्लिनयकारणीभूता सूक्ष्मरूपा शान्तानाम्नी तस्या एव परशिवरूपाया नित्यत्वात्। तथा च तादृशसिसृक्षारूपोपाधिविशिष्टः परमशिव एव सकलशिवपदवाच्यो भवति। स एव तत्त्वानां मध्ये आदिमः।

सा पूर्वोदिता सिसृक्षा प्रपञ्चवामनारूपा शक्तिरिति द्वितीयं तत्त्वम्। तदुक्तं रत्नत्रयपरीक्षायाम्—

कर्तृत्वं तत्र धर्मी कलयति जगतां पञ्चकृत्यादिरूपं
धर्मः पुरूपमाधात् सकलजगदुपादानभावं बिभर्ति।
स्त्रीरूपं प्राप्य दिव्या भवति च महिषी स्वाश्रयस्यादिकर्तुः
प्रोक्तौ धर्मप्रभेदावपि निगमविदां धर्मिवद्ब्रह्मकोटी ॥ इति ॥

पूर्वोक्ततादृशजगत् अहन्तया यद्दर्शनं तदहमिति तादृशाम्पदवृत्तिमान् सदाशिवपदवाच्यं तृतीयं तत्त्वम्।

[1] भव—ख

इदं जगदिति केवलं भेदविषयिणी या वृत्तिः तद्वान् ईश्वरपदवाच्यः तुरीयं तत्त्वम् ।

जगदहमेवेत्याकारिका या सदाशिवसंबन्धिनी वृत्तिः सा विद्यापदवाच्या पञ्चमं तत्त्वम् ।

इदं जगदित्याकारिका ईश्वरनिष्ठा भेदविषयिणी वृत्तिः मायापदवाच्या षष्ठं तत्त्वम् ।

पूर्वोक्तविद्यातिरोधानशक्तिमती तद्विरोधिनी अविद्यापदवाच्या सप्तमं तत्त्वम् ।

जीवनिष्ठं सर्वकर्तृत्वं यत्किंचित्कर्तृत्वेन संकुचितं तदेव कलापदवाच्यं अष्टमं तत्त्वम् ।

पूर्वोक्तरीत्या जीवनिष्ठा या नित्यतृप्तिः सैव कुत्सितविषयेषु अतृप्त्या संकुचिता रागपदवाच्या नवमं तत्त्वम् ।

जीवनिष्ठा या नित्यता तस्या आच्छादने सति सैव नित्यता अस्ति जायते वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावयोगात् संकुचिता कालपदवाच्या दशमं तत्त्वम् ।

परशिवजीवयोः अभेदात् यथा परशिवे सर्वस्वातन्त्र्यं तथा जीवेऽप्यस्ति, तस्य सर्वस्वातन्त्र्यस्य वि[पि]धानं पूर्वोक्ताविद्यया कृतं, तदेव कारणान्तरापेक्षं यत्कारणमपेक्षते तन्नियतिपदवाच्यं एकादशं तत्त्वम् ।

एतादृशनियतिकालरागकलाऽविद्याऽऽश्रयो जीवः द्वादशं तत्त्वम् ।

सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यरूपा प्रकृतिः चित्तापरपर्याया त्रयोदशं तत्त्वम् ।

यदा सत्त्वतमसी अभिभूय रजःप्रधानं तन्मनःपदवाच्यं संकल्पहेतुश्चतुर्दशं तत्त्वम् ।

रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वप्रधानमन्तःकरणं तद्बुद्धिपदवाच्यं निश्चयहेतुः पञ्चदशं तत्त्वम् ।

यदा रजस्सत्त्वे अभिभूय तमःप्रधानमन्तःकरणं तदहंकारपदवाच्यं विकल्पकारणं षोडशं तत्त्वम् ।

शब्दग्राहकमिन्द्रियं श्रोत्रं सप्तदशं तत्त्वम् ।

स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वगष्टादशं तत्त्वम् ।

रूपग्राहकमिन्द्रियं चक्षुरेकोनविंशं तत्त्वम् ।

रसग्राहकमिन्द्रियं रसनं विंशं तत्त्वम् ।

गन्धग्राहकमिन्द्रियं घ्राणमेकविंशं तत्त्वम् ।

व्यक्तवागुच्चारणानुकूलं वागिन्द्रियं द्वाविंशं तत्त्वम् ।

ग्रहणत्यागानुकूलमिन्द्रियं पाणिस्त्रयोविंशं तत्त्वम् ।

गमनानुकूलमिन्द्रियं पादश्चतुर्विंशं तत्त्वम् ।

मलविसर्गजनकमिन्द्रियं पायुः पञ्चविंशं तत्त्वम् ।

मैथुनजनकमिन्द्रियमुपस्थः षड्विंशं तत्त्वम् ।

सूक्ष्माकाशरूपः शब्दः सप्तविंशं तत्त्वम् ।

सूक्ष्मवायुरूपः स्पर्शोऽष्टाविंशं तत्त्वम् ।

सूक्ष्मतेजोरूपं रूपमेकोनत्रिंशं तत्त्वम् ।

सूक्ष्मजलरूपो रसस्त्रिंशं तत्त्वम् ।

सूक्ष्मपृथ्वीरूपो गन्ध एकत्रिंशं तत्त्वम् ।

अवकाशात्मकमाकाशं स्थूलं द्वात्रिंशं तत्त्वम् ।

सदागतिमत्त्वात्मकगुणवान् वायुस्त्रयस्त्रिंशं तत्त्वम् ।

उष्णं तेजश्चतुस्त्रिंशं तत्त्वम् ।

द्रवत्ववज्जलं पञ्चत्रिंशं तत्त्वम् ।

काठिन्यगुणवती पृथ्वी षट्त्रिंशं चरमं तत्त्वम् ।

एतादृशतत्त्वरूपात्मा विश्वं जगदिति व्यवहारविषयीभवति । उक्तार्थे प्रमाणं परमानन्दतन्त्रे—

यत्काठिन्यं तद्धरा स्याद्द्रवो वै जलमुच्यते ।
उष्णं तेजस्सञ्चरन्वायुर्व्योमावकाशकम् ॥
एतेषां सूक्ष्मरूपं तु अनुद्भिन्न[1]विभागकम् ।
गन्धस्पर्शौ रूपरसौ शब्दस्तन्मात्रकाणि वै ॥
पञ्चज्ञानेन्द्रियाण्येषां घ्राणं जिह्वा च लोचनम् ।
त्वक् श्रोत्रं चेति पञ्चानां ग्रहणव्यापृतानि वै ॥

[1] विभावकम्—ख

वचनादानगमनविसर्गानन्दपञ्चकम् ।
कर्मस्वधिष्ठानरूपमतस्तत्र पृथक्कृतम् ॥
वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यं तत्करणं भवेत् ।
सर्वदेहगतं चापि स्फुटव्यक्तेरुदाहृतम् ॥
मनस्संकल्पकरणं बुद्धिर्निश्चयकारिणी ।
विकल्पप्रतिबिम्बाना भूमिर्दर्पणवच्छिवे ॥
एतावदभिमानात्मा चाहंकार उदाहृत ।
दु खनिर्वृतिमोहाख्यरजस्सत्वतमोमयम् ॥
अन्त करणमित्युक्तं तत्त्वाधिक्यसंभवम् ।
कारणानां गुणाना तु साम्यं प्रकृतिरुच्यते ॥
तद्भिन्न· पुरुष प्रोक्त पूर्णं संक्षिप्तशक्तिक ।
चिदानन्दस्तथेच्छा च ज्ञानं तद्वत् क्रियाऽपि च ॥
परिपूर्णाश्शक्तयस्तु संकोचात्तु कलादिका ।
सर्वकर्तृत्वरूपा वै क्रियाशक्ति कलाऽभवत् ॥
किंचित्कर्तृत्वरूपेण ज्ञानं सर्वज्ञता तथा ।
[1]बुद्धिस्तत्प्रतिबिम्बाना वस्तूनामेव [2]बोधक ॥
संकोचनात्तु विद्याऽऽख्या सैवाविद्येति गीयते ।
इच्छा तु नित्यतृप्त्याख्या सैव संकोचशालिनी ॥
राग कश्चिदतृप्त्याख्या कश्चिद्रञ्जनरूपिणी ।
चिच्छक्तिर्नित्यसत्ताऽऽख्या काल षड्भावयोगत ॥
आनन्दशक्तिस्स्वातन्त्र्यं सार्वत्रिकमुदीरितम् ।
अन्यापेक्षणहेतोस्तु संकोचान्नियति स्मृता ॥
अखण्डरसमेतावदेतद्भेदननैपुणा ।
स्वतन्त्ररूपा त्वं देवि माया भैरववल्लभा ॥
भेदनेन स्वरूपस्य गोपनात्तत्त्वरूपिणी ।
स्वरूपभेदनं हित्वा चैक्यावगमनोद्यता ॥

[2] बोधन·—व.

[1] बुद्धित—व

परमार्थप्रथारूपा शुद्धविद्येति शब्दिता ।
स्पष्टभेदप्रधान् भावान् स्वाभेदेनावभासयन् ॥
ईश्वरः कथितो देवि तानस्पष्टानहं त्विदम् ।
इति प्रबोधनात्मा तु सदाशिव इतीरित ॥
स्वस्वरूपाभेदमयानहमित्येव पश्यती ।
प्रपञ्चवासनारूपा शक्तिरित्यभिधीयते ॥
निष्प्रपञ्चश्चिदेकात्मा शिवतत्त्वं समीरितम् ॥ इति ॥

एतेषां शिवादिक्षित्यन्तानां स्वरूपनिरूपणं मृगेन्द्रसंहितायां विस्तरेणास्ति, विस्तरभयादत्र न लिखितं, यावदुपयुक्तं तावदेव लिखितम् ॥

तत्त्वसंख्यानिर्णय

ननु साङ्ख्ये चतुर्विंशतितत्त्वानीति सिद्धान्तितं कथं 'षट्त्रिंशत्तत्त्वानि' इति चेत्—उच्यते, चतुर्विंशत्यतिरिक्तानि पुरुषादिशिवान्तानि द्वादश तत्त्वानि न सन्ति प्रमाणाभावादिति तदोक्तिः, उत चतुर्विंशतितत्त्वेषु अन्तर्भूतानीति । नाद्य, श्रीभगवतः परशुरामस्य उक्तेरेव प्रमाणत्वात्, "षट्त्रिंशत्तत्त्वप्रासादभूताय नमो नमः" इति स्कान्दे श्रुतत्वात् 'षट्त्रिंशद्विधमेतद्धि तत्त्वचक्रं समीरितम्' इति परमानन्दतन्त्रे श्रुतत्वाच्च । न द्वितीय पुरुषादिशिवान्तानां पूर्वोक्तलक्षणरूपविरुद्ध धर्मवतामन्तर्भावासंभवात् । न च 'चतुर्विंशतितत्त्वानि पुरुषस्तु ततः परः' इति महाभारतवचनविरोध इति वाच्यम्, अग्रिमद्वादशतत्त्वानामतिकठिनवेद्यत्वेन मन्दमतीनां प्रकृत्यन्तसुगमवेद्यतत्त्वानामेव कथनीयतया तत्रैव विश्रामात् एवं च अधिकारिभेदेन वचनद्वयस्यापि प्रामाण्यात् । एतेन—"सर्वत्र पञ्च भूतानि षष्ठं किंचिन्न विद्यते" इति वासिष्ठवचनमाश्रित्य पञ्चैव तत्त्वानीति वदन् परास्तः तस्य अत्यन्तमन्दमतिपरत्वात् ॥

ननु विरुद्धधर्मवत्त्वं यदि तत्त्वविभागे प्रयोजकं तर्हि घटत्वपटत्वरूपविरुद्ध धर्मवतो घटपटयोरपि तत्त्वान्तरत्वापत्तिः इति चेत्—न । किं षट्त्रिंशत्तत्त्वातिरिक्तत्व मापाद्यते' अथवा घटरूपतत्त्वापेक्षया पटतत्त्वमतिरिक्तं स्यादित्यापाद्यते नाद्य, यः क्षितेरसाधारणो धर्मः काठिन्यं तेन साकं घटत्वपटत्वयोः विरोधाभावेन

तदतिरिक्तत्वासिद्धे । द्वितीये तु दृष्टापत्तिरेव । एष एवार्थ उक्त सूतसहितायां तत्त्वलक्षणकथनपूर्वम्—

आप्रलयं यत्तिष्ठति सर्वेषां भोगदायि भूतानाम् ।
तत्तत्त्वमिति प्रोक्तं न शरीरघटादि तत्त्वमत ॥ इति ॥

अनेन इयमाशङ्का सुतरां पराहता ॥

यद्यपि तन्त्रान्तरे प्रथमं त्रीण्येव तत्त्वानि—आत्मतत्त्व, विद्यातत्त्व, शिवतत्त्वं चेति । तत्र आत्मतत्त्व चतुर्विंशतिधा क्षित्यादिप्रकृत्यन्तम् । तदसाधारणो धर्म केवलजडत्वम् । पुरुषमारभ्य मायाऽन्तं विद्यातत्त्व सप्तधा । तल्लक्षणं च जडत्वप्रकाशकत्वोभयवत्त्वम् । तथाहि—यथा अयःपिण्डे वह्नितादात्म्यापन्ने जडेऽपि प्रकाशकत्व, अयःपिण्डे जडत्वं च वह्नितादात्म्यानापन्नत्वदशायां स्पष्टम् । एवं वह्नौ अयःपिण्डतादात्म्यापन्नत्वदशायां जडत्वं प्रकाशकत्वं च स्पष्टम् । तथा पुरुषे प्रकाशरूपे तत्तादात्म्यापन्नेषु जडेषु नियत्यादिषु प्रकाशकत्वं पुरुषे च जडत्वम् । नियत्यादिषु जडत्वं पुरुषे प्रकाशकत्वं च स्पष्टम् । एवरीत्या विद्यातत्त्वस्य मिश्रत्वम् । शुद्धविद्याऽऽदिशिवान्तं शिवतत्त्वं पञ्चधा । तदसाधारणो धर्मः केवलप्रकाशकत्वमित्यवान्तरविभाग इत । तथाऽपि तत्राप्युपसंहारवेलायां

षट्त्रिंशद्विधमेवं वै तत्त्वचक्रं महेश्वरि ॥

इति यो धर्म उक्तः स एव अत्राप्युक्त इति न तेन साकं विरोधः ॥

वस्तुतस्तु भागवते एकादशस्कन्धे द्वाविंशाऽध्याये

कति तत्त्वानि विश्वेश संख्यातान्यृषिभिः प्रभो ।
कश्चित् षड्विंशतिं प्राहुरपरे पञ्चविंशतिम् ॥
सप्तैक नव षट् चैके

इत्यारभ्य उद्धवप्रश्ने स्वमते अष्टाविंशतितत्त्वानि प्रतिपाद्य श्रीभगवान् सप्तादिनिरुक्तसंख्यादिना मतानामुपपत्तिं कृत्वा

इति नानाप्रसंख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतम् ।
सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्विदुषां किमशोभनम् ॥

इत्युवाच । इदमेवात्र समाधानं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

जीवेश्वरस्वरूपम्

एवं तत्त्वानां विभागमुक्त्वा जीवेश्वरस्वरूपं वक्तुमारभते—

शरीर[1]कञ्चुकितः शिवो जीवो [2]निष्कञ्चुकः परशिवः॥

एवं षट्त्रिंशत्तत्त्वानामपि सामान्यरूपेण पुनर्द्विस्वभावत्वं— केषुचित् केवलदृश्यत्वं केषुचित् केवलद्रष्टृत्वमेव । आद्य जडेषु, द्वितीयं केवलमिति ॥

ननु जीवस्य तत्त्वान्तःपातित्वात् परशिवस्यातथात्वात् द्वयोर्भेद आयात । एवं सति कथमद्वैतसिद्धान्त तान्त्रिकाणाम्? अत आह—शरीरेति । अयं भाव·—सर्वस्वतन्त्र परशिव स्वस्य मायया दुर्घटया स्वनिष्ठं यदन्यानपेक्षत्वरूपं पूर्णं स्वातन्त्र्यं तदाच्छादयति । ततस्तिरोहितं यत्स्वातन्त्र्यं परिमितं स्वातन्त्र्यं तदाणवमलमुच्यते । आणवमलमेव अविद्येत्यप्युच्यते ॥

ननु पूर्णस्वातन्त्र्यं स्वीयं स्वयमेव कथमाच्छादयति इति चेत्—उच्यते । यथा सूर्य स्वमयूखैरेव सृष्टे मेघे स्वयमावृतो भवति एवमेव स्वाविद्यया स्वस्यावरणे बाधकाभावात् । तथा न औपाधिको भेदो न वास्तव । तथा च नाद्वैतहानि. इति भाव ॥

ननु अपरिच्छिन्नचित्स्वरूपपरशिव कथं परिच्छिन्नेन आणवमलेन तिरोहित इति चेत्—इत्थम् । मायाया सामर्थ्यमनिर्वचनीयम् । अतो न तत्र अघटित घटनायामपि कथंभावशङ्का अस्ति । अत एवोक्तम्

दुर्घटैकविधायिन्या मायाया किमसंभवि ॥ इति ॥

सुभगोदयेऽपि—

मायाविमिश्रबुद्धिर्निजाशभूतेषु निखिलभूतेषु ।
नित्यं तस्या निर्वृत्तविभव वेलेव वारिधि रुन्धे ॥ इति ॥

एवं आणवेन मलेन छन्न तदा स्वयमणुर्देहपरिमित सन् अन्यान् देहपरिमितान् अनन्तान् जीवान् स्वभिन्नत्वेन पश्यति । तन्मायिकं मलम् । एवं भेदप्रथारूपमायिकमलेन मलिना शुभाशुभकर्म अनुतिष्ठन्त तज्जनितसंस्कारवन्तो भवन्ति ।

[1] कञ्चुकितो जी—अ [2] निष्कञ्चुक शिव·—अ.

तदेतत् कार्म मलम्। एतादृशत्रिविधमलं शरीरपदेनोच्यते। तद्रूपं यत् कञ्चुकं आच्छादनं तेन आवृतः शिव एव जीवः। तदुक्तं परमार्थसारे—

परमं यत्स्वातन्त्र्यं दुर्घटसंपादनं महेशस्य।
देवी मायाशक्तिः स्वात्मावरणं शिवस्यैतत्॥ इति॥

सुभगोदयेऽपि—

स तया परिमितमूर्तिःसङ्कोचितसमस्तशक्तिरेष पुमान्।
रविरिव सन्ध्यारक्तःसंहृतरश्मिःस्वभासनेऽप्यपटुः॥ इति॥

यद्वा—शरीरं त्रिविधं स्थूलं, सूक्ष्मं परं, चेति। आद्यं ध्यानश्लोकप्रतिपादितम्। द्वितीयं मन्त्ररूपम्। तृतीयं वासनाऽऽत्मकम्। एतैः शरीरैः कञ्चुकितः शिवः आद्यतत्त्वं सोऽपि जीव एवेत्यर्थः। तस्मिन्नेव जीवत्वमस्ति, का कथा अन्येष्विति भावः। एतेन शिवस्वरूपलाभोऽपि न परमपुरुषार्थ इति ध्वनितम्॥

एतादृशजीवाः त्रिविधाः—शुद्धाः, अशुद्धाः, मिश्राश्च, इति। आद्याः शिवादिसदाशिवान्ताः तेषां अज्ञानाभावात्। अशुद्धाः मनुष्यादयः। मिश्राः वसिष्ठादयः। एतादृशकञ्चुकरहितो यः स तत्त्वातीतः परशिव इत्यर्थः॥ ५॥

पुरुषार्थस्वरूपम्

एवं जीवेश्वरयोः स्वरूपमुक्त्वा कः पुरुषार्थ इति तं निर्दिशति—

स्वविमर्शः पुरुषार्थः॥ ६॥

स्वस्य परशिवस्वरूपस्य विमर्शः प्रत्यभिज्ञानं सोऽहमित्याकारकं—यथा कण्ठस्थं चामीकरं विस्मृत्य तदन्वेषणाय देशाद्देशं धावन् केनचित् उद्बुद्धसंस्कारः कण्ठस्थं पश्यति तथा विस्मृतस्वरूपज्ञानस्य पुनर्लाभः—पुरुषार्थः अकृत्रिम इत्यर्थः। एतादृशपुरुषार्थलाभश्च न भगवत्कृपामन्तरे भविष्यति। तदुक्तं भगवता श्रीकृष्णेन—

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते॥ इति॥

भगवत्प्रीतिश्च भगवदाराधनेनैव भवति। अतो भगवदाराधनं परंपरया मोक्षसाधनम्॥ ६॥

मन्त्रगुणवर्णनम्

ननु योगादिनाऽपि ईदृशपुरुषार्थलाभो भवतीति शास्त्रं बहूपलभ्यते । किमुपासनाया आवश्यकत्वं वर्ण्यते इति चेत्— अभ्युपासनाया आवश्यकता । योगादिभिर्लब्धमोक्षस्तु न पुनरावृत्तिरहित । तदुक्तं स्वच्छन्दसंग्रहे

मुक्तः न प्रतिबन्धात्तु पुनर्बध्नाति चेश्वरः ।
बद्धः समस्ते भूयो यावद्देवं न विन्दति ॥ इति ॥

एवं स्थलान्तरेऽपि—

साङ्ख्ययोगादिभिः सिद्धान् धीरस्थस्तद्वदुत्तरं ।
सृजत्येव पुनस्तेन न सद्मुक्तिर्गरीयसी ॥ इति ॥

अत उपासनाया एव मुख्योपायत्वे सिद्धे उपासनायां जपस्यापि सत्त्वात् तत्र मुख्यसाधनं मन्त्र इति तत्र उपासकस्य श्रद्धोत्पत्तये तद्गतिगुणान् वर्णयति

वर्णात्मका नित्याः शब्दाः ॥ ७ ॥

वर्णात्मका वर्णसमुदायरूपाः शब्दाः मन्त्राः नित्याः मूलाविद्याभस्मसात्कारा इत्यर्थः । न तु कालत्रयाबाध्यत्वं, अज्ञाननिवृत्तौ स्वस्वरूपातिरिक्तस्याभावात् तदानीं मन्त्राणां च असत्त्वात् । ननु आनुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णानां नित्यत्वस्य … स्था‌‌नित्यस्य वर्णनित्यत्वेन अस्यापि तादृशत्वेन कथं तत्रोऽपि विरुध्यायित्वरूपं नित्यत्वं इति यावत्सु; मन्त्राणां देवतास्वरूपसंसर्गरूपत्वेन देवतासंसर्गस्य यावदात्मसत्त्वात् ॥ ७ ॥

अथवा

सकारादिसमाप्तान्ता शिवशक्त्यादिनिर्मिता ।

इति स्मरणात् मन्त्राणामपि मातृकात्वेन मातृकायामनश्वरत्वाच्च तस्या अनादित्वात् । अत एव इतरसाधारणगुणत्वेन नानेन गुणे सम्भवति अतिशयेन मन्त्राणाम् असाधारणं गुणमाह

मन्त्राणामचिन्त्यशक्तिता ॥ ८ ॥

मन्त्राणामिति षष्ठी सप्तम्यर्थे, मन्त्रेष्वित्यर्थः । न चिन्त्या अचिन्त्या शक्तिर्यत्र ते अचिन्त्यशक्तयः मन्त्राः, तेषां भावः तत्ता, अस्तीति शेषः । शक्तौ अचिन्त्यत्वं च तर्काविषयत्वम् । एतेन पूर्वोदितमायां अतस्थां दुर्वांग, तथाऽपि तन्निवारणे समर्था ततोऽपि अधिकशक्तिका मन्त्रेषु लील्या ज्ञानावरकाविद्यानिवर्तकत्वशक्तिरस्तीति प्रतिपादितम् ॥ ८ ॥

मन्त्रसिद्धौ सहकारिकारणानि

मन्त्रेण ईप्सितकार्ये जननीये सहकारिकारणान्याह—

संप्रदायविश्वासाभ्यां सर्वसिद्धिः ॥ ९ ॥

संप्रदायः गुरुपरंपराऽऽचारानुसरणम् । विश्वासो मन्त्रेषु फलसाधनत्वविषयको निश्चयः । आभ्यां सहितमन्त्रेण सर्वसिद्धिः भवतीति शेषः । यद्यपि लोके एकेन दण्डेन एकव्यापारेण घट एव भवति न पटः । एवं तुरीवेमादिना पट एव न घट इति । एवं सर्वकारणेषु लोके नियतैककार्यजनकत्वं दृष्टम् । तथाऽपि मन्त्रेषु न तथा । एक एव मन्त्रः यद्यदीप्सितं तत्सर्वं जनयति इति ज्ञापयितुं सर्वपदम् । एतेन श्रोतृसत्त्वे मन्त्रवर्तिगुणोऽपि प्रतिपादितो भवति ॥ ९ ॥

ननु कथं लोकविरुद्धार्थक इदं वाक्य प्रमाणं भवितुमर्हति इत्यत आह—

विश्वासभूयिष्ठं प्रामाण्यम् ॥ १० ॥

प्रामाण्यं स्वाश्रितप्रवृत्तिजनकतद्वतितत्प्रकारकज्ञानजनकत्वम् । सर्वसिद्धिरिति पूर्वोक्तवाक्यनिष्ठं विश्वासभूयिष्ठम् । अत्र विश्वासपदार्थश्च वाक्यप्रयोक्तरि आप्तत्वनिश्चयः । बहुशब्दात् अतिशयार्थे इष्ठन् प्रत्ययः । तत्र—पाणिनिसूत्र "अतिशायने तमबिष्ठनौ" । अतिशयविशिष्टार्थवृत्ते स्वार्थे एतौ स्त इति तदर्थः । एवं स्वार्थे इष्ठनि जाते "इष्ठस्य" इति वहोः परस्य इष्ठस्य लोपः स्यात् । "बहो र्लोपो भू च बहो" इति इडागमो भूरादेशश्च इति तदर्थः । एवं भूरादेशे इडागमे च भूयिष्ठशब्देन अत्यन्तबहुत्वविशिष्टः पुरुषार्थः । पुरुषे विश्वासभूयिष्ठत्वं च स्वोत्तरोत्पन्नत्वस्वविषयविषयकत्वसम्बन्धेन विश्वासविशिष्टशंकाऽनधिकरणत्व, तदाश्रय पुरुषेण समसमेदान्वयस्य बाधितत्वात् । भूयिष्ठपदस्य भूयिष्ठाश्रयज्ञानविषये लक्षणा ।

तस्य प्रामाण्ये अभेदान्वयः । अत्यन्तविश्वासवत्पुरुषैकवेद्यं एतच्छास्त्रप्रामाण्यमित्यर्थः । कुतर्कशालिनां शास्त्रप्रामाण्यं सर्वथा अगम्यमिति भावः । तदुक्तं भट्टपादैः—

शास्त्रैकगम्या ये ह्यर्था न तांस्तर्केण दूषयेत् ॥ इति ॥

केचित्तु—विश्वासस्य भूयिष्ठ बाहुल्यं यत्रेति बहुव्रीहिमाहु । तच्चिन्त्यम् । भूयिष्ठपदस्य पाणिन्यनुशासनेन पुरुषपरत्वेन बाहुल्यरूपधर्मपरत्वायोगात् । यदि च धर्मे लक्षणा तदा मदाश्रितलक्षणापक्ष एव श्रेष्ठ । न स । तथा सति बाहुल्ये एकत्र लक्षणायामपि धर्मस्यापि प्रामाण्येन सम अभेदान्वयासंभवात् बहुव्रीहौ अन्यपदार्थे लक्षणा वाच्या, बाहुल्यसंबन्धिप्रामाण्यमिति । मतन्धश्च स्वाश्रय वृत्तिज्ञानवेद्यत्वमेव वक्तव्यम् । तथा च मन्मतनुल्यम् । एतदंशे धर्मे लक्षणाऽधिक्यं क्लिष्टव्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयण च । तस्मादिदमेव व्याख्यानं वरम् ॥

ईदृशमेव श्रद्धाभूयस्त्वमिति सुस्पष्टमुवाच श्रीस्कन्द —

अगस्त्य किं बहूक्तेन शृणु मे निश्चितं वच ।
संशयो नात्र कर्तव्य मन्त्रिसिद्धि फलं न हि ॥
यावन्ति मर्त्ये[1] तन्त्राणि मन्त्रजालान्यनेकश ।
तावन्ति स्तवराजस्य कोट्यंशेन समानि न ॥ इति ॥ १० ॥

सहकार्यन्तरमाह—

गुरुमन्त्रदेवताऽऽत्ममनःपवनानां ऐक्यनिष्फालनादन्तरात्मवित्तिः ॥ ११ ॥

गुर्वादय स्पष्टा । पवना पञ्चप्राणा । एतेषा ऐक्य निष्फालनं भावनया एकत्वसंपादनम्, तेन अन्तरात्मन प्रत्यगात्मन वित्ति वेदन भवतीति शेष । आत्मनो देवतायाश्च ऐक्य उपाधिनिरासे स्पष्टम् । देवताया मन्त्रस्य चैक्यं वाच्यवाचकभावापन्नत्वेन । तथा गुरोरपि । मन पवनयोरैक्य विष्णुपुराणे दर्शितम्—

[1] स्तोत्राणि—धी

नभस्वान्मनसो नातिभिन्नोऽस्मन्निरोधनात् मनो निश्चलतामेति ॥ इति ॥

यद्यपि ईदृगनिश्चय उपासनावेलायां न भवितुमर्हति, तथाऽपि आहार्यं क्षणमात्र कार्यमित्युपासनायामङ्गम् ॥

जपरूपोपास्तिफलम्

यद्वा—सम्प्रदायनिश्वाससहितमन्त्रस्मरणरूपोपास्ते फलमाह—गुरुमन्त्रेति । ऐक्यनिष्कारेण ऐक्यनिर्णयः, तद्द्वारा प्रत्यगात्मज्ञानं भवतीति विशिष्टार्थः ॥

उमाऽऽनन्दनाथास्तु—गुरुमन्त्रेत्यस्य आत्मयोगाभ्यासे गुरुमन्त्रदेवताऽऽत्मना ऐक्य भावनं एकं साधनं, मनःपवनयोः एकत्वनिरोधव्यक्तज्ञानं चापरं, द्वाभ्यां कार्यसिद्धिः इति व्याचख्युः । तच्चिन्त्यम् । निष्कास्नानादिकक्रियायां एकोऽर्थो भावनारूपः एकत्वनिरोधव्यक्तज्ञानरूपो वा युज्यते नानेकः, "सकृदुच्चरितःशब्दः सकृदेवार्थं गमयति" इति न्यायात् । अन्यथा हरिपदात् चतुर्दशानामप्यर्थानां युगपद्बोधप्रसङ्गात् । किंच—द्वन्द्वघटकीभूतपदार्थानां यदि भिन्नक्रियायाऽन्वयः, तदा "भिक्षामट, गां चानय" इतिवत् अन्वाचय एव स्यात्, "क्रियाभेदे अन्वाचयः" इति तल्लक्षणात् । एकक्रियायां युगपदन्वयित्वं हि द्वन्द्वलक्षणं, तन्निर्वाहस्तु सर्वथा कर्तुमशक्य तत्पक्षे । न च—"धनुर्मन्दिरा छिन्धि पक्ष" इति प्रयोगो न स्यात् इति वाच्यम्, ईदृशप्रयोगोऽप्रामाणिक एव इति सर्वैर्व्यवस्थापितत्वात् ॥ ११ ॥

अर्चनरूपोपास्तिविधि

एतावत्पर्यन्तं मन्त्रस्तुत्या तत्सहकारिस्मरणकथनेन च मन्त्रस्मरणक्रिया तद्विधिश्चोक्तः । तथा च तादृशी जपरूपैव । एवं जपरूपोपास्तिं निरूप्य पूजारूपामुपास्तिं हि विरचे—

आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च देहे व्यवस्थितं तस्याभिव्यञ्जकाः पञ्च मकाराः तैरर्चनं गुप्त्या प्राकट्यान्निरयः ॥ १२ ॥

यथा चिद्रूपं ब्रह्म एव आनन्दरूपमपि, "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतेः। यथा चिद्रूपमावृतमज्ञानेन न जानाति एवमानन्दस्वरूपमपि तु तेनावृतं न जानाति। यदा कदाचित् भारादिरूपदुःखापगमे ब्रह्मण एव परिच्छिन्नं रूपं शरीरावच्छेदेन मनुष्योऽपि जानाति तादृशानन्दः परिच्छिन्नो देहे देहावच्छेदेन व्यवस्थितः। तस्य अभिव्यञ्जकाः तद्विषयकसाक्षात्कारजनकाः पञ्चमकाराः। एतदन्नेन विधीयमानद्रव्यस्तुतिः अनुष्ठानप्रवृत्त्यर्थं। यतः ईदृशाः श्रेष्ठाः पञ्च मकाराः अतः तैरर्चनं गुप्त्या अप्राकट्येन कुर्यादिति भावः। गुप्तिद्रव्योभयविशिष्टार्चनरूपं कर्म अनेन विधीयते॥

ननु विशिष्टकर्मविधौ कर्मण एव स्तुतिरपेक्षिता विधयस्यैव स्तुत्यत्वनियमादिति चेत्—न, विशिष्टविधौ विशेषणविशेष्यरूपोभयस्यैव अन्यार्थत्वादस्य तत्उपन्यसनात्। यथा "वायव्यं श्वेतमालभेत" इत्यत्र देवताविशिष्टकर्मविधावपि 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा' इत्यनेन देवतास्तुतिः, तद्वत्। कर्मणि गुप्तिश्च पशुवृत्तिज्ञानविषयतासामान्यज्ञानशून्यत्वम्। अस्य विशिष्टविधिरूपत्वात् गुप्तिः सत्त्वार्थी। तस्यैव 'प्राकट्यान्निरयः' इति निन्दारूपा स्तुतिः। यथा—"यद ग्राम्याणां पशूनां चर्मणा सभरद् ग्राम्यान् पशूञ्छुचाऽर्पयेत्" इति निन्दारूपं सत् "कृष्णाजिनेन सभरति" इति स्तुतिरूपं, तथा तेन दैवात् प्राकट्ये सत्त्वक्लेशजनितं प्रायश्चित्तं, न नरकनिरासाय अन्यत् प्रायश्चित्तम्॥

प्राकट्यात् गुप्तिविपरीतात्। हेतौ पञ्चमी। निरयः नरक इत्यर्थः॥

श्रीभासुरानन्दनाथपादास्तु—"दीक्षाऽन्तरता स्वधर्मप्रकटने स्तुवैगुण्यमात्रं इह तु तद्वैगुण्ये नरक एव, तथा च भगवान् परशुरामः प्राकट्यान्निरयः" इत्याहुः। तन्मते वाक्यभेदः, प्रकृतहान्यप्रकृतपुरुषार्थत्वकल्पनादिदोषपरिहारोपायमल्पमतिरहं न जाने॥ १२॥

उपासकधर्मः—भावनादार्ढ्यम्

एवमुपासनामुक्त्वा उपासकधर्मान् प्राह—

भावनादार्ढ्यादाज्ञासिद्धिः॥ १३॥

'अहमिदं जानामि' इत्येतादृशवृत्तिषु इदंपदार्थापेक्षया अहंतया भासमानं श्रेष्ठमिति विवेचनम्—सर्ववृत्तिषु इदमेव भावनापदार्थः । तस्य दार्ढ्यं अशिथिलता । अनेन आज्ञासिद्धिः निग्रहानुग्रहसामर्थ्यं भवतीति शेषः । भावनादार्ढ्यमेतुल्या सर्वदा इद्यभावनाविधिरुक्तेयः ॥ १३ ॥

सर्वदर्शनानिन्दा

उपासकस्य नियमान्तरमाह—

सर्वदर्शनानिन्दा ॥ १४ ॥

इतरदेवतोपासनाविधायकानि यानि दर्शनानि शास्त्राणि तेषां निन्दा न कर्तव्येत्यर्थः । तन्निन्दने तदधिकारिणां संशयोत्पत्त्या स्वावलम्बितदर्शनेष्वनाश्वासः । अस्मिन् शास्त्रे अनधिकारात् उभयभ्रष्टः छिन्नाभ्रमिव नश्येत् । इममेवार्थं श्रीकृष्णोऽप्याह—

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ॥ इति ॥

"लोकाश्च निन्द्यात्" इति श्रुतिरपि ॥

ननु परेषां बुद्धिभ्रंशजनितप्रत्यवायाभावोऽस्य फलमिति सिद्धम् । अयं पुरुषार्थः । कथं उपासकधर्माणां क्रतुमाहात्म्यजनकानां मध्ये पाठ इति चेत्—उच्यते । अयमपि उपासनाजन्यसर्वात्मभावे उपयुज्यते । कथं? इति चेत्, इत्थं—यदि छिन्नाभ्रवत् परेषां नाशे स्वस्योपेक्षा तत्रैव निन्दाया प्रवृत्तिः । तथा च परनाशे उपेक्षायां आत्मवत् सर्वभूतदर्शनं नाशनं इति सर्वात्मतायाः असिद्ध्या उपासनाजन्यफलासिद्धिः । प्रयाजादिषु क्रत्वर्थत्वं इदमेव क्रतुसाध्यापूर्वसाधकत्वम् । प्रकृते उक्तरीत्या क्रत्वर्थत्वं सिद्धमिति न कोऽपि दोषः ॥ १४ ॥

कस्याप्यगणनम्

तृतीयं धर्ममाह—

अगणनं कस्यापि ॥ १५ ॥

[1] नानिन्दनम्—अ

स्वशास्त्रविरुद्धं यदि गीर्वाणगुरुर्वदेत्तर्हि स गुरुरिति गणनं न कर्तव्यम्। अत एव श्रुतिरपि— "न गणयेत् कमपि" इति ॥ १५ ॥

सच्छिष्ये रहस्यकथनम्

चतुर्थमाह—

सच्छिष्ये रहस्यकथनम् ॥ १६ ॥

कर्तव्यमिति शेषः। परिसंख्याविधिरयम्। "आत्मरहस्यं न वदेत्" इति निषेधस्यापवादोऽयं न तु गुरुस्वार्चनं इत्यस्यापवादः तथा सति शिष्यातिरिक्तेषु सामयिकेषु पूजाप्रकाशनानापत्तेः। अतः इदमात्मरहस्यं स्वसिद्धान्तरूपं सामयिकेषु शिष्यभिन्नेषु न कथयेत्। सच्छिष्यं कथयेदित्यर्थः। शिष्यः सत्त्वं प्रतिपादितं तन्त्रराजे—

सुन्दरः सुमुखः स्वच्छः श्रद्धावान् सुस्थिराशयः।
अलुब्धः स्थिरगात्रश्च प्रेष्यकारी जितेन्द्रियः ॥
आस्तिको दृढभक्तिश्च गुरौ मन्त्रे च दैवते।
एवंविधो भवेच्छिष्य इतरो दुःखदो गुरोः ॥ इति ॥

आत्मपुराणेऽपि—

ब्रह्मविद्याऽतिमिविज्ञा ब्राह्मणं ययौ।
गोपाय मां सदैव त्वं कुलनामिव योषितम् ॥

इत्यारभ्य—

एवमाद्या तु दोषास्तेभ्यो वर्जय मां सदा।
एवं हि कुर्वतो नित्यं कामधेनुरिवास्मि ते ॥ इति ॥

असत्त्वलक्षणानि शिष्यदोषाः कुलार्णवात् विस्तरेण ज्ञेयाः ॥ १६ ॥

सदा विद्याऽनुसंधानम्

पञ्चमं धर्ममाह—

सदा विद्याऽनुसंहतिः ॥ १७ ॥

सदा सर्वकाल पृजादिविहितनित्यकर्मानुष्ठानकालव्यतिरिक्ते सर्वदेत्यर्थ । चियाया स्वापास्यदेवतावाचकमन्त्रस्य अनुसदृति तत्प्रतिपादितार्थस्य अनुमधान, कर्तव्यमिति शप ।

यद्वा—सदा अनुसदृति मनसा जप कार्य इत्यर्थ । न च आसनादि नियमरहितस्य जपोऽयुक्त इति शङ्कनीयम्, मानस कस्यापि नियमस्याभावात । तदुक्त परमानन्दतन्त्रे—

मानसऽनन्तगुणित नियमस्तत्र नैव तु ।
गच्छन् शयान आसीना भुक्त्वा वा यत्र कुत्र चित् ।
अस्नातश्चापवित्रश्च न दापस्तत्र चिन्तन ॥

बृहद्वामकश्वरतन्त्रेऽपि—

सर्वकाल जपेद्विद्या मनसा यस्तु केवलम् ।
नियतो वाऽप्यनियतोऽप्यथ कुर्वंश्च नित्यकम ।
तथाऽपि तस्य शुद्धस्य तरसा मप्रसीदति ॥ इति ॥

यदि सदापदस्य सङ्कोचो न स्यात्तर्हि नित्यकर्मानुष्ठानलोपापत्ति । अत "सर्वहार्योजन लिप्सन्ति" इत्यत्रेव सङ्कोच आवश्यक ॥ १७ ॥

सतत शिवतासमावेश

षष्ठ धर्ममाह—

सततं शिवतासमावेशः ॥ १८ ॥

सतत अस्याप्यर्थ पूर्वसूत्रस्थसदाशब्दवत् । शिवताया समावेश आविर्भाव, कर्तव्य इति शप । नित्यकर्मानुष्ठानव्यतिरिक्तकाले शिवोऽहमस्मीति भावयत् इति तात्पर्यम् ॥

वस्तुतस्तु—पूर्वधर्मेण सहाय विकल्प्यते, अन्यथा उभयोर्भावनयो युगपत्सपादनासभवात् । पूजाऽऽदिव्यतिरिक्तकाल अन्यतरस्यानुष्ठान इति भाव ॥

यद्वा—पूर्वधर्मो मन्दाधिकारिण अय मुख्याधिकारिण ॥ १८ ॥

कामादीनां वर्जनम्

सप्तममाह—

कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याविहितहिंसास्तेय-[1]लोकविद्विष्टवर्जनम् ॥ १९ ॥

कामः वैषयिकी इच्छा इदं मे भूयात् इत्याकारिका। क्रोधः तमस उद्रेकेण जनितोऽस्मात् अन्तःकरणधर्मः। लोभः द्रव्यादिनिमित्तत्यागप्रतिबन्धकोऽत्यन्तमनुरागविशेषः। मोहः कार्याकार्याविचारणम्। मदः गर्वः। मात्सर्यं द्वेषजनिता गुणिनि दोषारोपः। अविहितहिंसा रागेण भक्षणार्थं पश्वादिवधः। स्तेयं पराननुमत्या परद्रव्यहरणम्। लोकविद्विष्टं मातृबुद्ध्याऽपि एकान्ते परस्त्रीसल्लापादि। एतेषां वर्जनं त्यागः, कर्तव्य इति शेषः ॥ १९ ॥

एकगुरूपास्तिः

अष्टमं धर्ममाह—

एकगुरूपास्तिरसंशयः ॥ २० ॥

न विद्यते संशयो यत्रेति विग्रहेण असंशय इत्येकगुरूपास्तिविशेषणम्। भिन्नलिङ्गत्वमार्षम् ॥

अयं भावः—अनेकगुरूपास्तौ पूर्वगुरूक्तविरुद्धं यदि वदेत् तर्हि संशयो भवेदेव। एकगुरूपास्तौ न संशयो भवेत्। अत एकगुरूपास्तिं कुर्यादिति भावः। "गुरूपास्ने सम्प्रदायविश्वासाभ्याम्" इति पूर्वसूत्रेणैव प्राप्तौ पुनर्विधानम् एकं गुरुमाश्रित्य न गुर्वन्तरमाश्रयेत् इति इतरगुर्वाश्रयनिवृत्तिफलकस्य परिसंख्या ॥

एकगुरूपास्तिविध्यर्थविचारः

ननु—न परिसंख्याऽऽश्रयणं युक्तं दोषत्रयापत्तेः। किं तु उपास्यगुरुमनूद्यैकत्वमात्रं विधीयते, इतरनिवृत्तिस्तु अङ्गलोपभिया एकत्वस्य अङ्गत्वेन इतरगुरूपास्तौ तल्लोपापत्तेः। न च गुरुद्वयाद्याश्रयणेऽपि प्रत्येकं गुरुषु प्रत्येकमेकत्वमस्तीति

[1] लोकविरुद्धस्त्रीविद्वि—अ

कथमङ्गलोप. इति वाच्यम्; एकत्वं हि न संख्यारूपं विधीयते, तस्य वस्तुमात्रसाधारण्येन अव्यावर्तकत्वात्, किंतु सजातीयद्वितीयरहितत्वं, गुर्वन्तराश्रयणे तल्लोपस्त्वनिवार्य· । अतो न गुर्वन्तराश्रयणमिति एकत्वविधिरेव श्रेष्ठः इति चेत्—

आस्तां वा एकत्वविधि । इममेवार्थं श्रीशिवः तन्त्रेषु भङ्गयन्तरेण प्रकटितवान् । रुद्रयामले—

न देयं परशिष्येभ्यो देयं शिष्येभ्य एव च ॥ इति ॥

कुलार्णवे—

लब्ध्वा कुलगुरुं सम्यक् न गुर्वन्तरमाश्रयेत ॥

योगिनीतन्त्रेऽपि—

न देयं परशिष्येभ्यो नास्तिकाय कुलेश्वरि ॥ इति ॥

उपनिषद्यपि—"गुरुरेक" इति । कचिच्छिष्यधर्मे इममेवार्थं प्राह । कचिद्गुरुधर्मे 'परशिष्याय न वदेत' इति भङ्गयन्तरेण । द्वयो· एकगुरूपास्तिरूपफले एव पर्यवसानं भवति । अयमभिप्राय. एषां वचनानां प्रतिभाति—पूर्वोक्तरुद्रयामलकुलार्णवयोगिनीतन्त्रेषु स्वसंशयच्छेत्तरि गुरौ सतीत्यध्याहार्यम् । अन्यथा—

मधुलुब्धो यथा भृङ्ग पुष्पात पुष्पान्तरं व्रजेत् ।
ज्ञानलुब्धस्तथा शिष्यो गुरोर्गुर्वन्तरं व्रजेत ॥ इति ॥

तन्त्रान्तरे, शक्तिरहस्येऽपि—"कौलिके गुरवोऽनन्ता" इति वचनानां, निरवकाशताऽऽपत्तेः । एतेन पूर्वगुरु असर्वज्ञ स्वसंशयच्छेदनेऽसमर्थ , यद्वा समर्थ, स्वस्य संशयमच्छित्त्वा मृत , तादृशशिष्य. "मधुलुब्ध" इति वचनानुसारेण गुर्वन्तरमाश्रयेत् । तत्राप्यल्पज्ञेऽपि गुरौ जीवति तदनुमत्या गृह्णीयादन्योक्तम । तदप्युक्तं कुलार्णवे—

मन्त्रागमादि चान्यत्र श्रुतं नाथे निवेदयेत ॥
गुर्वाज्ञया तद्गृह्णीयात् तदनिष्टं विवर्जयेत् ॥ इति ॥

गुरवल्पज्ञतातारतम्यं निर्णेतुं स्वयमसमर्थश्चेत् यं परिगृह्णाति तन्मार्गत्यागो न कार्य. । तादृशनिर्णयसमर्थश्चेन तस्मिन् सोपपत्तिकमर्थं रहसि संबोध्य तदनुमत्या

यथाशास्त्रमर्थं गृह्णीयात् । यदि जीवन्नपि गुरुः असूयाऽऽदिना नानुजानाति तमुल्लंघ्य शास्त्रीयं सप्रमाणं मार्गमनुसरेत् । तदुक्तं स्पष्टं त्रिपुरारहस्ये—

गुरूक्तं शास्त्रसंशुद्धं समालोच्य धिया बुधः ।
कुर्वीतोपासनं सम्यगन्यथा परिहीयते ॥ इति ॥

एतेऽर्थाः सर्वेऽपि "मधुलुब्ध" इति वचनेन ज्ञापिताः । "एकगुरूपास्तिः" इत्यस्य सूत्रस्य अस्मिन्नेवार्थे तात्पर्यं उक्तयुक्तिगणवशाद्वर्णनीयम् ॥

ये च श्रीभास्कररायाणां "अन्यायो न्यायः" इति कौलोपनिषच्छ्रुतिभाष्ये गुरुसंप्रदायः, असाधुश्चेदपि ग्राह्य इति लेखनाभिप्रायं वर्णयन्ति, ते तदभिप्रायतत्त्वं न विदुः । कोऽयमभिप्रायः इति चेत्—उच्यते । कौलिकाचारमध्ये स्वसिद्धान्तविरुद्धं यद्याचरेत् स्वगुरुः, अन्यश्च कौलिको दयापरवशः सन् बोधयंश्चेन गुरौ निवेद्य जीवति गृह्णीयात् । यदि यावत्कोऽन्य कौलमार्गं दूषयितुं प्रवृत्तः स्यात् स्वयं तत्खण्डने अपटुरपि तत्र प्रामाण्यबुद्धिं न त्यजेत् । अत एव कौलिकाचार [न ?] दूषयन् इत्येव लिखितम् । एवं गुरौ स्वस्य किंचिज्ज्ञत्वसंशयो नास्ति, किंतु बहुतन्त्रवेत्तृत्वं निश्चितं चिरवासेन । स च न जीवति । तदाचारविरुद्धं यदि तन्त्रे क्वचिदुपलब्धं वचनं, तदा आचारस्य दुर्बलत्वात्, तन्मूलभूतप्रमाणोपलब्धिपर्यन्तं तस्याननुष्ठानरूपमप्रामाण्यं श्रौतस्मार्तानुष्ठाने पूर्वमीमांसानुसारेण । कौलिके तु पूर्वोक्तनिश्चयदशाया शास्त्रविरुद्धोऽप्यनुष्ठेय एवेति विशेषः । न तु गुरौ मन्दमतित्वनिश्चये । तथा ईदृशोऽभिप्रायः तत्रैव 'सद्गुरुसम्प्रदायैकलभ्यत्वेन' इत्यत्र गुरौ सत्त्वविशेषणेन ज्ञापितः । इदं तत्त्वं— गुरौ असर्वज्ञत्वानुमापको हेतुः प्रभूतशास्त्रविरुद्धाचारवत्त्वं, सर्वज्ञत्वानुमापकश्च सर्वांशेन शास्त्रानुमतत्वे सति तद्विरुद्धकाचित्कत्वम् ॥

ननु "सुन्दरः सुमुखः स्वच्छः [1]सुलभो बहुतन्त्रवित्" इति कादिमते गुरुलक्षणस्योक्तत्वात् बहुशः तन्त्रविरुद्धानुष्ठातारं कथं गुरुं शिष्यः कुर्यात् । न हि मेवार्थं वत्सरोपितस्य विदुषः अज्ञानं संभवति । कथमीदृशमुदाहरणं संभवयुक्तिकमिति चेत्—न, पूर्वमज्ञातदशाया केवलश्रद्धातिरेकेण दीक्षितस्य तादृशगुरुं स्वीकृतवतः पश्चादध्ययनादिसंपादितज्ञानस्य पूर्वोक्तहेतुना अनुमानसंभवात् । तादृशेन पूर्वाचार.

[1] सुलभो—इति क्वचित्

त्याज्य एव । यद्युत्पथ दैवात् प्रतिपन्न तदा सद्गुरोरपि सम्प्रदाय उत्पथप्रतिपत्त्युत्तर कालीन त्याज्य एव, अशास्त्रीयत्वनिर्णयात् । इत्यल पल्लविनेन ॥

अमृतानन्दनाथास्तु—योगिनीतन्त्रव्याख्याने "न देय परशिष्यस्य" इत्यस्य य विद्यान्तरेषु परपर्यक्रमेण अधिगताशपरब्रह्माशपरमार्थो सम्प्राप्तपूर्णाभिषेकाश्च न परशिष्या । तस्या न देयम् । कुलार्णववचन चैतत्परम् । एतद्भिन्नेषु देय, मधुलुब्धो यथा भृङ्ग ' इति वचनात् । ईदृशब्रह्मवस्थाया मान च पूर्णाभिषेककर्ता या गुर तस्यैव पादुकत्याहु ॥

तन्न । पूर्णाभिषेककर्तरि गुरुत्वस्यैव ज्ञापकमिद वचनम् । तर्हि ' तस्यैव पादुका' इति भागो व्यर्थ । यदि गुरुत्व गुरुपादुकामन्त्रे तन्नाम च विधीयते तदा यो दीक्षाकर्ता स गुरु इदक तस्य नाम पादुकाया योज्य इत्यपर वाक्यम् । तथा च वाक्यभेद स इत्यस्य अध्याहार गुरुत्वमात्रविधौ वचनान्तरेण गुरुनाम पादुकामन्त्रे योज्यमित्यनेनैव सिद्धो शपरेस्यर्थ्य दुर्वार च । तस्मात् "मधुलुब्ध " इति वचनेन नानागुरुषु सिद्धेषु पादुकामन्त्रे सत्या नाम्ना पश्च प्राप्ता नियामकमिदम् । तथा सति न परसमीहितसिद्धि । प्रत्युत अनेन वचनेन नानागुरुप्राप्तिरेव ज्ञाप्यते । तस्मात् अस्मदुक्त सरणिरेव साधीयसी ॥

दृश्यन्त चाधुनिकाना शास्त्रविरुद्धानामाचाराणा प्रामाण्य पूर्वमीमासाविदामपि, यथा आन्ध्राणा मातुलकन्यापरिणय । तथा द्राविडसुवासिनीषु कञ्चुकधारणाभाव,

सकञ्चुकयतिं दृष्ट्वाऽकञ्चुकसुवासिनीम् ।
सवशा विधवा दृष्ट्वा सचलस्नानमाचरेत् ॥

इत्याङ्गिरसवचनविरुद्ध । अतो न किंचिद्बाधकम् ॥

यदि केवल गुरा विश्वसेत् तर्हि स तिष्ठन्नेव मूत्रपुरीषोत्सर्ग कुर्यात् चेत् तदा स्वस्यापि करणमस्ति । यदि च बहुतन्त्रविदुषि कंचिद्वचन तद्विरुद्ध दृष्ट्वा तदाचार अप्रामाण्यग्रह स किं तावता स्वीक्रियते उत सर्वोऽ । नाद्य लोके क्वचित्तत्रान्यत्रज्ञाताप्रामाण्यग्रहाचार कदाचित्प्रामाण्यग्रहे सर्वत्र अप्रामाण्यशङ्कया न विश्वसन्तीति दृष्ट लोके । तद्वदत्रापि सदृद्व्यभिचार सर्वत्र शङ्कया अननुष्ठानापत्ति । सा च शङ्का सर्वत्र मूलदर्शनमन्तरा नापैति । सर्वत्र मूलशोधनार्थं उद्युक्तश्चेत् तत्र सम्प्रदायानुसरणविधि व्यर्थ स्यात । न च यत्र पक्षद्वयस्यो विकल्प तत्र स्वगुरु

संप्रदायाचरणविधिः सार्थकः स्यात् इति वाच्यम्; एवमधिकारिभेदेन यदि पक्षद्वयं व्यवस्थितं तदा तन्त्रशास्त्रे विकल्पविषयत्वं सर्वथा न स्यात्। यथा विशेषार्घ्यपात्राधारं त्रिपदं चतुष्पदं अपदं वेति पक्षास्तत्र गुरुणा त्रिपदमेवानुष्ठितं, तथैव शिष्येणाप्यनुष्ठितम्। कदाचित् त्रिपदंगतं, चतुष्पदं लब्धं, तेन अनुष्ठानं न स्यात्, गुरुणा अननुष्ठितत्वात्। विकल्पस्य उच्छेद एव न स्यात्। एकपुरुषकर्तृके कर्मणि प्रयोगभेदेन पक्षद्वयसमावेश एव हि विकल्पः॥

किंच—गुरुवाक्ये विश्वासविधिर्व्यर्थः। अज्ञाननिवृत्त्यर्थं मूलान्वेषणार्थं उद्युक्तस्य कथं किमिति गुरुवाक्ये अतिविश्वासः। तस्मात् गुरोर्योग्यतामनुमाय च सद्गुरुवाक्यं विश्वसेत्॥

उमाऽऽनन्दनाथास्तु "एकगुरूपास्ति" इतिवाक्यं समाप्य "अप्रदयस्सर्वत्र" इति योजयित्वा गुरुवाक्ये शास्त्रादौ सर्वत्र असंशय इति व्याचक्रुः। तन्न; "संप्रदाय विश्वासाभ्यां सर्वसिद्धिः", "विश्वासभूयिष्ठं प्रामाण्यम्", इत्याभ्यामेव अस्यार्थस्य प्राप्तत्वेन पुनरुक्त्यापत्तेः॥ २०॥

सर्वत्र निष्परिग्रहता

नवमं धर्ममाह—

सर्वत्र निष्परिग्रहता॥ २१॥

सर्वत्र सपक्षकादिषु निष्परिग्रहता निर्गतः परिग्रहः इच्छा यस्य सः निष्परिग्रहः तस्य भावः तत्ता। "पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः" इत्यमरः। अत्रादानस्य परिग्रहस्य मूलं इच्छैव। एतादृशकोशानुसारेण परिग्रहशब्दः इच्छावाचकः। सपक्षकं मे भूयात् इतीच्छया न स्वीकार्यमित्यर्थः। अयमेवार्थो भागवते स्पष्टं प्रतिपादितः—

यद्घ्राणभक्षो विहितस्सुरयास्तथा पशोरालभनं न हिंसा।
एवं व्यवायः प्रजया न रत्यै इमं विशुद्धं नु विदुः स्वधर्मम्॥
ये त्वनेवंविदः पुंसः स्तब्धाः सदभिमानिनः।
पशून् द्रुह्यन्ति विश्रब्धाः प्रेत्य खादन्ति ते च तान्॥

इति प्राणभक्ष शास्त्रेण कथितं कर्तव्यमिति भक्षणं. आलम्भनं देवतोद्देशेन त्यागबुद्ध्या पश्चाद्विहननम् ॥

यद्वा—सर्वत्र वस्तुमात्रे निष्परिग्रहता स्वीयत्वबुद्धित्याग, स संपादनीय । सर्वत्र ममता त्याज्येति यावत् ॥

यच्च नित्योत्सवनिबन्धे स्वभोगबुद्ध्या धन न संपादनीयमित्यर्थकथनं, तच्चतुर्थाध्याये द्रव्यार्जनं क्रत्वर्थमिति पूर्वपक्षीकृत्य द्रव्यार्जन केवलपुरुषार्थ इति जैमिनिसिद्धान्तविरुद्धम् ॥ २१ ॥

फलत्यागपूर्वककर्म

प्रथम धर्ममाह—

फलं त्यक्त्वा कर्मकरणम् ॥ २२ ॥

फल पूर्वोक्तं कृत्रिमं तत्साधन च धर्मार्थकामा इति यावत् । फलविषयिणी इच्छा फलपदस्यार्थ । त त्यक्त्वा कर्मण विहितस्य करण भवतीति शेष । काम्यं कर्म न कर्तव्यमित्यर्थ । काम्यं कर्म न कर्तव्यं इति वक्तव्ये फलं त्यक्त्वा कर्तव्य इति कथनात काम्यानामपि कर्मणामीश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठानं कर्तव्यमिति ज्ञायते ॥

ननु भगवद्गीतायां

चतुर्विधा भजन्ते मा जना सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥

इति सकामोपासना भगवता प्रतिपादिता, तद्विरोध इति चेत्—न "चतुर्विधा भजन्ते मा" इत्यनेन लोकस्वभावो दर्शित । काम्यं कर्म न कर्तव्य इति जगौ । अत एव

यश्च कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥

इति कामरहितकर्मण स्तुति ॥ २२ ॥

नित्यकर्मालोप

एकादशं धर्ममाह—

अनित्यकर्मलोपः ॥ २३ ॥

नित्यं च तत्कर्म च नित्यकर्म, स्नानसन्ध्यापूजाऽऽदि तस्य लोपः अननुष्ठानं नित्यकर्मलोपः न विद्यते नित्यकर्मलोपो यस्मिन्नुपासके स अनित्यकर्मलोपः । भवेदिति शेषः । नित्यकर्म अवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः । नित्यकर्म कर्तव्यमिति वक्तव्ये व्यतिरेकमुखेन कथनं त्यागे न केवलं नैर्गुण्यं प्रत्यवायो निग्रहश्चेति ज्ञापयति ॥ २३ ॥

ननु नित्यकर्मसाधनाभूतमपञ्चकालाभे कथं कार्यं इत्याशङ्कायामाह

मपञ्चकालाभेऽपि नित्यकर्माप्रत्यवमृष्टिः ॥ २४ ॥

मपञ्चकालाभे मुख्यं नास्तीति न कर्मलोपः । किं तु प्रतिनिधिनाऽपि नित्यकर्म नित्यपूजा तस्या अप्रत्यवमृष्टिः अनुष्ठानं कर्तव्यमिति शेषः ॥

ननु षष्ठाध्याये दर्शपूर्णमासे व्रीहीणामभावे कर्मलोप इति पूर्वपक्षं कृत्वा नेषां दृष्टपुरोडाशनिष्पत्तिफलकत्वेन नीवारैरपि तत्सम्भवात् नित्यकर्मणि व्रीहिनियमलोपेऽपि नित्यकर्मणः किंचिदङ्गलोपसहिष्णुत्वात् नित्यनैमित्तिके प्रतिनिधिनाऽपि कार्य इति सिद्धान्तितम् । तादृशन्यायमूलकतया श्रौतस्मार्तकर्मसु प्रतिनिधिप्रचारोऽपि दृश्यते । अत्रापि तादृशयुक्त्यैव प्रतिनिधिसिद्धौ वचनं व्यर्थमिति चेत्—

न । नित्यवन्न्यायेन नैमित्तिकेऽपि प्राप्तौ तत्र प्रतिनिधिना नैमित्तिककर्मनिर्वृत्तिर्मा भवतु एतदर्थकत्वात् । नन्वेवं सति अलाभे नित्यातिरिक्तं न कार्यमित्यायातम् । तथा सति श्रौतपरिसंख्यारूपत्वेन स्वार्थत्यागः परार्थकल्पना प्राप्तबाधः, इति दोषत्रयापत्तिः इति वाच्यम् तन्त्ररत्ने पार्थसारथिना अभ्युदयेष्ट्यधिकरणे "त्रेधा तण्डुलान् विभजेत्" इति वाक्यवैयर्थ्यभिया प्रत्युद्देशं वाक्यपरिसमाप्तिरूपो वाक्यभेदोऽङ्गीकृतः । किमु तादृशभीत्या दोषत्रयाङ्गीकारः । अत एव अस्मत्परमगुरुभिः उत्तरचतुश्शतीमतुनन्त्य द्विशताचरद्वितीयश्लोके नैमित्तिकप्रकरणे 'चक्रपूजां विशेषेण योगिनीनां समाचरेत्" इति मूलस्थविशेषणेतिपदस्य नित्यपूजा

मपेदय योगिनार्योगाधिस्यमक्ष्यमोऽयाद्यामिस्यादिनेति प्रथम व्याख्याय तत्रापरितोषेण विशपदव्रण चेत्यर्थ । नेन नित्यपजाया विशपद्रव्यालाभऽपि प्रतिनिधिना निर्वाह सूचित इति नित्यपजायामव अभ्यनुज्ञा, नलन्यत्र' इति व्याख्याय अभिमतार्थ साधकत्वेन इदमव वास्य दर्शितम् ॥ २४ ॥

मर्वत्र निर्भयता

ज्ञानस्य गुणमाह —

निर्भयता [1]सर्वत्र ॥ २५ ॥

सर्वत्र सर्वत मपक्षकर्म्बाकार कात्मार्गावलम्बने च नरकादिप्रतिपादकानि यानि शास्त्राणि नेभ्य मवेभ्य निर्गत भय यस्मात् स निर्भय तस्य भाव तत्ता, सपाद्नीयेति शप । तानि मर्वाणि शास्त्राणि रागिण भीषयन्ति, नाम भीषयन्तु अहन्तु न रागी, किंतु शास्त्रेण प्रवर्तिता न म भीतिरिति निर्धारणेन निर्भयता सपादनीयति भाव ॥ २५ ॥

सर्वसारभूतो धर्म स्वस्य शिवाग्नौ होम

सकलसिद्धान्तसारभूत धर्ममाह —

सर्वं वेद्यं हव्यं इन्द्रियाणि स्रुचः शक्तयो ज्वालाः स्वात्मा शिवः पावकः स्वयमेव होता ॥२६॥

इति भावयेदिति शप । अन्त करणवृत्तिभिरिति वेद्यमित्यस्यादौ पूर्णीयम् । अन्त करणवृत्ति वेद्य सर्व हविष्ट्वेन भावयत् । यथा अग्नौ प्रक्षिप्त हवि तदाकार भवति, एव वृत्तिवेद्याना सर्वेषा शिवरूपेऽग्नौ होमे सति शिवाकारसपत्ते तेषु हविष्ट्वेन भावन युक्तम् ॥

तादृशहविष आधारभूतहोमसाधनीभूतजुह्वव स्रुक्पदेन गृह्यते, न ध्रुवाऽऽज्य, तेषा स्रुक्पदवाच्यत्वेऽपि होमसाधनत्वाभावेन होमभावनाप्रकरण ग्रहणाऽऽर्हतामयोग्य त्वात् । न च स्रुच एकत्वेन बहुवचनमनुपपन्न इति वाच्यम्, इन्द्रियाणामनेकत्वेन

[1] सर्वत —ब

अनेकशोऽपि—कर्मान्तरे स्वस्यानुष्ठानासामर्थ्ये पुत्रप्रियादीन् कर्तृप्रतिनिधित्वेन योजयन्ति, तेन च तत्कर्मणः फलं भवतीति शास्त्रसिद्धम्। अस्मिन् यज्ञे प्रतिनिधिना अनुष्ठिते कर्मणि तत्फलं स्वस्य न भवतीति सूचितम् ॥ २६ ॥

भावनाफल आत्मलाभ

एवमनुष्ठितभावनायाः फलमाह—

निर्विषयचिद्विमृष्टिः फलम् ॥ २७ ॥

निर्विषयाया निर्विकल्परूपायाः चितः विमृष्टिः फलम्। पूर्वोक्तभावनायाः इति शेषः ॥ २७ ॥

ननु किमीदृशफललाभेनेत्यत आह—

आत्मलाभान्न परं विद्यते ॥ २८ ॥

आत्मलाभात् स्वरूपलाभात् परं श्रेष्ठं, फलं इति पूर्वसूत्रस्थं अनुषज्यते, न विद्यते नास्तीत्यर्थः। "पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः" इति, "तमेव विद्वानमृत इह भवति" इति च श्रुतिः इममर्थं प्रतिपादयति। मोक्ष परमपुरुषार्थ इत्यत्र न कोऽपि विवादं करोति। अतस्तादृशभावनया परमपुरुषार्थलाभ इति भावः। पूर्वं "स्वविमर्शः पुरुषार्थः" इत्यनेन परमार्थस्वरूपं प्रतिपादितं, अत्र स्तुतिरिति न पौनरुक्त्यम् ॥

एतावत्पर्यन्तं पञ्चाम्नायसिद्धान्तरूपश्रीपरशुरामोक्तयो विचार्य व्याख्याताः। स्वयमसमर्थाः कश्चित् तदभिप्रायज्ञानासमर्थः तान् दूषयामि इति स्वल्पधिया युक्तिशून्यान् प्रलापान्भाषेत्। सुधिया तद्दर्शनेनैव युक्तिरहितत्वज्ञानं भविष्यति। मन्दधियां शङ्कानिवृत्त्यर्थं मयैव तद्युक्तिषु केवलप्रलापरूपत्वं दर्शितं मत्कृतसिद्धान्तशिरोमणौ। ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिख्यते। ये तद्बुभुत्सवः ते तत एव जानन्तु ॥ २८ ॥

सिद्धान्तोपसंहार

"अत्रायं सिद्धान्तः" इत्यारभ्य प्रकान्तमर्थं उपसंहरति—

सैषा शास्त्रशैली ॥ २९ ॥

सैषा पूर्वोक्ता शास्त्रशैली, शास्तीति शास्त्रं पञ्चाम्नायरूपं तस्य शैली रीति भवतीति शेष ॥ २९ ॥

एषा विद्या अतिगुप्ता

एतादृशं शास्त्रं श्रोतृप्रवृत्तये प्रशंसति —

वेश्या इव प्रकटा वेदादिविद्याः सर्वेषु दर्शनेषु गुप्तेयं विद्या ॥ ३० ॥

वेश्या इव प्रकटा सुलभा वेदादिविद्या । आदिना स्मृत्यादि । वेश्योपभोगो द्रव्यादिव्ययेन यथा सुलभ एवं वेदादिविद्यालाभ द्रव्यादिदानेन सुलभ इत्यर्थ । अध्ययनस्य लोभमूलता शास्त्रेणैव प्रतिपादिता "षण्णां तु कर्मणा मध्ये त्रीणि कर्माणि जीविका" इति । अस्या मोक्षसाधनीभूतब्रह्मविद्यायास्तु न कोटिकनकव्ययेनापि लाभ, किंतु गुरुकृपैकलभ्यत्वम् ॥

ननु अधिकद्रव्यव्यये गुरु कृपा किमिति न कुर्यादिति चेत—न कुर्यादेव । येन गुरुणा ब्रह्मविद्या प्राप्ता तस्य कोटिसुवर्णं तृणादपि तुच्छतरम । तस्मिन लोभ कथं भवेत् ॥

ननु लोभेन प्रवृत्तिमान भवतु, तथाऽपि परेच्छया विद्यादाने प्रवृत्तौ स्वस्य हान्यभावात् प्रवर्तताम, तथा च पर्वविद्या द्रव्यवत्तैव लभ्या, इय तु निर्धनेनापि लब्धुं शक्येति प्रकृष्टतरेति चेत्—न । विद्वान् परेच्छया प्रवर्तमान स्वप्रवर्तितवस्तुनि कार्यसिद्धिं दृष्ट्वैव प्रवर्तेत, न विफले । प्रकृते इयं ब्रह्मविद्या मलिनान्त करणेषु प्रवर्तिता न केवलं विफला, प्रत्युत गुरोरपि विद्यां नाशयति । उदाहृता एतद्विषये यास्केन श्रुति —

> विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
> असूयकायानृजवेऽयताय न मां ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम ॥

इति । अस्यार्थ सुस्पष्ट ॥

ब्रह्मविद्याऽतिसंखिन्ना ब्रह्मिष्ठ ब्राह्मण ययौ ।
गोपाय मां सदैव त्वं कुलनारीमिव योषितम् ।
अवधिस्त्वय्ययम्नेऽद्य इह लोके परत्र च ।

इत्यारभ्य—

एवमाद्या बहु दोषास्तेभ्यो वर्जय मां सदा ।
एवं हि कुर्वतो नित्यं कामधेनुरिवास्मि ते ।
वन्ध्याऽन्यथा भविष्यामि लतेव फलवर्जिता ॥

इत्येवमादिवचनैः गुरोरेव अपात्रे विद्यादाने स्वविद्यानाशः श्रूयते । स कथं अपात्रे केवलपरेच्छया विद्यामुपदिशेत् । तादृशोपदेशपात्रं दुर्लभम् ॥

अतः सर्वदर्शनेषु मध्य—इति निर्धारणे सप्तमी—इयं उक्ता विद्या गुप्ता दुर्लभेत्यर्थः ।

इदानींतनगुरवस्तु ब्रह्मविद्याया वणिग्वद्विक्रेतारः । तत्र न गुरुत्वं, नवा शिष्यस्य सन्तापहानिः । प्रत्युत सोऽपि द्रव्यमदनरागप्रवृत्तः पतत्येव । इत्थं च द्वावपि पतनसाधनमेव कुरुतः, न मोक्षसाधनम् । तदुक्तं [1]कुलार्णवे—

गुरवो बहवः सन्ति शिष्यवित्तापहारकाः ।
[2]दुर्लभोऽयं गुरुर्देवि शिष्यसन्तापहारकः ॥

इत्यलं भूयसा ॥ ३० ॥

दीक्षाविधिः

एतावत्पर्यन्तं सिद्धान्तमनूद्य उपासकेन प्रथमं कर्तव्यां क्रियामाह—

तत्र सर्वथा मतिमान् दीक्षेत ॥ ३ ॥

सप्तमी षष्ठ्यर्थे, प्रकृत्यर्थः श्रीविद्योपास्तिः, षष्ठ्यर्थः सम्बन्धः तदव्यवहितपूर्ववृत्तित्वं, तस्य दीक्षापदार्थे आश्रयतया अन्वयः तस्य करणत्वसम्बन्धेन

[1] प्रबोधचन्द्रोदये—ब, व १

[2] गुरवस्तु विरला लोके—ब, व १

भावनारामन्वय, तथा च श्रीविद्योपासनाऽव्यवहितपूर्वप्रवृत्तदीक्षया इष्टं भावयेत् इति विशिष्टबोध । अत एवोत्पत्तिविधि । सर्वथा अवश्य मतिमान् पूर्वोक्तभूमिका[1]मारूढ । एतत्पदस्वारस्यादेव अयमधिकारविधिरपि । तादृग्भूमिका[2]आरूढस्यैव अधिकारो नान्यस्य इति सिद्धम् ॥

ननु एकस्मिन्नेव विधौ उत्पत्तिविधित्व अधिकारविधित्व उभय कथमिति चेत्—न, 'चित्रया यजेत पशुकाम " इत्यादौ तथा दृष्टत्वात् । न च उपासनायामेव तादृग्भूमिका[3]ऽऽरूढस्याधिकार इति पूर्वं व्यवस्थितम् । न हि दीक्षा उपासना कथमत्रापि तादृगाधिकारापेक्षा । यच्च उपासनाया दीक्षाया अङ्गत्वेन य प्रधाने अधिक्रियते सोऽङ्ग इति न्यायप्राप्तार्थस्य अनुवाद एव मतिमान् इत्यनेन कृत इति समाधानम्, तन्न मनोरमम् अनुवादस्य फलाभावेन वैयर्थ्यापत्ते, दीक्षाया स्वतन्त्रफलत्त्वेन अनङ्गत्वाच्चेति । अनेनैव तादृग्भूमिका[4]ऽऽरूढस्य दीक्षाऽधिकारो विधीयते । उपासनाया दीक्षितस्यैव अधिकार इत्यग्रे वक्ष्यति । तथा सति उपासनाया पूर्वोक्तभूमिका[5]ऽऽरूढत्वमार्थिकम् ॥

दीक्षास्वरूपतत्फलनिरूपणम्

ननु दीक्षात्व किम् ? न तावदुपास्तियोग्यताजनकक्रियात्व, उपास्तियोग्यता जनकत्वस्य सत्त्वे प्रमाणाभावात् । न तावत् प्रत्यक्ष अलौकिके सभवति । नाप्यनुमान, लिङ्गाभावात् । नापि ' दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत " इतिवच्छ्रुतिरस्ति यतस्तन्निरूपित कारणत्व स्यात । न च विनोपनयन यद्वद्द्विजाना सर्वकर्मसु । न योग्यता तथाऽत्रापि विना दीक्षा भृगूद्वह ॥" इति त्रिपुरारहस्य व्यतिरेकव्याप्ते दण्डाभावे घटाभाव इतिवत् प्रतिपादनात् व्यतिरेकव्याप्तिमूल कार्यकारणभाव सिध्यति इति वाच्यम्, दीक्षित उपासीत इत्युपासनाऽधिकारि स्तावकत्वात् । तर्हि दीक्षाया फल किमिति चेत्—उच्यते । अनन्तकोटिजन्मसचित यत् पापरूप मल तन्नाश । तदुक्त [6]निशाटनाव्यागमव्याख्याने तन्त्रालोके–

[1] मारुरुक्षु —अ.　[2] आरुरुक्षोरेव—अ　[3] रुरुक्षोरधि—अ
[4] रुरुक्षो —अ.　[5] रुरुक्षुत्व—अ,
[6] तन्त्रालोकव्याख्याने निशाटनाख्ये—अ

दीक्षया गलितेऽप्यन्तरज्ञाने पौरुषात्मनि ।
धीगतस्यानिवृत्तत्वाद्विकल्पोऽपि हि संभवेत् ॥
देहान्त एव मोक्षः स्यात् पौरुषाज्ञानहानितः ।
बौद्धाज्ञाननिवृत्तौ तु विकल्पोन्मूलनात् ध्रुवम् ॥
तदैव मोक्ष इत्युक्तं धात्रा श्रीमन्निशाटने ॥ इति ॥

अस्यार्थः—पौरुषं बौद्धं चेति ज्ञानं द्विविधम् । तत्र पौरुषं ज्ञानं स्वस्वरूपात्मकम् । बौद्धं च यन्महावाक्यजन्यं चरमवृत्तिरूपं तत्त्वज्ञानमित्युच्यते । एतदावरणरूपमज्ञानमपि द्विविधम् । तत्र पौरुषं पुरुषनिष्ठपातकम् । बौद्धं भेदबुद्धिः । तत्र दीक्षया पौरुषाज्ञाननाशेऽपि बौद्धमलस्य शास्त्रज्ञानेनैव नाश्यत्वात् दीक्षाऽनन्तरमागमसिद्धान्तज्ञानसंपादने तदैव मोक्षः । यदि शास्त्रज्ञानं न संपादितं, केवलदीक्षैव जाता, तस्य देहान्ते मुक्तिरिति । न च बौद्धमलसत्त्वे देहान्ते कथं मुक्तिरिति शङ्कनीयम्, त्रिपुरारहस्ये

दीक्षावन्तस्तु देहान्ते प्राप्य लोकं परात् परम् ।
सदाशिवेन ते सम्यक् प्रबुद्धाः शिवरूपिणा ॥

इति तादृशशङ्काया निरस्तत्वात् । एवं श्रौताग्निष्टोमादिदीक्षाऽर्थवादेऽपि "पाप्मनोऽपहत्यै" इति श्रूयते । एवं पूर्वमीमांसायामपि दीक्षाया यागजन्यापूर्वोत्पत्तौ सत्याद्युत्पत्तौ कर्षणमिव स्थलस्य आत्मनः शोधकत्वमित्येव सिद्धान्तितम् । ब्रह्मोत्तरखण्डे प्रथमाध्याये—'राज्ञः पञ्चाक्षरमन्त्रस्य कर्णप्रवेशमात्रेण तच्छरीरान्नन्ताः काका निर्गताः' इति लिङ्गं च । एवं परमानन्दतन्त्रे दीक्षानामनिरुक्तौ—

दीयते शिवसायुज्यं [1]दीर्यन्ते पाशबन्धनम् ।
अतो दीक्षेति कथिता

इति च । एवं बहुप्रमाणानुसारेण व्यतिरेकव्याप्तिप्रतिपादकवचनस्य अर्थवादरूपत्वात् । तथाचास्य लक्षणस्यासंभव एव स्यात् ॥

[1] क्षीयते—ख

एतेन सौभाग्यानन्दसन्दोहे द्वादशोल्लासस्यावतरणे ' अधुना तस्याः साङ्गो पासनयोग्यताप्रतिपादकदीक्षां पृच्छति " इति, तस्मुख्यार्थमनुसृत्य समर्थनमशक्यमेव इति चेत्—न, मुक्तिसाधनीभूतपारमहंस्यनिवृत्त्यर्थक्रियात्वस्यैवादुष्टलक्षणत्वात् ॥

न च प्रकृतलक्षणविचारस्य तदुपजीव्यफलस्यविचारस्य चानुष्ठानेऽनुपयोगात् केवलपाण्डित्यप्रकटिनी काकदन्तपरीक्षेयमिति वाच्यम्, अस्त्यनुष्ठाने वैषम्य,—यदि पूर्वोक्तयोग्यताजनकं तर्हि दीक्षासंकल्पे योग्यतासिद्ध्यर्थमिति इतरपक्षे पाप क्षयार्थमिति ॥

दीक्षासंकल्पप्रकारविचारः

यत्तु नित्योत्सवनिबन्धे श्रेयस्कामोऽहममुकविद्याग्रहणार्थममुकगुरोर्दीक्षां ग्रहीष्यामि' इति तदत्यन्तानवधानलिखितम्। तथाहि—यत्तु श्रेयस्काम इति पदं तदास्तां, कथंचित्पापनाशस्यापि श्रेयोरूपत्वात्। यच्च 'अमुकविद्याग्रहणार्थं" इति तदत्यन्तमशुद्धं, दीक्षायाः पापक्षयैकसाधनत्वस्य व्यवस्थापितत्वात्। आस्तां वा वन्ध्यापुत्रवत् विद्याग्रहणार्थत्वं, तथाऽपि श्रेयस्काम इत्यनेनैव तल्लाभ इदं पदं व्यर्थमेव। न च श्रेयोविद्याग्रहणमुभयं फलं, अतः द्वयोरुल्लेख इति वाच्यम्, "सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ" इत्यत्र तयोः सर्वफलसाधनत्वेऽपि प्रयोगभेदेनैव भिन्नफलं नैकप्रयोगेण फलद्वयमिति चातुर्थिकन्यायविरुद्धस्य अनादरणीयत्वात्। अत एव तन्त्ररत्ने—' एकस्यैकजातीयव्यापारेण नियतैकजातीयैकफलजनकत्वं लोके दृष्टम्। तदेकजातीयजनकत्वं सर्वेभ्य इति वचनेन बाध्यतां एकफलजनकत्वं केन बाध्यताम्" इति पार्थसारथिनोक्तम्। किंच दीक्षापदार्थः शक्तिप्रवेशचरणविन्यास मन्त्रोपदेशरूपः। तादृश्या दीक्षायाः फलसाधनत्वं वा तद्ग्रहणस्य वा। आद्ये सङ्कल्पे फलसाधनीभूतक्रियामुत्पादयामीत्यर्थकं फलसाधनक्रियावाचकं ग्रहीष्यामीति पदं व्यर्थम्। द्वितीये ग्रहणस्य साधनत्वं निर्मूलं, पूर्ववचनविरोधश्च। किं च— अमुकगुरोः इत्युच्चारणफलं दृष्टमदृष्टं वा तिथ्याद्युच्चारणवत्। नाद्यः अयं मम गुरुर्भवतु इति स्वेच्छाप्रकाशनादन्यत् दृष्टं फलं दुर्वचम्। तच्च तल्लिखितवरणेनैव भवितुमर्हति, किमनदुच्चारणेन। नान्त्यः, देशकालौ संकीर्त्य" इति वचनात् तेषां अपूर्वजनकत्वम्। न हि गुरुनामोच्चार्य इति वचनमस्ति, यनादृष्टं तेन भवेत्।

किंच—तदभिमत श्रेयोविद्याग्रहणरूपफल स्वनिष्ठम । तथा सति ग्रहीष्यामि इति परस्मैपदान्तप्रयोग स्वरितजित कर्त्रभिप्राय क्रियाफले इति पाणिन्यनुशासन विरुद्ध । एव अनेकदोषग्रस्तत्वात् एवमसल्पस्त्वनादरणीय । किंतु "पौरुषाज्ञान निवृत्तय श्रीविद्यया दीक्षिष्ये" इति सकल्प एव श्रेयान् ॥

तान्त्रिकसकल्पाङ्गभूत अष्टाङ्गोल्लेख

[1]शिष्यसकल्पे नाष्टाङ्गोल्लेख, दीक्षाहीनत्वेन तान्त्रिकेऽनधिकारात । अग्रे गुरुसकल्पे तदुल्लेख आवश्यक, शिष्यस्यापि दीक्षाऽनन्तरभाविकर्मण्युल्लेख ॥

ननु अष्टाङ्गस्य सूत्रे अनुक्तत्वात किमिति तद्ग्रहणमिति चेत्—सत्यम् । यद्यपि नास्ति ग्रहण तथाऽपि श्रौतस्मार्तादिनिखिलकर्मसु आदौ सकल्प अव्यभिचरितो दृष्ट । प्रकृतेऽपि तद्वत सकल्प आवश्यक । सकल्पस्यावश्यकता मूले अधिकतर गाणनायकीयमपर्यायाद्युच्यते । सकल्पो नाम विद्यमानदेशकालोल्लेखनपूर्वकफलोल्लेखन सहितप्रकृतकर्मानुष्ठानविषयिणी प्रतिज्ञा । तदुक्त रहस्यार्णवे—

यत्र देशे साधकस्तु स्थितस्तद्देशमुच्चरन् ।
उल्लिख्य तत्कालमपि प्रतिज्ञा कर्मणस्तु या ।
फलमुद्दिश्याहमिति सकल्पो जल्प्यते ॥ इति ॥

तत्र कालस्य पञ्चाङ्गत अष्टाङ्गस्य अश्वप्रतिग्रहन्यायेन सन्निकृष्टत्वात् अष्टाङ्गोल्लेखन सूत्रानुयायिनामावश्यकम् । अत अष्टाङ्ग तत्साधनप्रकारश्च उच्यते ॥

तत्र अष्टाङ्गानि—१–युग २–परिवृत्ति ३–वर्ष ४–मास, ५–दिवस, ६–नित्या, ७–वार, ८–घटिकोदय इति । तन्त्रशास्त्रे युगानि ३६, एकस्य युगस्य परिवृत्तय ३६, एकस्या परिवृत्ते वर्षा ३६, एकवर्षस्य मासा १६, एकमासस्य दिवसा ३६, नित्या ३०, वारा ७ घटिकोदय ५, । एवमष्टाङ्ग सिद्धावुपाय कथ्यते ॥

तत्रादौ शालिवाहनशकसाधनोपाय कथ्यते । इभाक्षि २८, षष्टि ६०, गुणित १६८०, इमाश्वयङ्केन ३८ सयुत ।

[1] अष्टाङ्गनिरूपणमिद कस्मिंश्चिदाकरग्रन्थे नोपलभ्यते

नर्मदोत्तरभागेऽथ तस्या दक्षिणभागके ।
अङ्कवेद ४८ युत कार्य दृगाक्षि पष्टिभिर्हृत ॥
प्रभवादिगताब्दाना सख्यया योजयेत् पुन ।
वर्तमाना शालिवाहशकसख्या समीरिता ॥
प्रभवाद्यक्षयान्ताना भवेत् परिवृत्तिस्तु या ।
वर्तमाना तदानय सख्याऽष्टाविंशति स्मृता ॥

इत परिवृत्तिसख्या दृष्ट्वा च ता गुणत् । पष्टिभिस्तु शक ज्ञाते न यनेदीदृशश्रीमे वर्तमानशालिवाहनशकसख्या नन्दाद्रिरामाग्नि–३१७९–सयुक्ता गतकल्यब्दगण यथा शक–१७५५ अस्मिन् ३१७० एतद्योगे गतकल्यब्दगण –४९३४ । एवगत कल्यब्दगण साधयित्वा तस्मात् अहर्गणसिद्ध्यर्थ उपाय क्रियते । गतकल्यब्दगण नगनवेभवेद –४८९७ ऊनिते शिष्यते योऽङ्क एकादिदशान्त तत्सख्याक अङ्कजाल ध्रुवकाङ्कजाल विघट्यादिदिनान्ते योजयेत् । एकादशाद्य प्रथमद्वयमाङ्कजालद्वय ध्रुवके योजयेत् । एकविंशतिश्च प्रथम विंश च ध्रुवके योजयेत् । एवमेकत्रिंशतमारभ्य एकोनपष्टिपर्यन्त ज्ञेयम् । तद्रहस्यमित्थम्—नगनवेभवेदैरूनिते कल्यब्दगण य शेष तस्मिन् पष्ट्या भक्ते शेषाङ्के लब्धसमय यदि द्वौ तर्हि तत्समसख्याक अङ्कजाल ध्रुवक योजयित्वा विघटिकादिषष्ट्या भक्त लब्धमुपर्युपरि योजयेत् । स च तद्वर्षसन्धिमेष सङ्क्रान्त्यहर्गण । एवगतकल्यब्दगणऽनेनोनितेनैनपञ्चाशच्छतपर्यन्त पष्ट्या भागो नास्तीति यदा गतकल्यब्द एतत्सख्याकस्तदा नगनवेभवेदन्यूने पष्टिसख्या शिष्टा पष्ट्या भक्ते शेष शून्य तदा शून्याङ्कजाल ध्रुवक योजयेत् । स मेषसङ्क्रान्त्यहर्गण । योज्यानि अङ्कजालानि लिख्यन्ति । प्रथम द्वितीय तृतीय चतुर्थ पञ्चम पष्ठ सप्तम अष्टम नवम दशम विंश त्रिंश चत्वारिंश [1]पञ्चाशत् शून्य ध्रुवकाङ्कजाल इति सिद्धान्तजालानि । यदा गतकल्यब्दगण इषुशराङ्कवेदसख्याको भवति तदा वर्षगण शैलाङ्के सवेदैरूनित कार्य । ततो यच्छेष पष्ट्या भक्ते यल्लब्ध तेन गुणित यच्छून्याङ्कजाल तत्पूर्वध्रुवकाङ्कजाल योजयित्वा ध्रुवक सस्कृत्य पश्चात् प्रथमाद्यङ्कजाल पूर्ववद्योजयित्वा अहर्गण साधयेत् । इषेष्वङ्कवेदन्यूने गतकल्यब्दगण उक्तध्रुवकसस्कारो नास्ति । एवमहर्गण साधयित्वा गण नवभिर्विभज्य शेषोऽतीतवासर तस्य यल्लब्ध तच्चतुर्भिर्विभज्य

[1] पञ्चाशत् इत्येतन्नास्ति—अ

तल्लब्ध पृथक् संस्थाप्य तल्लेष नवभिर्विगुण्य तत्र गतमासाख्या योजयेत् । एव सति सा संख्या गतदिनसंख्या ज्ञेया । पूर्वस्थापितलब्धे षोडशभिर्भक्ते शेषो गतमाससंख्या भवति । तल्लब्ध षट्त्रिंशता विभक्ते शेषो गतसंवत्सरसंख्या । तल्लब्ध षष्ठ्यागधुत षट्त्रिंशद्भक्त शेष गतपरिवृत्तिसंख्या । लब्ध गतयुगसंख्या । एव मेषसंक्रान्तिकाली नाहर्गणे साधिते तदुत्तर मध्ये यदाकदाचिदहर्गणसाधनेच्छाया तदुपाय उच्यते । तत्र मेषमारभ्य यस्मिन दिने अहर्गणनेच्छा तदव्यवहितपूर्व संक्रान्ति या तदीया वक्ष्यमाणा संख्या अहर्गणे योजयित्वा तत्संक्रान्तिमारभ्य इष्टदिनपर्यन्तमतिक्रान्ता यावन्तो दिवसा तावत्संख्या योजयेत । इष्टदिनाहर्गण भवति । तत्र—वृषे, मिथुने, कर्के, सिंहे, कन्याया, तुलाया, वृश्चिके, धनुषि, मकरे, कुम्भे, मीने । इत पर युगादिघटिकान्ताना नामोच्यते । युगपरिवृत्तिवर्षाणा षट्त्रिंशता क्रमेण आदिक्षान्ताना वर्णाना नामानि यथा प्रथम अकारान्तकयुग अयुग कयुग द्वितीय एवमग्रेऽपि परिवृत्तिवर्षेषु ज्ञेयम् । मासाना षोडशाना क्रमेण षोडशस्वरा नामानि । षट्त्रिंशद्दिवसेषु युगपत् षट्त्रिंशदकारादिक्षकारान्ता वर्णा सानुस्वारा शिवादवनिपर्यन्त षट्त्रिंशत्तत्त्वानि च मिलित्वा क्रमेण नामानि । यथा—अ शिवतत्त्वदिवस इति । चरमस्वररहिता अकाराद्यनुस्वारान्ता अनुलोमविलोमेन त्रिंशद्वर्णा । कामेश्वर्यादि चित्रान्ता पञ्चदश नित्या अनुलोमविलोमाश्च मिलित्वा त्रिंशत । नित्यानाम यथा—अ कामेश्वरीनित्यायामिति । नागणा नवाना क्रमेण अकचटतपयशला इति वर्णा नव । प्रकाशानन्दनाथ विमर्शानन्दनाथ आनन्दानन्दनाथ ज्ञानानन्दनाथ सत्यानन्दनाथ पूर्णानन्दनाथ स्वभावानन्दनाथ प्रतिभानन्दनाथ सुभगानन्दनाथेति नव नाथा । वारवर्णा ये नव तद्युक्तनवनाथा क्रमेण नववारा । यथा—अ प्रकाशानन्द नाथवासर इति । उदयघटिकाना पञ्चाना नाम क्रमेण—अइउतय इति पञ्च वर्णा ज्ञेया । एवमष्टाङ्गोऽयं तान्त्रिककर्मोदावश्यक । देशस्य तन्त्रे अनुक्तत्वात स्मार्तस्यैवोऽयम् ॥

कचित्तु तान्त्रिकोऽष्टाङ्गो न ग्राह्य इति शास्त्रप्रसिद्धकालस्य समुच्चयमिच्छन्ति "देशकाला समुल्लिख्य चाष्टाङ्गस्थितिरिव च" इति परमानन्दतन्त्रानुसारेण । तन्न, देशकालाविषय काल कीदृश इत्याकाङ्क्षायाम् तन्त्रस्याष्टाङ्गपद न तु समुच्चय विधायक, एवकारस्वारस्यात ॥

तन्त्रान्तरोपसंहारविचारः

एवमग्रे अमुकगोत्रो अमुकशाखाऽध्यायी अमुकशर्मादिरहं चतुर्विधपुरुषार्थ-सिद्ध्यर्थं स्वेष्टानुग्रहाय अमुकगोत्रं अमुकशाखाऽध्यायिनं अमुकशर्माणं त्वां गुरुत्वेन वृणे इति संकल्पः किं कल्पसूत्रानुसारेण—

बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतो भवेत् ॥

इतिवचनमनुसृत्य तन्त्रान्तरानुपसंहारेण अयं प्रयोगः, किं सर्वतन्त्रमुपसंहृत्य, किं स्वेच्छया । नाद्यः, सूत्रे वरणस्य अनुक्तत्वात् । द्वितीये तन्त्रान्तरे प्रतिमाब्रह्मादि-वरणचरुनिर्माणतद्भक्षणादित्यागोऽनुचितः । तृतीयश्च स्वकपोलकल्पितोऽश्रद्धेय एव । किंच तन्त्रान्तरे—

कर्तुं कारयितुं चैव दीक्षाकर्म महेश्वरि ।
आचार्यत्वेन त्वां वृणे इति पादसमीपतः ॥

इति वरणं करिष्यमाणेऽपि दीक्षाकर्मणि आचार्यं वृणे इत्येव वक्तव्यमिति वदति । सर्वत्र श्रौते स्मार्ते च ऋत्विग्वरणं—"अग्निन्नस्याधानेऽध्वर्युं त्वा वृणे", "अग्निमुपस्थापनाख्ये कर्मणि आचार्यं त्वामहं वृणे", इत्याचारे दृश्यते । इह तु कर्मनाम त्यक्त्वा फलवाचकं पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं अनुग्रहार्थं चेति वरणवाक्यं लिखितम् । तदतीव चित्रम् । तस्मात् सूत्रानुसारिभिः वरणं न कार्यम् । न च वरणाभावे गुरुणा अवृतेन कर्म कथं कार्यं इति वाच्यम्; त्वं मम दीक्षां कुरु इति लौकिकवरणेनापि तत्संभवात् । न हि वयं सर्वथा निराकुर्मो वरणं, कर्माङ्ग-मित्येव ब्रूमः ॥

एवमेव पुण्याहवाचननान्दीश्राद्धे न कार्ये, अनुक्तत्वात् । न च तन्त्रान्तरोप-संहारो मा भवतु, तथाऽपि स्मृतिप्राप्तं पुण्याहवाचनं नान्दीश्राद्धं च अनिवार्यम्, अन्यथा—"क्षुते आचामेत्" इति प्राप्ताचमनमपि न स्यात् इति वाच्यम्; यदि पुण्याहवाचननान्दीश्राद्धे तान्त्रिके स्मृतिप्राप्ते एवानुवर्तेते, तर्हि तन्त्रान्तरे—

गणेशं पूज्य पुण्याहं वाच्य नान्दीमुखान् यजेत् ।

इति विधि व्यर्थ एव स्यात् । तस्मात् स्मार्तपुण्याहादिधर्मा· कर्माङ्गत्वेन नायान्ति इत्यत्र इदमेव ज्ञापकम् । यच "क्षुते आचामेत्", "न स्लञ्जं भक्षयेत्", इति पुरुषार्थं तच प्रासमपरिहार्यम् ॥

न च एवं शिष्यगुरुलक्षणधर्माणामपि प्राप्ति न स्यात् इति वाच्यम्; अस्ति तस्य प्राप्त्यवकाश । तत्र येन विना आकाक्षा न पूर्येत तच तन्त्रान्तरस्थमपि गृहीत्वा आकाक्षा पूरयेत् । शाब्दबोधे आकाक्षा द्विविधा, उत्थिता उत्थाप्या चेति । यथा आद्या पचतीत्युक्ते क पचति केन पचति क पचतीति । द्वितीया स्तोकं पचतीति । तत्र स्तोकपदस्य वैय्यर्थ्यभिया कथं पचति इत्याकाक्षा उत्थाप्या । प्रथमस्थले स्वत उत्थितायां शाब्दाकाक्षायां शब्दमन्तराऽनिवृत्ते अध्याहृतस्य स्थलान्तरस्थस्य वा शब्दस्य पूरणमावश्यकम् । तत्र अध्याहारात् वरं तन्त्रान्तरस्थ-शब्देनैव आकाक्षापूरणम् । एवं सति "मतिमान् दीक्षेत" इत्युक्ते मतिमत्त्वस्य केवलस्य अन्यावर्तकतया कीदृश मतिमत्त्व इत्याकाक्षा अवश्यमुदेति । उत्थिताकाक्षा पूरकं तन्त्रान्तरोक्तशिष्यलक्षणवत्त्वमेव मतिमत्त्वं कल्प्यते । एवं गुरौ "सद्गुरु क्रम प्रवर्त्य" इत्यस्मिन्सूत्रे उक्तत्वात्, सत्त्व किं इत्याकाक्षापूरकतया गुरुलक्षणानि च योज्यानि । अत एव बोधायनाचार्या —"तान्न मिथ संसादयेत्" इत्याहु । अत्र भवस्वामी "तान् शाखिकिङ्कारोक्तान पश्चात् तत्तच्छास्त्री न समादयेत् एकप्रयोगे मेलन न कुर्यात् । ब्राह्मणानां बहुत्वात् शाखानामनन्तत्वात् तत्तर्थस्य चासर्वज्ञेन उपसंहर्तुमशक्यत्वात् तावन्मात्रं सुखं बुद्ध्वा अनुष्ठाय सर्वे कर्मफल प्राप्नुयु इति कल्पसूत्राण्यारब्धानि आचार्यै" इति । अस्यापवादस्तत्रैव "अविशेषोक्ति विशेषोक्ताश्च शेषत्वेन मन्यन्ते" इति । अत्र भवस्वामी—"अविशेषोक्ति विशेषोक्ता सामान्यत उक्तस्य गुणविशेषा अन्यसूत्रोक्ता अपि शेषत्वेन अङ्गत्वेन संबध्यन्त इति" । "तान्न मिथ संसादयेत्" इत्यस्योदाहरणं यथा बौधायने सोमाभिषवार्थं केवलवसतीवरीग्रहणम् । सूत्रान्तरे वसतीवरीणां एकधानानामपि समुच्चय । तदनुसारेण बौधायनानामेकधानाप्राप्तौ तान्न मिथ संसादयेत् इति । एव बोधायने केवल शाखाछेदनमात्रमुक्तम् । अन्यसूत्रे शाखाछेदनमाहरण च समन्त्रकम् । तानपि न समादयेत् । अनया दिशा अन्यान्यप्युदाहार्याणि । एतदपवादोदाहरणं यथा बौधायने पलाशशाखैव सान्नाय्ये विहिता, तस्मात्तन्त्रिणा-

मलाभे सूत्रान्तरोक्तशमीशाखा ग्राह्येति । तत्र मूलम्—उक्तालाभे कीदृशी शाखा ग्राह्येति उत्थिताकांक्षावत्त्वात् तत्पूरकं सूत्रान्तरं शमीशाखाविधायकम् । एवं बोधायने—"अग्नीनन्वादधाति" इत्यविशेषेण विहितम् । कथमन्वाधानं कर्तव्यमिति विशेषाकांक्षायां "अपरेण गार्हपत्यमुपस्थं कृत्वा" इति "ऊर्ध्वज्ञुरासीनोऽन्वाहार्यपचनं" इति सूत्रान्तरोक्तधर्मा शेषत्वेनान्वेतुमर्हन्ति । न तथा पूर्वोक्तेकथानाऽऽकांक्षाऽस्ति । अतो न समुच्चय. ॥

एतेन एतत्सूत्रानुसारिभिरपि तन्त्रान्तरोक्तं पात्रत्रयं पात्रचतुष्टयं वा साद्नीय मिति यदब्रुवन् तदसाध्विति स्फुटम् । यद्यविशेषेण पात्रासादनं कुर्यादित्येव स्यात् तदा कति पात्राणि कथमासादयेत् इति विशेषाकांक्षा उदेति । तदा तदपवादशास्त्रप्रवृत्तिरपि स्यात् । नचैवमिहास्ति येन तथा स्यात् ॥

एतेन निबन्धे सामयिकाना स्वस्य च तत्त्वशोधनार्थं देव्या पश्चाद्भागे लौकिकं कलशं संस्थाप्य संस्कृतद्रव्यं किंचित् क्षिपेत् इति लेखोऽपि निर्मूल. "शिष्टै सार्धं चिन्मयो हविःशेषं हुत्वा" इति विशेषार्घ्यशेषस्यैव प्रतिपत्तिकथनात् ॥

अत एव बौधायनाचार्या शास्त्रसंकरं न कुर्यादित्युक्त्वा संकरकरणे प्रत्यवायमप्याहु·—

स्वशास्त्रे वर्तमानो य परशास्त्रेण वर्तते ।
भ्रूणहत्यासमं तस्य स्वशास्त्रमवमन्यत ॥ इति ॥

नचैवं पूर्वोक्तरीत्या अनुष्ठितिरुदासीनस्थले भवतु. यस्याकरणे शास्त्रान्तरे निन्दा बह्वी तस्यानुष्ठानं सर्वे कार्यं इति वाच्यम्; आतञ्चनप्रकरणे "[1]तद्यत्कले. राक्षसम्" इति कलनिन्दा कृत्वा "दध्नाऽऽतनक्ति" इति शाखाऽन्तरे विहितम् । तदन्यशाखायां "ओषधय पूतीका कला" इति कले आतञ्चनं विहितम् । एवं [2]पत्नीसंयाजानामिष्टयजुरनुष्ठाने बहुनिन्दा कचिच्छ्रूयते । बौधायनैर्निन्दा न कृता । तावतैव परनिन्दामनादृत्य समिष्टयजुरनुष्ठानं बौधायनानुयायिन कुर्वन्ति शिष्टा । तस्मात् परशास्त्रे निन्दा अकिञ्चित्करा ॥

[1] तद्र—अ.
[2] पित्न्यायां समि—अ, ब१.

न च त्रिपुरारहस्ये—

> तन्त्रानुक्तं सूचितं तु तथाऽन्यत्रापि दूषितम् ।
> अकृतं यत्कर्म[1]राम विकल्पेन विवर्जितम् ।
> तदन्यस्मादुपादेयमेष शास्त्रस्य निर्णयः ॥

इत्यस्या गतिविरह इति वाच्यम्, यस्यानुष्ठाने परशास्त्रे निन्दा स्वशास्त्रे च विकल्पः तस्य तत्र निन्दा यद्विषया परशास्त्रे तदादर्तव्य, तावता स्वशास्त्रहानिविरहात् । यथा आपस्तम्बसूत्रे वाजपेये अग्निचयननिन्दा बोधायने न निन्दा कृता, किंतु चान्द्रकशास्त्रेण उत्तरवेद्या सह विकल्पितम् । तत्र स्वशास्त्रस्य उत्तरवेद्यनुष्ठानेऽपि हान्यभावात् निषेधोऽप्यनुग्राह्य —उत्तरवेदिरेवानुष्ठेया न चयनमिति ॥

तथा अत्रापि तादृशस्थले अनुष्ठानार्थं इदं वचनम्, न नित्यवच्छ्रुतस्य शास्त्रस्य बाधार्थम् । एतद्वचनस्य गत्यन्तरं श्रीविद्याप्रकरणे विस्तरेण वक्ष्यामः ॥

अस्तु वा—

> निषिद्धं वर्जयेत्तन्त्रान्तरे किंचिन्महेश्वरि ।
> यतस्तदेकशास्त्रं वै मन्त्रैस्याद्देवतैस्तत ।
> तस्मात् स्वशास्त्रे यत्किंचिन्निषिद्धं परिवर्जयेत् ।
> अन्यत्स्वतन्त्रानुक्तं तु समर्थं उपसंहरेत् ।
> स्वतन्त्रेणाविरुद्धं तु यावदन्यत् समाचरेत् ।
> तावदभ्युदयाधिक्यं भवेत्तस्य तु निश्चितम् ।
> आकाङ्क्षितं चाप्यन्यस्मादाहरेदेव किंचन ॥

इति तन्त्रान्तरवचनानुसारेण पुण्याहवाचनादीनां उपसंहारे फलाधिक्यम् । अननुष्ठाने अवैगुण्यमिति रहस्यम् ॥

पात्राधिक्यं च स्वशास्त्रविरुद्धं ज्ञेयमेव, वस्तुतो लिखिततन्त्ररचना अग्रे पात्रासादनप्रकरणे वक्ष्यमाणरीत्या गतिसम्भवात् अनुपपत्तिलेशाभावात् । एकप्रयोगे यत्सूचितं आकाङ्क्षितं कर्मसामान्यं अव्यभिचरितसम्बन्धं च [तत्] अन्यस्मात् ग्राह्यं नान्यदिति राद्धान्तः । एतद्वितत्याग्रे स्पष्टीकरिष्यामः ॥

[1] डामरवि—अ, अ १

इत्थं च यः पुरुषः सर्वतन्त्राण्युपसंहृत्य यावदङ्गेष्वियत्तां संपाद्य एकरूपं प्रयोगविधिं निर्माय अनुष्ठातुं समर्थः तस्य सर्वज्ञस्य तादृशकर्मणः श्रेयोऽधिक्यं भविष्यत्येव । यस्त्वेतादृशेऽसमर्थः स त्वाकाङ्क्षितादिमात्रं तन्त्रान्तरात् गृहीत्वा स्वशाखमात्रानुष्ठानेन कृतार्थो भविष्यत्येव । न तु तन्त्रान्तरस्थाना केषा चिदुपसंहार केषा चिदनुपसंहार इत्यर्धजरतीयन्यायो युक्तः । निबन्धकारो न्यायगन्धमजानन् स्वेच्छया कानिचिदुपसंहरन् कानिचित परित्यजन् देवानांप्रिय इति मन्तव्य इत्यलमतिविस्तरेण ॥

सर्वथाप्यनेन दीक्षा विना नान्यन्निष्कृतिः मुक्तिः इति सूचितम् । तत्र स्पष्टं प्रमाणं त्रिपुरारहस्यस्थं पूर्वमेव लिखितम् ॥ ३१ ॥

दीक्षात्रयम्

एवं दीक्षा विधाय तत्र अवान्तरभेदवर्तीषु तासु एककालसंबन्धं विधातुं आदौ ता विभज्य विभागप्रयोजकं धर्मं च प्रदर्श्य तासु तिसृष्वपि एककालसंबन्धरूपं गुणं विधत्ते—

दीक्षास्तिस्रः शाक्ती शांभवी मान्त्री चेति । तत्र शाक्ती शक्तिप्रवेशनात् शाम्भवी चरणविन्यासात् मान्त्री मन्त्रोपदिष्टया सर्वाश्च कुर्यात् ॥ ३२ ॥

च एककालमनङ्गत्वरूपम् । तथा च सर्वा दीक्षा सह कुर्यादिति फलितोऽर्थः ॥३२॥

परेषां मतमाह—

एकैकां वेत्येके ॥ ३३ ॥

वीप्सया त्रयाणां समुच्चयः, कालभेदमात्रमिति ज्ञापितम् । वा कारेण मध्य चिरकालव्यवधानं कार्यं, न तु दिवसत्रय इति सूचितम् ॥ ३३ ॥

इतः परं गुरुकर्तृकां क्रियामाह—

सद्गुरुः क्रमं प्रवर्त्य साङ्गं हुत्वा तरुणोल्लासवान् शिष्यमाहूय वाससा मुखं बद्ध्वा गणपति-ललिता-श्यामा - वार्ताळी - परा - पात्रबिन्दुभिस्तमवोक्ष्य सिद्धान्तं श्रावयित्वा ॥ ३४ ॥

साङ्गं आङ्गैः सहितं क्रमं प्रधानदेवतापूजां प्रवर्त्य कृत्वा । अत्र अङ्गानि गणपतिश्यामावार्ताळीपराः । प्रधानं च ललिता । अत्र अङ्गपदेन अङ्गक्रमो लक्ष्यते । अङ्गक्रमसहितं प्रधानक्रममित्यर्थः ॥

ननु इदं कथं ज्ञातमिति चेत्—शृणु । अत्रैव द्वितीयखण्डारम्भे "इत्थं सद्गुरोराहितदीक्षः महाविद्याऽऽराधनप्रत्यूहापोहाय गाणनायकीं पद्धतिमाम्रुशेत्" इत्यत्र विघ्नापोहाय यत्क्रियते तत्प्रधानं [अङ्गं] लोके दृष्टम् । यथा राजदर्शनार्थमुद्युक्तस्य मध्ये द्वारपालैः निरोधे कृते सति तदुपासनं राजदर्शनाङ्गमिति । नच प्राणिमात्रस्य विघ्नशङ्कासत्त्वात्, विघ्ननाशको गणपतिरिति घण्टाघोषात्, विघ्नपरिहारार्थं यथा कर्ममात्रे गणपत्याराधनं तथा अत्रापि प्राप्तमेवेति, इदं वचनं व्यर्थमिति वाच्यम्; विनायकस्तवपाठेनापि कचिद्विघ्ननाशप्रतिपादनात् आराधनस्य पक्षे प्राप्तौ श्रीविद्योपास्तिविघ्ननिरासोऽनेनैव कार्य इति नियमविधिसंभवात् । एवं तृतीयखण्डादौ "एवं गणपतिमिष्ट्वा विधूतसमस्तविघ्नव्यतिकरः शक्तिचक्रैकनायिकायाः श्रीललितायाः क्रममारभेत्" इति क्त्वाप्रत्ययेनापि "अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत" इतिवत् ललितोपास्त्यङ्गत्वं स्पष्टम् । न च अग्निं चित्वेति वाक्ये पूर्वक्रमेण प्रधानत्वं,

उत्तरकर्मणोऽङ्गत्वं, तद्वदत्रोत्तरमनुष्ठीयमानललितोपास्ते: गणपत्याराधनाङ्गत्वापत्ति इति वाच्यम्; न हि क्त्वाप्रत्ययेनैव पूर्ववर्तिन: चयनस्य प्राधान्यनिर्णय:, किं तु "प्रजाकामश्चिन्वीत," "पशुकामश्चिन्वीत" इति फलवत्त्वात् चिते: प्रधानत्वं, तत्सन्निधौ अफलसौत्रामणे: "फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गं" इति न्यायेन सौत्रामण्या अङ्गत्वम्। तथा ललितोपास्ते: मुक्तिफलकत्वश्रुत्या विघ्नोपास्तिद्वारा श्रीललितोपासनाया: यत्फलं तदेव तस्येत्यङ्गत्वं कृप्तम्। अत एव "रेवतीषु वारवन्तीयं साम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत" इत्यत्र वारवन्तीयसाम्नो न प्राधान्यम्। न च "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत" इतिवत् केवलपौर्वापर्यविधिरेव किं न स्यात् इति वाच्यम्; तत्र "सोमेन यजेत" इत्यनेन सोमस्य, दर्शपूर्णमासयो: यदाग्नेयादिवाक्यै उत्पन्नत्वात् केवलक्रममात्रविधायकत्वम्, प्रकृते च ललिताक्रमोत्पत्तिवाक्यान्तराभावात् क्रमविशिष्टकर्मविधानात्। किं च तत्र द्वयो: स्वतन्त्रफलवत्त्वेन, अत्र तथात्वाभावाच, न क्रममात्रविधायकत्वं, न वा अङ्गाङ्गिभावहानि ॥

एतेन "इत्थं सङ्गीतमातृकामिष्ट्वा कोलमुखीं विधिवद्वरिवस्येत" इत्यत्रापि परस्पराङ्गाङ्गिभावापत्तिरिति निरस्ता, उभयोरपि राजदर्शनरूपफलकत्वेन स्वतन्त्रफलाभावात् ॥

न च एवं सति सौत्रामणिवत् प्रतिप्रयोगमावृत्त्यापत्ति: इति वाच्यम्; न हि वयं प्रधानाङ्गमिति ब्रूम:, किंतु ललिताक्रमारम्भाङ्गं अन्वारंभणीयावत्। अत एव तस्मिन् वाक्ये 'ललिताक्रममारभेत्' इति श्रुतम्। स्वकर्तृकोपास्तिक्रियाध्वंसानधिकरणक्षणसंतन्धिकमं निर्वर्तयिष्य इति संकल्प एव आरंभपदार्थ:। अयं सकृदेव। अतो नावृत्त्यापत्ति: ॥

एतेन आद्ये मुहूर्ते गणपत्युपासनाङ्गत्वेन हृदयकमले गणेशध्यानं ललितोपास्तौ तस्या ध्यानं चैककाले प्रासं विरुद्धमिति शंकाऽपि निरस्ता ॥

एवं श्यामाया अप्यङ्गत्वं श्यामोपास्तिखण्डे "तस्या: प्रधानसचिवपदं श्यामा" इत्यनेन, कोलमुख्याश्च तत्पर्यायखण्डे "महाराज्या दण्डनायिकास्थानीया" इत्यनेन, परायाश्च "सिंहासनविद्याया हृदयं" इत्यनेन च सुस्पष्टम् ॥

तस्मादिमा अङ्गदेवता:। तासां क्रमसहितं प्रधानदेवताया: क्रमं कृत्वा इत्यर्थ फलित: ॥

यद्यपि प्रधानदेवतोपास्तौ इमाः अङ्गदेवता इति अङ्गपदेन व्यवहारो भवतु । प्रकृतपूजायां पञ्चापि समप्रधानानि । अन्यत्र कूष्माङ्गत्वं गृहीत्वा तेनैव रूपेण गणपत्यादीन् बोधयित्वा सहशब्देन सर्वेषां तन्त्रानुष्ठानमात्रं विधीयते । तन्त्रे सति देवताक्रमः पाठक्रम एव । अग्रे वक्ष्यमाणयावदङ्गकलापो नामातिदेशेन प्राप्तः । तत्राङ्गानां येषां तन्त्रं संभवति तेषां तथैवानुष्ठानम् । येषां विरुद्धधर्माणां न संभवति तेषां पदार्थानुसमयेन । येषां च पदार्थानुसमयो न संभवति तेषां काण्डानुसमयेन । यथायथं बुद्धिमता हि कार्यं, ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिख्यते ॥

क्रमं प्रवर्त्येत्यनेनैव होमस्य प्राप्तौ हुत्वा इति होमोत्तरकालस्य शिष्याह्वानाङ्गता-सिद्धयर्थम ॥

यद्यप्यग्रे क्रमावमर्गे होमस्य वैकल्पिकत्वात् अत्रापि विकल्पेन प्राप्तौ नित्यत्वद्योतनाय हुत्वेत्यपि वक्तुं शक्यम् ; तथाऽपि अग्रे "गणपति ललिता श्यामा-वार्ताळी-परा-पात्रबिन्दुभि तमवोक्ष्य" इति वचनात् क्रमसमाप्तिर्नास्तीति सिद्धम् । तर्हि कदा शिष्याह्वानं कार्यमिति कालाकांक्षासत्त्वात् तद्विधानमेवोचितं, न तूभयविधिः, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । होमस्याकरणपक्षेऽपि तदुपलक्षितकालोत्तरत्वं संभवति, "वत्सैरमावास्यायां" इतिवत् ॥

एतेन निबन्धे विशेषपात्रविसर्जनान्ते शिष्यमाहूयेति निरस्तः । सर्वेषां विशेषार्घ्यपात्रोद्वासनेन तल्लोपाभावेन पात्रपञ्चकसामान्यार्घ्योदकबिन्दुभिः तमवोक्ष्येति स्वलेखनस्यैव सन्दर्भविरुद्धत्वाच्च ॥

वस्तुतस्तु हुत्वेति स्वात्मनि हविःशेषं हुत्वेत्यर्थः स्वरसः । अत एव तादृशा-हुतिजनित तरुणोल्लासवान् इति वक्ष्यमाणं स्वरसं । तरुणोल्लासोऽवस्थाविशेषः । तस्य विवरणं चरमखण्डव्याख्याने स्पष्टम् ॥

शिष्यमाहूय इत्यनेन तावत्पर्यन्तं शिष्यस्यान्तःप्रवेशो नास्तीति ज्ञापितम । तन्नाम संबुद्धयन्तमुच्चार्य एहीति वदेत । यथा प्रवर्ग्ये गवामाह्वानं कर्माङ्गं इदमपि तथा कर्माङ्गम । तेनोपायान्तरेण आगमनविषयं स्वाभिप्रायं न प्रकटयेत् इत्यर्थः ॥

एतेन निबन्धे वरणानन्तरं तत्रैव सशिष्यो विविक्तं दीक्षाप्रदेशमासाद्येति लेखः परास्तः ; समीपवर्तिशिष्यस्य आह्वानासंभवात । नच अदृष्टार्थं आह्वानं इति वाच्यम ; दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ॥

शेषं स्पष्टम् ॥

अत्र पात्रपदेन विशेषार्घ्यपात्रं ग्राह्यम् । कथमेतदिति चेत्—इत्थम् । यदि सामान्यार्घ्यपात्रमेव स्यात् तस्य प्रणीतात्वेन तत्त्वसिद्धेः तस्य सर्वसन्निधौ एकत्वात् सामान्यार्घ्यबिन्दुभिरिति लघु सूत्रं स्यात् । न च लक्षणेऽपि विशेषार्घ्यपात्राणां बिन्दुभिरिति लघुसूत्रसम्भवात् गणपतिलक्षितेत्यादिप्रयासो व्यर्थ इति वाच्यम्, एवं सति विशेषत्यागाचरणहेतुत्वस्य त्रित्वे कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन पर्यवसानात् पञ्चपात्राणामलाभ एव । न च एवमपि पञ्चविशेषार्घ्यपात्रैरिति लघुसूत्रं सम्भवतीति वाच्यम्, न वयं सूत्रे अक्षराधिक्यं न्यूनत्वं वा हेतुत्वेनोपन्यस्यामः, किं तु सामान्यार्घ्ये तर्पयत्वात् पराऽस्तु व्यर्थम् । विशेषार्घ्यपञ्चपात्रलाभायेति सार्थकम् । अक्षराधिक्यं च मन्त्रेष्वेव नियन्तुमशक्यम् ॥

यत्तूक्तं न प्रणीतात्वं, सामान्यपात्रस्य गणपतिलक्षितादिषु सामान्यार्घ्यसंस्कारस्य पुनःरूपत्वाभावात्, भिन्नधर्माणां तन्त्रासम्भवात् । न च भिन्नधर्माणां प्रधानानां कथं तन्त्रमिति वाच्यम् । प्रधानानां सहानुष्ठानं तन्त्रं न तु सकृदनुष्ठानम् । इह तु सकृदनुष्ठानमुक्तं अयुक्तमेव सहानुष्ठानं तु भवत्येव । अतो नेदं गमकं पात्रपदेन विशेषार्घ्यग्रहणे, किंतु तुल्या तर्पणसमतानियुक्त्या प्रधानं पात्रबिन्दुभिरित्युक्तत्वात् शेषमार्गानुसरणस्य बुद्धिस्थं पात्रपदेन लभ्यते, न तु बुद्धिस्थं सामान्यार्घ्यद्रव्यम् । किंच बिन्दुशब्दो मुख्यवृत्त्या तान्त्रिकाणां संकेतसिद्धः, "बिन्दुतर्पणसन्तुष्टा" इति ललितासहस्रनाम्नि व्यवहारात् । अत एव बिन्दुशब्दोऽपि गमकः । इत्थं च विशेषार्घ्यग्रहणे इदमेव ज्ञापकम् ॥

तं शिष्यं अर्घोदकेन प्रोक्ष्य । इदं शिष्यसंस्काररूपत्वात् गुप्तकर्म । शेषं सुगमम् ॥

एतेन निरस्तं गणपत्यादिमन्त्रैः सुपात्रस्य पात्रचरुसामान्यार्घ्योदकबिन्दुभिः सन्तर्प्य इति पद्धतिषु तत्र सूत्रे सामान्यार्घ्यमिति व्याख्यानकल्पिता सर्वा निर्मूला ॥

सिद्धान्त सिद्धान्तनिराकरणवाक्यस्य पूर्वोक्त एव विधिः । इदं धारा भस्मार्थं "कुर्यात् बालकपति" इतिवत्, तात्पर्यतार्थेन अभिलक्षणत्वार्थस्य तात्पर्यात् कालेन वैफल्याभावात् । तस्मात् पूर्वोक्तवाक्यानि दीक्षापूर्वकत्वार्थे इत्यर्थे भावेत ॥ ३८ ॥

शाम्भवीदीक्षा

अथ शाम्भवीदीक्षामाह—

तच्छिरसि रक्तशुक्लचरणं भावयित्वा तदमृतक्षालितं सर्वशरीरमलं कुर्यात् ॥ ३५ ॥

तच्छिरसि शिष्यस्य शिरसि । रक्तशुक्लचरण—रक्त कामेश्वर्या रजस्स्वभावात् । तदुक्त—"रक्तचरणा ध्यायत् परामम्बिकाम्" इति । श्यामारहस्येऽपि—

रक्त तु चरण देव्या रजोरूप प्रकीर्तितम् ।
शुक्ल च तदधिष्ठानचरण सात्त्विक भवेत् ॥ इति ॥

एतेन शुक्लचरणमपि व्याख्यातम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भाव । भावयित्वा ध्यात्वा तदमृत चरणसन्धि यदमृत उदक तेन क्षालित नाशित सर्वपातक यस्य । ईदृश शिष्य कुर्यादित्यर्थ । यद्यप्यन्यपदार्थस्य शिष्यस्य करण न सभवति, तथाऽपि "सविशेषण हि विधिनिषधा सति विशेष्ये बाध विशेषणमुपसक्रामत" इति न्यायेन शिष्यविशेषणस्य पापनाशस्य करण सभवतीति भाव । तस्य सर्व यावच्छरीर गन्धवस्त्रभूषणकुसुमादिभि गुरु अलकुर्यात् भूषयत् ॥ ३५ ॥

शाक्तीदीक्षा

शाक्तीं दीक्षामाह—

तस्यामूलमाब्रह्मबिलं प्रज्वलन्तीं प्रकाशलहरीं ज्वलदनलनिभां ध्यात्वा तद्रश्मिभिस्तस्य पापपाशान् दग्ध्वा ॥ ३६ ॥

तस्य शिष्यस्य मूल पायूपस्थमध्यवर्तिचतुर्दलकमलाधारदेश तन्मयादेति आमूलम् । एव अधोमर्यादामुक्त्वा ऊर्ध्वमर्यादामाह—ब्रह्मबिल सहस्रदलकमलाधार भूत मर्यादा अस्यति आब्रह्मबिल, प्रज्वलन्तीं, अत एव प्रकाशाना लहर्य ऊर्मयो यस्या तादृशीं, अत एव ज्वालायुक्तो योऽनलोऽग्नि तन्निभा तदुपमा ध्यात्वा,

सविदमिति अप । ज्वल्दनलनिभत्वादेव पापपाशदाहकत्वमुपपन्नम् । पापपाशस्य दाह एव न भावन अत एव दग्ध्वेति ॥

यद्यपि अत्रत्यपाठक्रममनुसृत्य आदौ शाम्भवी तत शाक्तीति प्रतिभाति, तथाऽप्युपक्रमे दीक्षाविभागवेलायां शाक्ती शाम्भवी मान्त्री चेति प्रोक्तत्वात् उपक्रमानुसारेण उपसंहारोऽन्यथा नेय वेदोपक्रमाधिकरणन्यायेन । अत एव तत्पाशदाहानन्तर तद्भस्मरूपमलस्य सत्त्वात् चरणनिर्गतजलेन तत्क्षाळनरूपार्थवत्त्वादर्थक्रमोऽप्युपपन्न । तथाचादौ शाक्तीं दीक्षा सपाद्य पश्चाच्छाम्भवीं कुर्यादिति सिद्धम् ॥

"गुरु क्रम प्रवर्त्य" इत्यारभ्य "सिद्धान्त श्रावयित्वा" इत्यतदन्तो ऽङ्गकलापोऽनयोरेव प्रकरणसन्निधिभ्या, गुन्यनमन्त्यस्यैव सान्नाय्य, इति कश्चित् । तन्न । तथा सति तृतीयाया दीक्षाया उत्तरत्र "प्रथमसित्तान् द्वितीयखण्डाग्रान् प्राशयित्वा" इति विहित, तदनुपपन्नम्, साङ्गकमविश तदनङ्गत्वेन तत्र क्रमप्राप्त्यभावेन प्रथम द्वितीययोरभावात् । न च असम्भृत लौकिक ग्रहीतु शक्यम् । तस्मात् लिङ्गेन सन्निधिं बाधित्वा त्रयाणा अङ्गम् । इत्थ च यदा एकैका वेति पक्षानुसरण तदा तृतीयदीक्षाया पूर्वोक्तान्यङ्गान्यनुष्ठेयानि ॥

एतेन निबन्ध 'अमृतक्षरणेन बाह्यमाभ्यन्तर च मल दूरीकुर्यात्, अथ शिष्यस्यामूलाधारमित्यारभ्य तत्किरणै तस्य पाशान् दहेत्" इत्यस्य द्वितीयत्व लिखित निरस्तम् । पूर्वदीक्षयैव बाह्याभ्यन्तरमलदूरीकरण अस्मिन् मलस्याभावेन उत्तरदीक्षया दाहासभवाच्च । न च पूर्वदीक्षया दूरीकृत मल बहिस्तिष्ठति तस्योत्तरदीक्षया दाह इति वाच्यम्, शरीरे विभावितान्निना शरीरस्थमलस्यैव नाशो भवेत् न दूरीकृतस्य । तस्मादस्मत्सरणिरेव साध्वीति युक्तमुत्पश्याम ॥ ३६ ॥

मान्त्री दीक्षा

मान्त्रीदीक्षाप्रयोग वक्तुमुपक्रमते—

त्रिकटुत्रिफलाचतुर्जाततक्कोलमदयन्तीसहदेवी-दूर्वाभस्ममृत्तिकाचन्दनकुङ्कुमरोचनाकर्पूरवासित -

जलपूर्णं [1]वस्त्रयुगवेष्टितं नूतनकलशं थाला-पडङ्गेनाभ्यर्च्य श्रीश्यामावार्ताळीचक्राणि निक्षिप्य तिसृणामावरणमन्त्रैरभ्यर्च्य संरक्ष्यास्त्रेण प्रदर्श्य धेनुयोनी ॥ ३७ ॥

त्रिकटु पिप्पलीशुण्ठीमरीच्य । त्रिफला हरीतकीधात्रीविभीतक्य । तदुक्तं वैद्यसारे—

> शुण्ठीमरीचिपिप्पल्यः प्रोक्तास्त्रिकटुसंज्ञकाः ।
> त्रिफलेति समाख्याता पथ्याधात्रीविभीतकैः ॥ इति ॥

चतुर्जातं उशीरेलालवङ्गनागकेसराणि । तदुक्तं मदनमहार्णवे—

> लवङ्गमलोशीरं च त्रिसुगन्धं प्रकीर्तितम् ।
> नागकेसरसंयुक्तं चतुर्जातं प्रचक्षते ॥ इति ॥

तक्कोल—मरीचिसदृशं ताम्बूलेन सह भक्ष्यं शैत्योपचारहेतु वस्तुविशेषः । मदयन्ती सहदेवी वैद्यके प्रसिद्धे आरण्यके । दूर्वा भस्म मृत्तिका प्रसिद्धा ॥

यत्तु मृत्तिकापदेन नियन्त्र सप्तमृत्तिकाग्रहणं तन्निर्मूलम् । यदि मृत्तिकापदेन सर्वत्र सप्तमृत्तिकाग्रहणं, तर्हि मूलनक्षत्रजननशान्तौ—"सप्तमृद्भिः समायुक्तं पञ्चपल्लवसंयुतम्" इत्यत्र सप्तग्रहणं व्यर्थम् । एवं "स्नानार्थं मृदमाहरेत्" इत्यत्रापि तथाऽऽपत्तिश्च ॥

एतैर्युक्तमिति जलेन साकं मध्यमपदलोपसमासः, वासितमित्यनेन दूर्वाऽऽदीनामन्वयासंभवात् । चन्दनं प्रसिद्धम् । कुङ्कुमं काश्मीरम् । रोचना गोरोचनम् । कर्पूरं प्रसिद्धम् । एतैर्वासितं यज्जलं तेन पूर्णं, वस्त्रयुगेन वेष्टितं नूतनं अभुक्तं कलशं थालापडङ्गेन ऐं हृदयाय नमः इति क्रमेण श्रीनयद्विरावृत्त्या अग्रे वक्ष्यमाणरीत्या अग्नीशासुरवायुकोणेषु मध्ये पूर्वादिदिक्षु च क्रमेण । अत्र पडङ्गनाम्ना उक्तधर्मातिदेशः । श्रीश्च श्यामा च वार्ताळी चेति तासां चक्राणि निक्षिप्य

[1] नवीनवासो—अ, श्री

स्थापयित्वेत्यर्थः । वृत्त्येत्याकाङ्क्षाया समीपवर्तित्वात् कलश एव । तत्रापि न पूर्णपात्राद्युपरि, निक्षिप्येति स्वारस्यात्, किं तु जल एव ॥

यद्यपि उद्धरणस्यानुक्तत्वात् योग्यतावलाच्च कलशसमीपदेशे इत्यपि वक्तुं शक्यम्; तथाऽपि पूजाया भूमौ चक्रस्थापनं विना पूजाऽसंभवेनार्थापत्त्याऽतिदेशेन वा स्थापनस्य प्राप्तत्वेन क्षिप्त्वेत्यस्य वैय्यर्थ्यभिया जले प्रक्षेप आवश्यकः ॥

न च यत्र क्वचन स्थापनं अर्थापत्त्यादिना प्राप्तं न कलशसमीपदेशे, तदर्थं तत् इति वाच्यम्; कलशसमीपदेशापेक्षया कलशस्यैव आधारत्वकल्पने लाघवात् ॥

किं च कलशसमीपस्थचक्रपूजा न कलशसंस्कारो भवितुमर्हति, तदसंयुक्तत्वात्। अत्र पूर्वं पटङ्गैरभ्यर्च्येति कलशसंस्कारः । संरक्ष्यास्त्रेणेत्यादिरपि तथा। उभयतः सन्दष्टं कथं तत्संस्कारभिन्नं विजातीयं भवेत्। ततो जल एव चक्राणां क्षेपः, तत्रैव पूजनं, पूजाऽऽरम्भसमय एव जले प्रक्षेपः । तेन आवाहनोत्तरं कथं चक्रचालनमिति शंकाऽनवकाशः ॥

यद्वा—कलशे क्षिप्त्वेति वचनं "विसर्जनपर्यन्तं न चालयेत्" इत्यस्य बाधकं भवितुमर्हति । युक्तश्चायमेव पक्षः । अन्यथा साक्षात् क्रमं निर्वर्त्येत्यस्य समीप एव कलशे निक्षिप्येति वदेत् ॥

तिसृणां लब्धिताऽऽदीनां आवरणमन्त्रैरित्यनेन केवलपञ्चोपचारपूजाव्यावृत्तिः । अभ्यर्च्य पूजयित्वा ॥

इदं पूजनं अपूर्वं अनेन विधीयते । पूजनोत्तरं उद्धरणं आर्थिकम् । पूजनं तु कुलद्रव्येणैव तत्तद्विशेषार्घ्यपात्रस्थेन कुसुमाक्षतैश्च, अपूर्वपूजामात्रविधानात्। तावन्मात्रं कृत्वा चक्रोद्धरणं कार्यम् । जलादुद्धृतचक्राणामुपरि गन्धपुष्पाक्षतनिक्षेपो न्यायसिद्धः ॥

अस्त्रेण फट् इति मन्त्रेण संरक्ष्य रक्षोभूतपिशाचानां दुराधर्षं कृत्वा । धेनुयोनिमुद्रे प्रसिद्धे, ते प्रदर्श्य तदुपरि कृत्वा ॥ ३७ ॥

मातृकायन्त्रम्

[1]मातृकायन्त्रमाह—

शिवयुक्सौवर्णकर्णिके स्वरद्वन्द्वजुष्टकिञ्जल्काष्टके कचटतपयशळाक्षरवर्गाष्टयुक्ताष्टदळे दिगष्ट-

[1] तदनन्तरकृत्यमाह—अ, श्री.

कस्थित ठं वं चतुरश्रे मातृकायन्त्रे शिष्यं निवेश्य तेन कुम्भाम्भसा तिसृभिः विद्याभिः स्नपयेत् ॥ ३८ ॥

शिवो हकार तेन युक्त सौवर्ण सौ इति वर्ण स कर्णिकाया कमलमध्यदेशो यस्य एतादृशे । अत्र पूर्वोक्तवर्णोपरि विसर्गोऽपि योजनीय, "व्योमेन्द्वीरसनार्ण कर्णिक" इति श्रीमच्छङ्करभगवत्पादै उक्तत्वात् । इमानि सर्वाणि कमलविशेषणानि । स्वरा अकारादिविसर्गान्ता षोडश तेषा द्वन्द्व द्वय द्वय तेन जुष्ट युक्त किञ्जल्काष्टक पत्रयुगमध्यवर्तिदेशविशेष यस्येति बहुव्रीहि । कश्च चश्च टश्च तश्च पश्च यश्च शश्च ळश्च इति द्वन्द्व, द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण प्रत्येक सम्बध्यते इति न्यायेन वर्गपद सर्वे सम्बध्यते । तथा च कवर्गमारभ्य पवर्गपर्यन्त पञ्चपञ्चवर्णा यवर्गश्चत्वार शवर्गोऽपि तथा ळक्ष इति ळवर्ग एव अष्टवर्गैर्युक्तानि अष्टदलानि यस्येति बहुव्रीहि । एकैकदले एकैक वर्ग लिखेत् इति फलितार्थ ॥

केसरेषु दलेषु च वर्णलेखने क्रमाकाङ्क्षाया प्राच्यादिक्रम एव धर्तव्य । यद्यपि दलकेसरयो द्वयोरपि प्राची न सम्भवति, तथाऽपि पद्मकुण्डलेखनप्रकारेण लेखने कर्णिकाया प्राची, तदनुसारेणैव दलेषु वर्णलेखनक्रमोऽनुसन्धेय ॥

दिशा यदष्टक प्राच्यादीशानदिगन्त तेषु स्थितौ वकारठकारौ यस्मिन् ईदृश चतुरश्र यस्मिन्निति बहुव्रीहि । ईदृशे मातृकासञ्ज्ञे यन्त्रे शिष्य निवेश्य स्थापयित्वा ॥

तदित्थ—पद्मकुण्डवदष्टदल पद्म विलिख्य तद्बहिर्द्वाररहित चतुरश्र विलिख्य कर्णिकाया ह्सौ इति विलिख्य प्रागादिकेसरेषु अ आ इति क्रमेण स्वरद्वयमेकैककेसरे स्वरमेक विलिख्य पत्रान्त पूर्वोक्तस्थाने काद्यष्टवर्गान् प्रत्येक एकैकस्थान्त एकैक वर्ग विलिख्य तद्बहिश्चतुरश्रे प्रागादिदिगष्टके व ठ इति लिखेदिति समुदितार्थ । तदुक्त भगवत्पादै —

व्योमेन्द्वीरसनार्णकर्णिकमचा द्वन्द्वै स्फुरत्केसर
पत्रान्तर्गतपञ्चवर्गयशळार्णादिदिग्वर्ग क्रमात् ।
आशास्वश्रिषु ठान्तलाङ्गलियुजा क्षोणीपुरेणावृत
वर्णाब्ज शिरसि स्थित विषगदप्रध्वसि मृत्युञ्जयम् ॥ इति ॥

व्योम हकारः, इन्दुः मकारः, औं स्वरूपं, रसनार्णं विसर्गः, लान्तो वकारः, लाङ्गलि ठकारः, शेषं स्पष्टम् ॥

तिसृभिः श्रीस्यामावार्नीठी विद्याभिः अपयेन, मन्त्राङ्के जलसंयोगो यथा भवति तथा कुर्यात् । नेनेति विशेषणात् उत्क्रान्तरसपर्यांतो न ग्राह्यमिति सूचितम् । अयमेव पूर्णाभिषेक इत्युच्यते ॥ ३८ ॥

मान्त्रीं दीक्षामुपसंहरति—

सदुकूलं सालेपं साभरणं समालं सुप्रसन्नं शिष्यं पार्श्वे निवेश्य मातृकां तदङ्गे विन्यस्य विमुक्तमुखकर्पटस्य तस्य हस्ते त्रीन् प्रथमसिक्तान् चन्दनोक्षितान् द्वितीयखण्डान् पुष्पखण्डान्निक्षिप्य तत्त्वमन्त्रैर्मासयित्वा दक्षिणकर्णे बालामुपदिश्य पश्चादिष्टमनुं वदेत् ॥ ३९ ॥

सदुकूलमित्यादिपार्श्वे निवेश्येत्यन्तं स्पष्टार्थं । तद्दिमातृकान्यासः स्वाङ्गे तत्त्वान्तरोक्तो यथा क्रियते तद्वच्छिष्याङ्गे विन्यस्य विमुक्तमुखकर्पटस्य पूर्वं मुखं येन बद्धं विमुक्तं मुखवस्त्रं यस्य तस्य हस्ते ॥

इदं दीक्षाङ्गस्य तन्त्रपक्षे । केचिन्मतानुसारेण शक्तिदीक्षापक्षे तद्दीक्षान्ते विसर्गः ॥

यद्वा— सूत्रकारस्य तत्त्वदीक्षाया एव अभिमतत्वात् तत्पक्षे एव मुखबन्धनम् ॥

प्रथमसिक्तान् अत्र प्रथमं असंस्कृतं, "आग्येन पूरसनन्धि" इतिवत् । एवमेव द्वितीयं, "ज्ञात्वा पत्नीं संयाजयन्ति" इतिवत् ॥

यत्तु नन्तु – कलशस्य पूर्वं विधानात् तदंशस्य संस्कृतस्य विद्यमानत्वात्, प्राथमिकस्य निष्कासे उत्पत्त्यादिभिर्निर्देशात् इत्यत्र उपयोगमात्रसंस्कारार्थं ताम्रपात्रे पात्रविनर्शनन्तृत्वा स्थापितत्वात् संस्कृतप्रथमसिक्तद्वितीयखण्डानामेव दानं, न त्वसंस्कृतस्य ॥

बहुवचनेनैव कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वलाभे त्रीनिति पुनर्विशेषणात् सकृदेव त्रयाणां न निक्षेपः, किन्त्वेकैकमिति, “द्वौ परिधी परिदधाति” इतिवत् ॥

तत्त्वमन्त्रैः आत्मतत्त्वं शोधयामि नमः स्वाहा, विद्यातत्त्वं शोधयामि नमः स्वाहा, शिवतत्त्वं शोधयामि नमः स्वाहा, इति त्रिभिः । प्राशयित्वेति णिजन्त श्रवणात् आचार्यानुज्ञाऽनन्तरं भक्षणम् । बालां त्र्यक्षरीम् । उपदिश्येत्यन्तमङ्गम् । इष्टमनु पञ्चदशीषोडशीरूपं वदेत, उपदिशेदित्यर्थः ॥

ननु नाथ षोडश्या उपदेशविधिः, मनुं इत्येकवचनेन केवलपञ्चदश्या एव विधिः । न च वैपरीत्ये किं विनिगमकं इति वाच्यम्; बालोपदेशानन्तरं पञ्चदश्या एव प्रसक्तत्वेन एकवचनेन तस्यैव ग्रहणात्[1] । किं च अस्मिन् तन्त्रे यदि षोडश्युपदेशोऽभिमतः स्यात् तर्हि तदुद्धारं कुर्यात् । यतोऽस्मिन्ननुद्धारः अत एवानभिमत इति चेत्—न । [2]न हि सर्वत्र विशेष्यविशेषणानां सङ्ख्यावाचकानां विवक्षायामपि प्रकृत्यर्थ एवान्वय इति नियमः, तत्रवचनेऽर्थेनाप्यन्वयस्य दृष्टत्वात् । तथा च जात्यन्वितमेकवचनमुपपन्नम् । तथा सति कथं तदनुसारेण षोडशीनिवृत्तिः । अन्यथा “ब्राह्मणं न हन्यात्” इत्यत्र ब्राह्मणद्वयहनननिषेधो न स्यात् । अस्तु वैकवचनविवक्षा । तथाऽपि न षोडशीनिवृत्तिः, वचनानुसारेण षष्ठ्याया एकस्याः षोडश्या उपदेशानन्तरं पश्चात् श्यामारश्मिमालाऽऽदिविद्योपदेशावसरे पञ्चदश्युपदेशे बाधकाभावात् । अनुद्धारादग्रहणमिति यत् तदपि न । पञ्चदश्या अपि अनुद्धारेण तस्या अप्युपदेशो न स्यात् ॥

न च मूलाधारे विभावनीयरश्मिपञ्चकमध्ये मादनशक्त्यैन्येनन सोद्धृतेति वाच्यम्; सा पञ्चदशी न सर्वसाधारण्येनोद्धृता, किन्तु रश्मिपञ्चकावयवरूपा । अत एव तत्र तस्या महाविद्येत्युक्तम् । अन्यथा तस्या इत्यस्य सार्थस्य ग्रहणाऽपि दुष्पादम् । अतः पूर्वप्रतिपादिताङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्गपादुकासहितविद्या एका । तदवयवभूता विद्या कथं प्रधानभूता भवेत् ॥

किं च—स्वतन्त्रे अनुद्धृतं न ग्राह्य इति किं सूत्रकाराभिप्रायो निरूप्यते, अथवा स्वतन्त्रे अनुद्धृतं न ग्राह्य इति वचनान्तरेण निरूप्यते ।

1 ‘न विनिगमकाविरह’ इत्यधिकं—ख २

2 “नहि स्ववचनानुसारेण तत्सिद्धि” इत्यधिकं —ख २.

नाथ., एतादृशाभिप्रायनिष्कासकलिङ्गस्य सूत्रे अभावात् । किंच—बालामन्त्रम्त्र्यक्षरो न कुत्राप्युद्धृत स्वयं च बालामुपदिश्येति वदति । एतेनानुद्धृतोऽपि ग्राह्य इति सूत्रकाराभिप्राय. सुस्पष्ट । न च रश्मिमालासु श्रियोऽङ्गत्वेन नवार्णबालाया उद्धृतत्वेन बालामुपदिश्येत्युक्ते सैव ग्राह्या इति वाच्यम् । यदि नवाक्षरीविद्या बालापदेन विवक्षिता तर्हि अग्रे पञ्चदशनित्यामन्त्रोद्धारे "कुमारी कुलसुन्दरी" इति कुलसुन्दरीमन्त्रे कुमारीवर्णसादृश्यविधानेन तत्रापि नवार्णत्वप्रसङ्ग । इष्टापत्तौ दूषणं कुलसुन्दरी-मन्त्रोद्धारे वक्ष्याम । एवं श्रीविद्यान्यासप्रकरणे बालाद्विरावृत्त्या क्लृप्तषडङ्ग इत्यत्र नवार्णाद्विरावृत्त्या षडङ्गन्यासस्तु सर्वसंप्रदायविरुद्ध । तस्मान्न नवार्णोऽत्र बाला, किं तु त्र्यक्षर्येव । अत एव रश्मिमालायां नवार्णमन्त्रे श्रियोऽङ्गं बालेत्येवोक्तं न तु बालेति । इतोऽप्यधिकयुक्तिकलापं रश्मिमालामन्त्रोद्धारे वक्ष्याम । अत स्यात् त्र्यक्षरी । त्र्यक्षरी बाला तु न वचनोद्धृता, किं तु तन्त्रान्तरे क्लृप्तं गृहीत्वैवोपदिश्येति व्यवहृतम् । अपि च तत्त्वमन्त्रै ग्रासयित्वेति सूत्रितम् । मन्त्राश्च नोद्धृता । एवं वाराहीप्रकरणे त्रयो गुणमन्त्रा इत्यादयो नोद्धृता । तेन न सूत्रकारस्यायमभिप्राय इति सिद्धान्त ॥

न द्वितीय, तादृशशास्त्रस्य कुत्राप्यनुपलब्धे ॥

किंच—एतद्दीक्षावसाने शिष्योऽपि पूर्णता भावयित्वेति विदितवेदितव्य इति अशेषमन्त्राधिकारीति शिष्यविशेषणत्रय श्रूयते । तत्र पूर्णत्वं गुरोर्ग्राह्यांशपरहित-त्वम् । यदि पञ्चदश्यैव अशेषदीक्षापरिपूर्ति तर्हि शेषस्य षोडशीग्रहणस्य सत्त्वात् पूर्णताभावनाविधानं कथम् । एवमेव विदितवेदितव्यत्वमनुपपन्नम् ॥

न च पञ्चदश्यैव सूत्रकारमते कृतार्थता पूर्णताऽस्तु तेनैव मोक्षसिद्धिरस्तु इति न काऽप्यनुपपत्ति इति वाच्यम्; एवमप्यशेषमन्त्राधिकारीत्यत्र किं पञ्चदश्युपदेशेन षोडश्यामप्यधिकार स्वीक्रियते, अथवा अशेषपदस्य षोडशीभिन्ने सङ्कोच क्रियते । नाद्य, पञ्चदश्यपेक्षया षोडश्या अल्पफलजनकत्वापत्ते । यो गुरुकार्ये अधिकृत स लघुकार्ये अधिकृतो भवति । यथा यो गङ्गातरणे अधिकृत स कुल्यातरणे अधिकृत । न तु विपरीतं लोके दृष्टम् । न द्वितीय, संकोचे मानाभावात् ॥

तस्मात् एव निष्पक्षपातेन विचार्यमाणे इष्टमन्त्रपदेन पञ्चदशीषोडश्यो ग्रहणे न किमपि बाधकं पश्याम ॥

अस्तु वा परमतोपाय पञ्चदशीदीक्षामात्रं सूत्रकाराभिप्रेतम् । तथाऽपि तद्दीक्षावान् अन्यदीक्षावान्, तन्मण्डले षोडशीदीक्षावता तन्त्रान्तरानुयायिना न प्रवेष्टव्यं सेवकगृहे राजप्रवेशवत् इति महेश्वरानन्दनाथा आहुः । तत्र । तथाहि—दीक्षायामल्पत्वं अल्पाऽऽगमत्वं वा स्वल्पफलसाधनमल्पत्वम् । आद्ये श्रीविद्यादीक्षातो बाला, ततोऽपि श्यामादीक्षाया वरिष्ठत्वापत्तिः । द्वितीये तन्त्रान्तरे षोडशीदीक्षाया यत्फलं तदेव अस्यापि फलं श्रूयते, कृतकृत्यो विदितनिखिल-वेदितव्यो जीवन्मुक्तो भवतीत्यादिपदैः प्रतीयते । तथाच तुल्यत्वात् न्यूनदीक्षावत्त्वम् ॥

ननु तर्हि तन्त्रान्तरे पञ्चदशीदीक्षा न्यूनदीक्षा भवतीति श्रूयते । तस्य का गतिः इति चेत् —न; यस्मिन् तन्त्रे षोडशीपञ्चदश्योः समुच्चयः, तस्मिन् तन्त्रे पञ्चदश्या अपरिपूर्णत्वात् षोडशीदीक्षायास्तथात्वात् । तन्त्रानुसारिणावुभौ, तत्रैकः पञ्चदश्या दीक्षितः, एकः षोडश्या दीक्षितः, तस्यामपि चतुर्थ्यंशमत्त्वादपरिपूर्ण इति तस्य मण्डले गुरुदीक्षितेन न गन्तव्यमिति युक्तम् । इह तु तुल्यफलं प्रमाणेन सिद्धं, कथं गुरुत्वं लघुत्वम् । विस्तरस्त्वन्यनामर्षेण ॥

ननु शाक्तत्वादिधर्मेण फलतारतम्यमस्त्येव इति वाच्यम्; तथा सति वैलक्षण्यरूपिणी ह्री । तत्रैव लोपामुद्रामतेन वह्निनिर्मितिः । एतेन अग्निनिर्मथनेन निर्मितं । तत्र पूर्वापरतया कस्य वह्निनिर्माणं कामाधिक्यं पुण्याधिक्यं धर्माधिक्यमिति मधुरागणीयमिति तदधिकारेण तारतम्यं स्यात् । एवं बौधायनसूत्रानुसारिणं सूत्रं मानसदीक्षायां आपस्तम्बसूत्रस्य त्रिगुणत्वेन आपस्तम्बसूत्रानुयायिना त्रिगुण्य-गौरवत्वापत्तिः । आपस्तम्बसूत्रानुसारिणो बौधायनसूत्रानुयायिनो गुरुत्वापत्तिः । तस्मादधिकारतारतम्यानिमित्तं गुरुत्वं दीक्षाया दुर्वचम् ॥

सत्येवं तदभावात् कथं लघुदीक्षावत्त्वं सूत्रानुयायिनः, गुरुत्वाभावे गुरुतल्पेऽपि प्रवृत्तिः । स्वसूत्रानुसारेणाऽनुष्ठानमनुक्तम् तदधिकारिणः फलं न भवतीति सार्वत्रिकं, न वचनविरोधः । "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति", "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति", इत्यादौ वचनद्वयस्य च ताद्रूप्यान्वाधारविकल्पेन व्यवस्थापनमनुक्तम् । तस्मात् न न्यूनाधिकदीक्षावत्त्वं इति । सूक्ष्मं चिन्तनीयम् ॥

अथ वय वस्तुतः अङ्गान्य पाठः । प्रत्येकं इदमन्तरेण षोडशीमन्त्रे पारायणं तत्र आह ॥

नच उपःकालक्रियायां कादिं हादिं वा मूलविद्या मनसा दशवारमावर्त्येत्यत्र कादिं हादिं वेति विद्याविशेषणं अत्र षोडश्यभावे लिङ्गं इति वाच्यम्; ताभ्या विशेषणाभ्यां उपःकालक्रियासन्निधौ पठिताभ्या तदङ्गत्वेन षोडशी निवर्ततां कामं, तथाऽपि सर्वत्र षोडशीं निवर्तयितुं तयो का शक्ति । आरामगमनकाले अश्वमानय इति राज्ञो वाक्येन आरामगमनसाधनशिबिकाऽऽदियानभावेऽपि अश्वपदघटितं वाक्यं सदा यानान्तरं न बाधितुं समर्थं भवति ॥

तस्मात् षोडश्युपदेश आवश्यक सूत्रानुयायिनामपि । इतोऽप्यधिकं सुधीभिराग्रहं परित्यज्य विचार्यम् । धर्मतत्त्वविवेचने स्वमतपक्षपातो नरकायैव भवेत् इत्यलं भूयसा ॥ ३९ ॥

शिष्यनामनिर्देशः

गुरुकर्तृकं कर्मशेषं वदति—

ततस्तस्य शिरसि स्वचरणं निक्षिप्य सर्वान् मन्त्रान् सकृद्वा क्रमेण वा यथाऽधिकारमुपदिश्य स्वाङ्गेषु किमप्यङ्गं शिष्यं स्पर्शयित्वा तदङ्गमातृकावर्णादि द्व्यक्षरं त्र्यक्षरं चतुरक्षरं वा आनन्दनाथशब्दान्तं तस्य नाम दिशेत् ॥ ४० ॥

तत इत्यनेन वक्ष्यमाणाना धर्माणा उत्तराङ्गत्वं सूचितम् । स्वस्य गुरो चरणं "अनादेशे दक्षिणं प्रतीयात्" इति परिभाषया दक्षिणचरणमेव न्यसेत । सर्वान् मन्त्रान् प्रकरणेन सर्वपदसंकोचे "मेरं हारियोजनं लिम्पन्ति" इतिवत श्रीविद्याऽङ्गभूतान् गणपति-श्यामा-वार्ताळी परा पञ्चदशी नित्या रश्मिमाला-मन्त्रादीन् सर्वान् । सकृद्वा इत्यत्र वाकार एवकारार्थ । तदानीमेवेत्यर्थ । क्रमेण वा तत्तदुपासनवेळाया मा । यथाऽधिकारं इत्यनेन व्यवस्थितविकल्प सूचित । भक्तिश्रद्धाऽऽधिक्यवत तदानीमेव, किंचिन्न्यूनतद्वत क्रमेणेति । स्वाङ्गेषु इत्यत्र अङ्गपदं शरीरावयवपरम् । स्पर्श कुर्वित्याज्ञां दद्यात् । तत शिष्यो यमवयवं स्पृशेत् तत्र मातृकान्यासे यो

वर्ण म आदि यस्मिन् इदम् । इत्र नामविशेषणम् । यथा शिरस्पर्शे तत्र मातृकावर्णे अकार स आदिर्यस्य अमृतानन्दनाथ इति । एवमेव सर्वत्र योज्यम् । द्व्यक्षर चेत्यादि स्पष्टार्थ । आनन्दनाथशब्दान्त स्पष्टम् । तस्य शिष्यस्य नाम दिशत स्थापयेत् ॥ ४० ॥

गुरुपादुकामन्त्रदानम्

विस्मृत पुनराह—

बालोपदिष्टेः पूर्वमात्मनः पादुकां पट्तारयुक्तां दद्यात् ॥ ४१ ॥

द्वितीयशरस्पर्शानन्तर बालपदिष्टे पूर्वं आत्मन पादुका आत्मन गुरो दीक्षाकाले दत्त यन्नाम तद्घटितपादुकान्त मन्त्र पट्तारयुक्त तस्मै उपदिशेत् । पट् ताराश्च कुलार्णवे—

> वाग्भव च परा श्रीश्च कामबीज तत प्रिय ।
> भुवनेशी मन्मथ च पट् ताराश्च प्रकीर्तिता ॥ इति ॥

अमुकानन्दनाथश्रीपादुका पूजयामीति ॥

एतेन निरन्धस्यपादुकामन्त्र नूतनकल्पेक्तकल्पित परास्त ॥

यद्यप्यत्र पाठक्रमेण अंगोपदेश प्राप्त, तथाऽपि " आश्विनो दशमो ग्रथने " इतिवत् श्रोतक्रमेण तस्य बाधो युक्त ॥ ४१ ॥

आचारानुशासनादि

आचाराननुशिष्य, हार्दचैतन्यमामृज्य, विद्यात्रयेण तदङ्गं त्रिः परिमृज्य परिरभ्य मूर्धन्यवघ्राय स्वात्मरूपं कुर्यात् ॥ ४२ ॥

आचारान् दशमखण्डे वक्ष्यमाणान् अनुशिष्य शिक्षयित्वा हार्द हृदयाकाशसन्निधि चैतन्य, तमिति शेष, शिष्य आमृज्य ध्यात्वा, स्वहृदयस्थ-

चैतन्याभिन्नं शिष्यं भावयित्वेत्यर्थः। विद्यात्रयेण श्री-श्यामा-वार्ताळीविद्याभिः। विद्यात्रयं एकदा पठित्वा परिमार्जनं प्रथमं, ततो द्विः तूर्ष्णीं, त्रिः प्रोक्षति इतिवत्, न तु त्रिभिस्त्रिवारम्। तथा सति तिसृभिर्विद्याभिरित्येव वदेत्। विद्यात्रयेणेतिकरणे एकत्ववैशिष्ट्यं प्रतीयते। तस्मान्न तथा। परिमार्जनं नाम स्वहस्तेन शिष्यस्य सर्वशरीरस्पर्शः। परिरभ्य आलिङ्ग्य, मूर्धन्यवघ्राय स्वात्मरूपं कुर्यात्, स्वस्य यथा आत्मा मोक्षप्रतिबन्धकपौरुषमलरहित तथा तं कुर्यात्॥ ४२॥

शिष्यस्य अशेषमन्त्राधिकारित्वम्

सद्गुरुरित्यारभ्य एतदन्तं गुरुकर्तृकं कर्म, इत परं शिष्यकर्तृकक्रिया भवति—

शिष्योऽपि पूर्णतां भावयित्वा कृतार्थस्तं गुरुं यथाशक्ति वित्तैरुपचर्य विदितवेदितव्योऽशेषमन्त्राधिकारी भवेदिति शिवम्॥ ४३॥

इति श्रीरेणुकागर्भसंभूत-दुष्टक्षत्रियकुलान्तक-श्रीभार्गवोपाध्याय-जामदग्न्य-*महादेवप्रधानशिष्य-महाकौळाचार्य-श्रीमत्परशुरामकृतौ कल्पसूत्रे* दीक्षाविधिर्नाम प्रथमः खण्डः

पूर्णता पूर्वमेव व्याख्याता। अत एव कृतोऽर्थो मोक्षसाधनं येन स तादृश। तं इति कालवाची, तं काल, अस्मिन्नेव काल इत्यर्थ, गुरुविशेषणत्वे वैयर्थ्यात्। यद्वा—"*गुरोर्गुरौ समीपस्थे प्रगुरोरेव पूजनम्*" इति वचनेन कदाचित् सपर्याया अन्ययोगप्राप्तौ तन्मा भूत् इति ज्ञापयितुं तमिति। यथाशक्ति वित्तैः "*लक्षं लक्षपतिर्दद्याद्दरिद्रस्तु वराटिकाम्*" इति रीत्या उपचर्य सन्तोष्य। विदितं ज्ञातं वेदितव्य ज्ञातुं योग्यं येन स सर्वज्ञ इत्यर्थ। अशेषमन्त्राणा सौरवैष्णवादिसप्तकोटिमन्त्रेषु अधिकारी भवेत् इति। एतेन एतदुपदेशेन सर्वमन्त्रोपदेशो जातः, पुस्तकादिवाचननिषेधो नास्तीत्यर्थ। तदुक्त तन्त्रान्तरे—

> यस्य नो पश्चिमं जन्म [1]तुष्टो येन च मद्गुरु।
> तेनैव लभ्यते विद्या [2]साक्षाच्छ्रीषोडशाक्षरी॥

[1] यदि वा शङ्कर. स्वयम्—अ.   [2] श्रीमत्पञ्चदशाक्षरी—अ.

अत्र सर्वे महामन्त्रा बीजान्तर्वृक्षगात्रवत् ।
सन्स्थितास्तु महेशानि तस्माच्छ्रेष्ठतरा भवेत् ॥ इति ॥

यच्चोपक्रान्त दीक्षाप्रकरण तत्समाप्त इति ज्ञापक शिव शब्द ॥ ४२ ॥

इति श्रीरामेश्वररचितायां सौभाग्योदयनाम्नि परशुरामसूत्रवृत्तौ प्रथमखण्डात्मक दीक्षाप्रकरण समाप्तम्

इति प्रथम खण्ड

द्वितीयः खण्डः—गणनायकपद्धतिः

गणनायकोपास्तिविधि

पूर्वखण्डे दीक्षाविधिं परिसमाप्य श्रीललितोपास्तिप्रकरण विवक्षु तदुपास्ते पूर्वाङ्गभूता श्रीमहागणपत्युपास्तिं वक्तु प्रक्रमते—

इत्थं सद्गुरोराहितदीक्षः महाविद्याऽऽराधनप्रत्यूहापोहाय गाणनायकीं पद्धतिमामृशेत् ॥ १ ॥

इत्थ पूर्वोक्तप्रकारेण सद्गुरो शास्त्रोक्तलक्षणमहितगुरो सकाशात् आहिता प्राप्ता दीक्षा येन ईदृश । एतेन ईदृशदीक्षावत एव श्रीविद्योपास्तावधिकारो नान्यस्य इति सूचितम् । महाविद्या पञ्चदशी षोडशी वा । तस्या आराधन जप । यद्वा—महाविद्या श्रीललिता, महाविद्यावाच्यत्वात्, वाच्यवाचकयोरभेदात् . तस्या आराधन फलप्राप्त्यन्त पूजन, तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकीभूता य प्रत्यूहा विघ्ना— "विघ्नोऽन्तराय प्रत्यूह" इत्यमर —तेषा अपोहाय नाशाय गाणनायकीं गणेशसम्बन्धिनीं पद्धतिं मार्गं—"सरणि पद्धति पद्या वर्तन्येकपदीति च" इत्यमर —उपासनासरणिमित्यर्थ । आमृशेत् स्वीकुर्यात् । अस्या श्रीललितोपास्त्यङ्गत्व यथा स्यात् तथोक्त प्राक् ॥ १ ॥

प्रातःकृत्यं ध्यानादि तर्पणान्तम्

एवं गणनायकोपास्ते आवश्यकतामुक्त्वा तदुपासनाप्रकारं प्रपञ्चयति—

ब्राह्मे मुहूर्ते[1] उत्थाय द्वादशान्ते सहस्रदळकमलकर्णिकामध्यनिविष्टगुरुचरणयुगळविगळदमृतरसविसरपरिप्लुताखिलाङ्गो हृदयकमलमध्ये ज्वलन्तमुद्यदरुणकोटिपाटलमशेषदोषनिर्वेषभूतमनेकपाननं नियमितपवनमनोगतिर्ध्यात्वा तत्प्रभापटलपाटलीकृततनुः बहिर्निर्गत्य मुक्तमलमूत्रो दन्तधावनस्नानवस्त्रपरिधानसूर्यार्घ्यदानानि विधाय उद्यदादित्य[2]वर्तिने महागणपतये तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि तन्नो दन्तिः प्रचोदयात् इत्यर्घ्यं दत्त्वा नित्यकृत्यं विधाय चतुरावृत्तितर्पणं कुर्यात् ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं बलं पुष्टिर्महद्यशः ।
कवित्वं भुक्तिमुक्ती च चतुरावृत्तितर्पणात् ॥ २ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते उषःकाले उत्थाय, शयनादिति शेषः । [3]द्वादशान्ते—ललाटोर्ध्वं कपालोर्ध्वावसानं द्वादशान्तपदवाच्यं, तस्मिन् । तदुक्तं स्वच्छन्दसंग्रहे—

द्वादशान्तं ललाटोर्ध्वं ललाटोर्ध्वावसानकम् ॥ इति ॥

यद्वा—द्वादशान्ते स्थूलशरीरे सुषुम्नानाडीमाश्रित्य द्वात्रिंशत्पद्मानि सन्ति । तेषु सहस्रदळकमले द्वे, सर्वाधः अकुलनामकमधोमुखमूर्ध्वमुखं, सर्वोर्ध्वं द्वादशान्तनामकमधो

[1] र्ते चोत्था—ब
[2] मण्डल—अ
[3] एतदादि 'यद्वा' इत्यन्तं ब कोशे नास्ति

सुगमपरम् । अत्र प्रमाणं सविस्तरं योगिनीतन्त्रस्योत्तरचतुःशतीव्याख्याने सेतुबन्धे अस्मत्परमगुरुकृते द्रष्टव्यम् । ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिखितम् । इदं च कमलं विशेषणं अभेदसंबन्धेन । यद्यपि द्वादशान्त इति सप्तम्यन्तस्य समासघटकीभूतकमलेन साकं अन्वयो न संभवति समासघटकान्तरसापेक्षत्वरूपासामर्थ्यात् कमलस्य समास-प्रयोजकसामर्थ्याभावेन समासानुपपत्तेः । अन्यथा ऋद्धस्य राजमातङ्गा इति प्रयोगापत्तेः । तथाऽपि द्वादशान्त इत्यपि समासान्तं, ऋद्धराजमातङ्गा इतिवत् । सप्तम्यलोपाभावः छान्दसः । द्वादशान्तसंज्ञकं यत्कमलं तत्कर्णिकामध्ये निविष्ट-गुरुचरणयुगलं द्वन्द्वं तस्मात् विगलत् स्रवत् अमृतं तस्य रसस्य यो विसरः विस्तारः तेन परिप्लुतं क्लिन्नं अखिलाङ्गं यस्य, एवं भूत्वेति शेषः । भूत्वेति पूर्वोक्तं नियमितपवनमनोगतिरिति च ध्यानकर्तृविशेषणं, कर्तृपरिच्छेदकतया ध्यानाङ्गं. "अभिक्रामं जुहोति" इतिवत् । नियमिता पवनमनसोर्गतिः येन, प्राणान् मनश्चाचलं कृत्वेत्यर्थः । मनःपवननिरोधमन्तरा ऐकाग्र्यं न संभवति । ऐकाग्र्यमन्तरा ध्यानं च न संभवति । अनन्ययोगव्यवच्छेदेनेति भावः । हृदयकमलमध्ये अनाहते ज्वलन्निलयेन स्वप्रकाशस्वरूपत्वं सूचितम् । उदयदरुणकोटि-पाटलमित्यनेन अमृतास्वादनेन प्रभावत्त्वं एतदुपममन्यन्नास्तीति सूचितम् । अक्षेपक्षेपनिर्बन्धं अक्षेपाः स्वर्णप्रकाशानां निरोधः—निरोधो येषः स्वरूपं येषां ते निरोधाः, स्वरूपभूताः नहि इत्यर्थः, समस्तानां निरोधः, इत्थं च—निरोधत्वं ध्येयो यस्मादिति व्युत्पत्त्या स्वर्गाग्रस्थनिमित्तभोगासक्तमिति फलितोऽर्थः । अनेकधा क्षिप यत्र तस्य भावनं यस्येति ईदृशं ध्यात्वा तस्य देवस्य प्रभायाः पटलेन समूहेन पाटलीकृत । अभ्यन्तरे स्थितः । भेदाभेदत्वं संवादिना तनु-स्वरूपवर्तनं तेन । "भेदस्तस्तु पाटल" इत्यतः । एतेन स्वतो यावद्यत्नं पाटलत्वं संभवति तावद्यत्नं ध्यातव्यमित्यर्थः । एतावद्यत्नं शयनपर्यन्तत्वं, अधे वहिर्निर्गतेरनुक्तत्वात् । इदं बहिर्निर्गतत्वं स्मृतिमात्रम् । तत्पूर्वविसर्गाधानेन अनुष्ठेयं । अत्र तत्त्वभावनं विभागेनेति सामान्यतोऽपि गत्वा कथं विततं इत्याशंक्य, ध्यानविधया तान्त्रिकधर्मोक्ता अभ्यन्तरमात्रतोऽपि सङ्ग्रहणात्. तन्त्रान्तरोक्तध्यानानेव धर्मान्ता मार्गा न तु ध्यानानाम् । ध्यानादिपूर्वोक्तान्यता तन्त्रान्तरात् श्रीमत्पदस्य संग्रहणात् तत एव कर्मान्तरागतपूर्वता ॥

अचतुरावृत्तितर्पणेऽपि चतुरावृत्तितर्पणमिति व्यवहार । अत्र साध्याकाङ्क्षाया क्रमियोगाभावात् नायुरारोग्यादि साध्यत्वेनान्वेति । किंतु श्रीगणपत्युपास्त्युपकार एव । अन्यथा "समिधो यन्त्यस्मिन् लोक प्रतितिष्ठति" इति श्रुत्या प्रयाजानामपि प्रतिष्ठाऽऽदिफलापत्ते । अत आयुरारोग्यमित्यर्थवाद ॥

तथा च आयुरारोग्यादिप्राप्तय इति न लिखित्वा गणपतिप्रीतय इति सङ्कल्प निबन्धकारो यल्लिलेख तत् साधु । पर तु नद्यादाविन्यारम्य षड्शोपचारानाचर्य इत्यन्तप्रापक प्रमाण मृग्यम् । स्वबुद्धिरचितमश्रद्धेयमेवेति दिक् ॥ २ ॥

तदेव स्पष्ट विनिनष्टि—

प्रथमं द्वादशवारं मूलमन्त्रेण तर्पयित्वा मन्त्राष्टाविंशतिवर्णान् स्वाहाऽन्तानेकैकं चतुर्वारं मूलं च चतुर्वारं तर्पयित्वा पुनः श्रीश्रीपतिगिरिजागिरिजापतिरतिरतिपतिमहीमहीपतिमहालक्ष्मीमहालक्ष्मीपतिऋद्ध्यामोदसमृद्धिप्रमोदकान्तिसुमुखमदनावतीदुर्मुखमदद्रवाऽविघ्नद्राविणीविघ्नकर्तृवसुधाराशंखनिधिवसुमतीपद्मनिधित्रयोदशमिथुनेष्वेकैकां देवतां चतुर्वारं मूलं चतुर्वारं च तर्पयेत्, एवं चतुश्चत्वारिंशदधिकचतुश्शततर्पणानि भवन्ति ॥ ३ ॥

मूलमुच्चार्य तर्पयामि इति मन्त्रेण तर्पणम् । एवमेव अग्रे सर्वत्र मूलस्थल मयोज्यम् । चतुरावृत्तितर्पणमित्यत्र न क्रियाऽऽवृत्ति विधीयते किं तु मन्त्रावृत्तिरेव । यद्यपि द्वादशवारमिति द्विर्नायाऽन्त स्तोक पचनीतिवत् क्रियाविशेषण भवितुमर्हति, तथा च क्रियाऽभ्यास एव सिद्ध, तथाऽप्यस्मिन्नग्रे चतुश्चत्वारिंशदधिक चतुश्शततर्पणानि भवन्ति इति सूत्रस्थमन्यथा कर्मभेदे सिद्धे न क्रियाऽभ्यासो भवितुमर्हति । अत द्वादशवारमित्यनन्तर आवृत्तेनेति पूरणीयम । अत एवाग्रे मूल चतुर्वार एकैक चतुर्वारमित्यनेन मन्त्राभ्यास एव स्पष्ट श्रूयते । यदि

आसने स्थित्वा प्राणनायकस्य षडङ्गानि विन्यस्य मूलेन व्यापकं कृत्वा स्वात्मनि देवं सिद्धलक्ष्मी-समाश्लिष्टपार्श्वं अर्धेन्दुशेखरमारक्तवर्णं मातुलुङ्ग-गदापुण्ड्रेक्षुकार्मुकशूलसुदर्शनशंखपाशोत्पलधान्य-मञ्जरीनिजदन्ताञ्चलरत्नकलशपरिष्कृतपाण्येकादशकं प्रभिन्नकटमानन्दपूर्णमशेषविघ्नध्वंसनिघ्नं विघ्नेश्वरं ध्यात्वा ॥ ४ ॥

अथ—अधिकारान्तरवाक्यमिदम् । एतेन तर्पणप्रकरणं समाप्तम् । तथा च प्रकरणेन तर्पणोपासनयो अङ्गाङ्गिभाव सूचित । तेन दीक्षाक्रमे तर्पणस्य नातिदेश । उच्यते इति शेष । गृहमागत्येत्यनेन तर्पणं नद्यादौ गृहाद्बहिः कार्यमिति सूचितम् । स्थण्डिलं यागदेशं उपलिप्य गोमयेनेति शेष ॥

स्थलशुद्धि प्रमाणान्तरप्राप्ता अनूद्यते । अनेन क्रमो न विवक्षित । यदि चानुवादे फलाभावात् वैयर्थ्यभिया क्रमप्राप्त्यर्थमेव पाठ इत्युच्यते, तदा द्वारपूजा ऽव्यवहितमागेवोपलेप कार्य ॥

उभयपार्श्वयोरित्यज्ञानादेशाद्दक्षिण प्रथम पश्चाद्वामम् । दक्षवामौ द्वाराद्बहिर्निर्गमनवेलाया या तौ ग्राह्या तत्रैव तथा व्यवहारात्, न तु प्रवेशवेलायाम् । नम इत्युत्तर यजेदिति शेष । मन्त्रलिङ्गावगता देवता । अन्त प्रविश्येत्यनेनैव द्वारपूजा बहि स्थित्वैव कार्या इति सिद्धम् । आसनमन्त्रेणेत्यनेन श्यामाप्रकरण-पठितो मन्त्रो ज्ञेय, सन्निकृष्टत्वात् । अत एव न तन्त्रान्तरस्थ ग्राह्यम् ॥

निरन्धोक्तनिर्मूलधर्मप्रदर्शनम्

यत्तु निरन्ध दीपानमिन प्रज्वाल्येति ताम्बूलभक्षण नालानृतीयबीजेनासन प्रोक्षण लिखित त प्रति अय प्रश्न —एतज्ज्ञापक प्रमाण तन्त्रान्तर, किं वा एतत्स्थले दीपप्रज्वलनादिक्रमे श्रीक्रमे उक्त नालानृतीयबीजेनासनप्रोक्षण श्यामापद्धतावुक्त,तेषा सर्वेषा प्रापकमतिदेशवाक्य वा । नाद्य , तस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् । द्वितीये,

यत्रान्यतो ग्राह्य सूचित यथाऽऽस्मनमन्त्रेणति तद् ग्राह्य, न नैनचिद्विनिचार्य लिखित प्रमाणम् । प्रमाणाभावात् तदनुष्ठाने नापूर्व भवेत् । यदि भवेत तर्हि अग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासधर्मातिदेश, दर्शपूर्णमासयो ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशोऽपि भवेत् । तस्मादप्रमाण स्वेच्छया मकीर्णो निबन्धोऽश्रद्धेय इत्यलमतिविस्तरेण ॥

किं च—एकक्रियाया प्रकृतिका शास्त्रे दृष्टा, न हि नानाप्रकृतिका एका विकृतिर्दृष्टा श्रुतपूर्वा वा आसीत् । अथ निबन्धकार कश्चिद्धमान् पराप्रकरणस्थान सारित्वेनेन आसनप्रोक्षणादिरूपान् ताम्बूलभक्षणादिरूपान् [1]श्रीविद्याप्रकरणस्थाश्च, एवमेव नानाप्रकरणस्थान् एकत्र अतिदिशन् कथ धर्मतत्त्वज्ञो भवेत् ॥

न च यथा ज्योतिष्टोमस्य य धर्मा तेषा द्वादशाहे अतिदेश, तत अतिदिष्टतत्प्रकरणस्थधर्मयोर्द्वयो यथा द्विरात्रादावतिदेश, तद्वत् मूलप्रकृति श्रीविद्या, ततोऽतिदेशेन प्राप्ता पराया ताम्बूलादय, तत्सहित योऽस्यामासनप्रोक्षणादिरूपो विशेषधर्म स सर्वोऽपि द्विरात्रादिस्थानापन्ने गणपतावतिदिश्यताम् । तथा सति न नानाप्रकृतिकत्व इति वाच्यम् । यदि श्रीप्रकृतिका परा तर्हि भूषणधारणस्य अतिदेशेनैव प्राप्ता तत्प्रकरणे भूषितविग्रह इति व्यर्थम् । एव वामपार्ष्णिधानादिक बहुतर व्यर्थम् । अतो न प्रकृतिविकृतिभावस्तयो समवति । अतो यत्र प्रत्यक्षवचन मस्ति यथाऽत्रैव सूर्यार्घ्यान्तविधि, एव पराप्रकरणे स्यामादन् सामान्यनिरूपाख्ये साध(द?)यदित्यादि यत्र चाकाङ्क्षाऽपरिपूर्ति सर्वथा, तादृशस्थले एव अन्यधर्मस्पर्शो, अन्यत्र [2]न युक्तमिति राद्धान्त । अनयैव दिशा निबन्धे निर्मूलस्मार्तधर्माणा परित्यागोऽन्यत्र द्रष्टव्य ॥

प्राणायाम श्वासनिरोध, त कुम्भकरेचकादियुक्त विधाय । प्राणायामे मन्त्रो मूलम् ॥

संकल्पावश्यकता

तत संकल्पमपि सामान्यशास्त्रेण प्राप्त कुर्वीत । श्रीविद्योपास्त्या निर्विघ्नता सिद्ध्यर्थ महागणपतिस्तम निर्मनयिष्ये इति संकल्प । न च संकल्पस्य सूत्रे अनुक्तत्वात् कथ ग्रहण इति शङ्कनीयम् । उचितमुपदर्शन अव्यभिचारेण यथा

[1] 'तन्त्रान्तर' इत्यधिक —ख [2] यत्रदुक्त कर्तव्यमिति ग—ख२

कर्मसामान्येन सम्बद्ध एवमेव सङ्कल्पोऽपि। एतदनुगुणानि वचनानि च सन्ति। यथा—

अनाचम्य कृतं यच्च यच्च सङ्कल्पवर्जितम्।
राक्षसं तद्भवेत् कर्म ॥

इति दानधर्म महाभारतवचनम्।

आदौ सङ्कल्प उद्दिष्ट पश्चात्तस्य समर्पणम्।
अकुर्वन् साधकः कर्मफलं प्राप्नोत्यनिश्चितम् ॥

इति रुद्रयामलवचनाच्च। तथैव शिष्टाचारोऽपि। अत स आवश्यक इति गणनायस्या सपर्याया अपि श्रीविद्याऽङ्गत्वादावश्यक एव सङ्कल्प। अष्टाङ्गोल्लेखने च—

अवश्यं तान्त्रिकं कर्म्युल्लिखेदन्यथा शिवे।
बहिर्मुखं तु तत्कर्म भवेद्भस्महुतं यथा ॥

इति यामलवचनादष्टाङ्गोल्लेखनमावश्यकम्। एवमेव श्यामाऽऽदौ ज्ञेयम् ॥

तत षडङ्गानि मूलमन्त्रषडङ्गानि हृदयादिस्थानेषु विन्यस्य स्थापयित्वा सकलमूलेन करतलाभ्यां सर्वाङ्गे विन्यसेत्। इदमेव व्यापककरणम्। तदुक्तं परमानन्दतन्त्रे—

तलाभ्यां निखिलाङ्गस्य स्पर्शनं व्यापकं भवेत् ॥

अत्र निबन्धोक्तः "रक्तद्वादशशक्ति[1]युक्ताय इत्यारभ्य मातृकान्यासं विन्यस्यात्" इत्यन्तं अश्रद्धेयम् ॥

स्वात्मनि स्वहृदये। आत्मशब्दो मनसि प्रसिद्ध। मनोहृन्ययोरैक्यात् तदर्थत्वम्। आद्यविशेषणचतुष्टयार्थ स्पष्ट। मातुलुङ्गं फलविशेष। गदा आयुधविशेष। पुण्ड्रेक्षु नानाख्यायुक्तेक्षु, [2]अनेकवर्ण इति यावत्। तद्रूपं कार्मुकं चापं। शूलं आयुधविशेष। सुदर्शनं चक्रम्। अम्बपात्रं प्रसिद्धम्। उत्पलं कमलम्। शराणि प्रसिद्धानि। एवं मातुलुङ्गादिकमलान्तैः परिष्कृतपाणयः दशकं यस्य तथम् ॥

[1] नायक—ब   [2] अनेकरूप इति—बर

यद्यपि श्रीमहागणपतिमूर्तौ दश भुजा प्रसिद्धा, अत्रैकादशेति विरुद्ध, तथाऽपि पाणिपदेन शुण्डादण्डोऽप्यत्र ग्राह्य, तत्र पाण्यपरपर्यायेण कर हस्त इति व्यवहारात्, करी हस्तीति सर्वलोकप्रसिद्धे। इत्थ च दश भुजा, एकादश शुण्डादण्ड इति तदभिप्रायेण सूत्रकृता भगवता पाण्यैकादशकमित्युक्तम् ॥

आयुधस्थाननियम

अत्र आयुधाना दक्षवामादिनियमो नोक्त, तथाऽपि सामान्यपरिभाषया आयुधस्थानानि योज्यानि। तदुक्त रुद्रयामळे—

आयुधाना तु ते ध्यान ब्रवीमि शृणु शाङ्करि।
खड्गबाणाङ्कुशगदाशानशूलभुशुण्डिका ॥
भल्लो दण्डो वज्रशक्ती परिघप्रासतोमरा।
मालामुसलपरशुमुखा दक्षकरस्थिता ॥
पाशशङ्ख चापफल चर्मखट्वाङ्गपुस्तकम्।
घण्टाडमरुमुण्ड च वामहस्ते सुसंस्थितम् ॥
वराभय शङ्खचक्र पुष्पपात्र द्वयस्थितम्।
[1]अनुक्ते वामदक्षध प्रादक्षिण्यक्रमाश्रये ॥
योज्यानि सर्वायुधानि ज्ञयानि परमेश्वरि।
[2]चक्रशङ्खौ तथाऽभीतिवरौ समुखसंस्थितौ ॥ इति ॥

अस्यार्थ —

आयुधस्थानानुक्तौ खड्गादिपरश्वन्ता दक्षकरे नियता। पाशादिमुण्डान्ता वामे नियता। शङ्खादिपात्रान्ता इच्छया उभयत्रापि। पाशाङ्कुशादियुग्मपञ्चक समुख। यत्सङ्ख्याकदक्षकरे युग्मान्यतम तत्सङ्ख्याकवामकर एवापरम्। वामोर्ध्वादारभ्य दक्षोर्ध्वेन्तम प्रदक्षिणक्रम, विपरीते त्वप्रदक्षिणक्रम। द्वयोर्विकल्प इत्यर्थ। प्रकृते गणपत्यायुधे न प्रदक्षिणाप्रदक्षिणक्रमौ सम्भवत। तथा हि—मातुलुङ्गचापशङ्खधान्य मञ्जरीणा उक्तवचनानुसारेण वामकरसम्बन्ध आवश्यक। गदाशूलचक्रोत्पलदन्ताना

[1] अनुक्तेषु वामदक्षप्रादक्षिण्यतरक्रमे। युक्त्या सर्वायुधानि—अ व १

[2] पाशाङ्कुशौ धनुर्बाणसंगचर्माणि शङ्करि इत्यधिक व कोश

दक्षमनन्थस्तथा । अत सूत्रपाठक्रमानुरोधेन रुद्रयामळवचनानुरोधेन च वक्ष्यमाणद्वन्द्वाना समुस्तैर युक्ता । मातुलुङ्गगदे चापशूले शङ्खचक्रे पाशोत्पले धान्यमञ्जरी निनदन्ता, अमीषा द्वन्द्वाना मध्ये प्रथम प्रथम वामोर्ध्वकरे द्वितीय दक्षोर्ध्वकरे । अनेन क्रमेण अधोऽधो योज्यम् । एव युग्मपञ्चके दशभुजेषु व्यापृतेषु कलश परिशिष्टे शुण्डादण्डे ज्ञेयम् । यद्यपि यामळवचने दन्तस्थान नोक्त, तथाऽपि परिशेषात् दक्षाध । धान्यमञ्जरी फलान्तर्भूता, अतो वामभागनियम ॥

प्रभिन्न प्रस्रवन् कटो गण्डो यस्य तम् । "गण्ड कटो मदो दान" इत्यमर । आनन्दपूर्णं पूर्णानन्द इत्यर्थ । अशेषाय विघ्नजनिता ध्वसा अनिष्टफलापा तेषा निघ्न नाशक विघ्नेश्वर उक्तगुणविशिष्ट ध्यायेत् ॥ ४ ॥

अर्घ्यस्थापनम्

एव ध्यानान्तमुक्त्वा ततोऽर्घ्यस्थापनविधिं वक्तुमारभते—

पुरतो मूलसप्ताभिमन्त्रितेन गन्धाक्षतपुष्पपूजितेन शुद्धेन वारिणा त्रिकोणषट्कोणवृत्तचतुरश्राणि विधाय तस्मिन् पुष्पाणि विकीर्य वह्नीशासुरवायुषु मध्ये दिक्षु च षडङ्गानि विन्यस्य अग्निमण्डलाय दशकलाऽऽत्मने अर्घ्यपात्राधाराय नमः सूर्यमण्डलाय द्वादशकलाऽऽत्मने अर्घ्यपात्राय नमः सोममण्डलाय षोडशकलाऽऽत्मने अर्घ्यामृताय नम इति शुद्धजलमापूर्य अस्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावकुण्ठ्य [1]धेनुयोनि मुद्रां प्रदर्शयेत् ॥ ५ ॥

पुरत इत्यस्य कस्यत्याकाङ्क्षाया योग्यत्वात् स्वस्येति शेष । एतेन दक्षवाम भागयो न्यास । मूलेन सप्तत्व आवृत्त्या सपादनीयम् तै अभिमन्त्रितेन

[1] धेनुमुद्रा प्रदर्श्य या—अ, श्री   [2] मुद्र—च १

गन्धपुष्पाक्षतैः पूजितेन शुद्धेन पवित्रेण पटपूतेन वारिणा त्रिकोणषट्कोणवृत्तचतुरश्राणि विधाय निर्माय तस्मिन् निर्मितत्रिकोणादिसंघात्मके मण्डले विकीर्य क्षिप्त्वा । वह्न्यादिशब्दाः तत्तद्दिग्लक्षणाः । मध्ये पूर्वादि दिक्षु च षडङ्गानि मूलषडङ्गानि । विदिक्ष्विति लघुसूत्रे कर्तव्ये दर्शितेति गुरुसूत्रं क्रमविशेषलाभार्थम् । अत्र यद्यपि वाक्येन अग्निमण्डलाय नमः इत्यारभ्य शुद्धजलमापूर्येत्यन्तेन आपूरणशेषत्वं सर्वस्य प्रतीयते, तथाऽपि "सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति" इतिवत् लिङ्गेन विभज्यैव मन्त्राणां त्रयाणां आधाराय नमः पात्राय नमः अमृताय नमः इत्यन्तानां आधारस्थापनपात्रस्थापनजलपूरणेषु प्रत्येकं शेषत्वं वाच्यम्; वाक्यात् लिङ्गस्य प्रबलत्वात् । वस्तुतस्तु—"अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यात्" इति जैमिनिसूत्रोक्तवाक्यलक्षणाभावात् न वाक्यविरोधोऽपि । कचित् पुस्तके अर्घ्यपात्राय नमः इत्येतदुत्तरं "इत्याधारपात्रे धृत्वा" इति पाठः । तदा न विवादः । शुद्धजलं पूर्वोक्तम् । अत्र द्वितीया तृतीयार्थे, सक्तुवत्, दृष्टफलसंभवात् । यद्वा—"स्रुचः संमार्ष्टि" इतिवत् गुणकर्म, आपूरणक्रियया जलं संस्कुर्यादिति । तथा च अस्मिन् पक्षे द्वितीयैव यथाश्रुता । अस्त्रेण अस्त्रमुद्रया संरक्ष्य रक्षोभूतादियागविघ्नकर्तृदुराधर्षं कृत्वा । यद्वा—अस्त्रेण फट् इति मन्त्रेण पूर्ववत् कृत्वा । कवचेन हुं इति मन्त्रेण अवकुण्ठ्य अन्यत्र गमनशक्तिरहितं कृत्वा ॥

निबन्धकारस्तु मन्त्रमुद्राद्वयं अस्त्रपदेनोवाच । तत्र, "सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयति" इति न्यायात्, आवृत्तौ वाक्यभेदप्रसङ्गात् ॥

अत एव पूर्वविलक्षणत्वात् धेनुयोनिमुद्रां प्रदर्शयेत् इत्युक्तम् । एतेन न ते मुद्रे पूर्वतने, मन्त्र इति स्पष्टम् । मुद्रां इत्येकवचनमार्षम् । धेनुसहितयोनिरिति मध्यमपदलोपी समासो वा कार्यः ॥ ५ ॥

अर्घ्यसंस्कारः

एवं मुद्राप्रदर्शनान्तमुक्त्वा सूत्रान्तरेण संस्कारशेषानाह—

[1]सप्तवारमभिमन्त्र्य तज्जलविप्रुड्भिरात्मानं पूजोपकरणानि च संप्रोक्ष्य तज्जलेन पूर्वोक्तं मण्डलं

[1] मूलेनस—श्री.

परिकल्प्य तद्वदादिमं [1]संयोज्य तत्रोपादिमं [2]मध्यमं च निक्षिप्य वह्न्यर्केन्दुकलाः अभ्यर्च्य वक्रतुण्डगायत्र्या गणानां त्वेत्यनया ऋचा चाभिमन्त्र्य अस्त्रादिरक्षणं कृत्वा तद्बिन्दुभिस्त्रिशः शिरसि गुरुपादुकामाराधयेत् ॥ ६ ॥

मूलेनेति सप्तवारमित्यस्यादि । क्वचित्तथैव पाठ । तज्जलेन सामान्यार्घ्योदकेन पूर्वोक्त त्रिकोणादिरूप मण्डल सम्कृतदेशविशेषम् । तद्वत् सामान्यार्घ्योदकवत् । आदिम प्रथम मयोज्य त्यनेन तदन्ता क्रिया तद्वदित्यतिदिश्यते । तेन आधारपात्रस्थापनयोरपि लाभ । क्वचित् सशोध्येति पाठ । [3]चकारेण चतुर्थपञ्चमयोर्ग्रहणम् । पूर्वस्मादत्र यो विशेषस्तमाह—वह्नीति । आधारे वह्निकला धूम्रार्चिरादय, पात्रे सूर्यकला तपिन्यादय, अमृते अमृतादयश्चन्द्रकला चतुर्थ्यन्ततत्तन्नामभि प्रागादिप्रादक्षिण्येन वृत्ताकार यजेत् । दिङ्नियमो वृत्ताकारनियमश्च य तन्मूल परमानन्दतन्त्रे अष्टमोल्लासे द्रष्टव्यम् । आधारस्थापनोत्तर तत्र दशवह्निकला सपूज्य तत पात्र स्थापयेत् । एवमन्यत्रापि । वक्रतुण्डगायत्र्या—"तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो दन्ति प्रचोदयात् ।" इत्यनया । "गणाना त्वा" इतीयमृक् प्रसिद्धा । क्वचित्पाठे समग्रपाठोऽपि दृश्यते । अभिमन्त्रण नाम मन्त्रपठनकाले सस्कार्यद्रव्यस्पर्श । अस्त्रादीत्यादिपदेन कवचम् । ते उभे पूर्वं व्याख्याते । रक्षणमिति अवकुण्ठनस्याप्युपलक्षणम् । तथा च अस्त्रमन्त्रेण सरक्ष्य अवकुण्ठ्य कवचमन्त्रेणेत्यर्थ । यद्यपि "तद्वदादिम सयोज्य" इत्यनेनैव अस्त्रादीना प्राप्तिसम्भवे पुनर्विधान व्यर्थम्, तथाऽपि पूर्वं धेनुयोनिमुद्रे स्थिते तन्निवृत्त्यर्थं पुन कथन ज्ञेयम् । तद्बिन्दुभि सस्कृतप्रथमबिन्दुभि त्रिश त्रिवार शिरसि विधिनिष्ठे गुरुपादुकामाराधयेत् । आराधन नाम गुरुपादुकोद्देशेन

[1] सशोध्य—अ.　　[2] 'मध्यम' इति नास्ति—ब २

[3] आदिमोपादिमयोरेव ग्रहणात् अत्र चतुर्थपञ्चमयोर्निवृत्ति । यद्वा—"योग्यै सह मपञ्चकमुररीकृत्य" इति अग्रे मपञ्चकस्वीकारलिङ्गात् चकारेण आवश्यकम् । युक्तश्चायमेव पक्ष ।—इति ब२ कोश.

द्रव्यत्याग । तस्याहवनीयादिवत् देशनियम. शिरसि । बिन्दुभिरित्यनेन द्रव्यमान-नियमः । सावरणगणपतिपूजा[1]यामपि नियमोऽनेन क्रियते ॥ ६ ॥

पीठशक्ति-धर्माद्यष्टक-महागणपति-पञ्चावरण-पूजाविधिः

पीठनियमपूर्वकं यन्त्रोद्धारादिकमाह—

पुरतो रक्तचन्दननिर्मिते पीठे महागणपतिप्रतिमायां वा चतुरश्राष्टदळषट्कोणत्रिकोणमये चक्रे वा तीव्रायै ज्वालिन्यै नन्दायै भोगदायै कामरूपिण्यै उग्रायै तेजोवत्यै सत्यायै विघ्ननाशिन्यै रं धर्माय रं ज्ञानाय लं वैराग्याय लं ऐश्वर्याय रं अधर्माय रं अज्ञानाय लं अवैराग्याय लं अनैश्वर्याय नम इति पीठशक्तीर्धर्माद्यष्टकं चाभ्यर्च्य मूलमुच्चार्य महागणपतिमावाहयामीत्यावाह्य पञ्चधोपचर्य [2]दशधा संतर्प्य मूलेन मिथुनाङ्गब्राह्म्यादीन्द्रादिरूपपञ्चावरणपूजां कुर्यात् ॥ ७ ॥

पुरत इति पीठे इत्यन्तं मूर्त्याधारनियामकम् । वाकारद्वयं समविकल्पद्योतकम् । चतुरश्रं सर्वस्मात् बहिः तदन्तः अष्टदलं तदन्त. षट्कोणं तदन्तः त्रिकोणं इति क्रमो ज्ञेयः । तीव्रादिषु पीठशक्तिरिति संकेतात् आसां श्रीगणपत्याधारभूतपीठे रक्तचन्दननिर्मिते पूजनमिति ज्ञायते । तत्र क्रमानुक्तौ प्रागादिष्वष्टदिक्षु मध्ये च नवशक्तय पूज्या । धर्मादीना चतुष्टयं वायव्यादिविदिक्षु अधर्मादिचतुष्टयं पश्चिमादिप्रादक्षिण्येन पीठ एव समर्चयेत्. पीठशक्तीः धर्माद्यष्टकं चेति द्वयोरेकदेशस्य श्रुतत्वात् । धर्मादीनां दिङ्नियम वायुकोणत. । परमानन्दतन्त्रे—

[1] दा देशनि—ब.

[2] दशधोपचर्य—बर.

धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं पश्चिमादितः ।
अधर्मादिचतुष्कं च . ॥ इति ॥

पञ्चधा पञ्चप्रकारैः गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यरूपैः उपचर्य पूजयित्वा । अत्र मन्त्राः — लं पृथिव्यात्मने गन्धं कल्पयामि, हं आकाशात्मने पुष्पं कल्पयामि, यं वाय्वात्मने धूपं कल्पयामि, रं अग्न्यात्मने दीपं कल्पयामि, वं अमृतात्मने अमृतनैवेद्यं कल्पयामि । अत्र प्रमाणं परमानन्दतन्त्रे—

गन्धं पुष्पं च धूपं च दीपं नैवेद्यकं प्रियं ।
भूतपञ्चकबीजैस्तु पृथिव्याद्यात्मकं परम् ।
क्रमेण पञ्चभिर्देवि मानमैर्देवमर्चयेत् ॥ इति ॥

मूलेन दशधा दशवारम् । सन्तर्प्येत्यत्र तर्पणसाधनद्रव्यं विशेषार्घ्यपात्रस्थम् । तत्प्रकारश्च कथं कार्यं इत्याकाङ्क्षितत्वात् सन्निकृष्टत्वात् श्यामाक्रमे वक्ष्यमाणधर्म एव ग्राह्यः । एवमावरणपूजायामपि इतिकर्तव्यताऽऽकाङ्क्षायां तत एव ग्राह्यम् । तर्पणं तु मूलमुक्त्वा श्रीमहागणपतिं तर्पयामीति मन्त्रेण । प्रतितर्पणं मन्त्रावृत्तिः, द्रव्यपृथक्त्वात् । अत एव हिरण्यकेशिसूत्रे "द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तते" इति ॥

यत्तु निबन्धे तर्पणमन्त्रे पूजयामीति मन्त्रशेषस्तन्न तदशुद्धम् । यदि तर्पणपूजनयोरभेदः तर्हि क्रमेऽपि पञ्चावरणतर्पणं कुर्यादित्येव वदेत्, न पूजां कुर्यादिति वदेत् । यतो धातुभेदेनोच्चारणं अतोऽर्थभेदोऽप्यावश्यकः । अर्थभेदे पूजालिङ्गकमन्त्रस्य तर्पणानङ्गत्वं स्पष्टम् । एवं निबन्धे प्रधानदेवपूजोत्तरं षडङ्गौघत्रयपूजा चोक्ता । तत्र मूले यदि तन्त्रान्तरे तस्यात्र प्रवेशो नास्तीति पूर्वमेवोक्तम् । अतस्तत्र कार्यम् ॥

मिथुनानामावरणद्वयं, अङ्गदेवताः तृतीयावरणं, ब्राह्म्याद्याः चतुर्थावरणं, इन्द्राद्याः पञ्चमावरणं, एवं पञ्चावरणपूजां कुर्यात् ॥ ७ ॥

पञ्चावरणीपूजा

[1]तत्र प्रधानदेवतातर्पणदेशमाह—

[1] तदेव सविस्तरं प्रपञ्चयति—अ

त्रिकोणे देवः तस्य षडश्रस्यान्तराळे श्रीश्रीपत्यादिचतुर्मिथुनानि अङ्गानि च ऋद्ध्यामोदादिषण्मिथुनानि षडश्रे मिथुनद्वयं षडश्रोभयपार्श्वयोस्तत्सन्धिष्वङ्गानि ब्राह्म्याद्या अष्टदळे चतुरश्राष्टदिक्ष्विन्द्राद्याः पूज्याः सर्वत्र देवतानामसु श्रीपूर्वं पादुकामुच्चार्य पूजयामीत्यष्टाक्षरं योजयेत् ॥ ८ ॥

त्रिकोणे देव तर्प्य इति शेष । तत् त्रिकोण षडश्र च तयोरन्तराळे अनुक्तत्वात् प्रागादिदिक्षु चतुरावृत्तितर्पणपाठक्रमानुरोधेन श्री श्रीपति प्रभृति मिथुनचतुष्टय पूज्यम् । एतावत् प्रथमावरणम् । ऋद्ध्यामोद मिथुनमारभ्य षण्मिथुनानि षडश्रकोणेषु । एतदुत्तरवृत्ति मिथुनद्वय षडश्रपार्श्वद्वयं इति द्वितीयावरणम् । षट्कोणयन्त्रे रेखोपरि रेखा यत्र गच्छति स तत्सन्धि । तत्र ईदृशा सन्धय षट् सन्ति, तादृशसन्धिषु । क्रमस्यानुक्तत्वात् अग्नीशासुरवायुकोणक्रमस्योक्तस्यासभवात्, प्रागपवर्गता उत्तरापवर्गता यथा स्यात् तथा, क्रममनादृत्य, षडङ्गानि यजेत् । इति तृतीयावरणम् । अष्टदळे क्रमाकाक्षाया श्रीविद्यार्णवोक्त । आद्यचतस्रणा पश्चिमादिप्रादक्षिण्यन अग्रिमाणा वायव्यादिविदिक्षु प्रादक्षिण्येन पूज्या ब्राह्म्याद्यष्टमातर इति चतुर्थावरणम् । चतुरश्रे प्रागाद्यष्टदिक्षु तत्तद्दिक्पतीन् यजेत् । अत्र मन्त्राकाक्षासत्वात् सन्निकृष्टस्यामाक्रमोक्तदिक्पालमन्त्रा ग्राह्या । अथवा—वक्ष्यमाणाष्टाक्षरीयुक्तनाममन्त्रेणैव । इति पञ्चमावरणम् । अनुष्ठाने उपयुक्ता सर्वसाधारणीं काचित् परिभाषामाह—सर्वत्रेति । सर्वत्र पूजासामान्ये देवतानामसु नाममन्त्रेषु । घटकत्व सप्तम्यर्थ । श्रीपूर्वं प्रथम श्रीपदमुच्चार्य तत पादुका इति तत पूजयामि इति । तथा च श्रीपादुका पूजयामीति योज्यमिति यावत् ॥ ८ ॥

गणनाथस्य पुनरपतर्पणादि

एवं पञ्चावरणीमिष्ट्वा पुनर्देवं गणनाथं दशधोपतर्प्य षोडशोपचारैरुपचर्य प्रणवमायाऽन्ते सर्वविघ्न-

क्रूद्भ्यः सर्वभूतेभ्यो हुं स्वाहा इति त्रिः पठित्वा बलिं दत्त्वा गणपतिबुद्ध्यैकं वटुकं सिद्धलक्ष्मीबुद्ध्यैकां शक्तिं चाहूय गन्धपुष्पाक्षतैरभ्यर्च्यादिमोपादिममध्यमान् दत्त्वा मम निर्विघ्नं मन्त्रसिद्धिर्भूयादित्यनुग्रहं कारयित्वा नमस्कृत्य यथाशक्ति जपेत् ॥ ९ ॥

एवं उक्तप्रकारेण पञ्चानामावरणाना आवरणदेवताना समूह पञ्चावरणी, "द्विगो." इति ङीप्, ता इष्ट्वा पूजयित्वा । [1]पुनरित्यनेन पञ्चावरणान्त पातित्वं सूचितम् । दशधा दशवारम् । तर्पणप्रकारश्च पूर्वमेव व्याख्यात । षोडशोपचाराश्च परमानन्दतन्त्रे परिगणिता । यथा—

पाद्यमर्घ्यं चाचमनं स्नानं वस्त्रं च भूषणम् ।
गन्धं पुष्पं धूपदीपौ नैवेद्यं चापि वीटिकाम् ।
नीराजनं चाञ्जलिं च परिक्राम नतिं शिवे ।
गणयेदुपचारान् वै प्रत्येकं षोडशेश्वरि ॥ इति ॥

अग्रे सूत्रोक्तषोडशोपचारा वा ॥

अत्र पूजाऽङ्गत्वेन पद्धतौ होम उक्त, स निर्मूल ॥

प्रणव प्रसिद्ध, माया ह्रीं, एतयो अन्ते अग्रे, स्वाहाऽन्तं शेष पठेत् । अयं बलिदानमन्त्र । इमं मन्त्र त्रि पठित्वा ततो बलिदान कुर्यात् । बलिद्रव्यमाकांक्षितं श्रीक्रमोक्त ग्राह्यम् । देशाकाङ्क्षाया श्रीक्रमोक्त स्ववामभागत । गणपतिबुद्ध्या इत्यस्य अभ्यर्च्य इत्यनेनान्वय । गणपतिस्वरूपं भावयित्वेति यावत् । पाठक्रमं बाधित्वा अर्थक्रमेण आदौ आवाहन पश्चात् भावन ततोऽर्चनं, एवमग्रेऽपि । अत्र द्वयोरप्याह्वानादिकं पदार्थानुसमयेन नत्वञ्जनादिवत् काण्डानुसमयेन, तद्वत् अत्र बाधकाभावात्, सर्वेषां तुल्यप्रधानसन्निकर्षसंभवाच्च । आदिमं

[1] पुनरित्यनेन यथापूर्वोक्तपञ्चावरणपूजाया इव एव पञ्चावरणीमिष्ट्वेत्येव अनुवाद । तद्वत् अयमपि अनुवाद एव । क्रममात्रविधिरिति भ्रमो निरस्त । दशधा—वर.

स्पृष्टं, उपादिमं द्वितीयं, मध्यमं तृतीयं च दत्वा । अयं प्रतिपत्तिसंस्कारः मध्यमानिति द्वितीयार्थः । दानेन द्रव्यं संस्कुर्यात् इति तदर्थः । तथा च आवरणपूजोत्तरं द्रव्यदोषे एतस्य निवृत्तिरेव । अनुग्रहं कारयित्वा तयोरनुग्रहो यथा भवेत् तथा तत्संतोषं स्वयं संपादयेत् इति भावः । नमः इत्यारभ्य जपेत इत्यन्तः स्पष्टार्थः ॥

यच्च निबन्धे जपानन्तरं वटुकसुवासिनीपूजनकथनं तत्सूत्रविरुद्धमित्यनेन स्पष्टीकृतम् ॥ ९ ॥

गणपत्युद्वासनम्

यद्यग्निकार्यसंपत्तिः बलेः पूर्वं विधिवत् संस्कृतेऽग्नौ स्वाहाऽन्तैः श्रीश्रीपत्यादिविघ्नकर्तृपर्यन्तैः मन्त्रैर्हुत्वा पुनरागत्य देवं त्रिवारं संतर्प्य योग्यैस्सह मपञ्चकमुररीकृत्य महागणपतिमात्मन्युद्वास्य सिद्धसङ्कल्पः सुखी विहरेत् इति शिवम् ॥ १० ॥

इति दुष्टक्षत्रियकुलान्तक-रेणुकागर्भसंभूत-महादेवप्रधानशिष्य-परशुराम-श्रीभार्गव-महोपाध्याय-श्रीमत्कुलाचार्यविरचितकल्पसूत्रे गणपतिप्रकरणं द्वितीयखण्डात्मकं समाप्तम्

यदीत्यनेन होमस्य कृताकृतत्वं सूचितम् । बलेः पूर्वं इत्यनेन [1]क्रमशेषः सूचितः । विधिवत् इति—अग्रे वक्ष्यमाणविधिनेत्यर्थः । श्रीश्रीपतिभ्यां स्वाहेति मन्त्रस्वरूपम् ॥

यच्च निबन्धे श्रियै स्वाहा श्रीपतये स्वाहा इति मन्त्रविभागं लिलेख तं प्रत्ययं प्रश्नः—मिथुनमेका देवता, उत देवताद्वयम्? आद्ये मन्त्रद्वयविभागोऽनुचितः। द्वितीये आवरणपूजायां श्रीश्रीपतिश्रीपादुकां पूजयामीति निबन्धे समष्टिमन्त्रलेखोऽनुचितः। तस्मात् मन्त्रभेदविरुद्धमुपेक्ष्यम । न च तत्र मते चतुरावृत्तिनिर्णयेऽपि समष्टिमन्त्रापत्तिः इति

[1] देवः सू—ख २.

वाच्यम्; तत्र मिथुनेष्वेकैकां देवतां चतुर्वारमिति वर्तते, न मिथुनानि तर्पयित्वेति। पूजाप्रकरणे केवलमिथुनानि पूजयेदित्येव। तेन मिथुनस्य देवतात्वं स्पष्टम्। एवं होमस्थलेऽपि श्रीश्रीपत्यादीत्यनेन मिथुनस्यैकदेवतात्वं स्पष्टम्। अन्यथा श्र्यादिविघ्नकर्तृपर्यन्तैरित्येव वदेत, श्रीपतिग्रहणं व्यर्थम्। न च विघ्नकर्तृपर्यन्तैरित्यत्र एकदेवताग्रहणं प्रत्येकस्य देवतात्वे किमिति ज्ञापकं न भवेत् इति वाच्यम्। यदीदं मन्त्रस्वरूपज्ञापकं भवेत् अत्रापि विघ्नकर्त्रन्तैरित्यनेनैव श्रीश्रीपत्यादीनां लाभे श्रीश्रीपत्यादीति व्यर्थं सत् मन्त्रस्वरूपज्ञापकं सत् सार्थकम्। विघ्नकर्तृपर्यन्तैरिति अग्रिममिथुननिवर्तकं सत् सार्थकमिति सर्वं समञ्जसम्। तस्मात् चतुरावृत्तितर्पणे पूर्वोक्तयुक्त्या चतुश्चत्वारिंशदधिकचतुश्शततर्पणसंख्यापरिपूर्तेश्च प्रत्येकं [1]देवतात्वम्। पूजाया होमे चोक्तज्ञापकेन व्यासज्यवृत्त्यैव देवतात्वम्। अतो मन्त्रस्वरूपमस्मदुक्तमेव। विघ्नकर्तृपर्यन्तैरित्यनेन अग्रिममिथुनपरिसंख्या॥

हुत्वा इत्यत्र द्रव्याकाङ्क्षाया "अनादिष्ट आज्यं भवति" इति परिभाषया आज्यमेव। कामनाविशेषे तु द्रव्यविशेषो मोदकादिः। पुनरागत्य इत्यनेन पूजाप्रदेशादन्यो होमप्रदेश इति सूचितं। शेषं पूर्ववत्। योग्यैः संप्रदायाभिज्ञैः सह। एतद्विशेषणस्वरसार्थं वितत्य स्पष्टीकरिष्याम उपरिष्टात् श्रीक्रमे। मपञ्चकमुररीकृत्य स्वीकृत्य श्रीक्रमे वक्ष्यमाणेन विधिना। अत्र सहशब्दश्च न योग्याभावेऽप्यवश्यं संपादनीयमिति तदभावे अङ्गलोपजनितं प्रायश्चित्तं वा भापयति, किं तु विद्यमाने साहित्यं अविद्यमाने केवलं स्वयमेव, "सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति" इतिवत्। अत्र गणपत्युपासनामर्यादाऽनुक्ते श्यामाऽऽदिवत्। जपसंख्यायाश्चानुक्तेः तन्त्रान्तरं शरणीकार्यम्। तत्र तन्त्रान्तरवचनं, तन्त्रसारे—

ध्यायेन्मन्त्रं जपेन्मन्त्रं चतुर्लक्षं समाहितः।
चतुस्साहस्रसंयुक्तं चत्वारिंशत्सहस्रकम्।
दशांशं जुहुयात् द्रव्यैरष्टभिर्मोदकादिभिः॥ इति॥

उद्वासनमुद्रया उद्वास्य। सिद्धसंकल्पः सिद्धकार्यः। सुखी विहरेत् इति प्रतिपादितकर्मणः न केवलं प्रत्यूहनाशः, किन्त्विदमपि फलमिति दर्शितम्। एतेन

[1] देवतात्वेऽपि पूजाया—व२.

श्रीविद्योपास्त्यनौपयिकानङ्गस्वतन्त्रगणनायकोपास्त्या यदपेक्षितं तत् सिध्यतीति कृतसङ्कल्पेति पदेन सूचितम् । शिवं इति पूर्ववत् प्रकरणसमाप्तिद्योतकम् ॥

इति श्रीरामेश्वरनिर्मितायां सौभाग्योदयनाम्नि परशुरामसूत्रवृत्तौ गणनायकपद्धतिर्नाम द्वितीयखण्डः समाप्तः ॥

तृतीयः खण्डः—श्रीक्रमः

ललिताऽधिकारः

नित्यौघत्रयमिलितामष्टावरणाङ्गपट्कमंवीताम् ।
चिन्तयतां तत्कृपया वाचो नियान्त्ययत्नतो वदनात् ॥

एवं पूर्वखण्डेन श्रीललितोपास्त्यङ्गभूतं गणपत्युपासनमुक्त्वा श्रीपरदेवतायाः ललितायाः क्रमं वक्तुमुपक्रमते—

एवं गणपतिमिष्ट्वा विधूतसमस्तविघ्नव्यतिकरः शक्तिचक्रैकनायिकायाः श्रीललितायाः क्रममारभेत ॥ १ ॥

एवमिति विघ्नव्यतिकर इत्यन्तेन अन्येन पूर्वं कंचित्कालं गणपत्याराधनं कृत्वा पश्चात् श्रीललितोपास्त्यारम्भ इति सूचितम् । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण इष्ट्वा उपास्य विधूता निरस्ता समस्ताः संपूर्णाः विघ्नानां व्यतिकराः सङ्घाताः येन ॥

गणनायकोपास्तेः प्रधानकर्माङ्गत्वम्

इदं अधिकारिविशेषणम् । अयं उत्पत्तिविधिः । पूर्वविशेषणस्वारस्यात् अधिकारविधिरपि । यद्वा—नाधिकारिविशेषणमिदम्, तथा सति गणपतेरुपासनायाः अग्रिमोपासनाङ्गत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तार्तीयश्रुतिलिङ्गादीनि अङ्गत्वसाधकानि षट् प्रमाणानि । तन्मध्ये तृतीयवाक्यप्रमाणसिद्धं अङ्गत्वम्, तद्बाधकलिङ्गश्रुत्योरभावेन

प्रमाणसिद्धाङ्गत्वापह्नवस्य कर्तुमशक्यत्वात्। किं तु गणपत्युपास्त्युत्तरकृतित्वरूपत्व विशिष्टललितोपास्तिरनेन विधीयते। यद्वा—पूर्वोपास्तिरूपगुणविशिष्टकर्मविशेषविशिष्टो वा अयमारम्भः। तत्काललललितोपास्तिः अनेन विधीयते। विधूतसमस्तविघ्नव्यतिकर इति पूर्वोक्तफलस्यानुवादकम्। एवं चारम्भो नाम सङ्कल्पविशेषः "दर्शपूर्णमासावारप्स्ये" इतिवत्। ललिताक्रममारभेत इत्यनेन यावज्जीवं वर्तिष्ये इति सङ्कल्पसिद्धः। तदङ्गं गणपत्याराधनम्। एतद्गुणकसङ्कल्पश्च श्रीललितोपास्तौ प्रयाजादिवदारादुपकारकं प्रधानकर्म, "येन तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते" इति जैमिनिसूत्रोक्तलक्षणसत्त्वात्। न च अधिकारिविशेषणत्वे समत्युक्तविशिष्टविधिरूपत्वे वा अनुष्ठाने को विशेष इति वाच्यम्। यद्यधिकारिविशेषणं तर्हि प्रमादादिना गणपत्युपास्तिमकृत्वा ललितोपास्त्यारम्भे अनधिकारिणा अन्धादिना अनुष्ठितदर्शपूर्णमासवत् तावत्पर्यन्तकृतस्य कर्मणोऽकृतत्वेन यदा सावधानता तदा ललितोपास्तिं त्यक्त्वा गणपत्युपास्तिं सम्पाद्य सम्पन्नाधिकारः ततः श्रीविद्योपास्तिं कुर्यात्। विशिष्टविधिपक्षे गणपत्युपास्तेरारम्भाङ्गत्वेन आरम्भस्य च ललितोपास्त्यङ्गत्वेन निष्पन्न्यारम्भ जाते सति अङ्गलोपजनितदोषपरिहाराय किञ्चिद्विहितं प्रायश्चित्तम्, नाङ्गानुरोधेन प्रधानावृत्तिः। न च अत्यन्तमङ्गलोपादर तस्यानुष्ठानं प्रधानस्याङ्गानुरोधित्वात्सा भवत्वावृत्तिः, अत्र तु केवलमनुष्ठीयतां इति वाच्यम्। प्रधानपूर्वाङ्गाना यावता प्रधानेन अपूर्वं जननीयं सहकारित्व, कार्ये प्रधानेनापूर्वे जननीये सहकारिणोऽभावात् अनन्तरं प्रधानस्य नष्टत्वेन केवलाङ्गानुष्ठाने तदपि व्यर्थम्। नित्ये तु यावज्जीवं कर्तव्ये इत्यङ्गलोपसहितं च कर्तव्य इत्युक्ते अङ्गस्यानुष्ठानरूपत्वेन शास्त्रस्य अप्रामाण्यापत्तिभिया सकलाङ्ग इत्यस्य यावच्छक्यपदार्थज्ञानमकलाङ्गमिति वाक्यभेदो युक्तः। तथा च यथाशक्ति यावज्ज्ञातैरङ्गैः सहितप्रधानेन अपूर्वोत्पत्तिः कल्प्यत इति सूत्रं षष्ठे। तथा च ललितोपास्तेर्नित्यत्वेन अज्ञानतः किञ्चिदङ्गलोपेऽपि प्रधानेनेतराङ्गसहितेन अपूर्वजननात् पुनराङ्गानुष्ठानस्य व्यर्थत्वात् न गणपत्युपास्तिरूपस्याङ्गस्याज्ञातस्य पुनरनुष्ठानम्। यदि विघ्ननिगमार्थं किञ्चिदनुष्ठेयं तर्हि विनायकस्तवपाठादिकं तन्नामस्मरणमेव वा कार्यं। एवम्प्रकारानुष्ठानभेदोऽस्ति इति तद्विचारः कृतः। इतोऽधिकं सुधियो विचारयन्तु॥

शक्तिचर्चैकनायिकायाः शक्तिचक्राणि श्रीचक्रावयवचक्राणि मध्ये त्रिकोणादीनि पञ्चचक्राणि। तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

चतुर्भि शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभि ।
नवचक्रैश्च ससिद्ध श्रीचक्र शिवयोर्वपु ॥
त्रिकोणमष्टकोण च दशकोणद्वय तथा ।
चतुर्दशार चैतानि शक्तिचक्राणि पञ्च च ॥ इति ॥

तेषा एका मुख्या नायिका या तस्या । यद्वा—शक्तय सधना स्त्रिय, तासा चक्र समूह, तेषा म ग एका अद्वितीया चय[1]नायिका जगन्नियन्त्री । न च 'न निर्धारण' इति षष्ठीसमासनिषेधात् कथमसमर्थ इति वाच्यम्, षष्ठीसमासनिषेधेऽपि पुरुषोत्तम इतिवत् सप्तमीसमास बाधकाभावात् । यद्वा—तत्तद्वस्तुनिष्ठतत्कार्यनिर्वाहिका शक्तय, तासा समूहस्यैका अद्वितीया नायिका प्रेरिका । तदुक्त श्रीदेवीभागवते—

शिवाद्यवनिपर्यन्ते शक्तय कार्यसाधका ।
मयैव प्रेरिता विद्धि ता सर्वा मुनिसत्तम ॥ इति ॥

यद्वा—शक्तय श्यामावार्ताळीप्रभृतय ता एव चक्र परिवार, "चक्र सैन्य नृप सैन्य" इत्यभियुक्तप्रयोगात् । तासामेकनायिका अद्वितीयनियन्त्री इत्यर्थ । एतेन श्रीविद्याया प्राधान्य सूचितम् । शक्तिचक्रैकनायिकेति ललिताया गुण । तथा च विशिष्टस्य देवतात्व, उत्पत्तिवाक्य श्रूयमाणगुणविशिष्टस्य देवतात्वात्, "यदग्नय पवमानाय अग्न्य पावकाय" इत्यादिवत् उत्पत्तिवाक्य श्रुतदेवताया सर्वत्रोच्चारणमिति नियमात् । इत्थ च यत्र देवतानामकीर्तनमावश्यक तत्र गुणविशिष्टस्यैव कीर्तनम्, यथा सध्यानपादो सन्ध्यापूजाऽऽदो, शक्तिचक्रैकनायिकाया श्रीललिताया प्रीतय अमुककर्म करिष्य इति । एव निवेदने । अन्यथा पवमानेष्टौ "अग्नये जुष्ट निर्वपामि" इत्यव स्यात् । तस्मात् गुणविशिष्टदेवतायोजन मन्त्रेष्वत्र कार्यम् । क्र म पूजा उपासना वा आ र भ त् ॥

ललितानामनिर्वचनम्

ललितानामनिर्वचन पद्मपुराणे—

[1] नाथा श्रेष्ठा । न च—ब

लोकानतीत्य ललते ललिता तेन चोच्यते । इति ॥

अत्र चकारद्योत्य निरुक्त्यन्तरं दर्शयामासुरस्मत्परमेष्ठिगुरवः सहस्रनामभाष्ये—ललितं शृङ्गारभावजन्यः क्रियाविशेषः, तद्वती ललिता । तेन शृङ्गाररसप्रधानेयं मूर्तिरिति ध्वनितम् ॥ १ ॥

ब्राह्ममुहूर्तकर्तव्यध्यानादि

[1]ततो गुरुध्यानादीनुपदिशति सूत्रद्वयेन—

ब्राह्मे मुहूर्ते ब्राह्मणो मुक्तस्वापः पापविलापाय परमशिवरूपं गुरुमभिमृश्य ॥ २ ॥

ब्राह्मो मुहूर्तः—दिवसं षष्टिघटिकाऽऽत्मकं त्रिंशता विभज्य अष्टाविंशो मुहूर्तः स ब्राह्मः । तदुक्तं देवीभागवते—

अष्टाविंशतिमो यश्च मुहूर्तो ब्रह्मनामकः ।
तस्मिन्नुत्थाय मतिमांश्चिन्तयेदात्मनो हितम् ॥ इति ॥

तस्मिन् ब्राह्मणः मुक्तस्वापः निद्रां त्यक्त्वा । तस्मिन् समये निद्रात्यागस्य सामान्यतः स्मृतिप्राप्तत्वेऽपि क्रत्वर्थत्वेन अप्राप्तमनेन विधीयते । दर्शपूर्णमासप्रकरणे "नानृतं वदेत्" इतिवत् क्रत्वर्थत्वम् । तस्मिन्निद्राऽभावे प्राशस्त्यं च त्रिपुरारहस्ये—

द्विमुहूर्तावशेषे तु सूर्यस्योदयनं प्रति ।
उषः कालः समाख्यातः साधकानां शुभावहः ॥
तत्काले यो यमर्थं वै चिन्तयन्निश्चलान्तरः ।
तदस्य जायते राम कालवेलास्वभावतः ॥
यस्तु कल्पद्रुमप्रख्ये कालेऽस्मिन्नावबुध्यते ।
बुद्ध्वा वा स्वं हितं नैव चिन्तयत्यतिमूढधीः ॥
सर्वैः स्वार्थैः परिभ्रष्टः पङ्के गौरिव सीदति ॥ इति ॥

[1] "इतः परं ललितोपासकेन अनुदिनं कर्तव्या क्रिया आह" इति ख. कोशे

ईदृशे काल उत्थाय सर्वपापक्षयाय—तादर्थ्ये चतुर्थी । शिव एव गुरुः न ततोऽन्यः इति अभिमृश्य मनसि ध्यात्वा ॥ २ ॥

मूलादिविधिबिलपर्यन्तं तटित्कोटिकडारां तरुणदिवाकरपिञ्जरां ज्वलन्तीं मूलसंविदं ध्यात्वा तद्रश्मिनिहतकश्मलजालः कादिं हादिं वा मूलविद्यां मनसा दशवारमावर्त्य ॥ ३ ॥

मूलं आधारचक्रं तदादि तदारभ्य विधिबिलपर्यन्तं, एतस्य ज्वलन्तीमित्यनेनान्वयः । तटित्कोटयो विद्युत्कोटयः तद्वत् कडारां कपिशां तरुणदिवाकरः नभोमध्यवर्ती सूर्यः तद्वत् पिञ्जरा अत एव ज्वलन्तीं मूलसंविदं निर्विषयचितं ध्यात्वा तद्रश्मिभिः चिद्रूपज्वालारश्मिभिः निहतानि परिहृतानि कश्मलानां जालानि समूहा येन ईदृशः सन् कादिं कामोपासितां हादिं लोपामुद्रोपासितां वा विद्यां पञ्चदशीं मनसा क्रमविशिष्टान् वर्णान् ध्यात्वा ॥

अत्र निबन्धे स्वगुरुपादुकोच्चार पञ्चमुद्राभिः नमनं अन्यं च स्वकपोलकल्पिताः श्लोकाश्च लिखिता । ते सूत्रानभिमता अनादरणीयाः । एवं दन्तधावने मन्त्राः, विंशतिगण्डूषनियमः, सर्वेऽपि निष्प्रमाणास्त्याज्याः ॥ ३ ॥

स्नानसंध्याकर्म

ततः स्नानसन्ध्ये वदति—

स्नानकर्मणि प्राप्ते [1]मूलेन दत्वा त्रिः सलिलाञ्जलीन् त्रिस्तदभिमन्त्रिताः पीत्वाऽपस्त्रिस्सन्तर्प्य त्रिः प्रोक्ष्यात्मानं परिधाय [2]वाससी [3]ह्रां ह्रीं ह्रूं सः इत्युक्ता मार्ताण्डभैरवाय प्रकाशशक्तिसहिताय स्वाहेति त्रिस्सवित्रे दत्वार्घ्यः ॥ ४ ॥

[1] मूलेन मूर्ध्नि दत्वा—व.

[2] गृहमागत्य दीर्घनयान्वितो हस इत्युक्त्वा, इत्यधिकः त. कोशे.

[3] "मूलेन" इत्यधिकः—ब२.

स्नानकर्मणि प्राप्ते स्नानावमर्शः । एतेन वैदिकस्नानोत्तरत्व अस्य सूचितम् । अयमेवार्थ स्पष्टमुक्त त्रिपुरार्णवे—

त्रैवर्णिकैर्वैदिकाऽन्ते तान्त्रिक क्रियतेऽखिलम् ॥ इति ॥

अत्र प्रत्यञ्जलि मन्त्रावृत्ति । अञ्जलीन् इति बहुवचनेन द्रव्यभेदे सिद्धे क्रियाया आवृत्तिरपि, द्रव्यभेदे मन्त्रावृत्तेरेकाङ्क्षे व्यवस्थापितत्वात् । दत्वा दत्वम्य वृत्तेरया काङ्क्षाया स्नानरूपतया योग्यत्वात् स्वशिरसीति पूरणायम् । मूलेन इति मूलमुच्चा रयन्निति तदर्थ । त्रि तदभिमन्त्रिता मूलाभिमन्त्रिता । त्रिरित्यस्य अभिमन्त्रिता इत्यनेनान्वय सन्निहितत्वात्, न पीत्वेत्यनेन विप्रकृष्टत्वात् । तेन मूलत्रिवाराभि मन्त्रिताना अपा सकृदेव प्राशनम् । त्रि सन्तर्प्य मूलमुच्चार्य श्रकिचक्रैश्नायिका श्रीललिता तर्पयामीति मन्त्रस्य सकृत्पाठ, क्रियाऽभ्यासरूपत्वात् । चतुरावृत्तितर्पणं तु मन्त्रावृत्तिरेव न क्रियाऽऽवृत्ति इति पूर्वमेव व्यवस्थापितम् । न हि द्रव्यभेदप्रापक शास्त्रमस्ति, तस्मात् सकृदेव मन्त्र । प्रोक्षणेऽप्येवमेव । आत्मान इति शरीरवाचक, मुख्यार्थस्य प्रोक्षणजनितसंस्कारासंभवात् । तर्पणप्रोक्षणयो मन्त्रानुक्ते मूलेनेति योजयेत् । तदुक्त त्रिपुरार्णवे—

मन्त्रानुक्तो मूलमन्त्र योजयेत् परमेश्वरि ॥ इति ॥

न 'मूलेन दत्वा' इत्यस्मादनुषङ्ग, तथा सति 'तदभिमन्त्रिता' इत्यत्राप्यनुषङ्गे तत्पदवैयर्थ्यात् । अतोऽध्याहार एव । [1]वस्त्रपरिधान स्मृतिप्राप्तमनूद्यते । तत्फल स्नानकर्मपरिसमाप्तिज्ञान ज्ञेयम् । [2]इत्युक्त्वा इत्येतावदपहाय स्वाहाऽन्तोऽर्घ्यदान मन्त्र । यद्यपि मन्त्रलिङ्गेनैव देवतालाभे सवित्र इति व्यर्थम् । तथाऽपि दत्वार्घ्यं इत्यत्र दानपदार्थ स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकदेवतोद्देश्यकद्रव्यत्याग । स च अमुकदेवताया इदं न ममेति रूप । तत्र मन्त्रलिङ्गेन मार्ताण्डभैरवायेद न ममेति सिद्ध । "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इतिवत् त बाधितु चतुर्थ्यन्त सवित्रे इति । अत्रापि सकृद्दत्तद्रव्यस्य पुनर्दानासंभवात् अपराध्य द्रव्यान्तरत्व सिद्धम् । तथा च द्रव्यपृथक्त्वात् मन्त्रावृत्ति, यथा नानाबीजेष्ववहननमन्त्र ॥ ४ ॥

[1] 'मूलेन, मूलमुच्चारयन् इति तदर्थ' इत्यधिक —ख २.

[2] वैदिकसन्ध्योत्तर तान्त्रिकसन्ध्यां करिष्ये इति सकल्प्य—इत्यधिक ख कोशे

ततः श्रीचक्रभावन सवितृमण्डले देव्यै अर्घ्यदान च विधीयते—

तन्मण्डलमध्ये नवयोनिचक्रमनुचिन्त्य वाचमुच्चार्य त्रिपुरसुन्दरि विद्महे काममुच्चार्य पीठकामिनि धीमहि शक्तिमुच्चार्य तन्नः क्लिन्ना प्रचोदयादिति त्रिर्महेश्यै दत्वार्घ्यः शतमष्टोत्तरमावृश्य मनुं मौनमालम्ब्य ॥ ५ ॥

तस्य सवितृमण्डलस्य दृश्यमानवर्तुलाकारस्य मध्य नवयोनय चतस्र पराङ्मुखा पञ्च स्वाभिमुखा योनयो यस्मिन् तत् नवयोनिचक्र श्रीचक्रमित्यर्थ । तदुक्त कामिकागमे—"नवयोनि श्रीचक्रमिति" । सुन्दरीहृदयेऽपि—"नवयोनि श्रीचक्र विश्वस्योत्पत्तिकारण प्रोक्तम्" इति । शेष स्पष्टम् । वाच प्रथमकूट, "श्रीमद्वाग्भवकूटैकस्वरूपमुखपङ्कजा" इति प्रमाणात् । प्रथमकूटानन्तर विद्महे इत्यन्त पठेत् । तत काम मध्यकूट, तदुक्त चिद्गगनचन्द्रिकायाम्—

शक्तिवाग्भवयोर्मध्ये कामराजस्तु विश्रुत ।
रक्तशुक्लप्रभामिश्र . . . . . . इति ॥

तदुच्चार्य पीठकामिनि धीमहि इति पठेत् । शक्ति शक्तिकूट तृतीय उच्चार्य पठित्वा, "शक्तिकूटैकताऽऽपन्नकट्यधोभागधारिणी" इति सहस्रनामपाठात् । तत प्रचोदयादित्यन्त पठेत् । इद त्रिपुरगायत्रीत्यप्युच्यते । शेष पूर्ववत् । आवृश्य जपित्वा । शेष स्पष्टम् ॥

अत्र निबन्धकारोक्त—स्नाने जले हस्तमात्रमण्डलकरणमारभ्य व इति बीजेन सप्तवारमभिमन्त्रणान्त सन्ध्याया त्रिरात्मान प्रोक्षयेदित्यन्त—तन्त्रान्तरस्थ एतत्तन्त्रानुसारिणा न स्प्रष्टव्यम् । यदि स्पृश्यते तन्त्रान्तरं, तर्हि सन्ध्यात्रय पारायण क्रमश्च केन हेतुना त्यक्त । तन्मूल प्रामाणिकश्चेद्वदतु ॥ ५ ॥

यागमन्दिरप्रवेशादि

ततो यागमन्दिरप्रवेशादीन् वदति—

यागमन्दिरं गत्वा क्लृप्ताकल्पस्सङ्कल्पाकल्पो वा पीठमनुना आसने समुपविष्टः ॥ ६ ॥

यागमन्दिरं पूजास्थानं गत्वा। एतेन सन्ध्या बहिर्जले नद्यादाविति सिद्धम्। क्लृप्ताः धृताः आकल्पाः भूषणानि येनेदृश·। इदं भूषणधारणं पूजाकर्तुरङ्गम्। अतो लोके पूजाकर्तुर्धार्याणि यानि भूषणानि तान्यवश्यं धार्याणि। इदं च श्रीमतां संभवति। एवं सति दरिद्रस्य अङ्गभूतभूषणासमर्थस्य अन्धादिवदनधिकार· प्रसक्त.। अत आह—संकल्पाकल्पो वेति। सङ्कल्पेन मानसक्रियया कल्पित आकल्पो येनेदृशो वा। मनसा निर्मितभूषणधारणकर्तेति यावत्। तथा च दरिद्रस्याप्यस्त्यधिकार इति भाव·। भूषणानि पद्मरागप्रचुराणि, भूषणविशेषनियमस्य तन्त्रान्तरस्थस्यापि ग्रहणमभिमतम् ॥

यत्तु निबन्धे द्वारपूजाया ताम्बूलभक्षणमुक्तं तत् सूत्रकारानभिमतम्। यद्वा— यागमन्दिरे क्रियाविधानात् अर्थसिद्धे गमने पुनर्यागमन्दिरं गत्वेति व्यर्थं सत् गणपतिक्रमस्थान्त प्रविशेदित्यर्थकशब्दकथनात् तदन्तधर्मातिदेशं ज्ञापयति। अत एव वाराहीक्रमे नायं शब्द। तेन श्रीक्रमे श्यामाक्रमे द्वारपूजाऽस्तु। तथाऽपि श्रीक्रमे ताम्बूलभक्षणं निर्मूलमेव ॥

पीठमनुनेति पूर्वं व्याख्यातम्। समुपविष्ट इत्यत्र समित्युपसर्गेण आ समाप्ति एकासनेन स्थैर्यं इति ज्ञापयति। अत एव येनासनेन समाप्तिपर्यन्त-मवस्थाने स्वस्य श्रमो न स्यात् तेन पद्मासनेन स्थेयमित्यर्थ. ॥

निबन्धे बालातृतीयबीजेन द्वादशवारमभिमन्त्रणं मूलमन्त्रेण प्रोक्षणं उक्तम्। तत् सूत्रानभिमतं ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

एतत्सपर्योपयोगिनीं त्रितारीमाह—

त्रितारीमुच्चार्य रक्तद्वादशशक्तियुक्ताय दीपनाथाय नम इति भूमौ मुञ्चेत् पुष्पाञ्जलिम् ॥ ७ ॥

त्रितारीं वक्ष्यमाणामुक्त्वा नम इत्यन्तमुच्चरेत्। अयं दीपनाथार्हणमनुः। अनेन भूमौ पुष्पाञ्जलिं दद्यात्। पुष्पाणामञ्जलिगृहीताना प्रचय पुष्पाञ्जलि·। तदुक्तं अगस्त्यसंहितायां सोमवागविधिप्रकरणे—

सश्लिष्टम्तद्द्वयमध्यवर्ती प्रसूनपुञ्ज कुसुमाञ्जलि स्यात् ॥ इति ॥ ॥ ७ ॥

सर्वमन्त्रेषु त्रितारीसयोगविधि

सर्वमन्त्रोपयुक्ता काचित परिभाषामाह—

सर्वेषां मन्त्राणामादौ त्रितारीसंयोगः । त्रितारी वाङ्मायाकमलाः ॥ ८ ॥

अत्र सर्वशब्दस्य प्रकरणेन सकोच कृत्वा श्रीविद्योपास्त्यङ्गभूतानामेतदुत्तर पठितानां इत्यर्थ । तेनैतत्पूर्वमन्त्रेषु त्रितारीयोगो नास्तीति सिद्धम् । अत एव सेतुबन्धे—"यागमन्दिरप्रवेशोत्तर कल्पसूत्रे त्रितारीयोगपाठात् तत प्राक् मन्त्रेषु न तद्योग इति मन्तव्य' इति स्थितम् । आदौ वित्यनेन अन्तव्यावृत्ति । योग इति वक्तव्ये स मित्युपसर्गेण त्रितार्युच्चार स्पष्टमभूत् । ततो यत्किंचिदङ्गमन्त्रपाठ समय मध्य यदि करणापाटवादिदोषेण एको वर्णो लुप्त तदा पुनर्मन्त्र पठनीय तत्रापि पुन त्रितारीयोग सूचित । यद्वा—त्रितारीपाठानन्तर केनचित् प्रतिबन्धेन मन्त्रपाठे यदि क्षणविलम्ब तादृशस्थले पुनस्त्रितार्युच्चारोऽविलम्बनोच्चारणरूपो ज्ञाप्यते । यद्यप्यनेनैव दीपनाथार्हणमन्त्रे त्रितारीयोगप्राप्तौ तत्र त्रितारीमुच्चार्येति व्यर्थम् । तथाऽपि तत्र त्रितारीमुक्त्वेति तन्मन्त्रघटकत्व त्रितार्या ज्ञापयति । इय परिभाषा च त्रितारीयोगेन मन्त्राणा सस्कार वदति इति न वैयर्थ्यम् ॥

यत्तु नित्यं दीपनाथार्हणोत्तर गणपतिनमन गुरुनमन अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्त व्यापकमिति प्राणप्रतिष्ठा च, तत्सर्व तन्त्रान्तरस्थ अन्यप्रकरणस्थ श्रीविद्याप्रयोगे न स्प्रष्टव्यम् ॥

अत्र त्रितारी कस्याकाङ्क्षायामाह—त्रितारीति । वाक् सबिन्दु द्वादशस्वर । माया तुर्यांशोप्मसहितद्वितीयान्तस्थोपरबिन्दुस्तुर्यस्वर । कमला प्रथमोष्मसहितद्वितीयान्तस्थोपरि सबिन्दुस्तुर्यस्वर । एते त्रितारापदवाच्या भवन्तीति शेष । वागादीनामुक्तार्थत्वे प्रमाणमग्रे वक्ष्याम ॥ ८ ॥

श्रीचक्रस्वरूप तत्साधनद्रव्य च

इत परं श्रीचक्रस्वरूप तत्साधनद्रव्य चाह—

पुरतः पञ्चशक्तिचतुःश्रीकण्ठमेळनरूपं भूसदनत्रयवलित्रयभूपपत्रदिक्पत्रभुवनारद्रुहिणारविधिकोणदिक्कोणत्रिकोणविन्दुचक्रमयं महाचक्रराजं सिन्दूरकुङ्कुम[1]लिखितं चामीकरकलधौतपञ्चलोहरत्नस्फटिकाद्युत्कीर्णं वा निवेश्य ॥ ९ ॥

पुरत इत्यस्य निवेश्येत्यनेन साकमन्वयः । पञ्चशक्तयः शक्तिचक्राणि, चतुःश्रीकण्ठाः चत्वारि शिवचक्राणि, एषां मेळनरूपम् अभिन्नस्वरूपम् । एतेन विशेषणेन एतादृशस्वरूपज्ञानं पूजाऽऽदावावश्यकमिति सूचितम् । एतन्मेळनप्रकारः, पूजाकाले ईदृशज्ञानस्यावश्यकता चोक्ता ब्रह्माण्डपुराणे

त्रिकोणे बैन्दवं श्लिष्टमष्टारेऽष्टदलाम्बुजम् ।
दशारयोः षोडशारं भूगृहं भुवनाश्रके ॥
शैवानामपि शाक्तानां चक्राणां च परस्परम् ।
अविनाभावसम्बन्धं यो जानाति स चक्रवित् ॥
एवं विभागमज्ञात्वा श्रीचक्रं योऽर्चयेत् सकृत् ।
न तत्फलमवाप्नोति ललिताऽम्बा न तुष्यति ॥ इति ॥

अयमेवार्थस्तन्त्रेषु बहु प्रतिपादितः । ग्रन्थविस्तरभयान्नेह तत्रत्यवचनानि लिखितानि । भूसदनत्रयं परितः चतुरश्ररेखात्रयम् । चतुरश्रे भूसदनशब्दप्रयोगे प्रमाणं तु—

तद्बाह्ये वृत्तमालिख्य तद्बाह्ये चतुरश्रकम् ।

इति तन्त्रान्तरवचनम् । अस्मत्परमेष्ठिगुरुभिरपि सेतुबन्धे लिखितं 'भूगृहं नाम चतुरश्रम्'' इति ॥

श्रीचक्रे द्वाररहितचतुरश्रत्रयलेखनसमर्थनम्

ननु तन्त्रान्तरवचने चतुरश्रकमित्येकवचनेन एकमेव चतुरश्रमिति प्रतीयते, इह चतुरश्रत्रयमित्युक्तम्, द्वयोर्विरोधः कथमिति चेत्—न, तत्तत्तन्त्रानुसा

[1] लिखित—अ

रिपुरूपभेदेन व्यवस्थितविकल्पसंभवात् । एवं सूत्रानुयायिनां श्रीचक्रे भूपुरं द्वाररहितं, अनुक्तत्वात् ॥

ननु त्रिपुरार्णवे "वृत्तं ततो भूपुराणां त्रितयं द्वारशोभितं" इत्युक्तत्वात्, एवं नित्यातन्त्रे "एवं त्रिभूसदनकं चतुर्द्वारविभूषितं" इति, वामकेश्वरतन्त्रे "परिवेषं भूपुरं च चतुर्द्वारोपशोभितं" इति, एवमादितन्त्रानुसारेण अत्रापि द्वारतात्पर्यं कल्प्यतां इति चेत्—न "वृत्तत्रयं च धरणीसदनत्रयं च श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः" इति यामलवचने, एवमन्येष्वपि तन्त्रेषु, द्वाररहितभूपुरश्रवणेन विकल्पस्य दुर्निवारत्वात् । न चैवं द्वाररहितभूपुरस्य केनापि निबन्धकारेणालिखितत्वादिदमश्रद्धेयं इति वाच्यम्; सौन्दर्यलहर्यां "त्रयश्चत्वारिंशत्" इति श्लोके द्वारानुक्तेः भगवत्पादानामस्मदुक्तपक्षस्यैवाभिमतत्वात् । एवं प्रपञ्चसारसङ्ग्रहे श्रीविद्यारण्यस्वामिभिरपि द्वाररहितमपि श्रीचक्रे चतुरश्रमुपलभ्यते क्वचिदिति ग्रन्थेन अस्मदनुमतमेव लिखितम् । एवमनिचिरन्तनशिङ्गभूपालपद्धतावपि तथाऽस्ति । इदमन्वेषितुं प्रवृत्तौ अन्यान्यपि निबन्धान्तरवाक्यानि मिलिष्यन्ति । एतावदलमिति न विशेषयत्नः कृतः ॥

इत्थं चाहं सूत्रानुयायीति विशेषाभिमानवता नित्योत्सवनिबन्धकारेण श्रीचक्रलेखनप्रकारकथनावसरे "चतुर्द्वारं भूपुरं समुद्भावयेत्" इति यतो लिखितं अत एव तेन सूत्रं न परिशोधितम् । गतानुगतिकलोकानुसारेण लिखितमिति स्फुटम् ॥

किंच निबन्धकार श्रीभास्कररायाणा शिष्य इति स्वनिबन्ध एव लिलेख । श्रीभास्कररायोक्तसेतुबन्धे "प्रतिदिशं रेखात्रययुक्तं द्वारसामान्याभाववत्" इति तृतीयः पक्षः । कल्पसूत्रमस्मिन् पक्षे अनुकूलमिति लिखितम् ॥

किंच सर्वेषां मन्त्राणां आदौ त्रितारीसंयोग इति कल्पसूत्रस्य यागमन्दिरप्रवेशोत्तरमेव पाठात् ततः प्राक्तनमन्त्रेषु न तद्योग इति सेतुबन्धे स्थिते अयं सुप.कारी रश्मिमालामन्त्रेषु सन्ध्यावन्दने च त्रितारीं योजयामास । तथा द्वारचतुष्टयं च योजयामास । एवं सति गुरुमतमपि यः अजानन् स्वेच्छया लिखति स कीदृश उपासकः, कीदृशो वा गुरुशिष्यभावः, तं न विद्मः ॥

यदि च सेतुबन्धे प्रथमं द्वारसामान्याभावं विलिख्य अग्रे तत्त्वं विचार्य अग्रे तत्रैव "द्वारसामान्याभावपक्षस्तु द्वारप्रतिषेधपर्युदासान्यतरमन्त्रेण यामलकल्पसूत्रादौ

अत्र महेश्वरानन्दनाथा—"तद्बाह्ये वृत्तमालिख्य तद्बाह्ये चतुरश्रकम्" इति परमानन्दतन्त्रे वृत्तमित्येकवचनात्, "वृत्तं ततो भूपुराणां" इति, "वृत्तं त्रिभूसदनक" इति, "परिवेषं भूपुरं च" इति, "सुवृत्तं परमेशानि" इति त्रिपुरार्णव नित्या वामकेश्वरतन्त्र-दक्षिणामूर्तिसंहितासु एकवचनबलात् कर्णिकावृत्तद्वयेनैव सह त्रिवृत्तमिति व्यवस्थाप्य ततः सेतुबन्धमतमनूद्य तद्दूषणं सेतुबन्ध एव वामकेश्वरतन्त्रज्ञानार्णववचनयो बहुषु पुस्तकेष्वनुपलंभादिति श्रीभास्कररायलेखं हेतुत्वेनोपन्यस्य सेतुबन्धं दूषयामासु ॥

अथ प्रकारोऽसिद्धः । सेतुबन्धे तु सिद्धान्तावसरे बहुषु पुस्तकेष्वनुपलंभादिति नोक्तं । किंतु वादिमतानुवादवेळाया उपन्यस्तं । स च वादिना लेखः । तेन हेतुना श्रीभास्कररायमतं कथं निरस्तम् । रायैश्च प्रत्युत सत्पुस्तकमध्यलेखात् प्रमाणमेवेति मतिरन्धुत्तर वृत्तत्रयापत्तिश्चेति दूषणद्वयं दत्तम् । किं च वामकेश्वरतन्त्र-वचने न कोऽपि विवादः लिखितः । एवं सति तत्रापि निर्मूल ईदृशो दोषारोपः केवलं स्वपाण्डित्यप्रकटनार्थ एव । अतो वामकेश्वरतन्त्रवचनस्य वृत्तत्रयसाधकस्य ज्ञानार्णवस्य च गतिमकल्पयित्वा न वृत्तपञ्चकनिवृत्तिर्भविष्यति ॥

यदि च निरुक्तैकवचनबलादेव वामकेश्वरवचनेन अष्टदलषोडशदलेति पृथगुक्त्वा तदुत्तरं श्रूयमाणवृत्तत्रयेतिपदे त्रयमित्यस्य समुदायानुवादकस्वरूपवैयर्थ्यमङ्गीकृत्य, एवं वामारूपं अग्नित्रयमित्यत्र अष्टदलषोडशदलात्मकस्य अग्नेरेव वामारूपत्वकल्पनायासः क्रियते । तर्हि तद्बाह्ये चतुरश्रकमित्यत्राप्येकवचनं तुल्यम् । तदुपोद्बलकानि वचनानि—वामकेश्वरतन्त्रे "परिवेषं भूपुरं च" इति, तत्रैव षष्ठपटले "वामारूपं चतुष्कोणं" इति, पूर्वतन्त्रे च "गुणवृत्तं ततः कुर्याच्चतुरश्रं च तद्बहिः" इति, दक्षिणामूर्तिसंहिताया—"सुवृत्तं परमेशानि ततो भूबिम्बमालिखेत्" इत्यादिवचनानि । एवं वचनेषु सत्सु एकवचने निर्भरवतः अत्र परमानन्दतन्त्रटिप्पण्या "चतुरश्रं चतुरश्रत्रय[1]" इति महेश्वरानन्दनाथलेखः सन्दर्भविरुद्ध एव ॥

यदि च "भूपुराणां त्रितयं द्वारशोभितं" इत्यादितन्त्रवचनेष्वेकवचनं तत्रत्यमविवक्षितमित्युच्यते, तर्हि वृत्तमित्यत्रैकवचनेन कोऽपराधोऽनुष्ठितः । एवं बहुष्वेकवचनं लोके वेदे च प्रयुज्यमानं बहूपलभ्यते । लोके, "गृहे धान्यमस्ति",

[1] "तच्चतुरश्रत्रयं त्रिभिरङ्कुलैः" इत्यधिकं—ख२.

"सपत्नो व्रीहिः" "इति हेतुस्तदुद्भवे" इति ईदृशस्थले जात्येकवचनमिति वदन्ति शिष्टाः। "ब्राह्मणो मम दैवतं" इति पुराणप्रयोगः। श्रुतौ बहुपत्नीकदर्शपूर्णमास "पत्नीं सनह्य", "गृहं समार्ष्टि" इत्येवमादीनि बहूनि सन्ति। तद्वदुपपत्तेः नैकवचनस्य सर्वथा गत्यभावः॥

न च—उक्तस्थलेषु बाधकवशादेकवचनस्य लक्षणा बहुत्वे कल्पयित्वा एकवचनं निर्वाह्यम्। प्रकृतेऽपि तद्वत्पक्षाश्रयणं वामकेश्वरतन्त्रस्थस्य "गुणवृत्तं ततः" इत्यत्र ततः इत्यस्यैव लक्षणाया तात्पर्यग्राहकता वाच्या। सा च न संभवति। ततः पदघटितता मकेश्वरतन्त्रस्य "तद्बाह्ये वृत्तं" इति परमानन्दतन्त्रस्यैकवचनघटितस्य तुल्यबलत्वेन एकवचनानुसारेण ततः इत्यस्यैव लक्षणापक्षः अविवक्षापक्षो वाऽऽश्रित्यैकवचनविवक्षैव किमिति न क्रियते। द्वयोर्मध्ये अन्यतरस्य अन्यथानयने कार्ये ततः इति पदस्वारस्य नैकवचनमविवक्षितं न विपरीतमित्यत्र नियामकाभावात्—इति वाच्यम्। प्रत्ययार्थं प्रातिपदिकार्थयोर्मध्ये एकानुसारेण अपरस्यान्यथानयने प्राप्ते प्रातिपदिकस्य प्रबलत्वेन तदनुसारेण वचनप्रत्ययार्थस्यैवान्यथा नयनम्। तदुक्तं श्रीविद्यारण्यस्वामिभिः—

त्रिरनूक्तिर्भ्रुचो धर्मः स्थानधर्मोऽथ नामिमः।
स्त्रीलिङ्गत्वान्न तत्प्रातिपदिकप्रबलत्वतः॥

इति प्रातिपदिकप्राबल्यसाधकयुक्तयोऽपि बह्व्यः सन्ति। ग्रन्थविस्तरभयादभियुक्तोक्तिः कुत्रैव लिखिता। तस्मात् प्रातिपदिकीभूततत इत्यनुसारेण एकवचनमेव अन्यथा नेयम्। तथा च सुधिया आग्रहं परित्यज्य केवलतत्त्वबुभुत्सुना विचार्यमाणे सर्वे तन्त्रेष्वपि वचनमात्रस्याविवक्षां कृत्वा श्रीयन्त्रे पद्मवृत्तान्यभिमतानीति सिध्यतीति। प्रकृतमनुसरामः॥

भूपपत्रमिति—भूपा इति षोडशसंख्यायाः संकेतः। षोडश पत्राणि यस्मिंस्तत्। दिक्पत्र—दिगित्यष्टसंख्यायाः संज्ञा तावन्ति पत्राणि यस्मिंस्तत्। भुवनार—भुवनमिति चतुर्दशसंख्यायाः संज्ञा, तावदरं तावत्कोणम्। द्रुहिणार द्रुहिण इति दशसंख्यायाः संज्ञा, श्रीभागवतादौ मरीचिनिमित्तानां दशप्रजापतीनां कर्दमादीनां प्रसिद्धत्वात्। तावदरं दशकोणमित्यर्थः। अनेन विधिकोणमिति च व्याख्यातप्रायम्। दिक्पदं च व्याख्यातम्। त्रिकोणबिन्दू स्पष्टौ। मयमित्यनेन

समष्टयेकरूपत्वं ज्ञापितम्। महाचक्रराजं—चक्रराजमिति श्रीचक्रस्य नाम, तत्र महत्त्वं पूज्यत्वं. "मह पूजायां" इत्यनुशासनात्। तथा च ब्रह्मविष्णुरुद्रादिसकलपूज्यमित्यर्थः। सिन्दूरं प्रसिद्धं, कुङ्कुमं काश्मीरं, एतद्रूपतेण। यद्वा—द्वन्द्वसमासेन साहित्यप्रतीतेः सिन्दूरसहितकुङ्कुमेन लिखितम॥

तत्रास्तु—यदा भूमौ प्रस्तारे लिख्यते तदा कुङ्कुमरजोभिः पूर्णं, मेरुप्रस्तारश्चेन् सिन्दूररजोभिरिति व्यवस्थामाहुः। तत्र मूलं चिन्त्यम्॥

लेखनप्रकारस्य अस्मत्परमेष्ठिगुरुकृतसेतुबन्धे सविस्तरमुक्तत्वान्नात्र लिख्यते। एतावत्पर्यन्तं पूजासमये नित्ययन्त्रनिर्माणप्रकारः उक्तः। इदानीं सिद्धयन्त्रेऽपि पूजाप्रकारं यन्त्रनिर्माणद्रव्यनियमं चाह—चामीकरेत्यादिना। चामीकरं सुवर्णं कलधौतं रौप्यम्। यद्यपि कलधौतपदं सुवर्णवाचकमपि भवति। "कलधौतं रौप्यहेम्नोः" इति कोशात्, तथाऽपि सुवर्णस्य पूर्वमुक्तत्वाद्रौप्यमेव। पञ्चलोहं, तल्लक्षणमुक्तं तन्त्रसारे बृहत्पाञ्चरात्रे च—

> रौप्यं नृपगुणं प्रोक्तं दिक्संख्यो हेमभागकः।
> ताम्रं द्वादशभागः स्याल्लोहभागस्य पञ्चकम्।
> आरकूटस्य षड्भागाः पञ्चलोहं प्रकीर्तितम्॥ इति॥

आरकूटं पित्तलं, शेषं स्पष्टम। रत्नानि मरकतादीनि, तेषु उत्कीर्णं पूर्वोक्तशास्त्रेण निर्मितम्। आदिपदात् ताम्रपत्रादिकं परमानन्दतन्त्रोक्तं ग्राह्यम। इदमपि पूर्वोक्तचक्रराजे विशेषणम। ईदृशं चक्रराजं पुरतो निवेश्य॥

अत्र पूजनं मुख्यम्। एतस्यालाभे तन्त्रान्तरोक्तप्रतिनिधिस्वीकारोऽपि कार्यः। तदुक्तं परमानन्दतन्त्रे—

> आदर्शे चक्रगुणितं पुस्तके द्विगुणं फलम्।
> प्रतिमायां चतुर्धा स्यात् मासग्रामेषु षोडश॥
> शिवनाभे शतगुणं पूजनात् पुरुषार्थकम्।
> सहस्रधा नार्मदे तु फलं देवि प्रचक्षते॥
> कुण्डल्यां लक्षगुणितं देवतादर्शनं भवेत्।
> चक्रराजे तु या पूजा साऽनन्तानन्ददायिनी॥ इति॥

इमानि तु पठितक्रमे उत्तरोत्तराभावे पूर्वपूर्वं ग्राह्यम् । एतादृशार्थतात्पर्यग्राहकमेव फलतारतम्यश्रवणम् । कुण्डली शेषकुण्डली । पुस्तकं कुलशास्त्रपुस्तकम् । प्रतिमा ध्यानश्लोकस्थाकारा । शेषं स्पष्टम् ॥

यन्त्रप्रतिष्ठा सूत्रे अनुक्तत्वान्न कर्तव्या सूत्रानुयायिभिः । एवं प्राणप्रतिष्ठाऽपि न कार्या सूत्रानुयायिभिः, अनुक्तत्वात् अनाकाङ्क्षितत्वाच्च । वस्तुतस्तु— यन्त्रप्रतिष्ठायाः पूजाप्रयोगबहिर्भूतत्वात् अधिकाभ्युदयेच्छया तन्त्रान्तरोक्तमनुष्ठेयं, यथा सहस्रनामपाठादि । तत्करणे अभ्युदय अकरणेऽपि न हानि सूत्रानुयायिनाम् । यथा वा यज्ञोपवीतसंस्कारो बौधायनसूत्रे पठित । अन्यसूत्रापठितत्वात् "बहुलं वा" इति सूत्रात् अननुष्ठाने न हानिरिति द्रविडान्ध्रदेशीया यज्ञोपवीतस्य न संस्कारं कुर्वन्ति । महाराष्ट्रदेशीयैस्तु करणे अभ्युदयं मत्वा संस्कारः क्रियते । तद्वत् चक्रराजे संस्कारे अभ्युदयः, अकरणे सूत्रानुयायिनां न हानि ॥ ० ॥

मन्दिरार्चनम्

ततो मन्दिरार्चनक्रममाह—

तत्र महाचक्रे अमृताम्भोनिधये रत्नद्वीपाय नानावृक्षमहोद्यानाय [1]कल्पवृक्षवाटिकायै सन्तानवाटिकायै हरिचन्दनवाटिकायै मन्दारवाटिकायै पारिजातवाटिकायै कदम्बवाटिकायै पुष्यरागरत्नप्राकाराय पद्मरागरत्नप्राकाराय [2]गोमेधरत्नप्राकाराय वज्ररत्नप्राकाराय वैडूर्यरत्नप्राकाराय इन्द्रनीलरत्नप्राकाराय मुक्तारत्नप्राकाराय मरकतरत्नप्राकाराय विद्रुमरत्नप्राकाराय माणिक्यमण्डपाय सहस्रस्तम्भमण्डपाय अमृतवापिकायै आनन्दवापिकायै विमर्श-

[1] कल्पवाटिका—ब०, श्री. [2] गोमेद—ब२.

वापिकायै बालातपोद्गाराय चन्द्रिकोद्गाराय महाशृङ्गारपरिघायै महापद्माटव्यै चिन्तामणिगृहराजाय पूर्वाम्नायमयपूर्वद्वाराय दक्षिणाम्नायमयदक्षिणद्वाराय पश्चिमाम्नायमयपश्चिमद्वारायोत्तराम्नायमयोत्तरद्वाराय रत्नप्रदीपवलयाय मणिमयमहासिंहासनाय ब्रह्ममयैकमञ्चपादाय विष्णुमयैकमञ्चपादाय रुद्रमयैकमञ्चपादाय ईश्वरमयैकमञ्चपादाय सदाशिवमयैकमञ्चफलकाय हंसतूलतल्पाय हंसतूलमहोपधानाय कौसुम्भास्तरणाय महावितानकाय महायवनिकायै नम इति चतुश्चत्वारिंशन्मन्त्रैस्तत्तदखिलं भावयित्वा अर्चयित्वा ॥ १० ॥

तत्र यागमन्दिरे स्थिते इति शेषः । इदं च महाचक्रे इत्यस्य विशेषणम् । यद्वा—तत्रेति लिखितार्थकं पूर्वसूत्रे, पुरतो निर्देशेत्यन्वितम् । महाचक्रे इति "भावयित्वा अर्चयित्वा" इति अग्रिमेणान्वितम् । अमृताम्भोनिधिः अमृतसमुद्रः । रत्नमयो द्वीपः नामयोग्यदेशः उन्नतभूमिरिति यावत् । उद्यानमाक्रीडवनम्, "पुमानाक्रीड उद्यानं" इत्यमरः । वृक्षवाटिका उपवनम्, "गेहोपवने वृक्षवाटिका" इत्यमरः । कल्पादीनि सुरतरुनामानि ।

पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ।

सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ इत्यमरः ॥

कदम्बः प्रसिद्धः । पुष्परागादिविद्रुमान्ता नवरत्नभेदाः तेषां प्राकारः परितः गृहाद्बहिर्निर्मिता भित्तिः । माणिक्यः पद्मरागः, तस्य मण्डपः । वापी दीर्घिका । उद्गारो लोहितवर्णो समाह्लादकः वस्तु । तदुक्तं व्याख्याकोशे—' उद्गारो लोहिते वर्णे समाह्लादनवस्तुनि " इति । रत्नमयाः प्रदीपास्तेषां वलयम् । हंसतूलं पक्षिविशे

[1] शन्मन्त्रैरन्त्रै—ख

पश्य पक्षाश्च स्थितरोममालाऽऽकृतिसूक्ष्मपक्षा महाराष्ट्रभाषाया परा इति प्रसिद्धम्। महोपधान महाराष्ट्रभाषाया लोड इति प्रसिद्धम्। कासुमास्तरण रक्तवर्ण तल्पोपरि तन्मालिन्याभावार्थं सूक्ष्म वस्त्र पात्यते। तत् महाराष्ट्रभाषाया पलगपूस इति प्रसिद्धम्। वितान ऊर्ध्वदेशान्मृत्तिकादिपातप्रतिबन्धकमुपरि बध्यमान वस्त्रम्। यवनिका महाराष्ट्रभाषाया पडदा इति प्रसिद्धम्। शेष प्रसिद्धम्। एव चतुर्थ्यन्तै सर्वै नम इति योग, "या ते अग्नेऽयाशया" इतिवत्। एतै चतुश्चत्वारिंशन्मन्त्रै मन्त्रवान्यानर्थान् आदौ श्रीचक्रे परिभाव्य तेषा पूजन कुर्यात्। एकस्य ध्यान ततोऽर्चन ततोऽपरस्य ध्यान तत तस्यार्चनमिति क्रम तत्तदिति पदस्वारस्यात् लब्ध। अन्यथा न्यायत पदार्थानुसमयन ध्यान पूजन च प्राप्त, तत्तदिति वीप्सया तद्बाधो नय ॥ १० ॥

दीपदान चक्राभ्यर्चन च

गन्धपुष्पादिस्थापनस्थानादिकमाह—

गन्धपुष्पाक्षतादींश्च दक्षिणभागे दीपानभितो दत्वा मूलेन चक्रमभ्यर्च्य मूलत्रिखण्डैः प्रथमत्र्यश्रे ॥ ११ ॥

अक्षतादीत्यत्र आदिपदेन प्रथमद्वितीयादिग्रहणम्। एतस्य दत्वेत्यनेनान्वय। तत्र दान न यत्किंचिद्देवतोद्देशेन त्याग। किंतु 'यज्ञायुधानि सभरति" इतिवत् पूजासामग्र्या एकत्र सपादनम्। एतस्य फल तत्तदर्पणवेळाया तस्य तस्य शीघ्रलाभ। दीपानामभित पार्श्वद्वये दान स्थापनमदृष्टार्थम्। दत्तेरस्य च कोण आवृत्तिर्ज्ञापिता, प्रत्युद्देश्य वाक्यपरिसमाप्त्यर्थमावृत्तेरावश्यकत्वात्। अतो न ददातेरर्थभेदो दोषजनक। नच दाधातोरयमर्थ केन प्रमाणेनेति वाच्यम्, रजकस्य वस्त्र ददाति, सवाहकस्य चरणौ ददाति, शत्रवे भय ददाति इत्यादौ योग्यतया अर्थकल्पनावत् अत्रापि योग्यार्थकल्पनात्। अभित इत्यनेन एकस्मिन् पार्श्वे यावन्तो दीपा तावन्त एव अपरपार्श्वे इति ज्ञाप्यते। अस्य फल अन्धकारनिवृत्ति। एतेन पूजागृहे अन्धकारसामान्याभाव कार्य इत्यर्थ। एकस्मिन् पार्श्वे अधिकदीपस्थापने तत्पृष्ठत तच्छायारूपान्धकार पतिष्यति। अभितस्तुल्यप्रज्वालने न कुत्राप्यन्धकार

इत्यर्थ । पार्श्वद्वयनियमो दृष्टार्थ । चक्र नवचक्रात्मक समष्टिचक्र मूलेन पञ्चदश्या अभ्यर्च्य । अत्र पुष्पाक्षतक्षेपणमेवाभ्यर्चनम् । त्रिखण्डै वाग्भवकामराजशक्तिभि प्रथम चक्रनिर्माणसमय प्रथमस्य चक्रस्य त्राणि यान्यश्राणि तानि द्विगुणत्वादेकत्र ग्रास । न बहुव्रीहि । तत्रश्च त्रिकोणात्मकैकचक्रे एकदेश पूजने मन्त्रत्रयस्यानाकाङ्क्षितत्वात् "भगो वा विभजतु" इतिवद्विरूपापत्ते । न च "चतुर्भिरभ्रिमादत्ते" इतिवत् समुच्चयोऽस्त्विति वाच्यम् तथाऽपि बहुव्रीहिपक्ष अन्यपदार्थ लक्षणाकल्पन दोष । द्विगुणश्च तु कोणत्रय कूटत्रय युक्तम् । अभ्यर्च्य इत्यस्य पूर्वस्मादनुवृत्ति । क्रमस्यानुक्तत्वात् स्वाग्रादिमारभ्येष्यन ॥ ११ ॥

आत्मशुद्धिहेतु शोषणादि

तत शोषणाद्यनात्मशुद्धिहेतूनाह—

वाय्वग्निसलिलवर्णयुक्प्राणायामैः शोषणं संदहनमाप्लावनं च विधाय ॥ १२ ॥

वायुवर्ण —य, अग्निवर्ण —र, सलिलवर्ण —व । वायौ शोषकताशक्ति लोकप्रसिद्धा । अतस्तद्वर्णेऽपि साऽस्ति । अत तेन शोषण जलाशनाशन, एवमेव अग्निवर्णेन सदहन भस्मीकरण, तेन तद्भस्मन उदकवर्णेन पिण्डीकरण आप्लावन, विधाय कृत्वा । चकारात् तन्त्रान्तरोक्त श्यामाप्रकरणस्थ वा ल इति पार्थिवबीजेन काठिन्यसपादन शाम्भवशरीरोत्पत्तिश्च ग्राह्या । यद्वा—समीपवृत्तित्वात् श्यामाप्रकरणस्यमेव ग्राह्यम् । शोषणादिक्रियाणा कर्माकाङ्क्षाया दृश्यमान स्थूलशरीर लिङ्गशरीर वा कर्म तन्त्रान्तरप्रसिद्ध ग्राह्यम् । वर्णयुक्प्राणायामैरित्युक्त्या यमित्युच्चरन् प्राणानातमितोनियच्छत्, तत शरीर शोषण भावयत्, यथ श्यामाप्रकरण "वायु पिङ्गलया आकृष्य" इत्यस्यारम्भ कृत तस्यार्थस्य प्राणायामैरित्यनेन ज्ञापितत्वात् । एवमग्न्यादेऽपि ॥

यत्तु निरन्ध सङ्कोचशरीर शोषयेदित्यादिवाराहीप्रकरणस्था मन्त्रा लिखिता ते निर्मूला हेया, अमूलितत्वात् । पर तु श्यामाप्रकरणस्थ कठिनत्वसपादन शाम्भव शरीरोत्पत्ति [1]चकारसूचितार्थापत्तिप्रमाणसिद्धा अनुष्ठेया ॥ १२ ॥

[1] सूत्रकार—श्री

प्राणायाम.

तत प्राणायामविधिमाह—

त्रिः प्राणानायम्य ॥ १३ ॥

प्राणायामस्तु श्यामाप्रकरणे वक्ष्यमाणप्रकारेण ज्ञेय ॥ १३ ॥

विघ्नकृद्भूतोत्सारणम्, वज्रकवचन्यासश्च

तदुत्तर विघ्नकृद्भूतोत्सारण कार्यमिति तदाह—

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया । इति वामपादपार्ष्णिघातकरास्फोटसमुदञ्चितवक्त्रैस्तालत्रयं दत्वा देव्यहंभावयुक्तः स्वशरीरे वज्रकवचन्यासजालं विदधीत ॥ १४ ॥

अपसर्पन्तु इति मन्त्रेण पार्ष्ण्यां पादपृष्ठभागेन भुवो घात ताडन, करयो आस्फोट सघर्ष, समुदञ्चित तिर्यक्कृत वक्त्र मुख, एभि सहेति शेष । तालत्रय अधोमुखाभ्या दक्षमध्यमातर्जनीभ्या वामकरतले सशब्द त्रिरभिघात, त दत्वा उत्पाद्य । अह उपास्यदेव्यभिन्न इति भावयित्वा । स्वशरीरे इत्यनेन देवताशरीरव्यावृत्ति । वज्रकवच अभयकवचरूप न्यासजाल न्याससमूह वक्ष्यमाण विदधीत कुर्यात् ॥ १४ ॥

करशुद्धिन्यास

किं तन्न्यासजाल इत्याकाक्षाया आदौ करशुद्धिन्यासमाह—

विन्दुयुक्श्रीकण्ठानन्ततार्तीयैः मध्यमादितल-पर्यन्तं कृतकरशुद्धिः ॥ १५ ॥

श्रीकण्ठ शिर अकार योगिनीतन्त्रे पञ्चदश्या श्रीकण्ठदशकमित्यवर्णे गणनात् । अनन्त दीर्घाकार, तन्त्रसार आ ह्रीं क्रों इति मन्त्रस्य "अनन्तो बिन्दुसयुक्तो मायान्त्राभितारयान्" इत्युद्धारात् । बिन्दुयुतौ च तौ श्रीकण्ठानन्तौ चेति समास । तार्तीय वाग्भवतृतीय सौ इति । एव च अ आ सौ अनेन मन्त्रेण मध्यमामारभ्य तलपर्यन्त कृता करशुद्धि यन । मध्यमाऽनामा कनिष्ठाङ्गुष्ठतर्जनीकरतलकरपृष्ठेषु न्यसदित्यर्थ । अय करशुद्धिन्यास ॥ १५ ॥

आत्मरक्षान्यास

आत्मरक्षान्यासमाह—

कुमारीमुच्चार्य महात्रिपुरसुन्दरीपद[1]मात्मानं रक्ष रक्षेति हृदये अञ्जलिं दत्वा ॥ १६ ॥

कुमारीं बाला उच्चार्य पदमिति वर्णद्वयमपहाय रक्षरक्षत्यन्त पठन् हृदय अञ्जलिं दद्यात् । अयमात्मरक्षान्यास ॥ १६ ॥

चतुरासनन्यास

चतुरासनन्यासमाह—

मायाकामशक्तीरुच्चार्य देव्यात्मासनाय नम इति स्वस्यासनं दत्वा ॥ १७ ॥

माया ह्रीं इति स्पष्ट बहुस्थल प्रसिद्धम् । काम क्लीमिति । तदुक्त देवीभागवते—

> क्लीवेति मुनिपुत्रस्तमाजुहाव तदन्तिके ।
> सुदर्शनस्तु तच्छ्रुत्वा दधाराद्याक्षर स्फुटम् ॥
> अनुस्वारयुत तच्च प्रोवाच च पुन पुन ।
> बीज वै कामराजाख्य गृहीत मनसा तदा ॥ इति ॥

[1] ममृतचैतन्यमात्मान—त

शक्ति सौरिति, "शक्ति परा तृतीया च" इति कोशात् । यद्यपि कामशक्तिपदेन त्रिपुरागायत्र्योक्त् पञ्चदशीद्वितीयतृतीयकूटग्रहणमपि अर्हातु शक्यते, तत्रापि प्रमाणस्य दर्शितत्वात् । तथाऽपि

मादन [1]शक्तिसंयुक्त चतुर्थस्वरसंयुतम् ।
ऊर्ध्वे मध्यन्दुबिन्द्वाढ्य कामराज समुद्धृतम् ।
शान्तान्त कादिसंयुक्तमैकारान्तान्तयोजितम् ॥

इति योगिनीतन्त्रे एतन्मन्त्रोद्धारात्रयमेवार्थ । मादन ककार । [2]शक्ति लकार । चतुर्थस्वर ईकार । शान्तान्त सकार । कादिर्विसर्ग । ऐकारान्तान्तमौकार । उच्चार्येति त्यक्त्वा नमोन्तो मनु । इत्थं च ह्रीं क्लीं सौ देव्यात्मासनाय नम इति मन्त्रेण स्वस्यासनं दत्वेति, आसने पुष्पाक्षतान् क्षिपेत् ॥ १७ ॥

तत सूत्रद्वयेन चक्रासनादिमन्त्रानुद्धरति—

शिवयुग्बालामुच्चार्य श्रीचक्रासनाय नमः शिवभृगुयुग्बालामुच्चार्य सर्वमन्त्रासनाय नमो भुवनामदनौ क्लेमुच्चार्य साध्यसिद्धासनाय नम इति चक्रमन्त्रदेवताऽऽसनं त्रिभिर्मन्त्रैश्चक्रे कृत्वा ॥ १८ ॥

शिवो हकार, "हश्शिवो गगन [3]प्राण" इति कोशात् । तेन युक्ता बाला । अत्र बालापदेन बालावर्ण, तेन बालावर्णमुद्दिश्य हवर्णयोगो विधीयते । तथा च बालावर्णाङ्ग हकार इति सिद्धम् । एवं च "प्रतिप्रधानमङ्गावृत्ति" इति न्यायात् वर्णत्रयेऽपि हकारयोग । तत्रापि स्वरान्ते व्यञ्जनस्यादृष्टत्वादादावेव योज्यम् । इत्थं हैं ह्क्लीं ह्सौ श्रीचक्रासनाय नम इत्येको मन्त्र । शिवभृगुयुक्—शिवो हकार, भृगु सकार, सकाराधिकारे "जगद्बीज शक्तिनामा सोऽह वेगवती भृगु" इति नन्दनकोशात् । एतदुभययुक्ता बाला ह्सैं ह्स्क्लीं ह्स्सौ सर्वमन्त्रासनाय नम इति द्वितीयो मन्त्र । भुवना भुवनेश्वरी, तस्या मन्त्रो मायाबीजरूप एवोद्धृत,

[1] शक्तस—चर [2] शक्त—चर [3] हस—चर

देवीभागवते—"शिवमायाऽग्निबिन्दुमान्" इतिवचनात्। शिवो हकार। माया ईकार। अग्नि रफ। बिन्दु प्रसिद्ध। एषा योगे ह्रीमिति भवति, "भुवनेशी च लज्जा च हृल्लेखा कुलदेवता" इति कोशात्। प्रकृतेऽपि स एव मदनो व्याख्यात। तथा च ह्रीं क्लीं ब्लें सा यासिद्धासनाय नम इति तृतीयो मन्त्र। एव त्रिभिर्मन्त्रै क्रमेण चक्रमन्त्रदेवताऽऽसनानि चक्रे कल्पयित्वा। अथ चतुरासनन्यास इति कथ्यते ॥ १८ ॥

बालाषडङ्गन्यास

तत बालाषडङ्गमाह—

बालाद्विरावृत्त्या त्रिद्व्येकदशत्रिद्विसङ्ख्याऽङ्गुलिविन्यासैः क्लृप्तषडङ्गः ॥ १९ ॥

बालाद्विरावृत्त्या षडवर्णे हृदयादिषडङ्गानि क्रमेण न्यासयङ्गुलिभि क्लृप्तानि विन्यस्तानि षडङ्गानि यत्र ईदृश। अयमवार्थ स्पष्टमुक्तो दक्षिणामूर्तिसहितायाम्—

> कनिष्ठाङ्गुष्ठरहितै त्रिभिस्तु हृदि विन्यसेत्।
> मध्यमानामिकाभ्या तु न्यसेच्छिरसि मन्त्रवित् ॥
> शिखाऽङ्गुष्ठेन विन्यस्य दशभि कवच न्यसेत्।
> हृदुल्कनेत्रविन्यास विन्यसेत् परमेश्वरि ॥
> तर्जनीमध्यमाभ्या तु ततोऽस्त्र विन्यसेत् प्रिये ॥ इति ॥

इति बालाषडङ्गन्यास ॥ १९ ॥

वशिन्यादियोगिनीन्यास

अथ वशिन्यादियोगिनीन्यासमाह—

सबिन्दूनचो ब्लूमुच्चार्य वशिनीवाग्देवतायै नम इति शिरसि। सर्वत्र वर्णानां बिन्दुयोगः। कवर्ग

कलह्रीं च निगद्य कामेश्वरीवाग्देवतायै नमः इति ललाटे चुं गदित्वा न्ब्लीं मोदिनीवाग्देवतायै नम इति भ्रूमध्ये टुं भणित्वा य्लूं विमलावाग्देवतायै नम इति कण्ठे तुं च प्रोच्य ज्म्रीं अरुणावाग्देवतायै नम इति हृदि पुं च ह्स्ल्व्यूं उच्चार्य जयिनीवाग्देवतायै नम इति नाभौ यादिचतुष्कं झ्म्र्यूं उच्चार्य सर्वेश्वरीवाग्देवतायै नम इति लिङ्गे, शादिषट्कं क्ष्म्रीं आख्याय कौळिनीवाग्देवतायै नम इति मूले ॥ २० ॥

सबिन्दू न चो बिन्दुयुक्ता अकारादिविसर्गान्ता तानुच्चार्य नम इत्यन्तो वशिनीमन्त्र । तथा च अ आ .. अ अ व्लू वशिनीवाग्देवतायै नम इति शिरसि न्यसेत् । नन्वेव सर्वेषु बिन्दुयोगकथनादन्यत्र नेत्यत आह—सर्वत्रेति । स्पष्टोऽर्थ । कवर्गमिति । कवर्ग प्रसिद्ध सबिन्दु । कल्ह्रीं इत्यत्र केवलव्यञ्जन मात्रग्रहणम् । "समुदायेषु विद्यमाना वर्णा तदवयवेषु दृश्यन्ते" इति न्यायात् । गृहीतश्चाय पक्ष सेतुबन्धे श्रीभास्करराये "अधस्तावामस बीज" इत्यस्य व्याख्यानावसरे "नाभसो हससमुदाय तदेकदेश केवलहकार एव ग्राह्य" इति व्याख्यानपङ्क्तौ । अत्रापि तथा ग्रहणे बीज "त्रयोविंशदक्षरोऽसौ कामेश्वरीमन्त्र" इति सेतुबन्धलेख एव । ककारलकारयोरवर्णविशिष्टयोर्ग्रहणे द्वितारीयुक्तपादुका पूजयामीति घटिते ह्रीं श्रीं क कल्ह्रीं कामेश्वरीवाग्देवताकामेश्वरीपादुका पूजयामीति मन्त्रे पञ्चविंशतिवर्णत्वात् । तस्मात् केवलव्यञ्जनमात्रग्रहणम् । व्यञ्जनाना न वर्णत्वमिति विस्तार उक्तो वरिवस्यारहस्ये पञ्चदशीवर्णपरिगणने । तथा च क ख ग घ ङ कल्ह्रीं कामेश्वरीवाग्देवतायै नम इति ललाटे न्यसेत् । चु चवर्गं—चुमित्यस्योदित्त्वात् तेन सवर्णग्रहणशास्त्रस्य "अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय" इति शास्त्रस्य सत्त्वात् चवर्गग्रहणम् । चवर्ग नमइत्यन्त मन्त्र पठित्वा भ्रूमध्ये न्यसेत् । टु टवर्ग पूर्ववत् ।

शेषं स्पष्टम् । हसलवर्णेषु व्यञ्जनमात्रग्रहणं पूर्ववत् । यः आदि यस्य चतुष्कस्य इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । इत्थं च य रं ल वं इति । शादिषट्कमित्यत्रापि समास पूर्ववत् ॥ २० ॥

मूलमन्त्रन्यासः

एवं वशिन्यादियोगिनीन्यासमुक्त्वा मूलमन्त्रन्यासादीन् वदति—

मूलविद्यापञ्चदशवर्णान् मूर्ध्नि मूले हृदि चक्षुस्त्रितये श्रुतिद्वयमुखभुजयुगळपृष्ठजानुयुगळनाभिषु विन्यस्य षोढा चक्रे न्यस्यान्यस्य वा ॥ २१ ॥

चक्षुस्त्रितय भ्रूमध्येन सह ज्ञेयम् । श्रुतिद्वय श्रोत्रद्वयम् । शेषस्थानानि स्पष्टानि । मूलपञ्चदशवर्णैं बिन्दुसहितैः नमोऽन्तैः क्रमेणोक्तपञ्चदशस्थानेषु न्यसेत् । षोढा षट्प्रकारं, गणेश ग्रह नक्षत्र-योगिनी-राशि पीठभेदेन चक्रन्यासः स्तन्त्रान्तरोक्तः । न्यस्यान्यस्य इत्यनेन कृताकृतत्वं सूचितम् ॥ २१ ॥

पात्रासादनम्, सामान्यार्घ्यविधानम्

एवं देवीरूपत्वसिद्धये न्यासानुक्त्वा ततोऽर्चनाङ्गभूतपात्रस्थापनविधिमुपदिशति—

शुद्धाम्भसा वामभागे त्रिकोणषट्कोणवृत्तचतुरश्रमण्डलं कृत्वा पुष्पैरभ्यर्च्य साधारं शङ्खं [1]प्रतिष्ठाप्य शुद्धजलमापूर्य आदिमबिन्दुं दत्त्वा षडङ्गेनाभ्यर्च्य विद्यया अभिमन्त्र्य तज्जलविप्रुड्भिः आत्मानं पूजोपकरणानि च संप्रोक्ष्य ॥ २२ ॥

शुद्धाम्भसा इत्यनेन गणपतिपद्धतौ कथितगन्धाक्षतकुसुमसमर्चितत्वं ज्ञापितम् । शुद्धेन पटपूतेनाम्भसा । स्ववामभागे त्रिकोणादिचतुरश्रान्तं नियम-

[1] सम्स्थाप्य—श्री.

विधिरूपत्वात् आकाङ्क्षावत्त्वात् श्यामाक्रमोक्तमत्स्यमुद्रया निर्गमनरीत्या कृत्वा पुष्पैरभ्यर्च्य । साधारमित्यस्य तत्रेत्यादि ॥

आधारशङ्खयो प्रतिष्ठापने शुद्धजलपूरणे च मन्त्राकाङ्क्षाया सन्निहितत्वा विशेषात् गणपतिप्रकरणस्थ श्यामाप्रकरणस्थ वेच्छया ग्राह्यम् । न तु आधारादिषु पावकादिकलापूजन, अनुक्तत्वात् अनुचितत्वात् अनाकाङ्क्षितत्वाच्च । वस्तुतस्तु— श्यामागणपत्यपेक्षया श्रीविद्याप्रकरणस्थविशेषार्घ्यपात्राधारादिमन्त्राणा सन्निहितत्वात त एव ग्राह्या । तत्रापि यावदाकाङ्क्षित ग्राह्यम्, न त्वनाकाङ्क्षितम् "पयसा मैत्रावरण श्रीणाति" इतिवत् ॥

आदिमबिन्दुसयोग शङ्खजलसंस्कार । बिन्दुमित्यत्र विधेयगतसङ्ख्या विवक्षिता । तेन बिन्दुद्वयदानेन नादद्योत्पत्ति । न च बिन्दुमित्यत्र द्वितीयाविभक्ति श्रवणात् स एवोद्देश्य किं न स्यादिति वाच्यम् । संस्कृतबिन्दो विनियोगा काङ्क्षाया विनियोगाश्रवणात् न बिन्दुसंस्कार । किं तु जलसंस्कार, जलस्याग्रे विनियोगश्रवणात् । तथा च संस्कार्यस्यैवोद्देश्यत्वनियमात् बिन्दुर्विधेय । तद्गतसङ्ख्या विवक्षितैव । षडङ्गेन षडङ्गमन्त्रै अग्नीशासुरवायुकोणेषु षडङ्गदेवता अभ्यर्च्य । अङ्गेनेत्यत्र एकवचनमपि, बहुत्वलक्षक वा पाशाधिकरणन्यायेन, षण्मन्त्रेषु एकत्वान्वयासभवात् ॥

वस्तुतस्तु—अङ्गमन्त्रवृत्तिसङ्ख्याया षट्पदेनैव बोधितत्वाद्वचनार्थोऽविवक्षित एव । तथा च औत्सर्गिकमेकवचनमेव युक्तम् । न च विशेषणवाचकपदपदसमान वचनत्वहानिरिति वाच्यम्, षट्पदेन साक समासाङ्गीकारेण अनुपपत्त्यभावात् । अनेनापि जलसंस्कार एव ॥

यद्वा—षडङ्गमन्त्रै षडङ्गदेवता तस्मिन्नेव शङ्खोदके कूटत्रयद्विरावृत्त्या क्रमेण हृदयाय नम हृदयशक्तिश्रीपादुका तर्पयामीत्यादिमन्त्रैस्तर्पयेत् । न च अभ्यर्च्येत्यस्य तर्पणार्थत्वे किं मान इति वाच्यम् । "तर्पयेच्च योगिनी" इति वामकेश्वरतन्त्रात्, योगिनीपदस्य त्रिपुरसुन्दर्या षडङ्गदेवता इति सेतुबन्धे व्याख्यानात् ॥

विद्यया पञ्चदश्या अभिमन्त्र्य अभिमन्त्रणेन संस्कृत्य, तज्ज संस्कृतजल, तस्य ये विप्रुष बिन्दव तै आत्मान स्वशरीर पूजोपकरणानि गन्धपुष्प प्रथमादीनि च सप्रोक्ष्य । अत्र कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन विप्रुड्भिरित्यनेन

प्रोक्षणसाधनं बिन्दुत्रयमेवेति प्राप्तं न्यायं बाधितुं स मित्युपसर्गः । तथा च, यथा पूजोपकरणानि जलेन सम्यक् सिक्तानि तथा प्रोक्षयेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

विशेषार्घ्यविधिः (अर्घ्यशोधनम्)

एवं सामान्या[1]र्घ्यैः तृप्तिं विधाय विशेषार्घ्यांतृप्तिमाह—

तज्जलेन त्रिकोणषट्कोणवृत्तचतुरश्रमण्डलं कृत्वा मध्यं विद्यया विद्याखण्डैस्त्रिकोणं [2]बीजावृत्त्या षडश्रं संपूज्य वाचमुच्चार्य अग्निमण्डलाय दशकलाऽऽत्मने अर्घ्यपात्राधाराय नम इति प्रतिष्ठाप्य आधारं प्रपूज्य पावकीः कलाः ॥ २३ ॥

तज्जलेन सामान्यार्घ्योदकेन । शेषं पूर्ववत् । मध्यं त्रिकोणमध्यं, विद्यया समष्टिविद्यया, संपूज्येति सर्वत्रानुषज्यते । विद्याखण्डैः कूटत्रयेण त्रिकोणं त्रिकोणकोणत्रयम् । अस्योपपत्तिर्दर्शिता प्राक् । बीजावृत्त्या कूटत्रयद्विरावृत्त्या । कूटस्य बीजरूपत्वं श्रीषोडशाक्षर्याः षोडशार्णत्वोपपत्तये एकैककूटस्यैकैकबीजरूपत्वं इति सप्रमाणं वरिवस्यारहस्ये अस्मत्परमेष्ठिगुरुभिः प्रपञ्चितम् । ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिख्यते । क्रमस्यानुक्तत्वात् प्रागादिप्रादक्षिण्येन स्वाग्रादिप्रादक्षिण्येन वा । नमोऽन्तो मन्त्रः, "नमोऽन्तैः पादुकाऽन्तैर्वा" इति योगिनीतन्त्रवचनात् । वाचं ऐं इति । तदुक्तं देवीभागवते—

वाग्भवं कामराजं च मायाबीजं तृतीयकम् ।
चित्ते यस्य भवेत्तं तु न कश्चिद्बाधितुं क्षमः ॥

इत्युपक्रम्य वाग्भवं प्रथमबीजं स्तोतुं कथामुपक्रम्य

ऐ ऐ इति भयार्तेन दृष्ट्वा व्याघ्रादिकं वने ।
बिन्दुहीनमपि प्रोक्तं वाञ्छितं प्रददौ किल ॥ इति ॥

[1] र्घ्योत्पत्तिं विधाय विशेषार्घ्यविधिमाह—ब, बर.

[2] बीजद्विरावृत्त्या—म.

बिन्दुहीनस्य कैमुतिकन्यायेन फलहेतुत्वस्तुत्या सबिन्दु ऐकारो वाग्भव इति सिध्यति। नित्यारहस्ये—"वाग्भवं प्रथमं देवि कामराजं द्वितीयकम्" इति बालमन्त्रोद्धाराच्च, "रविस्वरो बिन्दुयुक्तो वाग्भवं बीजमीरितम्" इति बीजकोशाच्च। आधारं कीदृशं इत्याकाङ्क्षासत्त्वात् तन्त्रान्तरोक्तं त्रिपदादि ग्राह्यम्। पावकी वह्निसन्धिनी कला चतुर्थ्यन्तनमोऽन्तैः तत्तन्नामभिः प्रागादिवृत्तरूपं यजेत्, "प्रागादिवृत्तरूपेण" इति परमानन्दतन्त्रवचनात्। सेतुबन्धे भास्कररायास्तु पश्चिमादिप्रादक्षिण्येन इत्यूचुः ॥ २३ ॥

मदनादुपरि सूर्यमण्डलाय द्वादशकलाऽऽत्मने अर्घ्यपात्राय नम इति संविधाय पात्रं संस्पृश्य कलाः सौरीः सौः सोममण्डलाय षोडशकलाऽऽत्मने अर्घ्यामृताय नमः इति पूरयित्वा आदिमं दत्वोपादिममध्यमौ पूजयित्वा विधोः कलाषोडशकम् ॥ २४ ॥

मदनस्तु चतुरासनन्यासे प्रपञ्चितः। शेषं स्पष्टम्। संस्पृश्य त्यस्मात् पूर्वं तत्रेत्यादि। तत्र पात्रे सौरीः कलाः तपिन्याद्याः संस्पृश्य पूजयित्वा। यद्यपि स्पृशिधातोः न पूजनमर्थः, तथाऽपि 'सपूज्य पावकीः कलाः', 'पूजयित्वा विधोः कलाः' इति वाक्यमध्यवृत्तित्वात्, "तत्र पात्रं प्रतिष्ठाप्य तत्र सूर्यकला यजेत्" इति योगिनीतन्त्रवचनाच्च पूजायामेव तात्पर्यं कल्प्यम्। आदिमं प्रथमं पूरयित्वा उपादिमं द्वितीयं मध्यमं तृतीयं, इदं चतुर्थपञ्चमयोरप्युपलक्षणम्। सिद्धान्तग्रन्थे प्रथमखण्डे "पञ्च मकाराः तैरर्चनं गुप्त्या" इत्युक्तम्। तत्रैव दत्वा स्थापयित्वा। विधोः कलाषोडशकं अमृतादिपूर्णामृतान्तम् ॥ २४ ॥

तत्र विलिख्य त्र्यश्रमकथादिमयरेखं हळक्षयुगान्तस्थितहंसभास्वरं वाक्कामशक्तियुक्तकोणं हंसेनाराध्य बहिर्वृत्तषट्कोणं कृत्वा षडश्रं षडङ्गेन पुरोभागाद्यभ्यर्च्य मूलेन सप्तधा अभिमन्त्र्य

दत्तगन्धाक्षतपुष्पधूपदीपः तद्विप्रुड्भिः प्रोक्षितपूजाद्रव्यः सर्वं विद्यामयं कृत्वा तत्स्पृष्ट्वा चतुर्नवतिमन्त्रान् जपेत् ॥ २५ ॥

तत्र प्रथमद्रव्य पूर्वोक्तक्रमेण पूजयित्वा । अकारादिविसर्गान्तषोडशस्वरै पश्चिमादीशानान्ता एका रेखा कुर्यात् । तत ईशानाद्याग्नेयान्ता कवर्गमारभ्य तान्तै षोडशवर्णै अपरा रेखा सपादयत् । तत आग्नेयादिपश्चिमान्ता थादिसान्तै षोडशभि तृतीयरेखा सपादयत् । एव सति अथ कथ थथ आदियया वर्णाना दीर्घाकारल कारदकारप्रभृतीना तन्मया तदभिन्ना रेखा यस्मिन् त्रिकोणे तत् अकथादिमय-रेखम् । इद त्र्यश्र विशेषणम् । ह्श्च ळक्षयुग च तयो अन्त मध्ये स्थितो यो हस इति वर्णसमुदाय नेन भास्वर—द्र्य स्वदक्षभागे ह इति विलिख्य तदुत्तरतो हस इति वर्णौ विलिख्य तदुत्तरतो ळश्चेति विलिखेत् । एव चोक्तरूप भवति । एव था का म श क य बालाया वर्णत्रयम् । यद्वा—मूलकूटत्रयम् । प्रमाण अर्थद्वयेऽपि पूर्वमेवोक्तम् । तद्युक्तानि कोणानि यस्मिंस्तत् । एतादृशविशेषणत्रयविशिष्ट त्रिकोण विलिख्य । हमन हम इति मन्त्रेण आराध्य पुष्पादिभि पूजयित्वा । बहि त्रिकोणात् वृत्त षट्कोण च कृत्वा। षडश्र षट्कोणानि मूलषडङ्गमन्त्रै पुरोभागादि स्वाभिमुखाग्रादिप्रादक्षिण्येन अभ्यर्च्य । मूलेन सप्तधा सप्तवारमावृत्तेन । तस्मिन् द्रव्यं दत्त्वा अर्पिता गन्धाक्षतपुष्पधूपदीपा येन ईदृश पूजको भवेदिति विशिष्टविधौ दानमर्मापा कार्यमिति विशेषणविधिरार्थिक । विद्या परसवित् तन्मय तदभिन्न कृत्वा भावयित्वा । तत् प्रथमादिकम् । चतुर्नवतिमन्त्रान् वक्ष्यमाणान् ॥ २५ ॥

तान् मन्त्रानाह—

त्रितारीनमस्संपुटिताः तेजस्त्रितयकला अष्टत्रिंशत् । सृष्टिऋद्धिस्मृतिमेधाकान्तिलक्ष्मीद्युतिस्थिरास्थितिसिद्धयो ब्रह्मकला दश । जरा पालिनी शान्तिरीश्वरी रतिकामिके वरदा ह्लादिनी प्रीतिदी-

र्घा विष्णुकला दश। तीक्ष्णा रौद्री भया निद्रा तन्द्री क्षुधा क्रोधिनी क्रियोद्गारी मृत्यवो रुद्रकला दश। पीता श्वेताऽरुणाऽसिताश्चतस्र ईश्वरकलाः। निवृत्तिप्रतिष्ठाविद्याशान्तीन्धिकादीपिकारेचिकामोचिकापरासूक्ष्मासूक्ष्मामृताज्ञानाज्ञानामृताप्यायिनीव्यापिनीव्योमरूपाः षोडश सदाशिवकलाः॥ हꣳसश्शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्। नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत्॥ प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्याय मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः। यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा॥ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम्। उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्॥ तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्॥ तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवाꣳसः समिन्धते। विष्णोर्यत् परमं पदम्॥ विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिꣳशतु। आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते॥ गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति। गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजा॥ इत्येते पञ्चमन्त्राः॥ मूलविद्या चाहत्य चतुर्नवतिमन्त्राः॥ २६॥

त्रितारी पूर्वोक्ता। तिनारी नम इत्यनयोर्मध्ये चतुर्नवतिमन्त्रान् पठेत्। तथा च द्वाभ्यां संपुटितो भवति। यथा लोके संपुटे करण्डे अन्त किंचित् क्षिप्त्वा

आधारात्वयवोत्तराव्ययवमध्यगृचितत्व वस्तुन सपाद्यते तद्वत् प्रथम त्रितारी, पश्चाच्चतुर्न वतिमन्त्रेष्वेको मन्त्र, ततो नम इति। एव सति मन्त्र द्वाभ्या सपुटितो भवति। तेजस्त्रितय वह्निसूर्यसोमा तेषा कला धूम्रार्चिरादिपूर्णामृतान्ता स्यामाक्रमे वक्ष्यमाणा अष्टत्रिंशत्। मन्त्रस्वरूप तु ऐं ह्रीं श्रीं धूम्रार्चिषे नम। एव अग्रेऽपि ज्ञेयम्। सृष्टिऋद्धीत्यत्र सन्ध्यभाव आर्ष। यद्वा—"ऋत्यक" इति पाक्षिकत्वादसन्धि। शेष स्पष्टम्। वह्निकला १०। सूर्यकला—१२। चन्द्रकला—१६। ब्रह्मकला—१०। विष्णुकला—१०। रुद्रकला—१०। ईश्वरकला—४। सदाशिवकला—१६। इत्थ च कला सर्वा—८८। यद्यपि हंस शुचिषत् इत्यारभ्य पुष्करसत्ता इत्यन्त सप्त ऋच सन्ति, तथाऽपि 'इत्येते पञ्चमन्त्रा' इत्युक्त्वा चतुर्थपञ्चमौ मिलित्वा एको मन्त्र, षष्ठसप्तमौ मिलित्वा एको मन्त्र। एकलिङ्गत्वादुक्तयोरेवैक्य युक्त, नत्वन्यत्र। मूलविद्या पञ्चदशी। पूर्वकला ८८, उक्तमन्त्रा पञ्च मूलविद्या च आहत्य सर्व मिलित्वा चतुर्नवतिमन्त्रा सपद्यन्ते। एतैरभिमन्त्रणन द्रव्य सम्कुर्यादिति फलितोऽर्थ ॥ २६ ॥

अथ हैके पञ्चभिरखण्डाद्यैरभिमन्त्रणमाम - नन्ति ॥ २७ ॥

अथेत्यनेन चतुर्नवतिमन्त्रोत्तरमयेति क्रमविशेष सूचित। नात्र पाठक्रम सभवति, स्वमताभावात्। अत अथत्वावश्यकम्। ह इति शब्दालङ्कारे। एके इत्यनेन पाक्षिकत्व सूचितम्। अखण्ड आद्य येषामिति तद्गुणसविज्ञान बहुव्रीहि ॥ २७ ॥

अखण्डाद्या के? इत्याकाङ्क्षायामाह—

अखण्डैकरसानन्दकरे परसुधाऽऽत्मनि।
स्वच्छन्दस्फुरणामत्र निधेह्यकुलनायिके॥
अकुलस्यामृताकारे शुद्धज्ञानकरे परे।
अमृतत्वं निधेह्यस्मिन् वस्तुनि क्लिन्नरूपिणि॥

तद्रूपिण्येकरस्यत्वं कृत्वा ह्येतत्स्वरूपिणि ।
भूत्वा परामृताकारा मयि चित्स्फुरणं कुरु ॥
इति तिस्रोऽनुष्टुभो विद्याः ॥ २८ ॥

वेदभाष्ये वैदिकमन्त्राणा अर्थस्य विवृतत्वात् तान् परित्यज्य केवलतान्त्रिक-सुबोधमन्त्राणां केषां चिदर्थं [1]प्रकटयामि । अ ख ण्डे ति— अखण्डेत्यादिमन्त्रत्रयं लिङ्गेन सुधादेवीप्रार्थनाङ्गं भवितुमर्हति । ततोऽपि बलवता अभिमन्त्रणगोचरद्वितीयाश्रुत्या अभिमन्त्रणाङ्गम् । एतदनुमरेण परमानन्दतन्त्रे— "एतत्त्रयं त्रिर्नीजाद्यं चतुर्था तत्र वै जपेत्" इत्यत्र स्पृशन् इत्यध्याहार्यम् । तथा च अभिमन्त्रणाङ्गत्वं सिद्धम् । एवं च परमानन्दटिप्पण्यां अखण्डेत्यादि सुधादेवीप्रार्थनारूपमिति लेख [2]प्रामादिक एव, लिङ्गाच्छ्रुतिबाधस्य केनाप्यनङ्गीकारात् । अथ मन्त्रार्थस्तु—अकुलं नाम सहस्रदलकमलद्वयम् । सर्वकमलानामाधारभूतं ऊर्ध्वमुखमेकं पद्मं मूलाधारस्याधस्तिष्ठति । तदेकं अकुलपदवाच्यम् । "अकुले विषुमंज्ञे च" इति योगिनीतन्त्रश्लोकव्याख्यानावसरे सर्वाधःस्थितसहस्रदलकमलोपर्यष्टदळं तदुपरि षड्दळं तदुपरि मूलाधारादिचक्राणि तत्र मूलाधाराधःस्थितं षड्दळं कुलपद्मं तदधःस्थिते अष्टदळसहस्रदळे अकुले इति सेतुबन्धलेखात् । एवं ब्रह्मरन्ध्रस्थिताधोमुखमहस्रच्छदपद्ममपि अकुलम् । तदुक्तं त्रिपुरार्णवे—

सुषुम्नोर्ध्वे सुधारश्मिकोटिकान्तिसमप्रभम् ।
अधोमुखं गुरुस्थानं सहस्रदलशोभितम् ॥
अकुलं तद्विजानीयात् . . . . . . इति ॥

परमानन्दतन्त्रेऽपि—

साधकः प्रातरुत्थाय ब्रह्मरन्ध्रे निजं गुरुम् ।
पूर्वोक्ताकुलपद्मान्तर्द्वादशान्तसरोरुहे ॥ इति ॥

एवं द्वयोः सहस्रच्छदयोरकुलवाच्यत्वे सिद्धे प्रकृते ब्रह्मरन्ध्रस्थस्यैव ग्रहणम्, तस्यैवामृतस्राविन्वात् । प्रकृते अकुलं यद्ब्रह्मरन्ध्रस्थकमलं तस्य नायिका तदधिष्ठात्री

[1] प्रकटयति—म [2] चिन्त्यः—व२.

तत्सम्बोधने हे अतुलनायिके। अखण्डोऽविच्छिन्न एकरसो दुःखासम्भिन्नो य आनन्द त करोति व्यञ्जयतीति तादृश। परा उत्कृष्टा या सुधा ब्रह्मरन्ध्रस्था अमरत्वकारिणी तदात्मनि तत्स्वरूपे अत्र द्रव्य स्वच्छन्दा स्वतन्त्रा या चित् तस्या स्फुरणा प्रकाशशक्ति निधेहि स्थापय। हे परे श्रेष्ठे क्लिन्नमार्द्ररूप तदस्मिन्नस्ति इति क्लिन्नरूपिणि अस्मिन् वस्तुनि अमृतत्व निधेहि सस्थापय सपादय। अतुल व्याख्यात तत्र विद्यमान यत् अमृत तस्य स्वरूपमिव स्वरूप यस्या द्रव्याभिमानिदेवताया। इद परेत्यस्य विशेषणम्। शुद्धज्ञानकरे स्वरूपज्ञानाविर्भावकर्त्रि, इदमपि पराविशेषणम्। यत्तु सौभाग्यानन्दसन्दोहे परे इति सप्तम्यन्त कृत्वा वस्तुविशेषणमित्युक्तम्, तन्न, दूरान्वयापत्ते। तत् परब्रह्म तस्य यद्रूप तद्भवति परब्रह्मस्वरूपे इति यावत्। तद्रूपिणि विशेषार्घ्यरूपिणि मयि देहाभिमानिनि। पर यत् अमृत आनन्द तदाकारा भूत्वा ऐकरस्य चित्तस्यैकाकारता कृत्वा सपाद्य चित्स्फुरण स्वस्वरूपप्रकाश कुर्विति मन्त्रत्रयार्थ। अनुष्टुभ अनुष्टुप्छन्दस्का इत्यर्थ, "द्वात्रिंशदक्षराऽनुष्टुप्" इति श्रुते। विद्या मन्त्रा। इद विद्यात्रय मिलित्वा एकापूर्वजनक, पौर्णमासयागत्रिकवत्, अग्रिममन्त्रेषु अथो इति प्रक्रमान्तरसत्त्वात्, तन्त्रान्तरेऽपि एतत्त्रयमिति समष्टिविनियोगदर्शनाच्च। तेनैकमन्त्रलोपे पुनस्त्रितयपाठ, न तावन्मात्रम् ॥ २८ ॥

चतुर्थं अमृतेशीमन्त्रमाह—

अथो वाचं व्लूं झ्रौमिति जूं सः इति चोक्त्वा
अमृते अमृतोद्भवे अमृतेश्वरि अमृतवर्षिणि अमृतं
स्त्रावय स्त्रावय स्वाहेति चतुर्थो मन्त्रः ॥ २९ ॥

वाच ऐं। इतिद्वय चोक्त्वेति च त्यक्त्वा शेष मन्त्रस्वरूपम्। हे अमृते अस्मिन् द्रव्य अमृत स्त्रावय इति तदर्थ। शेषाण्यमृते इत्यस्य विशेषणानि। तदर्थ स्पष्ट ॥ २९ ॥

तत पञ्चम मन्त्रमुद्धरति—

वाग्भवो वदवद ततो वाग्वादिनि वाञ्छदनक्लिन्ने
क्लेदिनि क्लेदय महाक्षोभं कुरुयुगळं मादनं

शक्तिर्मोक्षं कुरुकुरु शब्दो हसचतुर्दशपञ्चदशपिण्डः सहचतुर्दशषोडशपिण्डश्चेति पञ्चमीयं विद्यैताभिः अभिमन्त्र्य ज्योतिर्मयं तदर्घ्यं विधाय ॥ ३० ॥

वाग्भव ऐं। वाक् ऐं। मदन क्लीं। कुरुयुगळ द्विवार कुर्विंत्युच्चार्य। मादनं क्लीं। शक्ति सौ। चतुर्दश अचा चतुर्दश औ। पञ्चदश अनुस्वार। पिण्ड. समुदाय। षोडशो विसर्ग। तथा च मन्त्रस्वरूपं—ऐं वदवद वाग्वादिनि ऐं क्लीं क्लिन्ने क्लेदिनि क्लेदय महाक्षोभ कुरुकुरु क्लीं सौ मोक्षं कुरुकुरु ह्सौं स्हौः। इतीयं पञ्चमीविद्या। एताभि पञ्चभि अभिमन्त्र्य। ज्योतिर्मयं निर्दोषं तदर्घ्यं विधाय। एतेन तन्त्रान्तरोक्तशापविमोचनादिकं अनेनैव जातमिति सूचितम्॥

ननु ज्योतिर्मयमित्यनेन अयमभिप्राय कथं निष्पादित इति चेत्—उच्यते। ज्योतिरिति प्रकाशपरपर्याय। प्राचुर्यार्थे मयट्। यस्मिन् प्रकाशे मलमिश्रत्वं तत्र प्रकाशप्राचुर्यं न संभवति यथोपरक्तदिवाकरादौ। मलनिर्गमे सति तत्रैव प्रकाशप्राचुर्यमनुभूयते। एवमेवादर्शे मुखप्रकाशके। तद्वदत्रापि द्रव्ये नानाशापादिमलोपहते ज्योतिर्मयत्वं न संभवति। प्रोक्तैर्कोनशतमन्त्रैरभिमन्त्रणे सति निरस्तनिखिलमलं सत् ज्योतिर्मयं भवति। तत एव ज्योतिर्मयं कृत्वेत्युक्तम्। एतेन तन्त्रान्तरोक्तशापविमोचनस्यापि समुच्चय इति केषाचिदुक्ति अश्रद्धेयैव॥

द्विपात्रविधे मुख्यत्वसमर्थनम्

एवं ये महेश्वरानन्दनाथप्रभृतय तन्त्रान्तरे नित्यपूजाया "पूर्ववत्तु त्रिपात्रक" इति वचनात् सूत्रे न कर्तव्यमिति निषेधाभावात् सूत्रानुसारिभिरपि त्रिपात्रं कर्तव्यमित्यूचु:, तान् प्रति अय प्रश्न—सूत्रे न कर्तव्यमिति निषेधाभावेन त्रिपात्रत्व साध्यते, उत तन्त्रान्तरे उक्तत्वात्, उत स्वसूत्रे निषेधाभावे सति तन्त्रान्तरे विद्यमानत्वेन वा, उत तन्त्रान्तरे द्विपात्रनिषेधश्रवणाद्वा। नाद्य, "व्रीहिभिर्यजेत" इत्यत्र न गोधूमैरिति निषेधाभावात् गोधूमयोगेनाप्यपूर्वं स्यात्। न द्वितीय, तथा सति परशुरामसूत्रोक्तमङ्गीतमातृकावाराह्याद्युपास्ने श्रीविद्याऽङ्गत्वेन सौभाग्यानन्दसन्दोहे परेषामपि ईदृशाङ्गत्यागस्य निर्युक्तिकत्वापत्ति। एतेन तृतीयपक्षोऽपि निरस्त।

नापि चतुर्थ । तथ. हि योऽय "तस्मात् पात्रद्वय देवि नैव कुर्यात् कदाचन" इति निषेध , या च निन्दा—

आलम्बनेनान्यथा वाऽपि कृत्वा पात्रद्वय शिवे ।
पूजाफलेन हीनस्तु विक्रिया लभते नर ॥

इति, त्रिपात्रकमिति विधिशेषार्थवाद । अन्यथा त्रिपात्रविधिनैव द्विपात्रव्यावृत्तौ निषेधस्य निवृत्तिरूपफलाभावेन वैयर्थ्यापत्ते । यदि च विधिना प्रवृत्तिमात्र निषेधेन च तदितरनिवृत्तिरित्युच्यते तर्हि 'एकादश प्रयाजान् यजति" इत्यत्र न द्वादश न दश इति वाक्याभावात् दशभिर्द्वादशभिश्च प्रयाजैरपूर्व स्यात् । तस्माद्वि धिनैव द्विपात्रनिवृत्तौ निषेधो व्यर्थ सन् तच्छेषोऽर्थवाद एव । अर्थवादस्य स्तुतिमात्रे तात्पर्यम् । न तस्मिन्निषेधरूपत्वमस्ति । कथ निषेधेन हेतुना तन्त्रान्तर त्रिपात्रत्वसाधनम् ॥

किं च— एतत्तन्त्रे कति पात्राणि ' इत्याकाङ्क्षाया स्वसूत्रे विशेषाश्रवणात् तन्त्रान्तरस्य 'पूर्ववत्तु त्रिपात्रक' इति वचनमेव आकाङ्क्षापूरक सन् त्रिपात्र साधयतीति परमतम् । तथा सति द्विपात्रप्रसङ्गाभावेन निषेधस्य दूरनिरस्तत्वात् ॥

न च अर्थवाद इति यदुक्तत्व मते द्विपात्रप्राप्त्यभावेन न द्विपात्र कुर्यादिति वाक्यस्य प्रामाण्य कथ चिन्त्यते इति वाच्यम्। अर्थवादघटकनिषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वमिति न नियम , तस्य स्वार्थे तात्पर्याभावात । अतोऽप्राप्तार्थनिषेधोऽपि निर्वहति, यथा— "नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्य " इति, "यदन्तरिक्षे चिन्वीत अन्तरिक्ष शुचाऽर्पयत्" इति । तादृशार्थस्य न स्वार्थे तात्पर्यम्, किं तु प्राशस्त्यमात्रे । तथाबाधितम् ॥

न वा तन्त्रयो परस्पर प्रकृतिविकृतिभाव सप्रमाण , यतो वा प्राप्त निषिध्येत । न च प्राप्तनिषेध स्वप्नेऽपि श्रुत ॥

किं च—पर्यालोचिते अर्थवादेऽपि आरोपितनिषेधत्वमस्तु । तथाऽपि न तेषा समीहितसिद्धि । तथा हि कल्पसूत्रेण पात्रद्वयप्राप्ति , परमानन्दतन्त्रेण तन्निषेध , तथा सति तन्त्रयो समबलत्वेन ग्रहणाग्रहणवद्विकल्प एव स्यात्। निषेधशास्त्रस्यैव स्वरूप्या प्राबल्यार्थाकारे ग्रहणपक्षस्यत्यन्त बाध्येन । विकल्प एव न स्यात् । द्विपात्रप्रयोगोऽ-

शास्त्रीय इति वदता महेश्वरानन्दनाथादीना विकल्पो न दृष्ट । स च दुष्परिहार ॥

न च—परशुरामसूत्रे न कण्ठरवेण द्विपात्र कर्तव्यमित्युक्तम् किं तु पात्रद्वयप्रयोगग्रन्थपाठानुसारेण कल्प्यो विधि । 'तस्मात् पात्रद्वय देवि नैव कुर्यात्' इति प्रत्यक्षो निषेध । तथा च प्रत्यक्षेणानुमानिक बाध्यते । ग्रहणाग्रहणस्थले उभय प्रत्यक्षमिति विकल्पो युक्त । प्रकृते न तथा, वैषम्यात्,—इति वाच्यम्। अग्नीषोमीयपशौ अध्रिगुप्रैषे "षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय" इति मन्त्रोऽस्ति । तत्र, वङ्क्रय पार्श्वास्थीनि अस्य पशो षड्विंशतिरिति तदर्थ । अय मन्त्र अश्वमेधे अग्नीषोमीयविकृतित्वात् अतिदेशेन प्राप्त । तथा सति अश्वमेध चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो' इति मन्त्रान्तरमस्ति । तेन मन्त्रलिङ्गेन अश्वस्य पार्श्वास्थीनि चतुस्त्रिंशत् इति सिद्धम् । तत्सिद्धौ 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय' इति मन्त्रे षड्विंशल्लिङ्गविरोधे तत्स्थाने 'चतुस्त्रिंशदस्य वङ्क्रय' इत्यूह प्राप्त । एव सति अश्वमेधप्रकरणे पुनरेव श्रूयते—"न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्" इति । अत्र चतुस्त्रिंशदित्यूहशास्त्रस्यानुमानिकत्वात् त बाधित्वा न चतुस्त्रिंशत् इति निषेधो नित्य प्रवर्तते इति पूर्वपक्षमुक्त्वा तदुत्तर यत्रानुमानिको विधि निषेधश्च प्रत्यक्ष तत्र द्वयोरपि समबलत्वमङ्गीकार्यम् । तथा हि—प्रबलदुर्बलभावो हि न वस्तुनि स्वाभाविक तत्र चिदस्ति, किं त्वाकाङ्क्षाया शीघ्रोपस्थितिविलम्बोपस्थितिप्रयुक्त । यथा विकृतो कर्मविशेष प्रकृतितो वेद्यान्तरण प्राप्तम् । तत्र केन वेद्यान्तरण कार्य इत्याकाङ्क्षाया साधनबोधक पद यदि न स्यात् तदा प्राकृतवेद्यास्तरणसाधन स्मृत्वा कुशान् बुद्धौ आरोप्य पश्चात् प्रकृतिवत् कुशैरास्तरण कर्तव्यमिति आनुमानिकशब्दकल्पनया आकाङ्क्षा पूर्णाया । ततोऽपि झटिति 'शरमय बर्हिर्भवति' इति प्रत्यक्षवाक्यतो पश्चिमशरै आकाङ्क्षाशान्तो बोधकशास्त्रस्य तदन आकाङ्क्षाविरहात् दुर्बलत्वम् । प्रकृते "न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्" इति निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वात् "चतुस्त्रिंशद्वाजिन" इति लिङ्गेन पूर्वं विधिकल्पनानन्तर विधिमनुसृत्य प्रवृत्त पुरुष निवर्तयितु निषेध पश्चात् प्रवृत्त । [1]न कुशशास्त्रात् पूर्वं शरशास्त्रमिव निषेध

[1] अत्र यत्पूर्वोक्त्य प्रवृत्त तमलन्त बाधितुमसमर्थस्सन् पक्ष बध्यते । अत इदृशस्थले—

विधिकल्पनात् पूर्वं प्रवृत्तिक्रम । अत इदमस्यैव आनुमानिकविधिमूलकत्वनिषेधयो तुल्यबलत्वाद्विकल्प एवेति नवमे तुरीयपादे सिद्धान्तित जैमिनितन्त्रे । प्रकृतेऽपि तथा तुल्यबलत्वाद्विकल्पो दुष्परिहार ॥

यदि च सूत्रे पात्रद्वयतिरस्कृतयतामन्तिमस्थापनकथनेन प्रयोगविधौ द्विपात्रविधिर्न कल्प्यते, तन्त्रान्तरानुसारेण पात्रद्वयस्थन तृतीयस्याप्युपलक्षकमिति कल्प्यते, तदा सेवन्यापि तन्त्रेषु त्रिपात्रप्रयोगस्यैव तन्त्राभिमतत्वेन द्विपात्रप्रसक्तेरभावेन द्विपात्रविधे यदाशूद्रसमत्वेन ततिरेकस्यापि तादृशत्वेन तेन हेतुना कथ स्वत्समीहितसिद्धि । सैव उभयत पाशा रज्जु । तस्मात् कल्पसूत्रयोगिनीतन्त्रानुसारिभि द्विपात्रप्रयोगो निश्शङ्कमनुष्ठेय ॥

यत्तु परमानन्दतन्त्रटिप्पण्या सौभाग्यानन्दसन्दोहमञ्जिकाया एकोनविंशोल्लासे पञ्चदशश्लोकव्याख्यानावसरे—ननु परशुरामसूत्रनामकेश्वरादितन्त्रेषु प्रोक्तपात्रद्वय विरुध्यत इति चेच्छृणु । अग्रिमोल्लासे अनुकल्पपूजाया पात्रद्वयस्य सुस्पष्ट वक्ष्यमाणत्वात् अनुकल्पपूजापर परशुरामसूत्रादितन्त्रम् । अत एव तत्र शापमोचनमन्त्रा णाममान इति सुवचम् । अथवा—आत्मयोगाभ्यासिपरम् । अत एव त्रिपुरार्णवे "आत्मयोगपराणा तु [1]नाङ्गलोपेन हीयते" इति । अत एव श्रीभास्कररायै एक पात्रादिकल्पपूजन अभ्यासशीलानामिति मतुनस्य निरूपितम् । अथवा परमा पत्सूतौ वा । तदुक्त तन्त्रे—

प्रत्यग्युग्मपात्र वै कृत्वा शापमवाप्नुयात् ।
क्वचिन्मर्योपदिष्ट परमापत्तिकालिक ॥

—इति महेश्वरानन्दनाथा परशुरामसूत्र, तच्चिन्त्यम् ॥

परशुरामसूत्रतत्त्वसरणिर्युक्त्या न मिलति । तथा प्रतिनिधिस्वीकारपक्ष इति प्रथमपक्ष "तस्याभिव्यञ्जका पञ्चमकारा तैरर्चन गुप्त्या" इति, "तद्रहादिम सशोध्य" इति "आदिमविन्दु दत्वा" इति "पूरयित्वा आदिम" इति "मपञ्चकेन सन्तर्प्य" इति प्रसूर्तीना शतावधिसंख्याना सूत्रस्थाना कुण्डलप्रक्षेप एव स्यात् । किं च—' मपञ्चकालामऽपि नियतमप्रत्यवसृष्टि " इति सूत्रेण नित्यपूजाया

[1] नाङ्गलोपो न बाधित —श्री

मपञ्चकस्य मुख्यत्वं सुस्फुटम् । एवं सति सूत्रमनुकल्पपरमिति लेखः पूर्वोत्तरसूत्रा-परिशोधनमूल प्रामादिक इति हेय एव ॥

किं च—एतत्पक्षस्य साधकतया शापमोचनाभावो हेतुत्वेनोपन्यस्तः । स तु अत्यन्तनिर्मूलकोऽसङ्गतश्च । तथाहि—शापविमोचनं नाम किं पूर्वं कृष्णं स्थितं यत् तस्यानन्तरक्रियया शुक्लत्वसंपादनरूप दृष्टं फलं, किं वा संमार्गादिना सुश्विवाद्दृष्टं यागसाधनशरीरं उत्पद्यत इति । नाद्य, शापमोचकमन्त्रसहस्रावृत्त्याऽपि पूर्वरूप-परावृत्त्यदर्शनात् । न द्वितीय,

क्वचित्तन्त्रेषु विस्तार क्वचित्तन्त्रेषु संग्रह ।
एक तन्त्रं समाश्रित्य सम्यक्कर्म कृतं तथा ॥
सर्वं तेन कृतं [1]रामे तच्च श्रीगुरुमार्गत ॥

इति त्रिपुरारहस्यवचनेन

बहल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतो भवेत् ॥

इति बोधायनस्मृतिप्रमाणेन च आदिमद्रव्ये यावदुक्तसंस्कारैरेव यागजनकस्वरूपलाभे शापविमोचनमन्त्राणा तत्राप्रयोजकत्वात् कथमनेन हेतुना सूत्रं प्रतिनिधिपरं सिध्येत् । किं च—मुख्याभावे प्रतिनिधिस्वीकारे मुख्यधर्मा यावन्त प्रतिनिधौ प्रवर्तन्ते, यथा व्रीह्यभावे नीवारे यावद्व्रीहिधर्मा, यथा वा सोमाभावे पूतीकेषु यावत्सोमधर्मा, तत्र ऊहोऽपि नास्तीति साधित जैमिनितन्त्रे । अनुतिष्ठन्ति च तथैव शिष्टा । एवं सति प्रतिनिधौ शापविमोचनमन्त्राभाव केन वार्यते । इत्थं च वह्न्यनुष्णत्ववदत्यन्तासिद्धहेतुं प्रयुञ्जानास्ते स्वाविद्वत्ता सुस्फुटं प्रकटयामासु ॥

नापि द्वितीय पक्ष साधु । तथा हि—दीक्षाऽऽरभ्य निखिलपरशुरामसूत्र-प्रतिपादितं कर्म योगाभ्यासिपरं, उत पूजामात्रम् । नाद्य, दीक्षात प्राक् योगाभ्यासित्वं न संभवति । "अदीक्षिताना पुरतो नोच्चरेच्छिवपद्धतिम्" इति निषेधेन तान्त्रिकसिद्धान्तश्रवणाभावेन श्रवणमूले योगासंभवेन योगाभ्यासिनामियं

[1] राम—श्री, ब२.

दीक्षेति वक्तुमशक्यत्वात् । द्वितीये—ईदृशाभ्यासी एतत्तन्त्रविहितपूजाकर्ता किमेतत्तन्त्रोक्तदीक्षावान् उत तन्त्रान्तरेण दीक्षितस्य कालेन स्वतन्त्रानुष्ठानेन परिपक्वचित्तस्यैव एतत्सूत्रोक्तपूजायामधिकारो वा । नाद्य, दीक्षाऽव्यवहितोत्तरक्षणे न भवदभिमतध्यानसिद्धि । अयमनुभूयते सर्वै । इत्थ च सूत्रानुसारेण दीक्षा सपाद्य अयोगित्वेनैतत्तन्त्रोक्तपूजानधिकारात् तन्त्रान्तराश्रयण पूजार्थं कर्तव्यम् । तर्हि—

स्वशास्त्रे वर्तमानो य परशास्त्र निषेवते ।
भ्रूणहत्यामवाप्नोति स्वशास्त्रमवमन्यते ॥

इति निषेधोल्लङ्घनम् । किं च—दीक्षोत्तर महाविद्याऽऽराधनप्रत्यूहापोहाय गाणनायकीं पद्धतिमामृशत् इति सूत्रेण ललितोपास्तिविघ्ननाशसाधनत्व गणपत्युपास्तेरुक्तम् । ललितोपास्त्यनन्तर हि तत्साध्यश्चित्तपरिपाक ततो निरुक्तयोग । तदनन्तर द्विपात्रप्रयोगे अधिकारो वाच्य । स न सभवति गणपत्युपास्ते विघ्नसमानकालिकत्वेन तदानीं निरुक्तयोगाभावादपि गणपत्युपास्तौ द्विपात्रकथनात् तत्रावश्य द्विपात्रप्रयोगोऽङ्गीकार्य । इत्थ च तत्र व्यभिचरिताधिकारस्य अन्यत्रापि कल्पन केन प्रतिनद्धम्, सकृद्व्यभिचरिताया स्त्रिय किमपरत्र वस्त्रावगुण्ठनेनेति न्यायात् ।

न च—यश्चायोगी तेन गणपत्युपास्ति त्यक्त्वा केवलललितोपास्तिरेव तन्त्रान्तरमनुसृत्य योगसिद्धिपर्यन्त अनुष्ठेया न गणपत्युपास्ति, अथवा गणपत्युपास्तावपि तन्त्रान्तरमाश्रीयता—इति वाच्यम् । तथा सति "एव गणपतिमिष्ट्वा विधूतसमस्तविघ्नव्यतिकर शक्तिचक्रैकनायिकाया श्रीललिताया क्रममारभेत" इति सूत्रेऽपि अप्रामाण्य वक्तव्य स्यात् । सूत्रे गणपत्युपास्तिपाठवैयर्थ्यम्—न ललितोपास्ते पूर्वमनुष्ठान अयोगित्वेन तस्य तदाऽनधिकारात् । ललितोपास्त्या फलसिद्ध्यनन्तरमपि अप्रयोजकत्वात् अननुष्ठेयम् । एव च वैयर्थ्यं दुर्निवारम् ॥

न च— द्विपात्रनिषेधस्य ललिताप्रकरणस्थत्वात् तत्रैवायोगिनामनधिकार । अन्यत्रास्त्येव द्विपात्रप्रयोगेऽधिकार निषेधाभावात् इति—वाच्यम्, श्रीललिताया महायागानुष्ठानावसरे निर्विघ्नतासिद्धय परशुरामसूत्रानुसारेण निखिलगणपत्युपास्ति विधाय पात्रासादनकाले द्विपात्रप्रयोग परित्यज्य त्रिपात्रप्रयोगमनुसरता महेश्वरानन्दनाथाना एतत्पक्षस्याननुमतत्वात् । नापि तन्त्रान्तरेण दीक्षितस्य स्वतन्त्रानुष्ठानेन

परिपक्वचित्तस्य सूत्रोक्तपूजायामधिकार इति द्वितीयः पक्षः । तथा सति सूत्रे दीक्षा पाठोऽप्यपार्थः । एवमेतत्पक्षसाधकत्वेन त्रिपुरार्णववचनम् 'आसमयोगपराणां तु नाङ्गलोपेन हीयते' इत्यलिखत् । तदतीव मन्दम् । योगाभ्यासिनामङ्गलोपो न दोषायेति तदर्थः । योगिरूपाधिकारिविशेषम् उद्दिश्य सूत्रोक्तद्विपात्रविधिरिति सिद्धान्तस्मदीयः । एवं च योगिप्रयोगे तृतीयपात्रस्य वैश्यकर्तृकदर्शपूर्णमाससम्बन्धि सामिधेन्या पाद्यदस्यस्थानापन्नत्वादङ्गलोप एव नास्ति । एवं सत्यङ्गलोपे दोषो नास्तीति स्वमतसाधकत्वेन हेतुकथनं वन्ध्यापुत्रस्य स्वकार्यसाधकत्वेन ग्रहणवदेव भवति । या चैतद्विषये एकपात्रादिमद्कल्पपूजनमस्यामशीत्यानामिति सेतुबन्धलेखसम्मतिर्दर्शिता, साऽप्यसिद्धा । सेतुबन्धे ईदृशी पङ्क्तिर्न कुत्राप्यस्ति । प्रत्युत द्विपात्रप्रयोग एव व्यवस्थापितः । तथा हि—पूर्वचतुश्शतीसम्बन्धिन

हेमादिपात्रे साधारे स्थापयेदर्घ्य[1]मुत्तमम् ।
रोचनाचन्दनकाश्मीरलघुकस्तूरिकायुतम् ॥
भावयेद्वह्निसूर्येन्दुभूतानि परमेश्वरि ।
जपेच्च दशसारं तदर्घपात्रेण योगिनी ॥

इति श्लोकद्वयस्य व्याख्यानावसरे इदं पूर्वतन्त्रस्थवचनं सामान्यार्घ्यपरम्, उत्तरतन्त्रस्थ "श्रीचक्रस्यात्मनश्चैव मध्ये त्वर्घ्यं प्रतिष्ठयेत्' इति विशेषार्घ्यपरम्, तदन्ते 'तथैवार्घ्यं विशेषेण साधयेत् साधकोत्तम" इति गुरुपात्रात्मपात्रान्यतरपरमिति प्राचीनव्याख्या निरस्य पूर्वतन्त्रस्थवचनमेव विशेषार्घ्यपरमित्यपि मतान्तरं निरस्य पूर्वतन्त्रे सामान्यार्घ्यविधिः उत्तरतन्त्रस्थेन श्रीचक्रस्यात्मनश्चेति वचनेन तस्यैव दशसंस्कारविधिः 'तथैवार्घ्यं विशेषेण" इति पूर्वधर्मातिदेशसहितविशेषार्घ्यविधिरिति व्यवस्थाप्योपसंहारसमये "तस्मादेतत्तन्त्रानुसारिणां द्वयोरेव स्थापनमिष्टम्" इति द्विपात्रव्यवस्थामाह श्रीभास्कररायाध्वरी । (सा च अस्माकमनुगुणा परेषामननुगुणा च) । योगिनामेवायं प्रयोग इति नोक्तम् ॥

यत्तु—सेतुबन्धे स्वग्रन्थे तन्त्रान्तरेषु योगिनीतन्त्रयोरुक्तचतुष्पात्रीत्यन्तयोग प्रयोगस्याभावात् तन्त्रान्तरस्थापनमाविष्कृतास्मत्पक्षम् एतत्तत्त्व, एतत्सारांशश्च

[1] मत्युत—क

तन्त्रराजे—"नित्याहृदयसप्रोक्तस्फुटोपायन भावयत्" इति कथनात्। नित्याहृदय मेतदुत्तरतन्त्रनाम। अत्र बहिर्यागाङ्गानामल्पाना कथनेऽपि अन्तरङ्गोपास्तिदार्ढ्यशीलाना तावतैव परिपूर्तिसम्भवात् इति कल्प्यत इति लिखितत्वात्। मतद्वयखण्डनपूर्वक पूर्वलिखितैतत्तन्त्रानुसारेण द्वयोरेव स्थापनमिष्ट इति वाक्य एतत्पद उत्तरचतुश्शती परम्। उत्तरचतुश्शत्या तु शुद्धान्त करणस्यैवाधिकारात् तेषा प्रयोग एव पात्रद्वयमिति सिद्धान्त समाहित। एतदभिप्रायेणैवास्माक मेतुबन्धसमतिरप्यासीति—तदपि न। तथा सति उत्तरतन्त्रे सामान्यार्घ्योदकोक्षचिविध्यभावेन कल्पमुत्तरचतुश्शती तन्त्रेणैवानुतिष्ठता विशेषार्घ्यपात्रस्यैवासादन प्रसक्त, न पात्रद्वयस्य। तथा चोपसहारवाक्य एतत्तन्त्रानुसारेण द्वयो स्थापनमिष्टमिति वाक्य विरुध्यत एव। तस्मादेतत्तन्त्रपदेन पूर्वोत्तरचतुश्शतीमङ्गीकृत्य समग्रतन्त्रानुयायिनामियमभिप्राय। अत एव सामान्यार्घ्यस्य पूर्वचतुश्शत्यामुक्तस्य विनियोगोऽष्टमपटल वक्ष्यतीति सेतुबन्धलक्ष्य सङ्गच्छते। एतेन पूर्वोत्तरतन्त्रोक्तमक्रमवेति स्पष्टम्। ईदृशी पूजा अपरिपक्वचित्तस्यापि प्राप्ता, तदनुसारेण पात्रद्वय दुर्निवारम्॥

यश्च बहिर्यागाङ्गानामल्पाना कथनेऽप्यन्तरङ्गोपास्तिशीलाना तावतैव परिपूर्तिरिति सेतुबन्धलेख स नैतत्तन्त्रानुसारिपर। किं तु तन्त्रराजानुसारेण पूर्वमुपास्ति कुर्वत कात्स्न्येन चित्तशुद्धिपूर्वकभावनाया सपन्नाया "इत्थ कुर्वन् हि सतत मुच्यते नात्र सशय" इति वचने साङ्गबहियागस्य सततमित्यनेन तदुक्तमपि यावज्जीव साङ्गोपाङ्गतप्राप्तौ तद्बाधकमिद "नित्याहृदयसप्रोक्तस्फुटोपायन भावयन्" इति। नित्याहृदयमुत्तरचतुश्शती, तत्र प्रोक्तो य स्फुट उपाय बहिर्यागानुष्ठान पूर्विका भावना, ता कुर्यादिति तदर्थ—तन्त्रराजे बहिर्यागाङ्गाना बहुत्वात् योगाभ्यास चिकीर्षता तदनुष्ठानपूर्वकयोगाभ्यास कालाभावेन कानि हेयानि कानि समाह्याणि इति जिज्ञासाया योगसम्पत्तिवो यावज्जीवप्राप्ततन्त्रराजोक्तयावदङ्ग कलापानुष्ठान न कर्तव्यम्, किं तु उत्तरचतुश्शत्युक्ताल्पाङ्गस्वरूपेणैव बहियाग सपाद्य भावना कुर्यात्, तावतैव तस्य परिपूर्तिरिति कल्प्यत इति तन्त्रराजानुयायिन उत्तरचतुश्शतीधर्मप्राप्त्यभिप्रायक। नैतावता निखिल तस्य योगाभ्यासिपरमिति ब्रह्मापि साधयितु शक्नोति। तथा सति तन्त्रराजवचने नित्याहृदयत्वेनेन उत्तर चतुश्शत्या एव योगाभ्यासिपरत्वकथनात् पूर्वचतुश्शतीपाठस्यवैयर्थ्यात्। अतस्तन्त्रराज

वचनेन परिपक्वचित्तानां योगाभ्यासदक्षाणां उत्तरचतुश्शत्युक्तमेकं पात्रं विशेषार्घ्यरूपं समष्टिमन्त्रेण पूजनम् । अपरिपक्वचित्तानां योगिनां तन्त्रानुसारिणां पूर्वोत्तरचतुश्शतीमेकीकृत्य द्विपात्रप्रयोग इति ग्रन्थाभिप्रायतत्त्वम् । एवमेव सूत्रानुयायिनामित्यलं पल्लवितेन ॥

नापि परमापत्पक्षो वेति तृतीयः पक्षः । तथा हि तृतीयपक्षसाधकं यद्वचनं—

प्रत्यक्षे युग्मपात्रं वै कृत्वा शापमवाप्नुयात् ।
यच्चिन्मयेनोपदिष्टं परमापत्तिकालिकं ॥

इति लिखितं तत्र किं "योऽपगुरेत्तं शतेन यातयात्" इतिवच्छापरूपानिष्टसाधनत्वं द्विपात्रे ज्ञापयति उत्तरार्धस्तच्छेषोऽर्थवादः उत पूर्वार्धेनानिष्टसाधनत्वं उत्तरार्धेन आपदि अभ्यनुज्ञा चेति द्वयमुच्यते, अथवा केवलमभ्यनुज्ञापर एव वा सर्वोऽपि श्लोकः । नाद्यः, उत्तरार्धस्य अर्थवादरूपस्य केवलस्तुतौ तात्पर्येणापत्तिकाले अभ्यनुज्ञापकत्वासम्भवात् स्वोक्तपक्षासिद्धेः । किं च द्विपात्रे अनिष्टसाधनत्वं प्रतिपादयन् द्विपात्रे प्रवृत्तं पुरुषं निवर्तयति इति वाच्यम् । तत्र द्विपात्रप्रयोगे प्रवृत्तिसाधनं रागो वा तन्त्रान्तरं वा । नाद्यः, त्रिपात्रं कर्तव्यमिति विधिसत्त्वे अकल्पोपासकानां श्रद्धानत्वेन द्विपात्रे रागो न स्वप्नेऽपि सम्भवति । न द्वितीयः, विकल्पो दुष्परिहार इति प्रागेव उक्तत्वात् । एतेन द्वितीयपक्षः प्रत्युक्तः । तस्मात् अगत्या यस्मिंस्तन्त्रे इदं वचनं पठितं तत्र त्रिपात्रविधिः स्यादेव । तच्छेषः पूर्वार्धोऽर्थवादः । उत्तरार्धेन त्रिपात्रविधितन्त्रानुयायिना परमापदि स्वान्यतन्त्रोक्तद्विपात्रप्रयोगग्रहणमभ्यनुज्ञातम् ।

अस्योदाहरण भवस्वामिना दर्शितम् । यथा तृतीयसवने "साम्य तन्त्र तूर्णी" इति शालिकिशाखायाम्. 'दर्शपूर्णमासवत् सर्व" इति शाखान्तरे । स्वस्वशाखिभि यथोक्तमनुष्ठेयम् । आपत्ता तु सर्वत्रापि तूर्णीमिति । इत्थ च त्या[द्वया]दिपात्राणामा पत्काले अप्यनुज्ञापक शास्त्र कथ आ[अना]पन्नपरमिति व्यवस्थापयत् । तस्मात् किंचिदेतत् । परशुरामसूत्रप्रयोगिनीतन्त्रानुसारिभि नि शङ्क द्विपात्रासादनमेव कर्तव्यम् ॥

ननु तन्त्रान्तरस्थद्विपात्रस्पृक्वचनाना विभिन्नपार्थपरत्व व्यवस्थाप्य सूत्रानु सारिभि द्विपात्रप्रयोग एव कार्य तन्त्रान्तरस्पर्शो न कार्य इति प्रतिज्ञाया "तन्त्रानुक्त सूचित च तथाऽन्यदपि दूषितम्" अन्यतन्त्रात् ग्राह्य इति वि युदाहरण निर्मिति चत्—शृणु । अस्यैव वचनस्यात्र्यवहितपूर्व,

क्वचित्तन्त्रेषु निस्तार क्वचित्तन्त्रेषु सग्रह ।
एक तन्त्र समाश्रित्य सम्यक्कर्मद्वने तथा ।
सर्व तेन कृत राम तच्च श्रीगुरुमार्गत ॥

इत्यनेन पूजाऽङ्गाना पूजाऽनङ्गभूताना यावत्कर्मणा स्वतन्त्रानुक्ताना निवृत्ता कथिताया "तन्त्रानुक्त सूचित च" इत्यनेन केषाचित्पूजाऽङ्गाना ग्रहणम्, "तथाऽन्यदपि दूषित" इत्यनेन पूजाऽनङ्गभूताना केषाचिदङ्गाण अतिनिन्दा, श्रूयते । यथा सहस्रनामपाठ । तस्यानुष्ठाने—

अकीर्तयन्निद स्तोत्र कथ भक्तो भविष्यति ।
अपठन्नामसाहस्र प्रीणयेद्या महेश्वरीम् ॥
स चक्षुषा विना रूप पश्यदेव विमूढधा ।
रहस्यनामसाहस्र मुक्त्वा य सिद्धिकामुक ॥
स भोजन विना नून क्षुन्निवृत्तिमभीप्सति ॥

इत्यादिवचनै अपाठेऽपि निन्दा श्रूयते । तत्तन्त्रान्तरस्थमवश्य ग्राह्यम् । अतएव त्रिपुरारहस्यवचनाभिप्राय । "स्वतन्त्रेणाविरुद्ध तु यावदन्यत् समाचरेत्" इति पूर्वलिखिततन्त्रान्तरवचनस्याप्ययमेव तात्पर्यम्, न तु स्वप्रयोगाङ्गेषु तन्त्रान्तराश्रयणम् । प्रयोगाङ्गेषु सूचित आकाङ्क्षित च मुक्त्वा तन्त्रान्तरस्यस्य ईषदपि प्रवेशो नास्तीति परमसिद्धान्त । अत एव श्रीभागवतेऽपि—

यस्त्विच्छया कृतः पुम्भिराभासो ह्याश्रमात् पृथक् ।
स्वभावविहितो धर्मः कस्य नेष्टः प्रशान्तये ॥

इति इममेवार्थमाह । अस्य श्लोकस्य "स्वधर्मानुष्ठानानन्तरं धर्मभूयस्त्वार्थमपि परधर्मो नानुष्ठेयः अनुपयोगादित्याह—स्वभावेति" इति श्रीधरस्वाम्यवतरणम् । एतेन श्लोको व्याख्यातः ॥ ३० ॥

तत्पात्रस्थबिन्दुभिः करणीयकृत्यमाह—

तद्बिन्दुभिस्त्रिशः शिरसि गुरुपादुकामिष्ट्वा आर्द्रं ज्वलति ज्योतिरहमस्मि ज्योतिर्ज्वलति ब्रह्माहमस्मि योऽहमस्मि ब्रह्माहमस्मि अहमस्मि ब्रह्माहमस्मि अहमेवाहं मां जुहोमि स्वाहेति तद्बिन्दुमात्मनः कुण्डलिन्यां जुहुयात् ॥ ३१ ॥

कुलद्रव्यस्वीकारविनिमर्शनम्

ननु सकलश्रुतिस्मृतिपुराणेषु सुरापानस्य पञ्चमहापातकेषु गणितत्वात् कथं तन्त्रोक्तद्रव्यमपि सुराख्यं भवितुमर्हति । एवं बहुषु तन्त्रेषु द्रव्यसेवनं विहितं तेष्वेव तन्त्रेषु निषेधो बहुशमुपलभ्यते । यथा कुलार्णवे—

सुरादर्शनमात्रेण कुर्यात् सूर्यावलोकनम् ।
तत्समाघ्राणमात्रेण प्राणायामत्रयं चरेत् ॥
आजानुस्था भवेत् स्नानमानाभ्युपवसेच्छिवे ।
ऊर्ध्वं नाभस्त्रिरात्रं स्यात्तस्य स्पर्शने शिवे ॥
सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिक्षिपेत् ।
मुखे तया विनिर्दग्धः ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
मद्यपानकदोषस्य प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥ इति ॥

त्रिपुरार्णवेऽपि—

कामान्मोहाद्यदि सुरां पिबेत् सकृदपि द्विजः ।
विद्वानपि च सत्याढ्यः तत्क्षणान्निराकृतम् ॥ इति ॥

देवीयामलेऽपि—

आघ्राणं दर्शनं चैव सुरायास्त्यजदद्भुत ॥ इति ॥

दर्शनमेव त्यजेत् किमु पानत्यागे इति तदर्थः । एवं अन्यतन्त्रवचनान्यपि बहूनि सन्ति । ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिख्यन्ते । तस्मात् कुलद्रव्यस्वीकारशास्त्रमश्रद्धेयमिति चेत्—न, रागप्राप्तसुरापाननिवर्तकान्येव अमूनि वचनानि । तत्त्वार्थप्रवृत्तिरिष्टैव, अन्यथा "न ब्राह्मणं हन्यात्" इति निषेधेन "ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते" इति श्रुतेरप्रामाण्यापत्तेः । अयमेवार्थः स्पष्टमुक्तः श्रीभागवते—

यद्घ्राणभक्षो विहितः सुराया स्तथा पशोरालभनं न हिंसा ।
एवं व्यवायः प्रजया न रत्या इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम् ॥
ये त्वनेवंविदः पुंसः स्तब्धाः सदभिमानिनः ।
पशून् द्रुह्यन्ति विस्रब्धाः प्रेत्य खादन्ति ते च तान् ॥

इति ग्रन्थेन । तस्मात् निषेधशास्त्रविशेषस्य चर्माकारादिके त्वर्थत्वकल्पनात् निषेधस्य च केवलपुरुषार्थत्वेन एकार्थत्वाभावात् । अत एवैतदभिप्रायसूचकमेव कामादिति त्रिपुरार्णवे, कुलार्णवे च कामकृते इति, पद पठितम् । एवं तन्त्रान्तरे—

दोषोऽप्यत्र क्रतोरङ्गे यज्ञे दोषो न विद्यते ।
अश्वमेधादियज्ञेषु वाजिहत्या यथा भवेत् ॥

इति सदृष्टान्तमुक्तार्थमेव द्रढयति ॥

अत्र ताराभक्तिसुधार्णवे "एवं च वीरस्यापि ब्राह्मणस्य शरीरमेव अन्यस्य तदपि न" इति भावशोधनप्रकरणे उक्त्वा एवमेतदग्रे स्थलान्तरे उक्ताया एव प्रतिज्ञाया दृढीकरणार्थं बहुविचारः कृतो नृसिंहाचार्यैः । तथा हि —

दीक्षाप्रोक्षणध्यानमन्त्रमुद्राविभूषितम् ।
द्रव्यं तर्पणयोग्यं स्याद्देवतार्पितिरस्करम् ॥

तर्पणमत्र पानमेव । इदं तु ब्राह्मणेतरविषयम् ब्राह्मणस्य तदुपादाननिषेधात् ॥

ननु—

"वर्णानुक्रमभेदेन द्रव्यभेदा भवन्ति वै" इति ज्ञानार्णवे, "क्रमेण सात्विकैनैव ब्राह्मण पूजयच्छिवाम्" इति तत्रैवोक्तम् । तथा आसवभेदमुक्त्वा

एव दद्यात् क्षत्रियोऽपि पैष्टीं तु न कदाचन ।
नारिकेलोदकं कास्य ताम्रे गव्य तथा मधु ॥
राजन्यवैश्ययो[1]र्दान न द्विजस्य कदाचन ।
एव प्रदानमात्रेण [2]हीनायुर्ब्राह्मणो भवेत् ॥

इति महाकालसहितायाम्,

क्षीरेण ब्राह्मणैस्त्वर्ध्यं घृतेन नृपवशजै ।
माक्षिकैर्वैश्यवर्णैस्तु आसवे शूद्रजातिभि ॥

इति भैरवीतन्त्रे,

यत्रासवस्य विनिर्दिष्ट मदिरादानपूजनम् ।
ब्राह्मणस्ताम्रपात्रे तु मधु मद्य प्रकल्पयत् ॥

इति कुलचूडामणौ,

ब्राह्मणो मदिरा [3]दत्वा ब्राह्मण्यादेव हीयते ।
स्वगात्ररुधिर दत्वा स्वात्महत्यामवाप्नुयात् ॥

इति हसमाहेश्वरतन्त्रे, कलिधर्मप्रकरण गृह्यपरिशिष्टे हरिनाथोपाध्यायै सौत्रामण्या सुराग्रहणनिषधस्योक्तत्वात्, "ब्राह्मणैस्तु सदाऽपेया" इत्यकारप्रश्लेषात् ब्राह्मणस्य सदा निषेध । क्षत्रियस्य सङ्ग्रामकाले, विकल्पस्य सङ्ग्रामासभवात् । वैश्यस्य धनप्रयोगकाले, अन्यथा विकल्पधिया विंशतिदाने कर्तव्ये शतादिदानापत्ते । शूद्रैर्नैव कदाचन अपेया तेन सर्वदैव पेयत्यर्थ । एव च "पूजनीया कलौ देवि केवलैरासवै " इत्यत्र अनुपज्यमानसर्ववर्णशब्दश्च ब्राह्मणतरविषय इत्यवधातव्यम् ॥

अथ—

क्षीर वृक्षसमुद्भूतमाज्य वल्कलसभवम् ।
मधु पुष्परसोद्भूत आसव तण्डुलोद्भवम् ॥

[1] देय ब्राह्मणस्य—श्री [2] हीनो भवति ब्राह्मण —श्री [3] पीत्वा—श्री

इति भैरवतन्त्रे क्षीरादिपदानां आसवविशेषपरिभाषणात् ब्राह्मणस्यापि तत्राधिकारः प्रतीयते इति चेत्—अत्र प्रतिभाति । क्षीरादीनां कथं भैरवरूपमित्यत्रेदं वचनम् । तेन क्षीरं वृक्षसमुद्भूतं वार्क्षं सैन्धवमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अन्यथा क्षीरवृक्षपदादेर्वैयर्थ्येन प्रयोगापत्तेः, "अनुवादमनुक्त्वा तु न विधेयमुदीरयेत्" इति न्यायात् । तण्डुलोद्भवस्योदनः । तेन शूद्रस्याप्योदनस्थाने आसवमेव तेन । पृथगोदनं, ब्राह्मणादिभिः आसवं च, न देयमित्यर्थः । लिखितवचनात् आमं, "शूद्रहस्तेन पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते" इत्यादिस्मृतेश्च ॥

ननु—शुक्रशापस्य ब्राह्मणविषयत्वेन सुरायां तदुद्धारविधानानुपपत्तिः इति वाच्यम्, शूद्रमात्रस्य सदाऽधिकारे शास्त्रसिद्धे शुक्रशापविमोचनस्यादृष्टार्थत्वात् ॥

किं च—" 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यादौ लिङ्गापेक्षया श्रुतेरिव शापविमोचनरूप्यसंस्कारविधानापेक्षया 'ब्राह्मणो मदिरा दत्त्वा' इत्यादि निषेधविधेः, श्रौतस्य बलवत्त्वं श्रुतिगम्यत्वात्" इत्यन्तेन ग्रन्थेन ब्राह्मणेतरपरमिति प्रतिज्ञां दर्शाञ्चक्रुः नृसिंहपण्डिताः ॥

तदतीव सत्यम् । तथाहि—द्रव्येण शान्तिकेनेति ज्ञानार्णववचनं स्वसाधकत्वेन लिखितम् । तदप्यन्तःशोधनमूलम् । शान्तिद्रव्यं नाम क्षीरादिवत् [न] लोकप्रसिद्धं किञ्चिदस्ति । अत किं तच्छान्तिद्रव्यं इत्याकाङ्क्षायां सहनिस्त्ययोः [illegible] शार्ङ्गधरेण शान्तिद्रव्यमाह । तदुक्तं शिवसूत्रे —

परिसंख्याशफलेन "एवं प्रदानमात्रेण हीनायुर्ब्राह्मणो भवेत्" इति निन्दया अर्थवादरूपया स्तौति । इदं वचनं मवत्साधकं कथं भवेत् ॥

न च—क्षत्रियादिकर्तृकत्वेनैव ब्राह्मणादिकर्तृकत्वनिवृत्तिः, यथा गोधूमनिवृत्तिः व्रीहिनियमनं, तथा च कथं ब्राह्मणकर्तृकप्रयोगे तस्य प्राप्तिः तन्निवृत्त्यर्थां परिसंख्या वा कथं—इति वाच्यम्, दृष्टान्तवैषम्यात् । दर्शपूर्णमासयागे द्रव्यमन्तरा अनुपपन्न इत्याक्षेपेण इतरद्रव्यादिवत् पक्षे व्रीहिप्राप्तौ व्रीहय एवेति नियम्यते । तावता दर्शपूर्णमासे द्रव्यान्तराकाङ्क्षाविरहादार्थिकी इतरनिवृत्तिः । प्रकृते राजन्यवैश्यकर्तृके प्रयोगे प्रतिनिधिनियमनं द्रव्याकाङ्क्षाया विरहेऽपि ब्राह्मणकर्तृके द्रव्याकाङ्क्षासत्त्वात् पक्षे अस्यापि प्राप्तौ परिसङ्ख्याया युक्तत्वात्, तस्मात् अनेन प्रतिज्ञासिद्धिः षण्डेनेव पुत्रोत्पत्तिः ॥

यच्च "क्षीरेण ब्राह्मणैस्तर्प्यां" इति भैरवीतन्त्रवचनं साधकत्वेन लिखितं तदपि बालप्रतारणामात्रं, भैरवीतन्त्र एव एतद्वचनसमीपे "क्षीरं वृक्षसमुद्भूतं" इत्यनेन क्षीरादिपदार्थनिर्णयात् । यत्तु "क्षीरं वृक्षसमुद्भूतं" इत्यस्य क्षीरं वृक्षसमुद्भूतकार्यकारीत्यर्थं कृत्वा वृक्षसमुद्भूतकार्ये तर्पणे क्षीरं प्रसिद्धं विधीयत इति, तदशुद्धम् । वृक्षसमुद्भूतादिपदत्रयस्य किं द्रव्यसामान्यमर्थः, किं द्रव्यविशेषः । आद्ये वृक्षसमुद्भूतत्वरूपपदशक्यार्थप्रवृत्तिनिमित्तरूपस्य द्रव्यत्वावच्छिन्ने बाधाद्विशेषार्थे शक्तस्य सामान्ये लक्षणा । तथा सति श्रूयमाणस्यार्थत्यागः वृक्षसमुद्भूतपदेनैव आज्यादिषु विधानसम्भवे एकारोणां तत्तत्समभिव्याहारानां वैयर्थ्यं च । वृक्षसमुद्भवादिपदं द्रव्यविशेषपरमिति द्वितीयपक्षे द्रव्यविशेषस्य कार्यं क्षीरं विधीयते । तत्किं दृष्टं वा, किं वाऽदृष्टसाधनं शास्त्रीयं कार्यं विधीयते । आद्ये विधानवैयर्थ्यं, लोकत एव ज्ञातुं शक्यत्वात् । द्वितीये यथा "खल्वाली यूपो भवति" इत्यत्र 'यूपे पशुं नियुञ्जीत' इत्यनेन शास्त्रेण कृतं यत्कार्यं तत्खल्वाल्या विधीयते । तथा शास्त्रान्तरप्राप्तं विधीयते उत शास्त्रान्तरेण अप्राप्तं विधीयते । आद्ये क्षीरं वृक्षसमुद्भूतमित्यनेनैव वृक्षसमुद्भूतकार्यस्य क्षीरतर्पणादेर्लाभे क्षीरेण ब्राह्मणैस्तर्प्यतीति शास्त्रं व्यर्थम् । न हि "खल्वाली यूपो भवति" इति प्रोच्य "खल्वाल्या पशुं नियुञ्जीत" इति पृथगुक्तं अप्राप्तकार्यस्य विधानं, तद्वत् कन्याभुजाऽऽदेरपि दम्पतिकार्यत्वेन विधानापत्तेः । मन्मते तु क्षीरेण ब्राह्मणैस्तर्प्यतीति तर्पणसाधनद्रव्यविधि

क्षीरपदस्य प्रसिद्धार्थं बाधित्वा अर्थविशेषतात्पर्यग्राहक "क्षीर वृक्षसमुद्भूत" इति वचनमिति न कस्याऽपि वैय्यर्थ्यम् । अन्योऽपि नानुपपत्तिगन्ध । यद्यपि विधायकत्वाभावेन वैय्यर्थ्यं कल्प्यम् । तथाऽपि "यदाग्नेयमष्टाकपाल निर्वपति सौम्य चरु" इत्यष्टौ हवींषि चातुर्मास्य विधाय पुन 'वैश्वदेवेन यजेत" इति समुदायस्य वैश्वदेव इति सङ्केत कृत । तेन "वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत" इत्यत्र यागेन विश्वेदेवयागस्यैव वसन्ते प्राप्तौ त बाधित्वा नवीनसङ्केतेन अष्टाना यागाना सप्राप्तिं कुर्वन् सार्थक तद्वाक्य इत्युक्त जैमिनितन्त्रे । तथा सार्थक भवितुमर्हति ॥

न च—स्वेनैव क्षीरपदमत्यन्तरूढ प्रयुज्य रूढिशक्ति परित्यज्य व्याख्याऽन्तर कृतम्, एव न कुत्रापि दृष्ट इति—वाच्यम् । काशीखण्डे—

अरुन्धतीं ध्रुव चैव तथा सप्तर्षिमण्डलम् ।
आसन्नमृत्युर्नो पश्यत् ॥

इति प्रथममुक्त्वा "अरुन्धती नासिकाग्र" इत्यादिना स्वेनैव व्याख्यातम् । एव शतश सन्ति, पर तु प्रयोजनाभावात् अधिक न लिखितम् ॥

अस्मिन् वचने चतुर्थचरण ' आसव तण्डुलोद्भव" इत्यत्र तण्डुलोद्भवमिति पिष्टोद्भवस्यापि उपलक्षक वृद्धभामकश्वरतन्त्रे—

क्षीरमाज्य मधु तथा ह्यासव च महेश्वरि ।
वृक्षत्वक्पुष्पपिष्टोत्थ क्रमात् ज्ञय विचक्षणै ॥

इत्यत्र पैष्टेऽपि आसवसङ्केतस्य कृतत्वात् । एतेन परमते दण्डप्रक्षपात्मको हेतु क्षीरवृक्षपदादे वैपरीत्यन प्रयोगापत्ते इति, तत्साधकतया अनुवाद्यमनुक्त्वेति लेख, स सर्वोऽपि पराहत, अर्थविशेषतात्पर्यग्राहकत्वेन वर्णनेन अत्र उद्देश्यविधेयभाव गन्धस्याप्यभावात् । अत एव नामधेयपाद ' उद्भिदा यजेत" इत्यत्र नामधेयस्या विधेयतया न स्वत धर्म प्रामाण्यम् किंतु ऋत्विजा प्रयोगविधिस्मारकतया तद्वारति स्थितमाकर ॥

अस्तु वा परप्रीतय अशास्त्रीय वृक्षसमुद्भूतमुद्दिश्य क्षीरसज्ञा विधीयत इत्यङ्गीकार । तथाऽपि परप्रक्षिप्तदण्ड अस्मिन्मते असह्य । यद्यत् प्रथमनिर्दिष्ट इति व्याप्तिसिद्धमूलो हि दण्डप्रक्षेप, स त्वसिद्ध, "दध्ना जुहोति", "य यजमानास्त

मल्लिन ', "वायव्य श्वेतमालभेत भूतिकाम ', इत्यादौ शतशो व्यभिचारात् । तर्ह्यनुवाद्यमनुक्त्वेति प्रामाणिकोक्ते का गतिरिति चेत्, असति बाधके प्रथमनिर्दिष्टमुद्देश्य प्रायेण भवतीति तस्याभिप्राय । प्रकृते क्षीरमुद्दिश्य वृक्षसमुद्भूतत्वविधाने वैय्यर्थ्यमेव बाधकम् । इद कथ न ज्ञात परेण । एव "आसन तण्डुलोद्भव " इत्यत्र तण्डुलोद्भवशब्दस्य ओदनमर्थ ब्रुवन् तत्साधकतया "आम शूद्रस्य पक्वान्न' इति च लिखन् बालानामप्युपहास्यो बभूव । एतेन लघुस्तवरत्नस्य साधकत्वमपि दूरीकृत, क्षीरादीना साङ्केतिकशब्दाना तत्र गृहीतत्वात् । यत्तु शुक्रशापविमोचननिन्दापेक्षया "ब्राह्मणो मदिरा दत्वा" इति प्रत्यक्षश्रुते प्राबल्यमिति कथन, तदपि तुच्छम् । न हि "ब्राह्मणो मदिरा दत्वा ब्राह्मण्यादेव हीयते इत्यत्र निषधार्थे नञ् श्रुति विधिप्रत्ययरूपाऽस्ति । किं तु मदिरादाननिन्दया कल्प्यो विधि । इत्थ च तस्य प्रत्यक्षश्रुतित्व ब्रुवन् विद्वत्समाजे किमुत्तर वदेदिति न विद्म । इत्थ च शुक्रशाप विमोचनसहितस्य "सौत्रामण्या कुलाचार ब्राह्मण प्रपिबत् सुराम्" इति कुलाचारस्य प्रत्यक्षस्वलिखितवचनस्य गति अकल्पयित्वा मुखेन ब्राह्मणतरपरमिति प्रतिज्ञामात्रेण [1]परेषा मोहमुत्पादयन् तान्त्रिकजनद्विष्टतो मन्तव्य ॥

इत्थ च वचनानामिय व्यवस्था—' द्रव्येण सात्त्विकेन ' इत्यत्र ' क्षीरेण ब्राह्मणैस्तप्या' इत्यस्य लघुस्तवस्थमहाकालसहितावचनस्य व्यवस्था दर्शिता । तथा च यच्च भैरवीतन्त्रवचन 'क्षीरेण ब्राह्मणैस्तर्प्या' इति यच्च बृहद्वामकेश्वरतन्त्रे "क्रमश ब्राह्मणाद्यैस्तु क्षीराज्य माक्षिकासवै ' इति, यच्च लघुस्तववचन, तथा सामान्यरूपत्वात् यामलवचने "सत्य क्रमाच्चतुर्वर्णे क्षीराज्यमधुपिष्टकै ' इत्यत्रोपसहार । इत्थ च क्षीरादीना भैरव्यादितन्त्रे अविशेषेण सदा प्राप्तो कालविशेष कर्तृविशेष क्षीरादि द्रव्यविशेष इति सकोचसपादक यामलवचनम् । यत्तु ज्ञानार्णवस्थ " द्रव्येण सात्त्विकेनैव ब्राह्मण पूजयेच्छिवाम् " इति, "ऐक्षवक्षाद्रजाताया " सात्त्विकद्रव्यस्य क्षीरपदवाच्यतया यामलवचनेन सकोचासभवात् युगचतुष्टय प्राप्नुवद्ब्राह्मणकर्तृकप्रयोगे विकल्प प्राप्नोति । एव "राजसी नृपवैश्ययो " इत्यनेन क्षत्रियवैश्यकर्तृकप्रयोगे

मधूकतुसुमद्राक्षातालवृक्षादिसभवा । माध्वीति कीर्तिता तज्ज्ञे राजसी ॥

[1] सर्वेषा—श्री

[2] मधुपिष्टकै —श्री

इति विवरणेन उक्तद्रव्यप्रकृतिकद्रव्यस्य सदा प्राप्तौ उक्तानामभीषा सधाने क्षीरादिसज्ञाया अप्रवृत्ते मभवत्क्षत्रियस्य वल्कलप्रकृतिकद्रव्यस्य कृतयुगे प्राप्तौ एतद्[?]द्राक्षादिप्रकृति कस्यापि प्राप्तो विकल्प । शूद्रस्य वचनद्वये एकरूपत्वात् कृते न विकल्प । एव त्रेताऽऽदिषु यथायथ स्वयमूह्यम् । कलियुगे ब्राह्मणस्य ज्ञानार्णवत्रिपुरार्णववचनाभ्या ऐक्षवमधुप्रकृतिक प्राप्त "पूजनीया कलौ सर्ववर्णै केवलमासवै" इति । एव सति—

कृते तु शूद्रै सपूज्या मत्स्यक्षैरासवै प्रिय ।
त्रेताया वैश्यशूद्राभ्या नृपाद्यै द्वापरे युगे ।
कलौ युगे महादेवि ब्राह्मणाद्यै प्रपूजिता ॥

इति रहस्यार्णववचन यद्युपतिष्ठते तदा कृतेतरवचनै अन्यतरविशेष सर्ववर्णेषु प्राप्त, रहस्यार्णववचनेन शूद्रातिरिक्ते परिसख्याऽपि प्राप्ता, तथा सति कृते त्रैवर्णिके विकल्प मत्स्यक्षस्य द्रव्यस्य । यद्वा—रहस्यार्णवेऽपि कृतयुगसन्धिशूद्रकर्तृकप्रयोगे मत्स्याक्षासव तण्डुलप्रकृतिक विधीयते । तेन तन्त्रान्तरेण शूद्रस्य आसवप्राप्तौ वैय्यर्थ्यभिया परिसख्यात्वकल्पन अश्रद्धेयम् । तथा सति ब्राह्मणादिकर्तृकप्रयोगे द्रव्यस्य आकाङ्क्षितत्वात् अन्यस्मात् तन्त्रात् क्षीरादिक ग्राह्यम् । न विकल्प । एवमेव त्रेताया रहस्यार्णववचन शूद्रवैश्ययोरासव विदधाति । तथा सति वैश्यस्य अनेन आसव प्राप्तम् । यामळवचनेन घृत प्राप्तम् । अत्र विकल्प । एव द्वापरे वैश्यक्षत्रिययो आसवमधुविकल्प उक्तवचनद्वयेन । कलियुगे तु उभयो एकरूपतया विरोधाभावात् अविचार एव । युक्तश्चायमेव पक्ष न परिसङ्ख्यापक्ष । इत्थ च "यत्रावश्य विनिर्दिष्ट" इति कुलचूडामणिवचन तस्मिन् 'मुख्यालाभ' इति पूरणीयम् । मुख्यालाभ ब्राह्मणेन तत्स्थाने ताम्रपात्रे मधु योजयेत् इति तदर्थ । एव सति "ताम्रे गव्य तथा मधु । राजन्यवैश्ययोरेव न द्विजस्य कदाचन" इति महाकालसहितावचनेन विरुध्यते । तथा तुल्यबलत्वाद्विकल्पो न परिहार्य परमतेऽपि ॥

यदपि [1]हसमाहेश्वरतन्त्रवचन "ब्राह्मणो मदिरा दत्वा ब्राह्मण्यादेव हीयते" इति तत् यदि तत्तन्त्रे क्षत्रियादीना कुलद्रव्यविधिसमीपे स्यात् तर्हि तच्छेषोऽर्थवाद "अपशवो वा अन्य गो अश्वेभ्य" इतिवत् । यदि तत्समीपे न स्यात् तर्हि

[1] हसपारमेश्वर—ब१.

अजितेन्द्रियब्राह्मणपरम्, तस्य द्रव्यदाननिषेधस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। यच्च कुलार्णववचनम् "ब्राह्मणैस्तु सदाऽपेय" इति तत्र अकारप्रश्लेषं कृत्वा योऽयं ब्राह्मणानां निषेधः कृतः स पुनर्थपर इति पराभिप्रायः। क्षत्रियस्य संग्रामकाले, विप्रस्य समासासमभावात् इत्यादिनिषेधहेतुल्लेखात्। स चास्मास्मिष्ट एव। तत्त्वार्थातिरिक्तद्रव्यस्वीकारे ब्राह्मणस्य नास्तीति वयमपि ब्रूमः। यश्च हरिनाथोक्तः सांग्रामण्या कल्पे सुराग्रहनिषेधः सोऽप्यस्याक्रमनुमतः। न तावता कुलाचारेऽपि निषेधः सम्भवति। कलियुगसमभिसौत्रामणिप्रहत्य सुरानिषेधोद्देश्यताऽवच्छेदक, तत्रनामान्तत्वात् कुलाचारस्य वैसुतिकन्याय प्रवेशे अतिप्रसङ्गात्। तस्मात् परोक्तानां ब्राह्मणविषय बाधकानां गन्धस्याप्यभावेन साधकसहस्रस्य दर्शितत्वेन तन्त्रप्रामाण्यमङ्गीकुर्वतः ब्राह्मणादिकर्तृकपूजायां प्रथमाऽदर शालप्रास। स तु ब्रह्मणाऽपि त्यक्तुमशक्य। इत्थं च—

विना द्रव्याधिवासेन न स्मरेन्न जपेत् प्रिय।
ये स्मरन्ति महादेवि तेषां दुःखं पदे पदे॥
नासवेन विना मन्त्रं न मन्त्रेण विनाऽऽसवम्॥

इति कुलार्णवे,

विनाऽलिपिशिताभ्यां च पूजनं निष्फलं भवेत्।

इति समयाचारे,

विना हेतुकमास्वाद क्षोभयुक्तो महेश्वरि।
न पूजा न जप कुर्यान्न ध्यानं नच चिन्तनम्॥

इति भावचूडामणौ,

विनाऽलिपिशिताभ्यां च य कुर्यात् पूजनं मम।
दुःख[1]सन्धाकरो भूत्वा योगिनीनां पशुर्भवेत्॥

इति कालिकापुराणे

य कुर्यादादिमद्रव्यविहीनं तव पूजनम्।
तव क्रोधेन दग्ध सन् भस्मीभवति नान्यथा॥

[1] सपादको—श्री

इति समयाङ्गमातृकायां स्थितम्—ईदृशानि वचनान्यनुगृहीतानि भवन्ति । एवं च ब्राह्मणेतरपरमित्यत्यन्तमशुद्धमिति अकृत्रिमया स्वमत्या विचार्यमाणे प्रतिभाति । इतोऽधिकं निर्मलतरा पण्डिता विचारयन्तु । "इमां विज्ञाय सुधिया मदन्ति" इति त्रिपुरोपनिषत्सप्तममन्त्रभाष्येऽप्येवमेव स्थितम् ॥

यत्तु सौभाग्यानन्दसन्दोहे अस्मद्व्याख्यास्थापितार्थमेव प्रतिज्ञाय वैदिकमन्त्रैरभिमन्त्रणस्य विहितत्वात् शूद्रपूजापरत्वे तत्र तस्यानवकाशाद्विवरेनवकाशापत्तिहेतुना ब्राह्मणाधिकारः साधितः, स तु अतिशिथिलः । "वर्षासु रथकार आदधीत" इत्यत्र रूढिशक्त्या योगं बाधित्वा सङ्करजातेराधानाधिकारसिद्धौ तदनन्तरं तदुपयुक्तवेदाध्ययनमपि कल्प्यत इति पाष्ठन्यायेन शूद्रस्य युक्त्या अधिकारसिद्धौ वेदमन्त्रपाठे यावदुपयुक्ते अधिकारस्यानिवार्यत्वेन अनेन हेतुना स्वेप्सितासिद्धेः ॥

एतावत्पर्यन्तं ब्राह्मणे अधिकारव्यवस्था कृता । व्यवस्थितोऽप्ययमधिकारो न सर्वस्य, किं तु जितेन्द्रियस्य कामादिरहितस्यैव । अत एव परमानन्दतन्त्रे—

अयं तु परमः कौलमार्गः सम्यङ्महेश्वरि ।
असिधाराव्रतसमो मनोनिग्रहहेतुकः ॥
स्थिरचित्तस्य सुलभः सफलस्तूर्णसिद्धिदः ।
अन्यस्य विफलो दुःखहेतुः स्यात् परमेश्वरि ॥ इति ॥

त्रिपुरार्णवेऽपि—

अयं सर्वोत्तमो धर्मः शिवोक्तः सुखसिद्धिदः ।
जितेन्द्रियस्य सुलभो नान्यस्यानन्तजन्मभिः ॥
यदूर्ध्वरेतसां सर्वत्यागिनामनिकेतिनाम् ।
क्षणेन स्मृतमात्रेण मोहमुत्पादयत्यलम् ॥
तदेवात्र हि संसिद्धौ कारणं सर्वमीरितम् ।
इतो मद्यमितो मांसं भक्ष्यमुच्चावचं तथा ॥
तरुण्यश्चारुवेषाढ्या मदघूर्णितलोचनाः ।
तत्र संयतचित्तत्वं सर्वथा ह्यतिदुष्करम् ॥
भक्तिश्रद्धाविहीनस्य कथं स्यादेतदीश्वरि ॥ इति ॥

भावचूडामणौ—

तन्त्राणामतिगूढत्वात्तद्भावोऽप्यतिगोपित ।
ब्राह्मणो वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बुद्धिमान् वशी ॥
गूढतन्त्रार्थभावस्य निर्मन्थ्योद्धरणक्षम ।
कौलमार्गेऽधिकारी स्यादितरो दु खभाक् भवेत् ॥ इति ॥

कुलार्णवे—

अहो भुक्त तु यन्मद्य मोहयत् त्रिदशानपि ।
तन्मैरेय शिव पीत्वा यो न विक्रियते नर ॥
जपन् शिवपरो भूत्वा स मुक्त स च कौलिक ॥ इति ॥

भगवता परशुरामेणापि कौलाचारे मुख्यधर्मत्वेन "कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्या विहितहिंसास्तेयलोकविरुद्धलोकविद्विष्टवर्जन" इति प्रतिपादितम् । तेन यथा आज्यावेक्षणाद्यङ्गानुसारेण चक्षुष्मत एव दर्शपूर्णमासयोरधिकार नान्धाना, तथा कामक्रोधादिवर्जनाद्यङ्गानुसारेण जितेन्द्रियस्यैव अधिकारो नान्यस्येति सूत्रकृदभिप्राय । एवमन्येष्वपि तन्त्रेषु बहूनि वचनान्युपलभ्यन्ते । तानि अनतिप्रयोजनत्वात् ग्रन्थ विस्तरभयाच्च न लिखितानि ॥

सम्प्रति इदानींतना अजितेन्द्रिया चपलजिह्वा शिश्नोदरपरायणा रागान्धतया आरोपितकौलिकताका केवलद्रव्यमात्रलोलुपा लिखितवचनान्यनादृत्य स्वाधिकारमवि चार्यैव स्वाभिप्रायसाधनानि "पीत्वा पीत्वा पुन पीत्वा" इति, "आगलान्त पिबेत् द्रव्य" इत्यादिकुलार्णववचनान्येव पुरस्कृत्य तदभिप्रायमजानन्तो जानन्तो वा धूर्ता सन्त यथेच्छाऽऽचार कुर्वन्ति । इहामुत्र न कुत्रापि शर्म लभन्ते । प्रत्युत महापातकजनितयातना श्रोधर्मगजशामनात् लभन्त एव । नात्र सन्देह । तादृशा पतिता, तन्त्रगोष्ठीषु न स्मर्तव्या । अत एवैतादृशकौलिकानामुपहासोऽपि विस्तरेण कृत प्रबोधचन्द्रोदये । तस्मात् जितेन्द्रियाणा भक्तिश्रद्धावता विदुषा आरम्भे प्रतिपादितभक्तिभूमिकामारूढानामेव अत्राधिकार , अन्येषा पतनार्थम इत्यल विस्तरेण । उक्ताधिकारिभिन्नाना विष्ण्वाद्युपासन स्वस्ववैदिकमार्गेणेति तत्त्वम् ॥

दक्षिणवामाचारविवेक

अजितेन्द्रिये कुलमार्गं प्रविश्य केवलोदकादिना पूजा कार्या । अथ दक्षिणो मार्ग । जितेन्द्रिये प्रोक्तद्रव्येण सपर्याऽनुष्ठेया । अथ वामाचार इति कश्चित् । तत्तुच्छम्, वामाचारपदार्थस्यैव तेनाज्ञातत्वात् । तथा च त्रिकूटारहस्ये—

वामाचार प्रवक्ष्यामि श्रीविद्यासाधन प्रिये ।
य विधाय कलौ शीघ्र मान्त्रिक सिद्धिभाक् भवेत् ॥
माला नृदन्तसभूता पात्र मानुषमुण्डकम् ।
आसन सिंहचर्मादि कङ्कण स्त्रीकचोद्भवम् ॥

इत्याद्युपक्रम्य विस्तरेण वर्णितम् । तन्मध्ये मुख्यद्रव्यनामापि नास्ति । तद्विस्तरस्तु "सव्यापसव्यमार्गस्था" इति ललितानामव्याख्यानावसरे अस्मत्परमेष्ठिगुरुभि विस्तरेण प्रपञ्चित । विशेषजिज्ञासुभि ततोऽवगन्तव्यम् । तथा कालिकापुराणादपि । ग्रन्थविस्तरभयान्नेह तनोमि ॥

अजितेन्द्रियस्य कौलमार्गे अनधिकार

यदपि परमानन्दतन्त्रटिप्पण्या अजितेन्द्रियाणा गन्धोदकेन पूजनमुक्तम्, तदसत्, "मुख्यालाभे चानुकल्पो नान्यथा तु कदाचन" इति परमानन्दतन्त्रे विशेषोल्लासवचनविरोधात्, मुख्यऽनधिकृतस्य प्रतिनिधावधिकारस्य शशविषाण तुल्यत्वात् । तस्मादजितेन्द्रियाणा आपातत उपासनेच्छाया अन्यमार्गेण अन्यदेवतोपासन कृत्वा तेन परिपक्वान्त करण दृढ विदित्वा पश्चात् कौलमाश्रयेत् । तदुक्त कुलसारे—

अन्यासा देवताना तु भूयोभूयो निषेवणात् ।
परिपक्वमना कौल लब्धप्रामाण्यको नर ।
बाह्येन्द्रियाणि सयम्य प्रविशदत्र नेतर ॥ इति ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि—

यस्यान्यदेवतानामकीर्तन जन्मकोटिषु ।
तस्यैव भवति श्रद्धा श्रीदेवीनामकीर्तने ।

चरमे जन्मनि यथा श्रीविद्योपासको भवेत् ।
नामसाहस्रपाठश्च तथा चरमजन्मनि ॥ इति ॥

यामलेऽपि—

श्रुतिस्मृतिप्रोक्तकर्मानुष्ठानाद्बहुजन्मसु ।
शोधितं च मनो ज्ञात्वा श्रीविद्योपासको भवेत् ॥ इति ॥

फेट्कारीतन्त्रेऽपि—

सर्वथा गोपनीयं च विद्या स्यादजितेन्द्रिये ।
तेन वीर्यवती विद्या न विद्या स्यात् प्रकाशत ॥
कुलपुष्पं कुलद्रव्यं कुलपूजा कुलं जपम् ।
नेदृशाना प्रवक्तव्यं यदीच्छेत् [1]प्रियमात्मन ॥ इति ॥

अजितेन्द्रिय प्रवचनमपि निषिध्यते । किंतु वक्तव्य स्वीकारे । तस्मादजितेन्द्रियस्य कौलमार्ग नास्त्यधिकार इत्यलमतिविस्तरेण ॥ ३१ ॥

एतदर्घ्यशोधनमिति शिवम् ॥ ३१ ॥

इति .. कल्पसूत्रे श्रीक्रमो नाम तृतीय खण्डः

एतत् सामान्यार्घ्यशोधनोत्तर 'तज्जलेन' इति मण्डलादिकरणमुक्तम्, तदारभ्य 'कुण्डलिन्या जुहुयात्' इत्यन्त कर्म अर्घ्यशोधन अर्घ्यसंस्कार । यद्यपि पूर्वोक्तसूत्रे कर्मकलापविधानादेव अर्घ्यसंस्कार इति ज्ञातु शक्यते, तथाऽपि शापविमोचनादिकतिपयसंस्कार पात्रान्तराणि च भ्रान्त्या केचन स्वीकुर्युः, तन्माभूत् इत्येतदर्थं परशुराम परमकारुणिको भ्रान्तिनिरासाय इद सूत्र प्रणिनाय । एतत् उक्त यत तावदेव शोधन नान्यदित्यर्थ । शिव मित्यनेन अर्घ्यप्रकरणसमाप्ति सूचिता ॥

विशेषार्घ्यशोधने नित्ये मण्डलपूजाया विधया मध्यपूजन सूत्रे उक्त तत्त्यक्तम् । अनुक्त तुरीयस्वरलेखन ह्रीं महालक्ष्मीश्वरीति मन्त्र सुधादेवीपूजनादि

[1] सिद्धि—श्री

गालिन्याः पुष्पं दत्त्वेत्यन्तं अनुक्तं संगृहीतम्। अत्र प्रमाणाभावात् केवलस्तद्बुद्ध्या रचितमसंग्राह्यम् ॥ ३२ ॥

इति . . . कल्पसूत्रवृत्तौ श्रीक्रमो नाम तृतीयः खण्डः ॥

चतुर्थः खण्डः—ललिताक्रमः

श्रीचक्रे परचित्याबाहनम्

हृदि स्थिताया देवतायाः श्रीचक्रे आवाहनप्रकारं दर्शयितुमुपक्रमते—

अथ हृच्चक्रस्थितामन्तस्सुषुम्नापद्माटवीनिर्भेदनकुशलां निरस्तमोहतिमिरां शिवदीपदीप्तिमाद्यां संविदं वहन्नासापुटेन निर्गमय्य लीलाऽऽकलितवपुषं तां त्रिखण्डमुद्राशिखण्डे कुसुमाञ्जलौ हस्ते समानीय ॥ १ ॥

अथेति क्रमविशेषद्योतकं, "अथ जिह्वाया अथ वक्षसः" इतिवत्। यद्वा—पूर्वप्रकरणविच्छेदद्योतकम्। हृच्चक्रं अनाहतं, तदेव दहरमित्यपि व्यवह्रियते। तत्र स्थितां। शास्त्रे देवतानिवासस्थानं तदेव प्रसिद्धम्। तथा च श्रुतिः—"तत्रापि दहं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्" इति। स्कान्दपुराणेऽपि—"हृत्पुण्डरीकान्तरसन्निविष्टम्" इति। अतो देवताया निवासस्थानं हृच्चक्रम्। तत्र स्थिताया बाह्योपचारपूजनं न संभवति। अतः तत्र स्थानाद्बहिरानयनार्थं सार्वकालिकं स्थानं ज्ञापयितुमिदं विशेषणं ज्ञेयम्। सुषुम्नाऽपि मूलाधारादिब्रह्मरन्ध्रमध्यगसरोरुहान्तानां कमलानां गुम्फनाधारभूतदण्डाकारलिङ्गा नाडीविशेषः। तदुक्तं विष्णुपुराणे—

मूलादिब्रह्मचक्रान्ताधाराऽसौ सर्वनालिका।
या सुषुम्नेति शरीरे गीयते परमर्षिभिः ॥

इति । तस्या यानि पद्मानि विशुद्ध्यादीनि तेषां अटवी दुर्गमं वर्त्म तस्य निर्भेदनं गमनागमनानुकूलवर्त्मसम्पादनं तद्विषये कुशलाम् । अनेन विशेषणेन हृदयात् श्रीचक्रादौ आगमने पूजाऽनन्तर पुनर्गमने प्रयासाभाव सूचित । निरस्तेति—निरस्त दूरीकृत मोहो ऽज्ञान तदेव तिमिर यया ताम् । एतद्विशेषणार्थं दृढीकर्तुं विशेषणान्तरमाह—शिवेति । शिवात्मको यो दीप तस्य दीप्तिं प्रकाशरूपाम् । एतेन प्रकाशरूपत्वकथनेन पूर्वविशेषणेन प्रतिपादित अज्ञानतिमिरनाशन सूपपादमिति ध्वनितम् । किं च—यथा दीपप्रभयोरविनाभावसम्बन्ध एवं शिवशक्त्योरप्यविनाभाव· सूचित । अयमेवार्थ स्पष्टमुक्तो ब्रह्माण्डपुराणे—

> त्रिकोणरूपिणी शक्ति बिन्दुरूप पर शिव ।
> अविनाभावसबन्ध तस्माद्बिन्दुत्रिकोणयो ॥ इति ॥

श्रीदेवीभागवतेऽपि—

> यस्मिन् धर्मिणि यो धर्मोऽविनाभूतश्च तिष्ठति ।
> स धर्मी शिवरूप स्याद्धर्मश्शक्तिस्वरूपधृक् ॥ इति ॥

अनयोर्वस्तुनोरौपाधिको भेदो न वास्तव इति तत्त्वनिरूपणे प्रपञ्चितं प्रागेव । आद्या संविदं अपरिच्छिन्नसंविद वहन् नासापुटेन, येन नासापुटेन अप्रयत्नेन श्वासो निर्गच्छति तेन मार्गेण निर्गमय्य, यथा निर्गमनं भवेत् तदनुकूलव्यापारं कुर्यात् । अत्र तादृशो व्यापार हृदयस्थानात् उक्तमार्गेण निर्गमनभावनमेव । तदनन्तरव्यापार विधत्ते—लीलेति । लीलया स्वेच्छामात्रेण आकलित स्वीकृतं वपु ध्यानश्लोकोक्तं यया । एतेन इतरशरीरवत् गर्भवासेन विना भक्तानुग्रहाय स्वीकृतमनोहरवपुष्ट्वं सूचितम् । उक्तं च गीतायाम्—

> यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
> अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ इति ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि—

> एवं यदा यदा बाधा दानवोत्था भविष्यति ।
> तदा तदाऽवतीर्याहं करिष्याम्यरिसंक्षयम् ॥ इति ॥

तां अङ्गीकृतवपुषं त्रिखण्डमुद्रां त्रिखण्डा त्रीन् जन्ममृत्युजराः, यद्वा सत्त्वरजस्तमो-गुणान्, खण्डयतीति त्रिखण्डा केवलमोक्षप्रदेत्यर्थः । यद्वा—त्रीणि खण्डानि कलाः इच्छाज्ञानक्रियाऽऽत्मिकाः तत्स्वरूपा त्रिखण्डा । तदुक्तं योगिनीतन्त्रे—

मुद्राऽऽख्या सा यदा संविद्स्विका त्रिकलामयी ।
त्रिखण्डारूपमापन्ना सदा सन्निधिकारिणी ।
सर्वस्य चक्रराजस्य व्यापिका परिकीर्तिता ॥ इति ॥

मुद्राशब्दार्थश्च विश्वस्य मोदनात् द्रावणाच्च मुद्रा । तदुक्तं योगिनीतन्त्रे—

चिदात्मभित्तौ विश्वस्य प्रकाशामर्शने यदा ।
करोति स्वेच्छया पूर्णविचिकीर्षासमन्विता ॥
क्रियाशक्तिस्तु विश्वस्य मोदनाद् द्रावणात्तथा ।
मुद्रेति कथिता देवी . . . . ॥ इति ॥

अस्यार्थः—यदा चिच्छक्तिः स्वात्माभिन्नायां भित्तौ स्वेच्छया ईक्षणानन्तरं विकारान् पूर्णानिच्छन्ती प्रकाशामर्शने करोति । अयं भावः — जगत् षड्भावविकारम् अस्ति जायते वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति इति । तेषु द्वितीयो विकारः प्रकाशः, स्फुटीभाव इति तल्लक्षणात् । तृतीयो विकार आमर्शनं, इदन्तया हृदयंगमीभाव इति तल्लक्षणात् । इत्थं च त्रिपुरसुन्दर्या स्वात्मस्थितसृष्टिसमतापर्यालोचनोत्तरं विश्वस्य द्वितीयादिविकारविषयिणी इच्छोत्पद्यते । सेयं विचिकीर्षा । ततो विश्वस्य उत्पत्त्यभिवृद्धी क्रमेण करोति । ते एवैते पूर्वोक्तप्रकाशविमर्शने ईक्षणेच्छाज्ञानविशिष्टचित् क्रियाशक्तिरित्युच्यते । इयं क्रियाशक्तिः त्रिपुरसुन्दर्याः क्रियमाणोत्पत्त्यभिवृद्धी अनुमोदते द्रावयति चेति मुद्रा सा । अनुमोदनं नाम स्वभिन्नकर्तृकक्रियाऽनुकूल्यम् । द्रावणं नाम घनस्य सङ्कुचितस्य प्रतिबिम्बनायतनाऽऽपादनात्मकः प्रसरः । ईक्षणक्रियाशक्तिरेव स्वप्रकृतिमुद्रात्वसामानाधिकरण्येन ईक्षणादिभेदेन त्रिकलामयी त्रिखण्डा भवति इति परमरहस्यार्थः । अत सर्वश्रेष्ठेयं व्यापिका मुद्रेति तस्या आवाहने विनियोगः कृतः । एतादृशी या मुद्रा तस्या अदृष्टस्वरूपं प्रतिपादितम् । दृष्टस्वरूपं तु अङ्गुलीसङ्घटनरूपं नानाविधं तन्त्रभेदेन दृश्यते । अस्मिन् न दृश्यते । अतो गुरुसंप्रदायागतं तत्त्वार्थं वेदितव्यमिति स्पष्टीक्रियते । ईदृशं यत्त्रिखण्डात्मकं

बाह्यस्वरूपं तेन शिखण्डिते ग्रथिते कुसुमयुक्ता अञ्जलि यस्मिन् तस्मिन् हस्ते समानीय गृहीत्वा ॥ १ ॥

मायालक्ष्मीपरा उच्चार्य देवीनाम चामृतचैतन्य-
मूर्तिं कल्पयामि नमः इति कल्पयित्वा ॥ २ ॥

माया ह्रीं, श्रीं इति लक्ष्मीशब्दार्थ, परा सौ । एतद्विषये प्रमाणानि पूर्वमेव दर्शितानि । एव बीजत्रयमुच्चार्य देवीनाम शक्तिचक्रैकनायिकाया ललिताया इति षष्ठ्यन्त, योग्यत्वात् । ततो नमोऽन्तमविकृत पठेत् । एव च आदौ साधारणपरिभाषाप्राप्ता त्रितारी ऐं ह्रीं श्रीं ह्रीं श्रीं सौ शक्तिचक्रैकनायिकाया ललिताया अमृतचैतन्यमूर्ति कल्पयामि नम इति त्रयस्त्रिंशद्वर्णो मन्त्र । अनेन परदेवताया मूर्तिं कल्पयित्वा भावयित्वा ॥

अत्र पूर्वसूत्रे लीलाऽऽकलितवपुष हस्ते आगताया पुनर्मूर्तिकल्पने वैयर्थ्यादत्र प्रबलेनार्थक्रमेण पाठक्रमबाध । तथाचाय क्रम —प्रथम केवलचितो मूर्तिकल्पनमनेन मन्त्रेण ततो मूर्ते कल्पिताया नासापुटमार्गेण निर्गमन ततो हस्ते कुसुमगर्भेऽञ्जलौ समानयनमिति विवेक ॥ २ ॥

हसरयुजं वाचं हसयुक्तां कलरीं हसरचतुर्दश-
षोडशानप्युच्चार्य,

महापद्मवनान्तःस्थे कारणानन्दविग्रहे ।
सर्वभूतहिते मातरेह्येहि परमेश्वरि ॥

इति बैन्दवचक्रे परचितिमावाह्य ॥ ३ ॥

पूर्वं न्यासप्रकरणे उक्तेन समुदायग्रहण इति न्यायेन हसेत्यादिषु केवलव्यञ्जनमात्रग्रहण, सम्प्रदायात् । हश्च सश्च रश्च तैर्युत वाच ह्स्रैं इति । हश्च सश्च आभ्या युक्तोऽय ककारलकाररेफेकारबिन्दुसमुदाय ह्स्क्लरीं इति । तथा हश्च सश्च रश्च चतुर्दश औकार स च षोडशो विसर्ग स च हसरचतुर्दशषोडशा, ह्स्रौ

इति एतानुच्चार्य, परमेश्वरीत्यन्तं यथाश्रुतं पठित्वा, बिन्दुचक्रे परचितिं मावाहयेत्। मन्त्रस्वरूपं तु प्रथमं त्रितारी ह्सैं ह्स्क्लीं ह्सौः —

महापद्मवनान्तस्थे कारणानन्दविग्रहे।
सर्वभूतहिते मातरेह्येहि परमेश्वरि॥

इत्यष्टत्रिंशद्वर्णो मन्त्रः। महापद्मवनस्य योऽन्तः प्रदेशः तत्रस्थे। महापद्मस्वरूपमुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

पद्माटवीस्थलं वक्ष्ये सावधानो मुने शृणु।
समे सुरत्नखचिते तत्र षड्योजनान्तरे।
परितः स्थलपद्मानि महाकाण्डानि सन्ति वै॥

सेतुबन्धे तु—"महापद्मवनं सहस्रदलकमलसमुदायः" इत्युक्तम्। कारणानन्दः अपरिच्छिन्नानन्दः स एव विग्रहो यस्याः। यद्वा—कारणं प्रथमं, तस्मिन् जातं कारणं "तत्र जातः" इत्यण्। स चासावानन्दश्चेति। शेषं पूर्ववत्। शेषं स्पष्टम्। यद्वा—चैतन्यमहसो बहिर्निस्सारणं कृत्वा मन्त्रेण परिच्छिन्नां मूर्तिं कल्पयित्वा हस्ते समानीय मन्त्रेण पीठनिवेशनान्तं आवाहनपदार्थः, अवकुण्ठनादिप्रदानान्तस्यैव बह्वीनां क्रियाणां एकपदार्थत्वे बाधकाभावात्। तेन यत्र दीक्षाऽऽदौ नानादेवतानां तन्त्रेण पूजनं तत्र समुदायस्यैकपदार्थत्वात् काण्डानुसमयः तावता सिद्धः। एतादृशावाहनैकदेशपीठनिवेशने साधनीभूतोऽयं मन्त्रः॥

निबन्धकारास्तु ज्ञानार्णवोक्तं अन्तर्यागक्रमं आवाहनादिमुद्राश्च दर्शयामास। तदनादरणीय, प्रमाणाभावात्॥ ३॥

चतुष्षष्ट्युपचारविधिः

चतुष्षष्ट्युपचारान् कुर्यात्। सर्वे उपचारमन्त्राः त्रितारीपूर्वाः कल्पयामि नम इत्यन्ताः कर्तव्याः॥ ४॥

चतुष्षष्ट्यन्येनेन एतत्कल्पानुयायिना तन्त्रान्तरोक्तषोडशाद्यन्यतमपूजान्यावृत्तिः॥ ननु किमयं परिसंख्याविधिः उत नियमविधिः उत अपूर्वविधिः। नाद्य,

केनापि प्रमाणेन नित्यमप्राप्ते । पक्षेऽपि प्राप्त्यभावेन न द्वितीय । तर्हि तृतीय स्यादिति चेदिष्टापत्ति । तथाऽपि सर्वांशे नापूर्वविधि, उपचारांशे अपूर्व चतुष्षष्टयंशे नियम । उपचारविधौ उपचाराणामनन्तत्वेन तत्र नानासङ्ख्याप्राप्तौ चतुष्षष्टिसङ्ख्याया अपि पक्ष प्राप्तत्वात् । न च—एवमेकस्मिन्नियमापूर्वस्वीकारे विधिसाङ्कर्य इति वाच्यम्, इष्टापत्ते, यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति वाक्ये अग्निपुरोडाशयो पक्ष प्राप्तौ तदंशे नियम, यागांश अपूर्व इति दृष्टत्वात् । न च—चतुष्षष्ट्युपचारान् विधाय इत्यग्रिमसूत्रेण परिसङ्ख्याविधि अनेनोपचारविधि इति वाच्यम्, तथा सति अस्मिन् सूत्रे चतुष्षष्टिपदवैयर्थ्यात् । न च—एव सति चतुष्षष्टीत्यग्रिमवाक्य व्यर्थ इति शङ्कनीयम्, चतुष्षष्ट्युपचाराननूद्य क्रमविशेषविधानात् । सर्वथा नोपचारस्य सङ्ख्याया विधायक तत् । कुर्यादिति स्पष्टविध्यन्त इदमेव सङ्ख्याविशिष्टोपचारविधायकम् ॥

यद्वा—पाठेनैव क्रमसिद्धो अग्रिमेण चतुष्षष्ट्युपचारान् विधाय इत्यनेन क्रमविधानासम्भवात् विहितानामेव 'इति चतुष्षष्ट्युपचारान् विधाय' इत्यनुवादक उपसहाररूपम् । अस्य फल तु तन्त्रान्तरे चतुष्षष्ट्युपचारानन्तर्भूता उक्तादन्य केचन सन्ति, तैरर्चन मा भूत्, किंतु प्रतिनिधिं कल्पयित्वा मन्त्रे श्रुतद्रव्यनाम्नैवार्पणमेतदर्थम् । इत्थ चोक्तोपचारादधिके समये सति पूजन कर्तव्यम् । अत एव त्रिपुरार्णवे—

उक्तोपचारादधिके समये सति पूजयत् ॥

इति वचन उक्तन्यायगर्भमेव । नियमविधरयोगव्यवच्छेदे तात्पर्यम्, नत्वन्ययो गव्यवच्छेदे । तेन चतुष्षष्ट्युपचारमध्ये एकस्याप्ययोगो मा भवत्वित्यत्रैव तात्पर्यम्, न त्वधिकव्यवच्छेदे । तस्मात् इतोऽधिकाना शिविकागजाश्वरत्यादीना यावता समय तावत्कल्पन सूत्राविरुद्ध मन्तव्यम् ॥

अत्र उपचारपदार्थश्च कल्प्यमानद्रव्यजनित सुखविशेष त कुर्यात् उत्पादयेत् इत्यर्थ ॥

न च नित्यतृप्ताया देवताया कल्प्यमानद्रव्येण कीदृशी सुखोत्पत्ति इति वाच्यम् । नित्यतृप्ते सुखोत्पत्ति न सम्भवतीति सत्य, तथाऽपि परिच्छिन्नशरीरकल्पन वत्तच्छरीरे सुखकल्पनेन स्वात्मन्यदृष्टोत्पत्तिरेव, न तु कल्पितेन परदेवताया सुखोत्पत्ति ।

अत एवोक्तं शिवमहिम्ने—"न हि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति" इति। अत एवोपचारमन्त्रे कल्पयामीत्येव क्रियापदं योजितम्। शेषं सुस्पष्टम् ॥ ४ ॥

त्रितारीमुच्चार्य पाद्यं कल्पयामि नम इति क्रमेण आभरणावरोपणं सुगन्धितैलाभ्यङ्गं मज्जनशाला-प्रवेशनं मज्जनमण्टपमणिपीठोपवेशनं दिव्यस्नानी-योद्वर्तनं उष्णोदकस्नानं कनककलशच्युतसकल-तीर्थाभिषेकं धौतवस्त्रपरिमार्जनं अरुणदुकूलपरिधानं अरुण[1]कुचोत्तरीयमालेपमण्टपप्रवेशनमालेपमण्टप-मणिपीठोपवेशनं चन्दनागरुकुङ्कुम[2]संकुमृगमद-कर्पूरकस्तूरीगोरोचनादिदिव्यगन्धसर्वाङ्गीणविलेपनं केशभरस्य कालागरुधूपं मल्लिकामालतीजातीचम्प-काशोकशतपत्रपूगकुड्मलीपुन्नागकल्हारमुख्यसर्वर्तु-कुसुममालां भूषणमण्टपप्रवेशनं भूषणमण्टपमणि-पीठोपवेशनं नवमणिमकुटं चन्द्रशकलं सीमन्त-सिन्दूरं तिलकरत्नं कालाञ्जनं [3]पाळीयुगळं मणि-कुण्डलयुगळं नासाभरणं अधरयावकं प्रथमभूषणं कनकचिन्ताकं पदकं महापदकं मुक्तावळिं एकावळिं छन्नवीरं केयूरयुगळचतुष्टयं वलयावळिं ऊर्मिकावळिं काञ्चीदाम कटिसूत्रं सौभाग्याभरणं पादकटकं रत्ननूपुरं पादाङ्गुलीयकं एककरे पाशं अन्यकरे अङ्कुशं इतरकरे पुण्ड्रेक्षुचापं अपरकरे पुष्पबाणान्

[1] दुकूलकु—श्री.　　[2] शिलारसमृग—श्री.　　[3] वाळी—श्री.

श्रीमन्माणिक्यपादुके स्वसमानवेषाभिरावरणदेवताभिः सह महाचक्राधिरोहणं कामेश्वराङ्कपर्यङ्कोपवेशनं अमृतासवचषकं आचमनीयं कर्पूरवीटिकां आनन्दोल्लासविलासहासं मङ्गळारार्तिकं छत्रं चामरयुगळं दर्पणं ताळवृन्तं गन्धं पुष्पं धूपं दीपं नैवेद्यं कल्पयामि नम इति चतुष्षष्ट्युपचारान् विधाय॥ ५॥

अत्र सामान्यपरिभाषयैव त्रितारीसिद्धौ पुनर्विधान दीपनाथमन्त्रवत् तदवयवत्व ज्ञापयति। शेष स्पष्टम्। मन्त्रस्य स्वरूप तु ऐं ह्रीं श्रीं पाद्य कल्पयामि नम इति। न ललिताया इति नामप्रवेश, मानाभावात्॥

निबन्धकारस्तु न्यायानभिज्ञ स्वेच्छाचारी च, तस्मात् नामप्रवेश स्वेच्छया चक्रे। न च सम्प्रदानकारकस्याकाङ्क्षितत्वात् तद्वाचकपदाभावात् अबोधकत्व स्यात् इति वाच्यम्, अध्याहारेणाकाङ्क्षाशान्ते, अध्याहृतस्य पदस्य मन्त्रावयवत्वेन न्यायविद्भिरनङ्गीकारात्, अन्यथा "इषे त्वा छिनद्मि, ऊर्जे त्वा उन्मार्ज्मि" इति प्रयोगकाले पाठापत्ते। अतो यावच्छ्रुतो मन्त्र। यदि नाममन्त्रत्व मत्वा नामप्रवेश, तर्हि नाममन्त्रस्य नमोऽन्तत्व चतुर्थ्यन्तत्व लक्षणम्। अत्र द्वितीयाऽन्तकल्पयामिभ्या मध्य व्यवधानान्न समवर्तीति तत्त्वम्। किं च सर्वत्रोपचारमन्त्राणा कल्पयामि नम इत्यनेनैव निर्वाहे त्रितारीमुच्चार्येति सूत्र व्यर्थ सत् मन्त्रस्वरूप प्रतिपादयति। यावदुक्त पठनीयम्। उत्सर्गवाक्य ललितापदप्रयोगादिति निर्मूलललितापदप्रवेश हेतुर्वक्तव्य। तमजानन् केवलकाव्यपाठी निबन्धकार सूत्रकारेण ललितापदस्य भूरिप्रयोगादिति हेतुचित्रणेन स्वीयमपाण्डित्य प्रकाशितवान्॥

क्रमणत्यनेन पाद्यमिति प्रातिपदिकस्थाने आभरणावरोपणादिपदोच्चारण ज्ञापयति। स्नानीयोद्वर्तन शरीरस्यस्नेहवियोगसाधन सुगन्धिचूर्णविशेष। अत्र द्वितीयान्तानि सर्वाणि तत्तद्वस्तुजन्यसुखविशेषपराणि। कुचोत्तरीय कञ्चुकम्। आलेप सुगन्धिद्रव्यशरीरसयोग तज्जनको मण्टप स्थानविशेष। कुङ्कुम काश्मीरम्। सक्तु वृक्षविशेष। तदुक्त विश्वकोशे—"शङ्कु कीले गरे शस्त्रे

मह्वयापादपभेदयो " इति सकारशकारयोर्नातिभेदात् "एकदेशविकृतमनन्यवत्" इति न्यायेन वृक्षविशेष सुगन्धि. । मृगमदः कस्तूर्यपरान्तरभेद । यद्वा— ओतुविशेषावयवो मृगमदः महाराष्ट्रभाषया जव्वाजि इति प्रसिद्ध. । कस्तूरी मृगनाभिः । आदिपदेन अन्यानि लोकप्रसिद्धानि सुगन्धिद्रव्याणि । सर्वाङ्गीणं सर्वाङ्गसंबन्धि । सर्वाङ्गशब्दात् संबन्धार्थे खप्रत्यये सर्वाङ्गीणं इति रूप सिध्यति । तादृशं यत् विलेपनम् । अगरु प्रसिद्ध । तन्मध्ये अत्युत्तम कालागरु. । मल्लिकामालतीत्यादिना षड्ऋतुसमुद्भवकुसुमानि । सीमन्त केशपाशमध्यसरणि तस्मिन् सिन्दूरम् । तिलकस्थाने रत्नम् । कालाञ्जन अतिकृष्णाञ्जनं सौवीराञ्जनं वा । पाली कर्णभूषणं, महाराष्ट्रभाषया वाळी इति प्रसिद्धम् । तस्या युगळं युग्मम् । अधरे ओष्ठे यावकं लाक्षारस रक्तवर्णसंपादकम् । प्रथमभूषण मङ्गलसूत्रम् । कनकचिन्ताकं आम्रपुरर्प्यभिः धृतो भूषणविशेष कण्ठस्य आन्ध्र- भाषया गोल्डुचिकण्ठ इति प्रसिद्ध । पदकं कण्ठभूषण महाराष्ट्रभाषया तन्मणि इति प्रसिद्धम् । महापदक कण्ठभूषणविशेष महाराष्ट्रभाषया पेटया इति प्रसिद्ध । मुक्तावलि महाराष्ट्रभाषया कण्ठा इति प्रसिद्धम् । एकावलि सप्तविंशतिमौक्तिकरचिता माला नक्षत्रमाला इति प्रसिद्धा, "एकावल्येकयष्टिका सैव नक्षत्रमाला स्यात्" इत्यमर. । छन्नवीरं उभयतो यज्ञसूत्रनामकं भूषणं इति निबन्धे स्थितम् । केयूराणां अङ्गदानां युगळं युग्मं तस्य चतुष्टयं एकैकस्यां द्वय द्वयम् । वलया कङ्कणानि तेषामावळि पङ्क्तिम् । ऊर्मिका अङ्गुलिभूषण तस्य आवलिम् । कटिभूषणान्याह—काञ्चीति । सौभाग्याभरणं अधरे जघनाख्यी भूषणविशेष इति निबन्धे स्थितम् । पादकट- करत्ननूपुरपादाङ्गुलीयोदर्कस्यबन्धनसंनिक्षिप्तम्, तदर्धस्य पादात् । आयु- धान्याह—एकेति । पुण्ड्रेक्षु चित्रवर्णेक्षु । पुष्पमया बाणा पुष्पबाणा तान् । आयुधस्य उक्तो दक्षिणानुविन्यासोऽनादाम

> दक्षिणाध करे बाणान् वामाधस्तु शरासनम् ।
> वामोर्ध्वे पाशमाल्नं दक्षोर्ध्वे तु सृणि परन ॥ इति ॥

महाचक्र श्रीचक्रम । कामेश्वराङ्क एव पर्यङ्क, तत्रोपवेशनम । अमृत रूपासवो मद्यं. तद्युक्तचषकम । आचमनीय स्पष्टम । कर्पूरवीटिकालक्षणानुलं सन्धानेन—

एलालवङ्गकर्पूरकस्तूरीभिर्मृगादिभिः ।
जातीफलदलैः पूर्गैः लाङ्गल्यूषणनागरैः ।
चूर्णैः खदिरसारैश्च युक्ता कर्पूरवीटिका ॥ इति ॥

लाङ्गली नारिकलम् । ऊषणा पिप्पली । नागर शुण्ठी । खदिरसार महाराष्ट्रभाषया "कात्" इति प्रसिद्धम् । आनन्दस्य उल्लास उदय तेन विलास आविर्भाव यस्यदृश हास्यम् । लोकेऽपि आनन्दोद्भवज्ञापको हास । अतो युक्त ईदृश विशेषणम् । मङ्गलारातिलक्षण परमानन्दतन्त्रे —

तत आरातिक कुर्याद्विधान शृणु प्रिय ।
लोहभिन्ने सुवर्णादिपात्रे सिन्दूररेणुभि ॥
नानाविधैर्वर्णकैश्चाप्यष्टपत्र [1]सकर्णिकम् ।
स्वस्तिक वा प्रकल्प्याथ पिष्टनान् डमरुप्रभान् ॥
घृतपक्वान्नवमसप्तपञ्चत्रितयमथ वा ।
सवर्तिक घृतै पूर्ण कमाद्विन्यस्य पावक ॥
प्रज्वाल्य मायया पश्चात्तत्सर्वांश्च मन्त्रयेत ।
चक्रमुद्रा प्रदर्श्याथ तत्सर्वांश्च पूजयेत् ॥
आमस्तक तु तत्पात्रमुद्धरेत् स्वयमुत्थित ।
समस्तचक्रचक्रेशियुते दवि नमोऽस्तिते ॥
आरार्तिकमिद दिव्य गृहाण मम सिद्धय ।
इति घण्टा वादयन् वै देव्या आपादमस्तकम् ॥
दक्षहस्तेन त्रिभ्राम्य पात्र स्थाप्य नर्ति चरेत् ।
एवमारार्तिक कुर्यात् ॥ इति ॥

तालवृन्त तालव्यजनम् । शेष स्पष्टम् । चतुष्षष्ट्युपचारमध्ये उक्तस्य अलाभ प्रतिनिधिद्रव्यनियम उक्तस्तन्त्रान्तरे—

तत्तद्द्रव्यणोपचारानभावे कुसुमाक्षतै ।
मनसा भावयन् कुर्यात्तेन पूजाफल लभेत ॥ इति ॥

[1] मनोहर—श्री सुवर्णक—श्र२

अशक्तपूजने विशेषो योगिनीतन्त्रे—

श्वेताक्षतैर्न पूज्या स्यात् त्रिपुरा परमेश्वरी ।
काश्मीरैः [1]कुङ्कुमैर्वाऽपि रक्तचन्दनपङ्ककैः ।
रञ्जितान् शालिजान् शुद्धानखण्डानर्पयेत् बुधः ॥ इति ॥

इदं प्रतिनिधिकल्पनमपि गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यव्यतिरिक्तविषयमेव । तदुक्तं योगिनीतन्त्रे—

उपचाराणामलाभे तु पुष्पाद्यैर्मनसा स्मरेत् ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यान्यन्महेश्वरि ।
गन्धादिपञ्चकाभावे पूजा व्यर्थैव [2]सर्वदा ॥ इति ॥

नवमुद्राप्रदर्शनम्

नवमुद्राश्च प्रदर्श्य ॥ ६ ॥

नवमुद्राः सङ्क्षोभिण्यादियोन्यन्ता वक्ष्यमाणाः । चकारेण दशमीं त्रिखण्डां च प्रदर्श्य । देव्या इति शेषः ॥ ६ ॥

त्रिधा संतर्पणम्

मूलेन त्रिधा सन्तर्प्य ॥ ७ ॥

बिन्दाविति शेषः ॥

केचित्तु विशेषार्घ्य एव तत्त्वमुद्रया—तत्र किंचित् उद्धृत्य पात्रान्तरेण तत्रैव निःक्षिप्य—तर्पणं विधीयते इत्याहुः । तत्र विशेषार्घ्यशोधनप्रकरणाभावेन तथात्वे प्रकृतान्यप्रकृतकल्पनापत्तेः, एतदर्घ्यसंशोधनमिति पूर्वसूत्रविरोधाच्च । न च बिन्दाविति कथं ज्ञातमिति शङ्कनीयम्, मूलेनेति [3]तुरीयकूटस्थस्य तत्त्वानन्दभैरवात् । एवं [4]इयान् विशेषः—एतन्निर्दिष्टं पूर्वदिन्येति, अत्र मन्त्रस्येति स्मरणात्, अत्र तर्पं,

[1] कुङ्कुमैर्—श्री
[2] सर्वदा—श्री, क२
[3] सकृते—श्री
[4] तुरीय—क२

अन्यत्र पूजनम् । अनुष्ठाने विशेषस्तु अत्र बिन्दुमात्रप्रक्षेप, पूजनस्थले बिन्दुपुष्पाक्षतोभयप्रक्षेप । किंच मूलेनेति तृतीयया इतरनैरपेक्ष्यश्रवणात्, श्रीपादुकेत्याद्यग्राक्षर्या पूजायामेव योजनविधानात्, "स्वाहा होमे तर्पणे च तर्पयामीति चोच्चरेत्" इति दक्षिणामूर्तिसंहितावचनेन मूलान्ते तर्पयामीत्येव योग ॥

ननु तन्त्रान्तर एकक्रियायामेव द्वयो पदयो प्रयोग पर्यायेण दृश्यते, यथा "क्षीरेण ब्राह्मणैस्तर्प्या" इति "द्रव्येण सात्त्विकैनैर ब्राह्मण पूजयेच्छिवाम्" इति, क्वचित् अस्मिन्नेवार्थे यजधातुरपि दृश्यते यथा—"सुराघटसहस्रेण यक्ष्ये त्वा परमेश्वरि" इति, तथा च तर्पणपूजनयजनानि पर्यायाणीति चेत्—न । नह्येकार्थे प्रयोगमात्रेण पर्यायता सिध्यति, लक्षणयाऽप्यन्यस्मिन्नर्थे प्रयोगसम्भवात् । अन्यथा गङ्गातीरपदयोरपि तथात्वापत्ते । अत एव "वायव्य श्वेतमालभेत भूतिकाम" इत्यत्र धातो स्पर्शार्थकत्वेऽपि द्रव्यदेवतायोगस्य यागमन्तराऽनुपपत्ते आलभतिधातो यागे लक्षणा कल्पिता । तथा अनुपपत्त्यभावेन अग्निहोत्रे श्रूयमाणस्य "वत्समालभेत" इत्यत्र धातो यथाश्रुतार्थत्वमेवाङ्गीकृतम् । प्रकृतेऽपि सन्तर्प्येत्यत्र वायव्यादिवाक्यवत् बाधकाभावात् वत्समालभेत इतिवत् यथाश्रुतार्थत्वमेव युक्तम् ॥

ननु द्रव्यस्यात्राप्यनुक्तत्वात् तर्पण पूजन वा केन कार्यमिति चेत्—उच्यते । विहिततर्पणादिक साधनमपेक्षते । संस्कृत विशेषार्घ्यं च कार्यमपेक्षते । एव साकाङ्क्षयोस्तयो नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन विशेषार्घ्यं सम्भृत्य तेन देवता यजेत् इति वाक्यैकवाक्यता कल्प्यते ॥

न च एव सति सामान्यार्घ्यस्याऽपि तुल्यत्वेन तस्यापि पूजासाधनत्वापत्ति इति वाच्यम्, तज्जलेन त्रिकोणेति विशेषार्घ्यमण्डलादौ श्रौतविनियोगेनास्य किं कार्यं इत्याकाङ्क्षाविरहात् ॥

न च एव "तद्बिन्दुभि त्रिश गुरुपादुकामिष्ट्वा" इति तृतीयया विशेषार्घ्यस्यापि विनियोगश्रवणात् उभयत्र तुल्य इति वाच्यम्, एतदर्घ्यसंशोधनमिति तदग्रिमसूत्रेण तावत्पर्यन्त विशेषार्घ्यसंस्कारस्यैवोक्तत्वेन बिन्दुभिरित्यादेरपि संस्कारान्त -पातित्वात्, किं च श्यामाक्रमे स्थितेन सर्वचक्रदेवतार्ऽचनानि वामकराङ्गुष्ठानामिकासन्दष्टद्वितीयशकलगृहीतश्रीपात्रप्रथमबिन्दुसहपतितै दक्षकराक्षतपुष्पक्षेपै कुर्यादिति वचनेन द्रव्यलाभस्य निष्प्रत्यूहत्वात् ॥

न च तस्य श्यामाप्रकरणस्थत्वात् तत्रैव विश्रान्तिः इति वाच्यम्। श्यामाया ललितोपास्यङ्गत्वं पूर्वमेव व्यवस्थापितम्। अङ्गस्य प्रकरणं नास्तीति मीमांसकसिद्धान्तः। अतः प्रबलेन प्रकरणेन सन्निधिं बाधित्वा सर्वत्र विनियोगे बाधकाभावात्॥

न च तथाऽपि श्यामापदैरुभयतः संदंशात् प्रयाजाभिक्रमणन्यायेन अवान्तरप्रकरणं महाप्रकरणबाधकं भविष्यति इति वाच्यम्; सर्वशब्दश्रुत्या सर्वप्रबल्या अवान्तरप्रकरणबाधसंभवात्॥

किं च अनारभ्य पठितेन सिद्धान्तग्रन्थस्थेन "तदभिव्यञ्जकाः पञ्च मकाराः तैरर्चनं" इत्यनेन द्रव्यस्य प्राप्तत्वेन अनुपपत्तिगन्धाभावात्॥

एता एव युक्तयः गणपतिप्रकरणस्थ—"सर्वत्र देवतानामसु श्रीपूर्वं पादुकां पूजयामीत्यष्टाक्षरं योजयेत्" इति वाक्यं—द्रष्टव्याः॥

त्रिधा त्रिवारं, अत्र द्रव्यभेदात् मन्त्रावृत्तिर्ज्ञेया॥ ७॥

षडङ्गपूजनम्

षडङ्गपूजनमाह—

देव्या अग्नीशासुरवायुषु मध्ये दिक्षु च षडङ्गानि पूजयित्वा॥ ७॥

अत्र पूजनं नाम पुष्पाक्षतबिन्दुसमर्पणमेव, न तु षडुपचारार्पणरूपं, श्यामाक्रमोक्तकल्पसूत्रानुरोधात् तथा शिष्टसंप्रदायाच्च॥

एवं सति अत्राधुनिकाः—यत्र यत्रेत्थमुक्तं पूजयित्वेति तत्र तत्र पूर्वसूत्रस्थं सन्तर्प्येत्यनुवर्त्योभयविधि., मूलदेवीस्थाने तर्पणमात्रं, बिन्दुद्रव्यदानं तर्पणं, पुष्पाक्षतदानं पूजनं, इत्थं च त्रिनारीशिरोमन्त्रोक्तं शिरश्शक्तिश्रीपादुकां पूजयामि शिरश्शक्तिश्रीपादुकां तर्पयामि इत्यनुतिष्ठन्ति। तदनुष्ठानं भ्रान्तिमूलम्, तथा सति अर्धजरतीयन्यायात्। त्रिनारीमारभ्य शिरोमन्त्रान्तं सकृदावृत्तिः, शिरश्शक्त्यारभ्य द्विवारमिति कथनस्यानिष्टमाप्नस्त्वात्। किं च पूजयामीति मन्त्रेण पूजनं अपिममन्त्रेण तर्पणं इति पूजनतर्पणयोः क्रमिकत्वं प्राप्तम्। तथा सति बिन्दुपुष्पाक्षतदानयोः एककालबोधकेन बिन्दुसहपतितैः पुष्पाक्षतैः कुर्यात् इति सूत्रेण विरुध्यते। अपि च वामकरसंबन्धाभावप्रसङ्गश्च, क्रमिकत्वेन द्वयोरपि दक्षहस्तेन कर्तुं शक्यत्वात्। न च

"वामकराङ्गुष्ठानामिकासन्दष्ट" इति सूत्रानुसारेण वामकरस्यावश्यकता इति वाच्यम्, दक्षकरस्य पुष्पाक्षतप्रक्षेपव्यापृतत्वेन सहत्वान्यथाऽनुपपत्त्या प्राप्तवामकरस्य विधानामभवेनानुवादकत्वात्। अत एव बहिष्पवमानस्तोत्रार्थं प्रसर्पणावसरे छन्दोगाना सूत्रे 'सव्यै पाणिभिम्नृणन्ति" इत्यत्र भाष्ये दक्षहस्तस्य "अध्वर्यु प्रस्तोताऽन्वारभते प्रस्तोतार प्रतिहर्ता, प्रतिहर्तारमुद्गाता" इति वाक्येन अध्वर्य्वाद्यन्वारभे व्यापृतत्वात् अर्थप्राप्त सव्यपाणि अनूद्यते इत्युक्तम्॥

क चित्तु—सन्तर्प्येत्यनुवर्त्य तर्पणपूजोभय विधीयते अर्धजरतीयन्यायभीत्या, त्रितार्युत्तर हस्मन्त्रान्ते हृदयशक्तिश्रीपादुका पूजयामि तर्पयामि नम इति मन्त्र पठन्ति। तदशुद्धम्, अनुवृत्तौ प्रमाणाभावात्॥

किं च विधौ आदौ तर्पण, पश्चात् पूजा, मन्त्रे विपरीतक्रम इति च विरुद्धम्॥

तस्मात् पूर्ववाक्य तर्पण नाम बिन्दुप्रक्षेपमात्रम्। तस्य अनुवृत्तौ आकाक्षा विरहात् पूजनमेव विधीयते। पूजापदार्थश्च बिन्दुपुष्पाक्षतसमुदायप्रक्षेप। इत्थ च आदौ त्रितारी, ततो हस्मन्त्र, ततो हृदयशक्तिश्रीपादुका पूजयामि इति मन्त्रस्वरूप ज्ञयम्। एवमेवाग्रेऽपि सर्वत्र ज्ञेयम्॥

अग्नीशत्यत्र अग्न्यादिपदेन तत्तद्देवतासबन्धिदिशा ग्रहणम्। दिक्षु इत्यनेन प्रागादिदिक्चतुष्टयग्रहणम्। षडङ्गयुवतीना—अग्न्यादिचतस्रो विदिश, मध्य, प्रागादिदिक्चतुष्टय मिलित्वैक, इति षट् स्थानानि ज्ञयानि॥

अत्र केचित्—

य पश्येद्यत्र सूर्यं तु सा प्राची तस्य कथ्यते।
उदये सूर्यद्रष्टुस्तु मेरुरुत्तरसस्थित॥

इति दिग्व्यवस्था श्रौतस्मार्तकर्मणि प्रसिद्धा, तथैव श्रीविद्योपासनायामपि दिग्व्यवस्था इत्याहु॥

अन्य तु निरुक्तदिग्व्यवस्थाया वैदिके कर्मणि सावकाशत्वात् "पूज्यपूज कयार्मध्य दिश प्राचीं प्रकल्पयत्" इति तन्त्रवचनानुसारेण देव्यग्रभाग प्राची, देवीपृष्ठभाग प्रतीची, देव्या दक्षभागो दक्षिणा, वामभाग उदीची, दिगनुसारेण विदिशा कल्पन इत्यूचु॥

तदुभयमपि स्थूलमानत्वादुपेक्ष्यम् । वस्तुतस्तु ज्ञानार्णवे श्रीचक्रपूजनसन्निधौ—

उत्तराशामुखो मन्त्री यदा चक्रं समुद्धरेत् ।
उत्तराशा तदा देवि पूर्वाशेति निगद्यते ॥
ईशानकोणं देवेशि तदाऽऽग्नेयं न संशयः ।
पश्चिमाशामुखो मन्त्री यदा चक्रं समुद्धरेत् ॥
पश्चिमाशा तदा ज्ञेया पूर्वाशेति न संशयः ।
वायुकोणं तदाऽऽग्नेयमैशानं राक्षसं भवेत् ॥
दक्षिणाभिमुखो मन्त्री यदा चक्रं समुद्धरेत् ।
पूर्वाशैव सुदीची स्यात् रक्षःकोणं तु वह्निदिक् ॥ इति ॥

उत्तरपश्चिमाशयोरत्र लोकप्रसिद्धोत्तरदिशमनूद्य पूर्वादिदिक्कार्यं विधीयते "स्वर्वाली यूपो भवति" इतिवत् । इत्थं च दिङ्मात्रानुवादेन दिक्कार्यविधानात् विदिङ्मुखश्चक्रं नोद्धरेत् इति सिद्धम् । प्राच्यादिगनुवादेन विधेयाभावात् तत्त्यक्तम् । एवं कुलार्णवेऽपि—

यदाशाऽभिमुखो मन्त्री त्रिपुरां परिपूजयेत् ।
देवीपश्चात्तदा प्राची प्रतीची त्रिपुरागुरु ॥

इति निबन्धकारवचने श्रीविद्याविषये उक्तरीत्या दिग्व्यवस्था । श्रीविद्यातिरिक्ते तान्त्रिके कर्मणि पूज्यपूजकयोर्मध्यं प्राची । निखिलश्रौतस्मार्तकर्मणि च यदादित्या-दिवचनसंदेश इति अलं भूयसा । देव्या इच्छया बिन्दुचक्रं यथाभिमतदिशि उत्कर्षेण प्रकल्प्य तत्र पराङ्मुखी पूजा इति सिद्धम् ॥ ८ ॥

नित्यापूजनम्

अथ पञ्चदशनित्यानां मन्त्रोद्धारपूर्वकं नित्यापूजनमाह

वाक्सकलह्रीं नित्यक्लिन्ने मदद्रवे सौः इति कामेश्वरी । सर्वत्र नित्याश्रीपादुकेति योज्यम् । वाग्भगभुगे भगिनि भगोदरि भगमाले भगावहे

भगगुह्ये भगयोनि भगनिपातिनि सर्वभगवशंकरि भगरूपे नित्यक्लिन्ने भगस्वरूपे सर्वाणि भगानि मे ह्यानय वरदे रेते सुरेते भगक्लिन्ने क्लिन्नद्रवे क्लेदय द्रावय अमोघे भगविच्चे क्षुभ क्षोभय सर्वसत्त्वान् भगेश्वरि ऐं ब्लूं जें ब्लूं में ब्लूं मों ब्लूं हें ब्लूं हें क्लिन्ने सर्वाणि भगानि मे वशमानय स्त्रीं हर ब्लें ह्रीं भगमालिनी। तारो माया नित्यक्लिन्ने मदद्रवे स्वाहा इति नित्यक्लिन्ना। प्रणवः क्रों भ्रों क्रौं झ्रौं छ्रौं ज्रौं स्वाहा इति भेरुण्डा। प्रणवो माया वह्निवासिन्यै नमः इति वह्निवासिनी। मायाक्लिन्ने वाक् क्रों नित्यमदद्रवे ह्रीं इति महावज्रेश्वरी। माया शिवदूत्यै नमः इति शिवदूती। प्रणवो माया हुं खे च छे क्षः स्त्रीं हुं क्षें ह्रीं फट् इति त्वरिता। कुमारी कुलसुन्दरी। हसकलरडवाग्भवहसकलरड-बिन्दुमालिनी हसकलरडचतुर्दशषोडशा इति नित्या। माया फ्रें स्रूं अङ्कुशपाशस्मरवाग्भवब्लूंपदनित्य-मदद्रवे वर्मफ्रें मायेति नीलपताका। भमरयऊमिति विजया। स्वौमिति सर्वमङ्गला। तारो नमो भगवति ज्वालामालिनि देवदेवि सर्वभूतसंहारकारिके जात-वेदसि ज्वलन्ति ज्वल ज्वल प्रज्वल प्रज्वल त्रिजातियुक्तमायारेफसप्तकज्वालामालिनि वर्मफ-डग्निजायेति ज्वालामालिनी। (अं) च्क्रौं इति

चित्रेति पञ्चदशनित्याः प्रथमत्र्यश्ररेखास्थितपञ्चदशस्वरेषु पूज्याः। विसृष्टौ षोडशीं मूलविद्यया चाभ्यर्च्य ॥ ९ ॥

वाक् ऐं। शेषं यथापठितम्। मन्त्रान्ते सर्वत्र तत्तन्नित्यानाम, तदुत्तरं अष्टाक्षरीयोग । यथा आदौ त्रितारी, ऐं सकलह्रीं नित्यक्लिन्ने मदद्रवे सौः कामेश्वरीनित्याश्रीपादुकां पूजयामि नमः इति। एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम्। यद्यपि श्रीपादुकेत्यष्टाक्षरीयोग सामान्यवचनमात्र, तथाऽपि नित्यापदघटितत्वेनाप्राप्तत्वात् तदर्थ आरम्भ सर्वत्र नित्यापूजनमन्त्रेषु। द्वितीयमाह—वागिति। तृतीयमाह—तार इति। तार प्रणव, माया ह्रीं, शेषं यथाश्रुतं पठनीयम्। आदौ प्रणव, ततो माया, तत स्वाहाऽन्तो यथाश्रुत इति फलितोऽर्थ। चतुर्थमाह—प्रणव इति स्वाहेत्यन्तेन। पञ्चमीमाह—प्रणव इति नम इत्यन्तेन। षष्ठमाह—मायेति ह्रीमित्यन्तेन। सप्तममाह—मायेति नम इत्यन्तेन। अष्टममाह—प्रणव इति फडित्यन्तेन। नवममाह—कुमारीति। कुमारी बाला भैरवकुलसुन्दरीत्यर्थ। दशममाह—हमेति षोडशा इत्यन्तेन। अत्र पूर्वोक्तयुक्त्या हमेरयादौ केवलव्यञ्जनानामेव ग्रहणम्। अन्यथा "द्वादशार्णा च नित्या स्यात्" इति अन्यतन्त्रवचनेन द्वादशार्णमन्त्रवर्णातिदेशे "त्रिबीजाढ्या द्वादशार्णा" इति मन्त्रे त्रिवर्णत्वसिद्धे अत्रापि तदतिदेशसिद्धत्रिवर्णत्वं विरुध्येत। हसकलरडोत्तर वाग्भव ऐं पुन तदुत्तर बिन्दुयुक्ता मालिनी ईकार, "गोविन्दश्च त्रिमूर्तीशो मालिनीवामलोचनम्" इति कोशात्। चतुर्दशषोडशौ पूर्वमुक्तौ। इत्थं च ह्स्क्ल्र्डैं ह्स्क्ल्र्डीं ह्स्क्ल्र्डौं नित्यानित्याश्री इति मन्त्रस्वरूपम् ॥

यत्तु निबन्धे अर्णसहितहकारादि लिखितं तदज्ञानप्रयुक्तमेव। तन्त्रान्तरानुसारेण यदि लिखितं, तर्हि वह्निवासिन्यादिनामे कवर्गं कन्द्री च निगद इति सूत्रे सति हल्मात्रग्रहणे तन्त्रान्तरसूत्रे साधनं शून्यम्। तस्मात् उक्तयुक्त्या व्यक्तैव नित्याविद्या ॥

एकादशमाह—मायेत्यारभ्य मायेत्यन्तेन। आद्यानि त्रीणि बीजानि स्पष्टानि, अहुह्न क्रोमिति, पाश आमिति "आद्यन्तगौमहाराम" इति योगिनीतन्त्रात्।

आदिरकार तस्यान्त अग्निमो देश तत्र स्थित आकार इति तदर्थ । एव "कामोऽग्निर्व्यापकोऽङ्कुश" इति तत्रैव । काम ककार अग्नि रेफ व्यापक प्रणव मिलित्वा कोमिति सपद्यते । अयमङ्कुश इत्यर्थ । स्मर क्लीं वाग्भव ऐं यमे हु । इत्थ च ह्रीं फें स्रू क्रों आ क्लीं ऐं ब्लू नित्यमदद्रवे हु फें ह्रीं नीलपताकानित्यार्थी इति मन्त्रस्वरूपम् । द्वादशमाह—भ म र य ऊ इति । अत्रापि पूर्वयुक्त्या हल्मात्रग्रहणम्, "इयमेकाक्षरी विद्या विजया सम्प्रकीर्तिता" इति तन्त्रान्तरवचनात् ॥

तेन निरन्त्य पञ्चाक्षरोच्चारण औकारोच्चारण प्रामादिकम् । म्म्र्यूमिति स्वरूपत्रयम् । यद्यपि तन्त्रान्तरे अक्षादाविन्दुसयुतमित्यस्ति । अक्ष आकार । तेन चरमस्वर औकार इति प्रतिभाति । तथाऽपि सूत्रे षष्ठस्वरोच्चारणात् सूत्रविरुद्ध तन्त्रान्तरोक्त सूत्रानुसारिणामनादर्तव्यमेव ॥

त्रयोदशमाह—स्वौ मि ति । चतुर्दशमाह—ता र इति अ ग्नि जा यें त्यन्तेन । त्रिजातियुक्तमाया ह्रा ह्रीं ह्रू । वह्निजाया स्वाहा । शेष स्पष्टम् । पञ्चदशमाह—'अ स्को मि ति । पञ्चदशनित्यापूजने देशनियममाह—प्र थ मे त्या दि । प्रथमत्र्यश्र बिन्दुसमीपस्थ त्रिकोण, तत्रत्या यास्तिस्रो रेखा, तासु वर्तमाना ये प ञ्च द श स्व रा अकाराद्यनुस्वारान्ता तेषु एकैकस्वरं एकैकनित्या क्रमेण पूजयेत्यर्थ । अत्र रेखास्थित पञ्चदशस्वरेष्विति स्वराणा तत्र सिद्धवन्निर्देशात् एकैकरेखाया पञ्चपञ्चस्वरा भावनीया इति विधिरुन्नेय । क्र म स्यानुक्तत्वात् स्वाभाविकप्रादक्षिण्येन । पश्चिमादारभ्य ईशानान्तरेखाया अ आ इ ई उ इति । ऐशानादाग्नेयान्तरेखाया ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ इति । आग्नेयादारभ्य पश्चिमान्त ए ऐ ओ औ अ इति भावनाविवेक । विगता निर्गता सृष्टि यस्या सा वि सृ ष्टि बिन्दुचक्रम् । तत्सृष्टिप्रकार उत्तरचतुश्शतीव्याख्याने सेतुबन्धे द्रष्टव्य । तस्मिन् षो ड शीं समष्टिरूपा मू ल वि द्य या पञ्चदश्या अ भ्य र्च्य । एतासामधिष्ठान कुलत्रिकोणादन्यदेव त्रिकोणमुक्त ज्ञानार्णवे—

विभाव्य च महात्र्यश्रमग्रदक्षोत्तर क्रमात् ॥ इति ॥

तन्त्रराजे तु बिन्दावेव पूजनमुक्तम् । इत्थ तत्तत्तन्त्रानुयायिभि तत्र तत्र कर्तव्यम् ॥ ९ ॥

ओघत्रयपूजनम्

ओघत्रयपूजामाह—

मध्ये प्राक्त्र्यस्रमध्यान्तः मुनिवेदनागसंख्यान् यथासंप्रदायं पादुकान् दिव्यसिद्धमानवौघसिद्धानिष्ट्वा पश्चात् स्वशिरसि नाथं यजेत् । एतल्लयाङ्गपूजनं इति शिवम्[1] ॥ १० ॥

इति ... कल्पसूत्रे ललिताक्रमो नाम चतुर्थः खण्डः

प्राक्त्र्यस्र प्रथमत्र्यस्रम् । यद्वा—प्राक्त्र्यस्र पूर्वोक्त त्र्यस्र तस्य यो मध्य आभ्यन्तरप्रदेश तस्य यो अन्त चरमावयव स्वाभिमुखाग्रसमीपवर्ती य आभ्यन्तरप्रदेश तत्रेति फलितोऽर्थः । मुनि सप्त वेद चत्वार नाग अष्टौ सङ्ख्या यत्रेति व्युत्पत्त्या ओघे निरूपणम् । यथासम्प्रदाय पादुका. कादिहादिविद्याभेदेन पादुकानां गुरुमण्डलानां भिन्नत्वात् यस्य गुरुस्य परिगृहीता याया पादुका तत्सम्प्रदाय यथासम्प्रदाय पादुका इति । दिव्याश्च सिद्धाश्च मानवाश्च ते ओघाश्च तादृशान् सिद्धान् । पूर्वोक्त ओघविस्तारे । उभयत्र विभक्तिव्यत्यय आर्षः । दिव्या ७ सिद्धा ४ मानवा ८ इति विवेक । तान् इष्ट्वा पूजयित्वा । स्वाभ्यर्पयेन पाठेन च प्रासनम पश्चादित्यनेन अनूद्यते । एतत् उक्त—यद्वा एतदुत्तर वक्ष्यमाण नवावरणपूजन—लयाङ्ग लयस्वरूप चतुरस्रादिबिन्द्वन्तक्रमस्य लयस्वरूपत्वात् लयाङ्गपूजन भवितुमर्हतीति । एतेन तन्त्रान्तरोक्तबिन्द्वादिपूजात्यावृत्ति । शिवमिति खण्डसमाप्तिद्योतकम् ॥ १० ॥

इति परशुरामकल्पसूत्रवृत्तौ ललिताक्रमो नाम चतुर्थः खण्डः

---

[1] [illegible]

पञ्चमः खण्डः—ललितानवावरणपूजा

प्रथमावरणत्र्यष्टिपूजा

एतत्पदेन निर्दिष्टा पूजा वितत्य दर्शयति—

अथ प्राथमिके चतुरश्रे अणिमालघिमामहिमेशित्ववशित्वप्राकाम्यभुक्तीच्छाप्राप्तिसर्वकामसिद्ध्यन्ताः मध्यमे चतुरश्रे ब्राह्म्याद्या महालक्ष्म्यन्ताः तृतीये चतुरश्रे संक्षोभणद्रावणाकर्षणवश्योन्मादनमहाङ्कुशखेचरीबीजयोनित्रिखण्डाः सर्वपूर्वास्ताः संपूज्याः ॥ १ ॥

अथेति नवावरणपूजाऽधिकारद्योतकम् । चतुरश्रत्रयमध्ये प्राथमिके सर्वबाह्ये चतुरश्रे अणिमेत्यारभ्य सर्वकामपर्यन्त द्वन्द्व । ते सर्वेऽपि सिद्ध्यन्ता कार्या । सर्वेषां पदानां अन्ते सिद्धिरिति योज्यम् । तथा च त्रिताररी ततोऽणिमासिद्धिश्रीपादुका पूजयामीति । एवमग्रेऽपि । अत्राणिमाऽऽदिपदत्रय न मकारान्त, किंतु डान्त, अणिमालघिमेतिसमासान्तसूत्रपाठात् । अणिमासिद्धीति पुंवद्भावरहित पाठ अशास्त्रीयोऽपि सम्प्रदायानुरोधादार्षप्राय । यद्वा—षष्ठीतत्पुरुष । षष्ठ्यर्थश्चाभेद एव "राहो शिर" इतिवत् । प्राथमिकचतुरश्रे अणिमाऽऽदीना यथेच्छ पूजाप्राप्तौ तन्नियम वामकेश्वरतन्त्रे—

> अणिमा पश्चिमद्वारे लघिमामपि चोत्तरे ।
> पूर्वद्वारे तु महिमामीशित्वाख्या तु दक्षिणे ॥
> वशित्वाख्या तु वायव्ये प्राकाम्यामीशदेशके ।
> भुक्तिसिद्धि तथाऽऽग्नेय्यामिच्छासिद्धि तु नैर्ऋते ॥
> अधस्तात् प्राप्तिसिद्धि च [1]सर्वकाम तथोर्ध्वके ॥ इति ॥

[1] सर्वकामा—श्री

भूयते । एतेन अदृश्यरूपमपि तयेत्युन्नेयम् । द्वितीया सर्वविद्राविणी सर्वानुत्पन्नान् द्रावयति वर्धयति पोषणेन सा सर्वविद्राविणी, सेयमेषा वस्तुना पालकत्वादृजुस्वभावा ज्येष्ठाशक्तिप्रचुरा च । तदुक्त योगिनीतन्त्रे—"क्षुब्धविश्वस्थितिकरी ज्येष्ठा प्राचुर्यमास्थिता" इति । क्षुब्धस्य उत्पन्नस्येत्यर्थ । यश्च सरक्षक स ऋजुरिति लोके प्रसिद्धा गाथा । अत एव अस्या मुद्राया बाह्यरूपेऽपि अङ्गुष्ठेन कनिष्ठिकानामायोगे अङ्गुलिचतुष्टये ऋजुत्व दृश्यते । एवमाद्यत्रिकोणे रेखात्रयमध्ये पूर्वस्या दिशि स्थिताया ऋजुरेखायामेव तस्या अधिष्ठान शास्त्रप्रसिद्धम् । तृतीया सर्वाकर्षिणी सर्वाकर्षणशीला । इय ज्येष्ठावामोभयात्मिका । तदुक्त योगिनीतन्त्रे—

ज्येष्ठावामासमत्वेन सृष्टे प्राधान्यमास्थिता ।
आकर्षिणीति मुद्रेयम् . . . . ॥ इति ॥

पूर्वोक्तमुद्राद्वयवाचकपदशक्यताऽवच्छेदकयो द्वयोरपि सर्वाकर्षिणीपदशक्यताऽवच्छेदकत्व बोध्यम्, पुष्पवच्छब्दवत् । तत्रापि ज्येष्ठात्वविशिष्टवामात्व शक्यताऽवच्छेदक, न तु विपरीतम् । तथा सति ज्येष्ठाया विशेष्यत्वेन प्राधान्य वाच्यम् । प्राधान्ये ज्येष्ठाया अतिसरलत्वेन प्रधानानुसारेण विशेषणीभूतवामाया अपि प्रधानानुवर्तिन्या सरलतया तर्जनीमध्यमयो बाह्यरूपे कुटिलत्व न स्यात् । वामाया प्राधान्ये तु तस्या कुटिलतया तदनुसारेण अप्रधानाया ज्येष्ठाया प्रधानानुवर्तिन्या कुटिलत्व युक्तम् । अत एव बाह्यस्वरूपे अङ्गुलिग्रथने सर्वास्वङ्गुलिषु कुटिलत्वम् । चतुर्थी सर्ववशङ्करी सर्वान् क्षित्यादिशिवान्तान् वश्य स्वाधीन नयति प्रापयतीति तथा । लोके आकाशो द्विविध दह्र प्राकृतश्च । दह्राकाशेऽपि सुसूक्ष्मोऽन्य आकाशोऽस्ति, "तस्यान्ते सुषिरꣳ सूक्ष्म" इति श्रुतिप्रसिद्ध । तन्मध्ये गाढमाश्लिष्टा परशिवेन या आनन्द-विग्रहा मूर्ति सा सर्ववश्यकरीपदवाच्या । तदुक्त उत्तरचतुश्शत्याम्—

व्योमद्वयान्तरालस्थबिन्दुरूपा महेश्वरी ।
शिवशक्त्यात्मसश्लेषादेषा वश्यकरी स्मृता ॥ इति ॥

बिन्दुरूपेति कथनात् स्वरूपमपि तथा । अत एवाङ्गुलिग्रथनेऽपि अस्या बाह्यरूपे बिन्द्वाकारता सर्वाङ्गुलीना गाढसश्लेषोऽपि व्यक्त । पञ्चमी उक्तशिवशक्तिबिन्द्वोर्मध्ये

सूक्ष्मरेखा "नीवारशूकवत्तन्वी", "तस्य मध्ये वह्निशिखा" इति श्रुतिप्रसिद्धा। तस्याः शिखायाः द्विस्वभावत्वं ज्येष्ठास्वभावत्वं च। यथा लोके एकस्यैव दण्डस्य घटोत्पादकशक्तिमत्त्वं तन्नाशकशक्तिमत्त्वं चास्ति, तथाऽपि स दण्डः कदाचिदुत्पादकशक्तिप्रधानो भूत्वा घटमुत्पादयति, कदाचिन्नाशशक्तिप्रधानः तं नाशयति। एवं लोके बहुस्थले दृष्टम्। तथा दण्डस्थानीया उक्तरेखा। सा यदा जगद्रक्षणकर्तृत्वविशिष्टज्येष्ठाशक्तिप्रधाना तदा सर्वोन्मादिनीपदवाच्या। तदुक्तं उत्तरचतुश्शत्याम्—

> बिन्दुन्तराळविलसत्सूक्ष्मरूपशिखामयी।
> ज्येष्ठाशक्तिप्रधाना तु सर्वोन्मादनकारिणी॥ इति॥

अत एव तदङ्गुलिप्रथनवेळायां अङ्गुष्ठानामतर्जन्यः सरळाः दृश्यन्ते, बिन्दुद्वयाकारं मध्यमाद्वयं च भवति। तत्रापि निरुक्तशिखास्थानापन्नप्रथनवेळायां अनामाद्वयमेव ज्ञेयम्। मध्यमाद्वयस्य तदानीं बिन्दुद्वयरूपत्वेन तन्मध्यवर्त्यनामाद्वयस्य "तस्य मध्ये वह्निशिखा" इति प्रसिद्धशिखात्वं युक्तम्। षष्ठी तु—इदमेव पूर्वोक्तं शिखाद्वयं यदा वामाप्रधानं तदा सर्वमहाङ्कुशा। सूक्ष्मरूपेण परमशिवकुक्षौ स्थितं जगत्। यथा अंतस्थो गजः अंकुशेन बहिराकृष्यते तथा सर्वस्य बहिराकर्षणात् सर्वमहाङ्कुशेत्युच्यते। परशिवकुक्षिस्थजगतो वमनात् वामा तत्प्रधाना शिखा सर्वमहाङ्कुशा इत्युच्यते। तदप्युक्तं योगिनीतन्त्रे—

> वामाशक्तिप्रधाना तु महाङ्कुशमयी पुनः।
> तद्वद्विश्वं वमन्ती सा द्वितीये तु दशाग्रके॥ इति॥

अत एव पूर्वमुद्रायां मध्ययोर्नामयो वक्रता दृश्यते। लोके वमनवेळायां मानवो धनुराकारो वक्रो भवति। प्रसिद्धमेतत्। अत्रायं विवेकः—केवलवामात्वं सर्वसंक्षोभिणीपदप्रवृत्तिनिमित्तं, ज्येष्ठात्वविशिष्टवामात्वं सर्वाकर्षिणीपदप्रवृत्तिनिमित्तं, सूक्ष्माकाशान्तर्वृत्तिबिन्दुद्वयत्वं सर्ववश्यकरपदप्रवृत्तिनिमित्तं, ज्येष्ठाशक्तिप्रधानकबिन्दुद्वयमध्यवृत्तिशिखात्वं सर्वोन्मादिनीपदशक्यतावच्छेदकं, वामाशक्तिप्रधानत्वं सर्वमहाङ्कुशापदशक्यतावच्छेदकं, एवंरीत्या विवेकोऽस्य सूक्ष्मधिया द्रष्टव्यः। सततं सर्वं रेचरी जीवानां स्वर्गनरकजनितरोगादिदुःखनाशनक्षमा शक्तिः। अत एव सर्वरोगहरचक्रस्था भवति। तदप्युक्तं योगिनीतन्त्रे—

धर्माधर्मस्य संघट्टादुत्थिता वित्तिरूपिणी ।
विकल्पोत्थक्रियालोपरूपदोष[?]विघातिनी ।
विकल्परूपरोगाणां हारिणी खेचरी मता ॥ इति ॥

अस्यार्थः—धर्मः शक्तिः परशिववृत्तित्वात् । न विद्यते धर्मो यत्रेति अधर्मः परं ब्रह्म परशिवः । यद्वा—न कस्यापि धर्मः अधर्म इति नञ्तत्पुरुष एव युक्तः, परशिवे शक्तिरूपधर्मसत्त्वेन पूर्वस्मिन् स्वोक्तव्याघातात् । तयोः संघट्टः मेलनं तेन उत्थिता । यावद्विकल्पः तेनोत्थिताः याः क्रियाः नित्यनैमित्तिकाः तासां लोपेन यत्पापं तत्संभवाः रोगाः तन्नाशिनी खेचरीति । अत्र एवंतादृशशिवशक्तिसामरस्यद्योतकं बाहुरूपे बाहुद्वयपरिवर्तनम् । अष्टमी बीजमुद्रा—जगतः षड्विकारेषु प्राथमिको यो भावविकारः सूक्ष्मरूपेण सत्ता तदभिमानिनी शक्तिः । तदुक्तमुत्तरचतुःशत्याम्—

शिवशक्तिसमाश्लेषरूपाद्व्योमान्तरे पुनः ।
प्रकाशयन्ती विश्वं सा सूक्ष्मरूपस्थितं सदा ।
बीजरूपा महामुद्रा . . . . ॥ इति ॥

अयमर्थः—वटबीजे सुसूक्ष्मेऽपि किञ्चिदाकाशोऽस्ति विभुत्वात् । तस्मिन् यथा महावृक्षः सूक्ष्मरूपेण तिष्ठति तथा षट्त्रिंशत्तत्त्वानि शिवशक्तिगर्भे विद्यन्ते सूक्ष्मरूपेण । सैव सत्ता घटोऽस्ति पटोऽस्ति इत्यत्र अनुवर्तते । सा बीजमुद्रेत्यर्थः । सर्वबीजस्थानापन्नत्वात सर्वबीजा । सूक्ष्मत्वादेव अङ्गुलिप्रग्रथनवेलायां संक्षोभिण्याद्यपेक्षया अल्पयोनित्वं सूक्ष्मत्वज्ञापकम् । या नवमी योनिमुद्रा तद्वृत्त्यसाधारणो धर्मः मुद्राख्ये सति कलारूपत्वम् । मुद्रात्वस्वरूपमुक्तं प्राक् । कलापदार्थश्चोच्यते । शक्तिविशिष्टे प्रकाशरूपे परशिवे शक्तिमपहाय केवलस्वरूपमात्रनिरूपणे सति तुरीयबिन्दुपदवाच्यत्वं, यथा जलनिष्ठं द्रवत्वमपहाय स्वरूपमात्रनिरूपणे जलपदवाच्यत्वम् । अत्रापहानं नाम शक्त्यताऽवच्छेदककोटिप्रवेशाभाव एव न ततः पृथक् निष्कासनं, असंभवात् । तस्य शुद्धशिवस्य शक्तिसंवलितत्वेन विवक्षायां कामबिन्दुपदवाच्यता । तस्यैव संसर्गस्याभेदत्वेन शक्तताऽवच्छेदककोटिप्रवेशे विसर्गो हकारः विमर्शः इति तान्त्रिकव्यवहारः । तादृशसामरस्योतं रक्तशुक्लबिन्दुमिश्रणेन

आविर्भूतानन्दाम्नभावेण चित्रायां कर्मेत्युच्यते । [1]इदमकलारूपा योनिमुद्रा । तदुक्तं नित्याहृदये—

> संपूर्णस्य प्रकाशस्य लाभभूमिरियं पुनः ।
> योनिमुद्रा कलारूपा . . . . ॥ इति ॥

सर्वसंस्करी केवलबिन्दुद्वयरूपा, अस्या मार्गे बिन्दुद्वयसंसर्गाविर्भूतानन्दोऽपि समस्तनाड्यवच्छेदककोटिमविष्ट इति ततो वैलक्षण्यं ज्ञेयम् । दशमी त्रिखण्डा पूर्वमुक्ता । एवं दशमुद्राणां स्वरूपं श्रीगुरुकृपाविशेषेणाविर्भूतस्फूर्तिकं यथामति लोकानां सुखबोधार्थं स्पष्टीचकार । एवं स्वरूपज्ञानफलं तन्त्रेषु अनन्तं प्रसिद्धं, विस्तरभयादिह लिखितम् । एवं दशमुद्राश्चतुरस्रे तृतीये पूज्याः । अत्रापि इच्छया प्राप्तौ नियामकं वचनं तन्त्रे—

> पुरस्तात्त्वे च याम्ये च वामे चैवान्तराळके ।
> ऊर्ध्वाधो दशमुद्राश्च . . . . . . ॥ इति ॥

पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरेष्वाग्नेयाद्यन्तराळचतुष्के चोर्ध्वमधश्च दशमुद्राः पूज्या इति तदर्थः ॥ १ ॥

प्रथमावरणसमष्टिपूजा

प्रथमावरणस्य व्यष्टिपूजामुक्त्वा समष्टिपूजामाह—

एताः प्रकटयोगिन्यस्त्रैलोक्यमोहनचक्रे समुद्राः ससिद्धयः सायुधाः सशक्तयः सवाहनाः सपरिवाराः सर्वोपचारैः संपूजिताः सन्त्विति तासामेव समष्ट्यर्चनं कृत्वा ॥ २ ॥

एता अणिमाद्यष्टविंशतिसंख्याः । प्रकटयोगिन्य इति तासामेव समष्टिनाम, यथा चैत्रो मैत्र इत्यादिदेवदत्तान्तानामपि मनुष्य इति समष्टिनाम तद्वत् ।

[1] [illegible]

उक्तयोगिनीषु प्रकटत्वं च शिवादिषट्त्रिंशत्तत्त्वानां मध्ये या स्थूला पृथिवी तद्रूपे भूपुरे चतुरस्रे वर्तमानत्वात् । तदुक्तं नित्याहृदये—

तत्र प्रकटयोगिन्यश्चक्रे त्रैलोक्यमोहने ।
योगिन्यः प्रकटा ज्ञेयाः स्थूलविश्वप्रथात्मनि ॥
स्थितत्वात् . . . . ॥ इति ॥

त्रैलोक्यमोहनमिति [1]योगरूढिभ्यां चतुरस्रत्रयात्मकं सर्वेषां यच्चक्रं तस्य नाम । समुद्रा इति—पूर्वं विस्तरेण दश याः प्रतिपादिताः तास्वेकैका मुद्रा एकैकचक्रेऽस्मिन् । दशमी त्रिखण्डा सर्वव्यापिका । अस्मिन्नर्थे प्रमाणं योगिनीतन्त्रेऽस्मि । श्रीभगवान् परशुरामोऽपि तत्तच्चक्रपूजायां एकैकमुद्राप्रदर्शनं वक्ष्यति । एवं च यस्मिन् या मुद्राऽस्ति तया सहिता इत्यर्थः । ससिद्धय इति—अत्र सिद्धिर्नाम तत्तच्छक्तिसाध्यं फलम् । तच्च स्वाकारेण सूक्ष्मरूपेण तिष्ठत्येवेति शक्तयोऽपि ससिद्धयः । सायुधा इति स्पष्टम् । सशक्तयः—अत्र शक्तिपदेन अणिमाऽऽदिनिष्ठा या तत्तत्कार्यजनकता तदवच्छेदको यो धर्मः स ग्राह्यः । न हि कारणता निरवच्छिन्ना लोके प्रसिद्धा । अतः स्वनिष्ठकारणतायां अवच्छेदकं किंचिदभ्युपगन्तव्यम् । अभ्युपगतं च यद्रूपं तत् अधिष्ठानादन्यत्र चेत्यन्यदेतत् । तादृशशक्त्या सहिताः । सवाहना इति स्पष्टम् । परिवार अनुचराः तैः सहिताः । शेषो मन्त्रार्थः स्पष्टः । तासामणिमाऽऽदित्रिखण्डाऽन्तानां समष्ट्यर्चनं समुदायनामघटितमन्त्रेणार्चनं विधाय । अत्र मन्त्रगतलिङ्गेन प्रार्थनात्वं प्रतीयते, लोट्श्रवणात् "प्रार्थनेषु लिङ् लोट् च" इति पाणिनिस्मृतेः । तथाऽपि "ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु" इति मन्त्रस्य "विहव्या उपदधाति" इति श्रुत्या लिङ्गं बाधित्वा उपधानाङ्गत्ववत् अर्चनाङ्गत्वं बोध्यम् । संपूजिताः सन्तु इति समष्ट्यर्चनं कृत्वा इत्यनेन अर्चनाङ्गत्वे प्रतीयमाने दुर्बलं लोट्श्रवणं न बाधकं भवति ॥ २ ॥

करशुद्धिमुद्धार्य त्रिपुराचक्रेश्वरीमवमृश्य द्रामिति सर्वसंक्षोभिणीमुद्रां प्रदर्शयेत् । चक्रयोगिनीचक्रेशीनां नामानि भिन्नानि । शिष्टं समानम् ॥ ३ ॥

[1] योगरूढिवशात् भूपुरत्रयवृत्तत्रयस्य नाम—ख.

अत्र करशुद्धिपदेन करशुद्धिन्यासाङ्गभूतो मन्त्रः न्यासप्रकरणोक्तः तमुच्चार्य । त्रिपुरेति त्रैलोक्यमोहनचक्रस्य नायिका । त्रिपुरा चासौ चक्रेश्वरी चेति कर्मधारयः । त्रिपुरेत्यत्र पुंवद्भावाभाव आर्षः । ईदृशीं चक्रेश्वरीं अवमृश्य संपूज्य । अत्रापि पूजारूपत्वात् श्रीपादुकेति मन्त्रशेषोऽस्ति । परं तु समष्ट्यर्चने श्रीपादुकामिति मन्त्रशेषो नास्ति. 'इति समष्ट्यर्चनं विधाय' इत्यत्र इतिशब्देन शेषस्य व्यवच्छेदात् । द्रां इति सर्वसंक्षोभिणीमुद्राबीजं तां पठित्वा सर्वसंक्षोभिणीमुद्रां अङ्गुलिप्रग्रथनरूपां वक्ष्यमाणरीत्या प्रदर्शयेत् । देव्या इति शेषः । एवं वक्ष्यमाणरीत्या देव्यग्रभागे अङ्गुलिषु ग्रथितेषु तस्याः दर्शनं भवति । एवमग्रिमेष्ववगन्तव्यम् । एवं प्रकृते समष्ट्यर्चनमन्त्रे प्रकटचक्रेत्याद्यं मन्त्रमुक्त्वा अग्रिमसमष्ट्यर्चनमन्त्रे चक्रेशीमन्त्रे च केषांचित् वर्णानां पर्युदासपूर्वकं कांश्चिद्वर्णानतिदिशति—चक्रेति । चक्रनामानि सर्वाशापरिपूरकेत्यादीनि, योगिनीनां नामानि गुप्तेत्यादीनि, चक्रेशीनां त्रिपुरेश्यादीनि, यानि नामानि तद्वर्णाभिन्नानि । समुद्रा इत्यादिवर्णकूटं समानम् । अनेन तत्प्रकरणे उक्तचक्रादिनामस्थाने वक्ष्यमाणनामानि पठनीयानीति भावः ॥ ३ ॥

द्वितीयावरणपूजा

अथ द्वितीयावरणपूजामाह—

षोडशपत्रे कामाकर्षिणी नित्याकलेति नित्याकलान्ताः बुद्ध्याकर्षिणी-अहंकाराकर्षिणी-शब्दाकर्षिणी - स्पर्शाकर्षिणी - रूपाकर्षिणी - रसाकर्षिणी - गन्धाकर्षिणी - चित्ताकर्षिणी - धैर्याकर्षिणी - स्मृत्याकर्षिणी-नामाकर्षिणी-बीजाकर्षिणी - आत्माकर्षिणी - अमृताकर्षिणी - शरीराकर्षिणी - एता गुप्तयोगिन्यः सर्वाशापरिपूरके चक्रे समुद्रा इत्यादि पूर्ववत् आत्मरक्षामुच्चार्य त्रिपुरेशीमिष्ट्वा द्रीं इति सर्वविद्राविणीं प्रदर्शयेत् ॥ ४ ॥

नित्याकळेति वर्णसमुदाय अन्ते यस्याम् इति व्युत्पत्त्या बुद्ध्याकर्षिण्यादि-पञ्चदशस्वपि इद विशेषणमनुषज्य योज्यम्। सर्वत्र पुवद्भावो नाऽस्ति, प्रथममन्त्रपाठानुरोधात्। श्रीपादुकेत्यादिशेष पूर्ववत्। षोडशपत्रे क्रमस्तु वामकेश्वरतन्त्रे—"षोडशारे महादेवीं वामावर्तेन पूजयेत्" इति। तत्राप्यारभ कस्माद्दलादारभ्य कर्तव्य इति विशेषजिज्ञासाया देव्यग्रकोणमारभ्येति मेरुतन्त्रे स्थितम्। योगिनीचक्रयो प्रकृतमन्त्रपर्यवेशार्थ नामनी आह—एता गुप्तयोगिन्य इति, भूपुरापेक्षया षोडशदळस्य अन्तःस्थत्वेन, तत्रस्था योगिन्य गुप्ता। "शिष्ट समान" इति पूर्वसूत्रेणैव प्राप्तमर्थ अनुवदति समुद्रा इत्यनेन। अनुवादफल च तदर्थकाना पदान्तराणा मन्त्रे प्रक्षेपो मा भवत्वित्यतदर्थम्। पूर्ववत् पूर्वं यथाचरित तथैवेत्यर्थ। आत्मरक्षा तन्मन्त्र। शेष स्पष्टम्॥ ४॥

तृतीयावरणपूजा

तृतीयावरणपूजामाह—

दिक्पत्रे कुसुमामेखलामदनामदनातुरारेखावेगिन्यङ्कुशामालिनीरनङ्गपूर्वाः संपूज्यैता गुप्ततरयोगिन्यः सर्वसंक्षोभणचक्रे समुद्रा इत्यादि पूर्ववदात्मासनमुच्चार्य त्रिपुरसुन्दरीमिष्ट्वा क्लीमिति सर्वाकर्षिणीमुद्रां प्रदर्शयेत्॥ ५॥

अत्र दिक् पदमष्टसख्यालक्षक, दिक्षु अष्टसख्याया सत्त्वात्। तथा च दिग्मितसख्यानि पत्राणि यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तृतीयचक्रपरम्। दिक्ष्वष्टसख्या च अवान्तरदिशो गृहीत्वा, "चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशा" इति श्रुते। अवान्तरदिक्ष्वपि "अधिक तु प्रविष्ट न तद्धानि" इति न्यायेन दिक्त्वमबाधितम्। अनङ्ग इति पूर्वं यासा कुसुमादीना देवताना नामादौ ता देवता अनङ्गपूर्वा। अत्रान्यपदार्थो देव्य, न कुसुमादिवर्णसमुदाय, सपूज्य त्यस्यानन्वयापत्ते। एतद्देवतापूजाक्रमश्च योगिनीतन्त्रे—

अनङ्गकुसुमां पूर्वे दक्षिणेऽनङ्गमेखलाम् ।
पश्चिमेऽनङ्गमदनामुत्तरे मदनातुराम् ॥
अनङ्गरेखामाग्नेये नैर्ऋतेऽनङ्गवेगिनीम् ।
अनङ्गाङ्कुशां वायव्ये ईशानेऽनङ्गमालिनीम् ॥ इति ॥

पूर्वचक्रदेवताऽन्तरङ्गत्वात् आसां गुप्ततरत्वम् । शेषं गतप्रायम् ॥ ५ ॥

चतुर्थावरणपूजा

चतुर्थावरणपूजामाह—

भुवनारे संक्षोभिणीद्राविण्याकर्षिण्याह्लादिनीसंमोहिनीस्तम्भिनीजृम्भिणीवशंकरीरञ्जन्युन्मादिन्यर्थसाधिनी-संपत्तिपूरणी-मन्त्रमयी-द्वन्द्वक्षयंकरीः सर्वादीरवमृश्यैताः संप्रदाययोगिन्यः सर्वसौभाग्यदायकचक्रे समुद्रा इत्यादि मन्त्रशेषः चक्रासनमुच्चार्य त्रिपुरवासिनीं चक्रेश्वरीमिष्ट्वा ब्लूं इति सर्ववशंकरीमुद्रामुद्राटयेत् ॥ ६ ॥

भुवनारे चतुर्दशारे । भुवनानि चतुर्दश । शेषं विस्पष्टम् । सर्वे आदिर्यासामासां पञ्चानामित्यपि व्याख्यानमयं अनङ्गपूर्वं इत्यनेन । क्रमाकाङ्क्षायां योगिनीतन्त्रे "वामावर्तक्रमेणैव पश्चिमादेव दक्षिणं" इति पश्चिमे प्रारभ्य तदनन्तरो दक्षिणं प्रापयेदिति तदर्थः । पश्चिमादारभ्य अप्रादक्षिण्येनेति फलितोऽर्थः ॥ ६ ॥

पञ्चमावरणपूजा

पञ्चमावरणपूजामाह

बहिर्दशारे सिद्धिप्रदासंपत्प्रदाप्रियंकरीमङ्गळकारिणीकामप्रदादुःखविमोचिनीमृत्युप्रशमनीविघ्न-

निवारिण्यङ्गसुन्दरीसौभाग्यदायिनीः सर्वपूर्वाः संपूज्यैताः कुलोत्तीर्णयोगिन्यः सर्वार्थसाधक[1]चक्रे मनुशेषमुक्त्वा मन्त्रासनमुच्चार्य त्रिपुराश्रीचक्रेश्वरीं प्रत्यवमृश्य स इत्युन्मादिनीमुद्रां दद्यात् ॥ ७ ॥

नवचक्रेषु दशारद्वयमस्ति । तयोर्मध्ये यत् बहिर्दशारं तत्रेत्यर्थः । शेषं व्याख्यातप्रायम् । अत्रापि क्रमाकाङ्क्षाया पूर्वचक्रवदेव क्रमः । वामकेश्वरतन्त्रे तथैवेत्यनेन पूर्वचक्रक्रमातिदेशात् ॥ ७ ॥

षष्ठावरणपूजा

षष्ठावरणपूजामाह—

अन्तर्दशारे ज्ञानशक्त्यैश्वर्यप्रदाज्ञानमयीव्याधिविनाशिन्याधारस्वरूपापापहराऽऽनन्दमयीरक्षास्वरूपिणीप्सितफलप्रदाः सर्वोपपदा यष्टव्या एता निगर्भयोगिन्यः सर्वरक्षाकरचक्रे शिष्टं तद्वत् साध्यसिद्धासनमुच्चार्य त्रिपुरमालिनी मान्या क्रोमिति सर्वमहाङ्कुशां दर्शयेत् ॥ ८ ॥

सर्वोपपदा सर्वपूर्वा । मान्या पूज्या । क्रमस्तु पूर्ववत्, "पूर्वोक्तेन विधानेन" इति योगिनीतन्त्रात् । शेषं व्याख्यातकल्पम् ॥ ८ ॥

सप्तमावरणपूजा

सप्तमावरणपूजामाह—

अष्टारे वशिन्याद्यष्टकं नमःस्थाने पूजामन्त्रसन्नाम एता रहस्ययोगिन्यः सर्वरोगहरचक्रे शिष्टं स्पष्टं

[1] चक्रे इति मनु—श्री

मूर्तिविद्यामुच्चार्य त्रिपुरासिद्धामाराध्य शिवभृगुऋद्धियुक्स्फ्रें इति खेचरी देया ॥ ९ ॥

योगिनीन्यासप्रकरणे ये वशिन्यादीनामष्टौ मन्त्रा उद्धृता तेषु नम पदस्थाने पूजामन्त्रस्य श्रीपादुकेति मन्त्रस्य सन्नाम ऊह कार्य । चतुर्थीसहितनम पदस्थाने पूजामन्त्र कार्य इत्यर्थ, अन्यथा ¹चतुर्थीश्रवणापत्ते ॥

न च—नम पदनिवृत्तौ तद्योगनिमित्तचतुर्थ्यपि निवर्तते "निमित्तापाये नैमित्तिकापाय" इति न्यायात् इति—वाच्यम् । न हि चतुर्थीसत्त्वे नम पदं निमित्तम्, किं तु तदुत्पत्तौ । तथा च नम पद निमित्तीकृत्योत्पन्ना या चतुर्थी तस्या निवर्तकपर्यन्त स्थितौ बाधकाभावात् ॥

न च—चतुर्थ्युत्पत्ते प्रागेव नम पद निवर्तताम्, तथा सत्युत्पादकाभावात् न चतुर्थी इति—वाच्यम् । न्यासमन्त्रस्य पूजामन्त्रप्रकृतित्वे सिद्धे प्रकृतितोऽतिदेशेन चतुर्थीनम पदसहितप्राप्तौ नम पद युक्तविन्यासेनोहेन बाधित, चतुर्थी केन बाध्यताम् । श्रौते प्रकृतितोऽग्निपदसहितनिर्वापमन्त्रस्य प्राप्तौ सूर्ययागे अर्थवशाद् अग्निपदमात्रस्य सूर्यपदेन बाध न चतुर्थ्या । तथाऽत्रापि । तस्मात् चतुर्थीसहित नम पदबाधक पूजामन्त्र । शेष गतप्रायम् ॥

मूर्तिविद्या मूर्तिकल्पनमन्त्र आवाहनप्रकरणे उक्त । शिवो हकार भृगु सकार ऋद्धि सकार । अत्र प्रमाणानि प्राक् दर्शितानि । तैर्युक्त स्फ्रेमिति वर्ण ह्स्फ्रें इति । इममुच्चार्य खेचरी दर्शयेदित्यर्थ ॥ ९ ॥

आयुधपूजा

आयुधपूजामाह—

बाणबीजान्युच्चार्य सर्वजृंभणेभ्यो बाणेभ्यो नमः धं थं सर्वसंमोहनाय धनुषे आं ह्रीं सर्ववशीकरणाय पाशाय क्रों सर्वस्तंभनायाङ्कुशाय नमः इति महात्र्यश्रबाह्यचतुर्दिक्षु बाणाद्यायुधपूजा ॥ १० ॥

¹ चतुर्थ्यां [illegible]—अ. पु.

बाणबीजानि सङ्क्षोभिण्यादिपञ्चमुद्राबीजानि [1]कामेश्वरबाणाना बीजानि । तदुक्त मालिनीतन्त्रे—

थान्तद्वय समालिख्य वह्निसन्थ क्रमेण तु ।
मुखवृत्तेन नेत्रेण बिन्दुना परिभूषितम् ॥
बाणद्वयमिद प्रोक्त मादन भूमिसस्थितम् ।
चतुर्थस्वरबिन्द्वाढ्य नादरूप वरानने ॥
फान्त [2]चक्रेण सयुक्त वामकर्णविभूषितम् ॥
बिन्दुनादसमायुक्त सर्गवान् चन्द्रमा प्रिये ॥
पञ्च बाणानिमान् विद्धि मामकान् प्राणवल्लभे ॥ इति ॥

अस्यार्थ —थान्त मातृकाक्रमे थकाराग्रिमो दकार तस्य द्वय लिखित्वा तयोर्मध्ये प्रथमदकार वह्निना रेफेण सन्थ युक्त, मुखवृत्तमाकार, मातृकान्यासे तस्य तत्स्थानत्वात् । बिन्दुश्च ताभ्या सहित । द्रामिति सपन्नम् । द्वितीयदकारोऽपि वह्निसन्थत्व तद्वत् तदनन्तर नेत्रेण वामनेत्रेण ईकारेण, मातृकान्यासे तत्स्थानत्वात्, बिन्दुना च समन्वित द्रीमिति सपन्नम् । एव सपन्नबीजद्वय बाणद्वय भवति । आद्यबाण द्वयबीज भवति । एव मादन ककार भूमि लकार तस्मिन् सस्थित—अधो लकार उपरि ककार इति भाव —चतुर्थस्वर ईकार बिन्दु प्रसिद्ध ताभ्या आढ्य युक्तम्, क्लीमिति सपन्नम् । फान्त बकार, व्युत्पत्ति थान्तवत्, चक्रेण लकारेण युक्त वामकर्ण ऊकार तेन बिन्दुना च युक्त, ब्लूमिति सपन्नम् । सर्गो विसर्ग तद्वान् चन्द्रमा सकार स इति । एव च द्रा द्रीं क्लीं ब्लू स इति पञ्च मामकान् बाणान् विद्धीत्यर्थ । कामेश्वरीबाणबीजानि योगिनीतन्त्रे—

त्वगसृङ्मासमेदोऽस्थिमज्जार्णान्ता सुरेश्वरि ।
द्वितीयस्वरसयुक्ता एते बाणास्तदीयका ॥ इति ॥

[1] तदुक्त कुलमार्गे—
सङ्क्षोभिण्यादिमुद्राणा यानि बीजानि पञ्च वै ।
तानि सर्वाणि देवेशि शरादौ सप्रकीर्तयेत ॥ इति ॥

इत्यधिक.—ब [2] शक्रेण—थी

अस्यार्थः—त्वक् यकारः “त्वगात्मा व्यापको वायुः” इति कोशात्। असृग्रेफः “रो रक्तं क्रोधिनी रेफः” इति कोशात्। मांसं लकारः “पिनाकी मांससंज्ञिकः” इति कोशात्। मेदो वकारः “वो मेदो वरुणः सूक्ष्मः” इति कोशात्। अस्थिमज्जान्ते चरमदेशे स्थितं शुक्रं तद्वर्णः सकारः “दक्षपादो भृगुः शुक्रे इति” कोशात्। यद्वा—अस्थिमज्जार्णौ शषौ, “शङ्कुकर्णोऽस्थिमज्जश्च शकारो विद्धिरीरित” इति, तथा “वृषः श्वेतेश्वरः पीतो मज्जा” इति षकाराधिकारे च कोशात्। तयोरन्ते वर्तमानः स इत्यर्थः। उक्ता वर्णा द्वितीयस्वरसंयुक्ताः, आकारेण युक्ताः, बीजरूपत्वात् बिन्दुयोगोऽपि। इत्थं च यां रां लां वां सां इति देव्या बाणबीजानि। उक्तवर्णेषु बिन्दुयोगस्तन्त्रान्तरे—“सैरन्तस्थास्तृतीयोष्मा बिन्द्वनन्तसमन्विता”। यरलवा अन्तस्थाः, तृतीयोष्मा सकारः, अनन्त आकारः। अत्र बाणबीजपदेन सर्वेषां ग्रहणम्, सेतुबन्धे यां रां लां वां सां सर्वजृम्भणेभ्यः कामेश्वरीबाणेभ्यो नमः, द्रां द्रीं क्लीं ब्लूं सः सर्वजृम्भणेभ्यः कामेश्वरबाणेभ्यो नमः इति मन्त्रद्वयं लिखित्वा, अग्रे “इदं च कल्पसूत्रानुगुण्येनोक्तं” इति लिखित्वा “वस्तुतस्तु स्वतन्त्रानुसारेण आदौ द्वितीये ततो दशबाणबीजान्युच्चार्य सर्वजृम्भणबाणशक्तिश्रीपादुकां पूजयामि” इति लेख्यम्॥

निबन्धे तु कामेश्वरबाणबीजमात्रं लिखित्वा सर्वजृम्भणेभ्यो बाणेभ्यो नमः इति मन्त्रस्वरूपं लिखितम्। तत्र बाणबीजानामुभयोरपि साधारणत्वेन बाणबीजान्युच्चार्य पञ्चेन शिवबाणानामेवोच्चारणं न देव्या इति भगवतो रामस्याभिप्रायनिश्चायकं प्रमाणग्रन्थस्याप्यभावात्, प्रत्युत स्थूलमानेन विचार्यमाणे लघिम्नोऽस्मिन् उपक्रान्तत्वात् तदीयबाणपूजनमेव युक्तम्। तानसहाय देवशिवबाणानेव लिलेख। तदीयं साहसं महत्तरम्॥

न च तथा सति उत्तरमन्त्रेषु धनुषि पाशाद्यङ्कुशान्तेषु वचनमनुपपन्नं इति वाच्यम्, पाशादिष्वप्यायत्तोपपत्तिसंभवात्। यद्वा—बीजदशकमुच्चार्य सर्वजृम्भणेभ्यो बाणेभ्यो नमः इति द्वयोः तन्त्रेण पूजनम्। द्वित्वात् चार्थाधिकरणद्वयात्मकम्। इत्यनेन पाशादिषु। एवं च आम्नाताः सप्तदश सप्त इतिवत् धनुर्द्वयनिर्देशत्वात्तस्य व्यापकत्वात्, देवतान्तरच्छिन्नत्वात्, तदभिप्रायेणैव वचनोपपत्तिः। शास्त्रोक्तं बहुवचनं च देवताद्वयाधिष्ठानापेक्षया “सप्तविंशतिः सप्त” इतिवत् न काप्यनुपपत्तिः॥

न च—निबन्धकार शिवबाणबीजान्युल्लिखन् भ्रमामेत्यास्ताम् । परं तु ललिताप्रकरणस्थत्वात् शक्तिबाणबीजानामेवात्र ग्रहणम्, बाणबीजान्युच्चार्य इति कल्पसूत्रेणाविशेषेण श्रुतस्यापि प्रकरणेन सङ्कोचस्य "आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते" इत्यादौ दृष्टत्वात्—इति वाच्यम्

कामबाणान् महेशानि धनुस्तत्पाशमेव च ।
चक्रमध्ये चतुष्कोणे क्रमेण परिपूजयेत् ॥

इति वामकेश्वरतन्त्रवचनेन तेषां शिवायुधानामपि ललिताप्रकरणे पूजनं विहितम्, प्रकृते कल्पसूत्रे बाणबीजान्युच्चार्येति अविशेषेण श्रुतस्य प्रकरणेन सङ्कोचे कर्तव्ये ततोऽपि बलवता वाक्यान्तरेण श्रूयमाणार्थस्यैव व्यवस्थापनात् । "आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते" इत्यत्र प्रकरणबाधकं वचनान्तरं नास्तीति वैषम्यम् ॥

न च तन्त्रान्तराश्रयणं न क्रियत इति प्रतिज्ञाहानिः, सूत्रार्थनिर्णयाय वचनान्तरानुसरणं प्रतिज्ञायामनुपपत्त्यभावात् ॥

किं च, बहुषु पुस्तकेषु कल्पसूत्रपाठे "ध थ सर्वसम्मोहनाय धनुषे नमः, आं ह्रीं सर्ववशीकरणाय पाशाय नमः" इति, अयमपि बाणद्वयग्रहणे लिङ्गम् । अन्यथा धनुर्बाणयोरुभयसम्बन्धिनो ग्रहणसूचकं बीजद्वयं किमिति पठेत् । दृश्यते च बहुषु पुस्तकेष्वयमेव पाठः । तस्मादुभयपूजनमावश्यकम् । यदि च क्वचित्पुस्तकेषु बीजद्वयपाठस्यादर्शनात् निश्शङ्कं परमतसिद्धिरिति विभाव्यते, तदाऽपि सर्वपुस्तकेष्वविवादेन ध इति धनुर्मन्त्रे शिवधनुर्बीजमस्ति, "तुरीयमरुणावर्गात् द्वितीयमपि पार्वति । पुंस्त्रीकोदण्डयुगलम्" इति वामकेश्वरतन्त्रात् । अस्यार्थः—अरुणावर्गस्तवर्गः, तत्र तुरीयो धकारः द्वितीयः थकारः क्रमेण पुंस्त्रीधनुषी इत्यर्थः । अनेन ध इति शिवधनुर्बीजं सिद्धम् । एवं पाशः ह्रीं इत्यविवादेन सर्वपुस्तकेष्वस्ति । तच्च शक्तिपाशबीजं, "माया स्त्रीपाश उच्यते" इति योगिनीतन्त्रवचनात् । एवं क्वचित् पुमायुधबीजकथनं, क्वचित् स्त्र्यायुधबीजकथनं, प्रश्नथनरूपं आयुधद्वयग्रहणे सर्वपुस्तकसाधारणं लिङ्गम् । तन्त्रान्तरवचनं च स्पष्टरूपं लिखितं प्राक् । एकवचनगतिः दर्शिता । अतो विरोधाभावादायुधद्वयमत्र पूज्यमिति ममाशयः प्रतिभाति । धर्मस्यातीन्द्रियत्वात् साधवः सुधियः परिशीलयन्तु इतो

ऽप्यधिकम् । इत्थं च यस्मिन् पुस्तके धनुर्मन्त्रे केवलधमित्यस्ति तत् ॐ इत्यस्याप्युपलक्षकं, तृतीयमन्त्रे ह्रीमिति आमित्यस्याप्युपलक्षकं, तस्य शिवपाशरूपत्वात्, ' आद्यन्तगो महापाशः पारुष्येय प्रकीर्तितः " इति वामकेश्वरतन्त्रात् । एतदर्थोऽपि प्राक् नीलपताकामन्त्रोद्धारे वर्णितः । अङ्कुशबीजे तु उभयोरपि " कामोऽग्निर्व्याप्तोऽङ्कुशः ' इत्यविशेषेण योगिनीतन्त्रपाठात् । तस्य तन्त्रेण सकृदेव पाठः । इत्थं च मन्त्रस्वरूपं या रां रीं लां वां सां द्रां द्रीं क्लीं ब्लूं सः सर्वजृम्भणेभ्यो बाणेभ्यो नमः [1]बाणश्रीपादुकां पूजयामि । थं धं सर्वसंमोहनाय धनुषे नमः धनुःश्रीपादुकां पूजयामि । ह्रीं आं सर्ववशीकरणाय पाशाय नमः पाशश्री० । क्रों सर्वस्तम्भनायाङ्कुशाय नमः अङ्कुशश्री० इति । शक्तिवीजानां प्राथम्यं तत्प्राधान्यगमकम् ॥

केचित्तु तन्त्रानुयायिनः दशबीजान्युच्चार्य कामेश्वरकामेश्वरीबाणेभ्यो नमः इति पठन्ति । तदतीवाशुद्धम् । कामेश्वरी च कामेश्वरश्चेति द्वन्द्वापवादकत्वात् " पुमान् स्त्रिया " इत्येकशेषः स्यात् न द्वन्द्वः ॥

महाव्यस्य आद्यत्रिकोणः तस्य बाह्यतः अष्टाश्रव्यश्रमध्ये दिक्षु पश्चिमादिप्रादक्षिण्येन । तदुक्तं वामकेश्वरतन्त्रे—

पश्चिमोत्तरपूर्वासु दक्षिणाशा क्रमेण तु । इति ॥

अत्र नित्यन्त्य आयुधमन्त्रेषु श्रीपादुकामिति शब्दोत्तरनामाने मूल स एव प्रष्टव्यः ॥

न च—अष्टाक्षरीप्रापकं सर्वत्र देवतानामसु श्रीपूर्वकं पादुकामित्यादिवाक्यं तत्र देवतानामस्थित्यनेन यत्र नाम देवताया गृह्यते तत्रैवाष्टाक्षरी नान्यत्र । प्रकृते विधायकवाक्ये बाणादिरूपनामग्रहणाभावात् न तथा—इति वाच्यम् । देवतानामस्थितस्य देवतानामघटितमन्त्रेष्विति नियन्धकरेणाप्यवश्यं वाच्यम् । अन्यथा ओघत्रये तद्योगः तत्त्वतो विरुध्यते । तत्र विधिवाक्ये देवतानामग्रहणं नास्ति, किं त्वोघत्रयमेवास्ति । तस्मान्न किंचिदेतत् ॥ १० ॥

[1] बाणशक्तिश्री—श्री

अष्टमावरणपूजा

अष्टमावरणपूजामाह—

त्रिकोणे वाक्कामशक्तिसमस्तपूर्वाः कामेश्वरीवज्रे-श्वरीभगमालिनीमहादेव्यः बिन्दौ चतुर्थी ॥ ११ ॥

या परशिवरूपदीपस्य प्रकाशरूपा परा शक्तिः सा सृष्ट्युन्मुखा त्रिधा जाता वामा ज्येष्ठा रौद्री चेति । क्रमात् रजस्सत्वतमःप्रधाना ताः । तासां समष्टिवाचकं पदं तन्त्रशास्त्रे अम्बिकेति । इमा एव क्रमात् इच्छाज्ञानक्रियाशक्तयः इत्युच्यन्ते । अमूषां त्रिपुरसुन्दरीव्यष्टिरूपत्वं ज्ञापयितुमेव योगिनीषु अतिरहस्येति विशेषणं अग्रे दत्तवान् । अत्र वाग्भवपदेन प्रथमकूटं ग्राह्यम्, कामपदेन द्वितीयकूटं, शक्तिपदेन तृतीयकूटं, न तु बालावर्णाः, वामकेश्वरतन्त्रे कूटानामेव परिगृहीतत्वात् । यद्यपि तन्त्रान्तरे "वाग्भवं चाद्यकूटं च" इति समुच्चयोऽपि द्वयोर्दृश्यते, तथाऽपि अत्र वागादीनामेवोक्तत्वात् योगिनीतन्त्रानुसारेण कूटमात्रग्रहणम् । समस्तं कूटत्रयम् । इमानि पूर्वं यासां नाम्नां ताः चतस्रः त्रिकोणे त्रिकोणकोणत्रये बिन्दौ च पूज्या इत्यर्थः ॥

निबन्धकारः चतुर्थदेवताया मन्त्रे समष्टिमूलानन्तरं ललिताश्री॰ इति लिलेख । तत्तुच्छम् । कामेश्वरीवज्रेश्वरीभगमालिनीमहादेव्यः इति सूत्रे क्रमेण चतसृणां देवतानां नामसु सत्सु शास्त्रप्रसिद्धं परित्यज्य स्वकपोलकल्पितं ललितेति नाम मन्त्रे प्रवेशयामास । अत्र शास्त्रं न प्रमाणम् । अचिन्त्यशक्तिमन्त्रेष्वपि स्वेच्छाप्रवृत्तिशीलो यः तद्वचनं महान्तोऽपि विश्वसन्ति । अत्र मूलं श्रीभगवन्मायासमुत्पन्नालस्यमेव नान्यत् । न च—महादेवीपर्याय एव ललिताशब्दः, तत्प्रयोगे किं बाधकं—इति वाच्यम् । "अग्निमीळे" इति मन्त्रे वह्निमीळे इत्यपि प्रयोगेनापूर्वं स्यात् । इत्यलमसदावेशेन ॥

क्रमस्तु वामकेश्वरतन्त्रे—

कामेश्वरीमग्रकोणे वज्रेशीं दक्षिणे ततः ।
भगमालिनीं तथा वामे मध्ये त्रिपुरसुन्दरीम् ॥ इति ॥ ११ ॥

कामेश्वर्यादीनां मूलदेव्यभिन्नत्वम्

ननु पञ्चदशनित्यानां मन्त्रेण मूलविद्यया चाभ्यर्च्य इति विहितं, प्रकृतेऽपि तुरीयदेवताया मूलेन पूजनमुक्तं, बिन्दुचक्रेऽपि वक्ष्यति मूलेन पूजनं, एवं परमचक्रेश्वर्या अपि । एवं च एकमन्त्रकरणकत्वात् एकदेवताकं यागत्रयम् अभ्यासरूपं वा भिन्नदेवताकं वा इति शङ्कायां देवतैक्यं प्रतिपादयति—

तिसृणामासामनन्तरमभेदाय मूलदेव्याः पूजा । कामेश्वर्यादिचतुर्थी नित्यानां षोडशी चक्रदेवीनां नवमी बिन्दुचक्रस्था चेत्येकैव । न तत्र मन्त्रदेवताभेदः कार्यः । तन्महादेव्या एव । चतुर्षु स्थलेषु विशेषार्चनमावर्तते ॥ १२ ॥

आसां कामेश्वर्यादीनां तिसृणाम् अनन्तरम् आसां मूलदेव्यभिन्नत्वप्रतिपादनाय मूलदेव्याः पूजा । एवं स्थलान्तरेऽपि त्रिपुरसुन्दर्याः अन्ते पूजनं तत्र तत्र स्वस्वपूर्वदेवताभिरभेदं ज्ञापयति । इममेवार्थं स्पष्टं दर्शयति— कामेश्वरीति । प्रकृतचक्रे कामेश्वर्यादिभ्यः परं चतुर्थी, पञ्चदशनित्याभ्यः परं षोडशी, अष्टचक्रात् परं नवमे बिन्दौ सैव चक्रान्तरभूतिना पुनर्बिन्दावेव अष्टचक्रेशीपूजानन्तरं चक्रेश्यन्तेन पूज्या एकैव । तत्र एषु स्थलेषु देवताभेदः मन्त्रभेदश्च नास्ति । इयं च नित्या समस्तावरणदेवताभ्यः त्रिपुरसुन्दर्याः अव्यतिरिक्ता इति ज्ञापयितुं तत्तदन्ते उक्ता इति भावः । ननु देवतैक्ये मन्त्रैक्ये सकृदेव पूजनं युक्तं, किमिति पूजात्रयम्, अत आह— चतुर्षु स्थलेषु विशेषार्चनमावर्तते इति । दर्शितचतुःस्थलेष्वित्यर्थः । तथा च यागत्रयेऽपि तदभ्यासाभ्यासपूर्वसाधनत्वेनादृष्टजनकत्वादिति भावः । न चाभ्यासे सति यथा [illegible] नावर्तते तथा मन्त्रावृत्तिर्न स्यात् इति वाच्यम्, क्रियाऽन्तरव्यवधाने अभ्यासेऽपि मन्त्रावृत्तेः अग्निहोत्रादौ दृष्टत्वात् । तथाऽत्रापि क्रियाऽभ्यासरूपत्वेऽपि स्वविजातीयक्रियाऽन्तरव्यवधानाद्युक्ता मन्त्रावृत्तिः ॥ १२ ॥

प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमाह—

एता अतिरहस्ययोगिन्यः सर्वसिद्धिप्रदे चक्रे । परिशिष्टं द्रष्टव्यम् । आवाहनीमुच्चार्य त्रिपुराम्बां संभाव्य ह्सौं इति बीजमुद्राकृतिः ॥ १३ ॥

परिशिष्टमित्यनन्तरं पूर्ववत् इति शेषः । आवाहनी तत्प्रकरणोद्धृता विद्या । संभाव्य पूजयित्वा । इति कर्तव्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

नवमावरणपूजा

नवमावरणपूजामाह—

बिन्दुचक्रे मूलेन देवीमिष्ट्वा एषा परापररहस्ययोगिनी सर्वानन्दमये चक्रे समुद्रा ससिद्धिः सायुधा सशक्तिः सवाहना सपरिवारा सर्वोपचारैः संपूजिताऽस्त्विति पुनर्मूलमुच्चार्य महाचक्रेश्वरीमिष्ट्वा वाग्भवेन योनिं प्रदर्श्य ॥ १४ ॥

अत्रापि निबन्धकारः मूलान्ते श्रीललिताश्रीपादुकां पूजयामि इति योजयामास । तदशुद्धम् । एतत्पूर्वसूत्रे "न तत्र मन्त्रदेवताभेदः कार्यः तन्महादेव्या एव चतुर्षु स्थलेषु" इति वाक्ये स्थलचतुष्टयेऽपि महादेव्याः पूजनं इति स्पष्टरवेणोक्तम् । श्रुत्या श्रुतशब्दं परित्यज्य अश्रुतशब्दस्य कल्पनं अन्याय्यम् । अन्यथा "सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः" इत्यस्मिन् यागे सूर्यपर्यायशब्दं प्रक्षिप्य "दिवाकराय जुष्टं निर्वपामि" इति स्यात् । न च—तत्र सूर्यशब्दः उत्पत्तिवाक्ये श्रुतः, इह तु पूर्वसूत्रं नोत्पत्तिवाक्यं, किं तु अभ्यासरूपगुणविधायकमिति वैषम्य—इति वाच्यम् । नायमैकान्तिको नियमः, उत्पत्तिवाक्य एव श्रवणमपेक्षितमिति । नक्षत्रेष्ट्युपहोमोत्पत्तिवाक्यं "सोऽत्र जुहोति" इत्येतावन्मात्रम् । नात्र देवतावाचकः शब्दः श्रूयते । तथाऽपि मन्त्रे—"अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा" इत्यत्र श्रूयमाणो योऽग्न्यादिशब्द

त गृहीत्वा प्रथममन्वाधानेऽग्निमाज्येन इति व्यवहरन्ति, न तु वह्निमाज्येनेति। यद्युत्पत्तिवाक्य एवेति नियम, तर्ह्यत्र स्वेच्छया स्यात्। न च अस्य क्रमस्य उत्पत्तिवाक्ये "शक्तिचक्रैकनायिकाया ललिताया क्रममारभेत" इत्यस्मिन् ललिताशब्दस्य श्रुतत्वात् तद्ग्रहण इति निबन्धाभिप्राय वर्णितु शक्य। तथा सति पूर्वसूत्रे ललिताया एव चतुर्षु स्थलेषु इति वक्तव्ये तमपहाय महादेव्या एवेति कथनस्य फल ब्रह्मणाऽपि वक्तु अशक्यम्। मन्मते तु ललितामहादेवीशब्दयो एकार्थकत्वेऽपि यत्र विशेषो न श्रुत तत्र ललिताशब्दप्रयोग, यत्र श्रुत तत्र श्रुतशब्दोच्चारण अपूर्वजनकमिति ज्ञात्वा ललिताशब्दपरित्याग इति। फलं सङ्कल्पादौ श्रीललिताप्रीतये इति वक्तव्यम्। मन्मते महादेवीशब्दस्य निरवकाशस्य प्रयोग उचित। अत एवानया दिशा नवम्या चक्रेश्वर्या मन्त्रे महादेवीप्राप्तौ विशेषतश्चक्रेशीमिष्ट्वेति तत्र श्रुतत्वात् महादेवीशब्दबाध, "सावकाशनिरवकाशयो निरवकाश बलीय" इति न्यायात्। न च—एव सति चतुर्षु मन्त्राभेद प्रदर्शित, इदानीं त्रिषु महादेवीपठितो मन्त्र, एकत्र महाचक्रेश्वरीघटित इति मन्त्रभेद पतित, कथमेतत्—इति वाच्यम्, निबन्धकारेणापि ललितामहाचक्रेश्वरीश्री० इति लिखितत्वेन अस्य दोषस्य उभयसाधारणत्वेनाचोद्यत्वात्। प्रत्युत निबन्धकारमन्त्रस्य ललितापद-घटितत्वेन अस्त्यत्यन्तवैलक्षण्यम्। मन्मते देवीस्थाने चक्रेश्वरीमात्रप्रक्षेपे "एकदेशविकृत-मनन्यवत्" इति वैय्याकरणपरिभाषामाश्रित्य निर्वाहो भविष्यतीत्यलमतिविस्तरेण॥

महादेवीशब्दनिरुक्तिर्देवीभागवते—

बृहदस्य शरीर यदप्रमेय प्रमाणत।
धातुर्महेति पूजाया महादेवी तत स्मृता॥ इति॥

वाग्भवेन ऐं इत्यनेन, न प्रथमकूटेन, पूर्वोक्तमुद्राबीजेषु वर्णैक्यदर्शनात्, तत्पङ्क्तिस्थस्यास्यापि तादृशत्वस्यावश्यकत्वात्। अत ऐं इत्यस्यैव ग्रहणं युक्तम्॥ १४॥

धूपादिदानम्

एवं नवावरणपूजा विधाय अग्रे कर्तव्यक्रियाशेषमाह—

पूर्ववद्धूपदीपमुद्रातर्पणनैवेद्यादि दत्त्वा॥ १५॥

धूपादिर्नैवेद्यान्तेषु पूर्वोक्तधर्माणा प्रात्यर्थं पूर्ववदिति । धूपादिषु ये पूर्वोक्तधर्मा तद्धर्मका ते धूपादय कार्या इत्यर्थ । ते च धर्मा धूपदीपनैवेद्येषु पूर्वमन्त्रा । मुद्रासु पूर्ववत्त्व तर्पणे मूलमन्त्र त्रिरभ्यास इत्येवरूपा ज्ञया । आदिपदेन ताम्बूलकर्पूरनीराजनादिमद्द्रव्यप्रज्वलनप्रभृतयो ग्राह्या ॥

निरन्धकार षोडश्युपासक त्रिखण्डामपि प्रदर्शयेत् इत्युवाच । स वक्राम, तथा व्यवस्थाया सूत्रे अनुक्तत्वात् ॥

त्रिखण्डाऽऽदिमुद्राणा स्वरूपम्

अत्र सक्षोभिण्यादिमुद्राप्रदर्शनार्थं तत्स्वरूपावज्ञानस्यावश्यकत्वात् तन्मुद्रादर्शन प्रकार सप्रमाण सक्षेपेण कथ्यते । तत्रावाहने प्रथम विनियुक्ता त्रिखण्डोच्यते । त्रिखण्डालक्षणमुक्त वामकेश्वरतन्त्रे—

परिवर्त्य करो स्पृष्टावङ्गुष्ठौ कारयेत् समौ ।
अनामाऽन्तर्गते कृत्वा तर्जन्यौ कुटिलाकृती ॥
कनिष्ठिके नियुञ्जीत निजस्थाने महेश्वरि ।
त्रिखण्डेय समाख्याता त्रिपुराऽऽह्वानकर्मणि ॥ इति ॥

परिवर्तन नाम हस्तद्वयाङ्गुलिमेळनम् । इद सर्वत्राधिकाररूप सदन्वेति । अङ्गुष्ठौ सरळौ परस्परस्पृष्टौ, तथैव कनिष्ठे मध्यमे च कुर्यात् । वामानामोपरि दक्षानामा तिर्यक् प्रसार्य तयोरध प्रदेशात् तर्जनीद्वयमानीय कुटिलाकाराभ्या तर्जनीभ्या अनामाद्वय धारयेत् । अनामे अन्तर्गते ययोरिति विग्रहेण लब्धोऽर्थ । अस्या उक्तरीत्या निर्माणे खण्डत्रय दृश्यते । उपरि सरळाङ्गुष्ठद्वययोग । मध्य तादृशमध्यमायोग । अधश्च कनिष्ठायोगस्तादृश । एव सति पूर्वोक्तवामाज्येष्ठा रौद्रीकलात्रयरूपमस्या स्फुटम् । अत एव त्रय खण्डा कला यस्या इति विग्रहेण त्रिखण्डेयम् । अत्र यद्यपि खण्डद्वयनिर्माणप्रकार उक्त । मध्यमखण्डरचनाप्रकारो नोक्त । तथाऽपि त्रिखण्डेति योगार्थप्रत्यय तन्त्रान्तर शरणीकृत्य खण्डत्रय सपादनीयम् । खण्डत्रयमुक्त ज्ञानार्णवे—

पाणिद्वय महेशानि परिवर्तनयोगत ।
योजयित्वा तर्जनीभ्या अनामे धारयेत् प्रिये ॥

मध्यमे योजयेन्मध्ये कनिष्ठे तदधस्तत ।
अङ्गुष्ठावपि सयोज्य त्रिधा युग्मक्रमेण तु ॥
त्रिखण्डा मम मुद्रेय त्रिपुराऽऽह्वानकर्मणि ॥ इति ॥

सर्वसक्षोभिणीस्वरूप तत्रैव—

मध्यमे मध्यगे कृत्वा कनिष्ठाङ्गुष्ठरोधिते ।
तर्जन्यौ दण्डवत् कृत्वा मध्यमोपर्यनामिके ॥
एषा तु प्रथमा मुद्रा सर्वसक्षोभकारिणी ॥ इति ॥

तन्त्रराजे तु—

कनिष्ठाऽनामिकामध्या नखैरन्योन्यसङ्गता ।
कृत्वाऽङ्गुष्ठौ कनिष्ठाम्थावृजू कुर्याच्च तर्जनी ॥
सर्वसक्षोभिणी मुद्रा त्रैलोक्यक्षोभकारिणी ॥ इति ॥

सर्वविद्राविणी मुद्रा तत्रैव—

एतस्या एव मुद्राया मध्यम सरळे यदि ।
क्रियते चेन्महेशानि सर्वविद्राविणी तदा ॥ इति ॥

मध्यमे मध्यमेऽपीत्यर्थ । एतेन तर्जनीमध्यमयो द्वयो सरळत्व ज्ञयम् ॥

तृतीयमुद्राऽपि तत्रैवोक्ता—

मध्यमा तर्जनीयुग्म वक्रीकुर्यात् सुलोचने ।
एतस्या एव मुद्रायास्तदाकर्षणकारिणी ॥ इति ॥

तत्रैव चतुर्थी मुद्रा सर्ववशकर्युक्ता—

पुटाकारौ करौ कृत्वा तर्जन्यावङ्कुशाकृती ।
परिवर्त्य क्रमेणैव मध्यम तदधोगते ॥
क्रमेण देवि तेनैव कनिष्ठाऽनामिके अपि ।
सयोज्य निबिडा सर्वा अङ्गुष्ठावग्रदेशत ॥
मुद्रेय परमेशानि सर्ववश्यकरी स्मृता ॥ इति ॥

अस्यार्थः—पुटाकारौ परस्परं पृष्ठसंलग्नौ ऊर्ध्वाग्राङ्गुलिकौ हस्तौ कृत्वा ततोऽङ्गुष्ठव्यतिरिक्ताङ्गुल्यः परस्परमङ्गुलिसन्धिषु प्रवेश्य तर्जन्यादिकनिष्ठान्ता अङ्गुल्यः अङ्कुशाकाराः कुर्यात्। एवं कृत्वा ततोऽङ्गुष्ठद्वयं अधोमुखं तर्जन्युपरि स्थापयेत्। इयं सर्ववशंकरी इति भावः ॥

पञ्चम्यपि तत्रैव—

संमुखौ तु करौ कृत्वा मध्यमामध्यगेऽनुजे।
अनामिके तु सरले तद्बहिस्तर्जनीद्वयम् ॥
दण्डाकारौ ततोऽङ्गुष्ठौ मध्यमानखदेशगौ।
मुद्रैषोन्मादिनी नाम क्लेदिनी सर्वयोषिताम् ॥ इति ॥

अयमर्थः—वामकनिष्ठोपरि दक्षकनिष्ठां तिर्यगनामाद्वयोपरिमार्गेण मध्यमापर्यन्तं प्रसार्य तादृशकनिष्ठाऽग्रद्वयं मध्यमाद्वयेन दृढं गृह्णीयात्। गृहीतमध्यमानखोपरि दण्डाकारमङ्गुष्ठद्वयं स्थापयेत्। तथाऽनामाद्वयं परस्पराभिमुख्येन सरले कुर्यात्। अनामिकयोः पार्श्वद्वये तर्जनीद्वयमपि सरलं कुर्यात्। एषा सर्वोन्मादिनी मुद्रा योषिद्वश्यकरी इति।'

षष्ठी मुद्राऽपि सर्वमहाङ्कुशा तत्रैव प्रकटिता—

अस्यास्त्वनामिकायुग्ममधः कृत्वाऽङ्कुशाकृति।
तर्जन्यावपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेत् ॥
इयं महाङ्कुशा मुद्रा सर्वकार्यार्थसाधिनी ॥ इति ॥

अस्याः सर्वोन्मादिन्याः। तेनैव क्रमेण अनामिकाक्रमेण। अनामिकाऽङ्कुशाकारा। तथैव तर्जनीद्वयमपि कर्तव्यम्। शेषं पूर्वमुद्रावत् इति भावः ॥

सप्तमीं खेचरीमुद्रां तत्रैव व्याचष्टे—

सव्यं दक्षिणहस्ते तु दक्षिणं सव्यहस्ततः।
बाहू कृत्वा महेशानि हस्तौ संपरिवर्त्य च ॥
कनिष्ठाऽनामिके देवि युक्त्वा तेन क्रमेण तु।
तर्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोर्ध्वमपि मध्यमे ॥

अङ्गुष्ठौ तु महेशानि कारयेत् सरळावपि ।
इयं सा खेचरी नाम मुद्रा सर्वोत्तमा प्रिये ॥

अस्य तात्पर्यम्—बाहू सरळौ प्रथमं कृत्वा दक्षबाहूपरि वामं स्थापयित्वा पुनर्वामं हस्तं दक्षहस्ताधोमार्गेण वामपार्श्वे निर्गमय्य हस्तद्वयाङ्गुळी वक्ष्यमाणरीत्या ग्रथ्नीयात्। तद्यथा वामानामाकनिष्ठे दक्षमध्यमाधोमार्गेण दक्षतर्जन्या नीत्वा एवं दक्षानामाकनिष्ठे वाममध्यमाऽधोमार्गेण वामतर्जन्या नीत्वा हस्तद्वयतर्जनीभ्या स्वसमीपागतानामाकनिष्ठे दृढं गृह्णीयात् । मध्यमे सर्वोर्ध्वे सरळे एवाग्राभ्या परस्परसंलग्ने स्थापयेत् । अङ्गुष्ठौ सरळौ कृत्वा योनिसादृश्य सपादयेत् । इय खेचरीमुद्रा । यद्यप्युक्तार्थ सर्वोऽपि पूर्वलिखितवचने नास्ति, तथाऽपि—

वामं भुजं दक्षभुजे दक्षिणं वामदेशत ।
निवेश्य योजयेत् पश्चात् परिवर्त्य क्रमेण हि ॥
कनिष्ठाऽनामिकायुग्मे तर्जनीभ्या निरोधयेत् ।
मध्यमे सरळे कृत्वा योनिवत् सरळौ तत ॥
अङ्गुष्ठौ खेचरीमुद्रा पार्थिवस्थानयोजिता ॥

इति ज्ञानार्णववचनेन सह एकवाक्यता सपाद्य निष्कासितोऽर्थो ज्ञेय ॥

अष्टमीमुद्राऽपि तत्रैव प्रकटिता—

परिवर्त्य करौ स्पृष्टावर्धचन्द्राकृती प्रिये ।
तर्जन्यङ्गुष्ठयुगळ युगपत् कारयेत् तत ॥
अध कनिष्ठाऽवष्टब्धे मध्यमे विनियोजयेत् ।
तथैव कुटिले योज्ये सर्वाधस्तादनामिके ॥
बीजमुद्रेयमचिरात् सर्वसिद्धिप्रवर्तिनी ॥ इति ॥

अस्यार्थ —अनामामध्यमामार्गेण व्यत्यस्ते कनिष्ठिके स्वाधोभागे मध्यमा यथा तिष्ठति तथा कुर्यात् । ततो मध्यमाद्वय कनिष्ठाद्वयावष्टम्भकं यथा तथा कुर्यात् । सर्वाध स्थिते अनामे यावत्कुटिले भवत तावत् कुर्यात् । अङ्गुष्ठतर्जनीयुगळं अर्धचन्द्राकृति यथा भवति तथा योजयेत् । इयं बीजमुद्रा भवति ॥

नवमीं योनिमुद्रां तन्त्रं विशिनष्टि—

मध्यमे कुटिलाकारे तर्जन्युपरि संस्थिते ।
अनामिकामध्यगते तथैव च कनिष्ठिके ॥
सर्वा एकत्र संयोज्य अङ्गुष्ठपरिपीडिता ।
एषा तु प्रथमा मुद्रा योनिमुद्रेति या स्थिता ॥ इति ॥

अन्वयार्थ —अनामिके मध्यमाऽधोभागेण कुटिलाकारे तर्जन्युपरि व्यत्यस्ते स्थापयेत् । अनामिकापृष्ठलग्ने व्यत्यस्ते कनिष्ठिके संयोजयेत् । अङ्गुष्ठाग्रद्वयं मध्यमामध्यपर्वद्वयं योजयेत् । इयं योनिमुद्रा भवति । यद्यपि एतावानर्थो न लभ्यते तेन वचनेन, तथाऽपि—

अनामिकापृष्ठभागे मध्यमामध्यपर्वणि ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठसंश्लेषान्महायोनिस्त्रिखण्डिका ॥

इति स्थलान्तरे । अन्वयार्थ —या त्रिखण्डा सा महायोनिः । ततो विशेषस्त्वयम् —मध्यमामध्यपर्वणि अङ्गुष्ठसंयोग, अनामिकापृष्ठभागेन कनिष्ठिकासंयोग । शेषं त्रिखण्डया सममित्यर्थ । अनेन सह पूर्ववचनस्यैकार्थतया नीयमानाया पूर्वलिखितार्थं सम्पन्ने ॥

एवं दशमुद्रा परमगहना यथामति सम्पद्य सप्रमाणं प्रपञ्चिता प्रासङ्गिका । प्रकृतमनुसराम ॥ १७ ॥

कामकलाध्यानम्

अथ कामकलाध्यानं वक्तुमुपक्रमते—

विन्दुना मुखं विन्दुद्वयेन कुचौ सपरार्धेन योनिं कृत्वा कामकळामिति ध्यात्वा ॥ १६ ॥

सूक्ष्मं कलाध्यानं स्थूलं चेति द्विविधम् । तत्र सूक्ष्मकामकलाध्यानस्य अस्मत्परमेष्ठिगुरुभिः उत्तरचतुःशतीव्याख्याने विस्तरेण मनुक्ते वरिवस्यारहस्ये च व्याख्यातत्वात् तादृशध्यानकर्तुं उपासकयोग्यस्य साम्प्रतं शशशृङ्गकल्पत्वेन तस्मिन्नस्य

केवलस्वपाण्डित्यमात्रस्यापकत्वं इदानीन्तनवेदान्तग्रन्थाध्ययनवत् स्यात् । अत प्रथमं परित्यज्य स्थूलमेव मन्दाधिकारिणामुपयोगाय वर्णयिष्याम । तद्यथा—तुरीयस्वरं हकारं वा अशत्रयं परिकल्प्य तत्र स्त्रीरूपं परिकल्प्य ऊर्ध्वांशे मुखकल्पना मध्यमांशे कुचद्वयकल्पना जघन्यांशे योनिकल्पना च कृत्वा ध्यायेत् । तदुक्तं कुण्डलिनीविमर्शे—

> शक्तिमध्यपरिकल्पितांशकेष्वन्तरङ्गपरिभावने पटु ।
> ऊर्ध्वमध्यतदधोविभागश चिन्तयन्मुखकुचावधोमुखम् ॥

अस्मिन् श्लोके शक्तिशब्दार्थ ईकार इति वदेव । हकार इत्यपि कश्चित् । अधोमुख योनिमित्यर्थ । शेष स्पष्टम् । "मुख बिन्दु कृत्वा कुचयुगमधस्तस्य तदधो हरार्ध ध्यायेद्यो हरमहिषि ते मन्मथकलाम्" इति श्रीभगवत्पादैरप्युक्तम् । सेतुबन्धे तु ईकार एव स्थूलध्यानमुक्तम् 'ईकारस्य बिन्दुविसर्गात्मन शिवशक्त्यो सामरस्यरूपस्य स्वात्मत्वेन भावनाया परमानन्दानुभव " इति पङ्क्त्याम् । माल्यग्रामे विष्णुबुद्धिवत् भगवत्या ध्यानाधिष्ठाननियमोऽयम् । एव स्थूलध्यानेन जितान्त करणस्तादृशोपासकमकुटमणि सूक्ष्मकला मतुबन्धादिविलिखिता गुरुमुखात् ज्ञात्वा कामसुपासीत । नान्य इदानींतना तद्योग्या । तादृशध्यान च परदेवता श्रीगुरुप्रसादैकलभ्यम् । अयमर्थस्त्रिपुरार्णवे सुस्पष्टमुक्त —' सूक्ष्मध्यानेऽसमर्थश्चेत् स्थूल ध्यायेद्यथोक्तवित्" इति । इत्थं च पूर्वोक्तान्यतरवर्णे मुख कुचा योनि चांशत्रय कृत्वा मनसा निर्माय कामकला इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ध्यात्वा, यथाऽवकाशमिति शेष ॥ १६ ॥

वर्णविशेषे पूर्वोक्तावयवकल्पनानन्तर विशिष्टे ध्यानप्रकारमाह—

सौभाग्यहृदयमामृश्य ॥ १७ ॥

सौभाग्यस्य धर्मादिकपुरुषार्थस्य हृदय स्थान उपादानकारणमिति यावत् । ईदृश पूर्वोक्तरूप आमृश्य ध्यात्वा । पूर्वसूत्रस्थतिशब्दस्य अत्राप्यनुवृत्ति । अयमेवार्थ स्पष्टमुक्तो योगिनीतन्त्रे—

एवं वामकेश्वरस्याप्यवश्यं यत्र समुदितम् ।
वामादिविस्रोतसामस्य परमं श्रि ॥ इति ॥

एतदुक्तं नित्यके धाम पारिस्तुत्य, स निर्मूलः "यथाभिरुचिर्गणपतिः" इति सूत्रस्य गणपतिप्रकरणस्थस्य अन्यत्र प्रापकप्रमाणाभावात् ॥ १७ ॥

बलिदानम्

अथ बलिदानमाह—

वामभागविहितत्रिकोणवृत्तचतुरश्रे गन्धाक्षतार्चिते वाग्भवमुच्चार्य व्यापकमण्डलाय नमः इत्यर्धभक्तभरिताम्भसा आदिमोपादिममध्यमभाजनं तत्र न्यस्य ॥ १८ ॥

अत्र वामभागे इत्यनेन श्रीचक्रापेक्षितत्वात् स्वस्यैव वामभागो ग्राह्यः । विहिते निर्मिते त्रिकोणवृत्तचतुरश्रे । निर्गमनस्था त्रिकोणं स्वाभिमुखं ग्राह्यम्, तथा शिष्टसम्प्रदायात् ॥

केचित्तु त्रिकोणं या बलिग्राहिणी देवता सा नियमेनाधरसंयोगकल्पकोणाभिमुखी, त्रिकोणनिर्देशनात् तदानयनियमात् । एवं च तन्त्रान्तरे—

मूर्ध्नेत्युन्मुख्या ध्यात्वा स्वस्याग्रे बलिमारभेत् ॥

इति वचनेन तस्या देवताया मूर्ध्नेत्युन्मुखत्वनियमात् । त्रिकोणमपि देव्युन्मुखमेव न स्वाभिमुखमित्याहुः । तत्र अनङ्गकुसुमादिश्रीचक्रस्थकोणगतु कोणाग्रोन्मुखीनां मूलदेव्यभिमुखीनां देवतानां बहूनां दृष्टत्वेन तादृशनियमासिद्धेः । न किंचिदेतत् ॥

गन्धाक्षतेत्यनेन नान्दिनगरयार्चिति दर्शिता । अर्चने मन्त्रमाह—वाग्भवमित्यादि । वाग्भवं ऐं इति । शेषं स्पष्टम् । अर्धभक्तेन अन्नेन भरिताम्भसा च भरितमिति रूपं । दृढ साधने विन्यासम् । एकस्मिन् पात्रे अर्धांश अन्नेन अर्धांश जलेन पूर्णेन् । ईदृशमेकं पात्रं आदिमादिपात्रत्रयं च तत्र मण्डले न्यस्य । अत्र बलिपात्रं ताम्रमयम्,

बलिपात्रं ताम्रमेव नैरान्यत्तु कदाच न ॥

इति त्रिपुरार्णववचनात् । व्यञ्जनादिमिश्रणं न कार्यम्, एतदन्ते उक्तद्रव्येणैव द्रव्याकाङ्क्षाशान्ते ॥

अत्र निबन्धकारः बाणमुद्रया बलिदानं वामपार्ष्णिघातादिकं लिलेख । स प्रष्टव्यः किं अत्र प्रमाणं इति । स यदि ब्रूयात् श्यामाप्रकरणे सूत्रे उक्तत्वात् अत्रापि ते धर्मा गृह्यन्ते इति, तर्हि तद्ग्रहणं आकाङ्क्षया, उत अनाकाङ्क्षया । आद्ये बलिदाने द्रव्यदेवतामन्त्राणामाकाङ्क्षोदिता प्रकृतवाक्यैरेव शान्ता । बाणमुद्राया वामपार्ष्णिघातस्य च ग्रहणं कुर्वतः तस्यैव कीदृशी आकाङ्क्षोदितेति च न विद्मः । किं च श्यामाप्रकरणस्थपार्ष्णिघातादिधर्मेण किमपकृतम् । क्षत्रपालवागीश्वर्यादिबल्योऽपि तत्र सन्ति । उक्तव्यतिरिक्ता अन्येऽपि मन्त्रा सन्ति । तैः निबन्धकृतोऽपराधः कोऽनुष्ठितः । श्यामाप्रकरणस्थत्वस्य तुल्यत्वेऽपि केषु चित् अनुगृह्णन् जग्राह केषु चित् रुष्टः तत्याज्येति मूलं न विद्मः । किंच तत एव त्रिकोणादिमण्डलधर्माणां प्राप्तौ पुनर्विधानमत्र किमर्थं इति चेत् बाग्बन्धनमेवोत्तरं नान्यदिति । तस्मात् स्वेच्छया धर्मप्रवर्तकसरणिः अश्रद्धेया । यावदुक्तं कार्यम् ॥ १८ ॥

बलिदाने मन्त्रमाह—

प्रणवमायाऽन्ते सर्वविघ्नकृद्भ्यः सर्वभूतेभ्यो हुं स्वाहा इति त्रिः पठित्वा बलिं दत्त्वा ॥ १९ ॥

त्रिः इत्यनेन मन्त्राभ्यासो विहितः । तेन त्रिः पाठान्ते बलिदानम् । देवता च मन्त्रलिङ्गेन ज्ञेया ॥ १९ ॥

प्रदक्षिणादि

प्रदक्षिणनमस्कारजपस्तोत्रैः सन्तोष्य ॥ २० ॥

प्रदक्षिणमेकं कार्यम्,

अजेशशक्तिगणपभास्कराणां प्रदक्षिणं ।
वेदार्धचन्द्रवह्न्यद्रिसङ्ख्या सर्वार्थसिद्धये ॥

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे उक्तत्वात् । अजः विष्णुः । वेदाः चतस्रः । अर्धं तदर्धं द्वयम् । चन्द्रः एकः । वह्निः तिस्रः । अद्रिः सप्त । इमाः सङ्ख्याः अजादिप्रदक्षिणे क्रमात् ज्ञेयाः इत्यर्थः । श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैरपि "प्रदक्षिणं ते परितः करोमि" इत्येकवचनान्तमेवोक्तम् ॥

नमस्कारे तु इच्छैव नियामिका शाम्भोपलब्धिपर्यन्तम् । नमस्कारे कश्चिद्विशेषः परमानन्दतन्त्रे—

पूजागृहाद्बहिर्देवीं प्रणमेत् दण्डवद्भुवि ।
मण्डले नमनं नैव साष्टाङ्गं दण्डवत् चरेत् ॥
जानुभ्यां च पदाभ्यां च मूर्ध्ना हस्तयुगेन च ।
चतुरङ्गप्रणामोऽयं मण्डले विहितः शिवे ॥ इति ॥

मण्डललक्षणं योगिनीतन्त्रे—

पूज्यते यत्र सा देवी तच्चतुर्दिक्षु शङ्करि ।
धनुश्शतप्रमाणेन मण्डलं परिकीर्तितम् ॥ इति ॥

धनुर्मानं तु हस्तचतुष्टयम् । बृहद्वामकेश्वरे तु—

मण्डलं तद्विजानीयात् यावद्दृश्या हि देवता ॥ इति ॥

रहस्यार्णवे तु—

द्वारपूजा यत्र कृता तदन्तर्मण्डलं विदुः ॥ इति ॥

अयं च देशतः परिच्छेद उक्तः । कालतः परिच्छेदस्तु शक्तिसङ्गमतन्त्रे—

द्वारपूजां समारभ्य यावदुद्वासनं भवेत् ।
तावत्तन्मण्डलं विद्धि . . . . ॥ इति ॥

त्रिपुरार्णवेऽपि—

इदं तन्मण्डलं देवि प्रारभ्यैतस्य पूजनम् ।
मार्ताण्डमण्डलाघ्यान्तं . . . . ॥ इति ॥

इदमेव मण्डलं वक्ष्यमाणमण्डलधर्मेषु ज्ञेयम् ।

पूजागृहं ततो गत्वा चक्रराजं समर्चयेत् ।
विद्यां जपेत् सहस्रं वा त्रिशतं शतमेव वा ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तजपसङ्ख्या ज्ञेया । अयं जपः कर्माङ्गभूतः, अङ्गैरुभयतः सन्दंशात् । यद्वा—

आवृत्तिर्गुरुनित्यार्चा समयाम्नाययोरपि ।
पूजात्रयं जपश्चैव प्रधानं पूजने मतम् ॥

इति स्वतन्त्रतन्त्रे त्रयोदशोल्लासे जपस्य प्राधान्यकथनात्, प्रत्यक्षवचनेन कथनस्य सर्वबाधकत्वात् ॥

स्तोत्राणि, गणेशग्रहनक्षत्रेत्यादिवामकेश्वरतन्त्रोक्तानि, सहस्रनामपाठः, अपराधस्तुतिः, सत्यवकाशे सप्तशतीपाठोऽपि, "ततः कृताञ्जलिर्भूत्वा स्तुवीत चरितैरिमैः" इति तत्रैव विहितत्वात् । एवमादिभिः सन्तोष्य ॥ २० ॥

शक्तिपूजा

अथ शक्तिपूजामाह—

तद्रूपिणीमेकां शक्तिं बालयोपचारैः संपूज्य तां मपञ्चकेन सन्तर्प्य ॥ २१ ॥

तद्रूपिणीं त्रिपुरसुन्दरीरूपिणीं एकवचनेन एकामित्यनेन अद्वितीया सौन्दर्येणेत्यर्थः प्रतिपाद्यते । एतेन तन्त्रान्तरोक्तशक्तिलक्षणानि सूचितानि । बालया मन्त्रेण उपचारैः यथासम्भवैः । मपञ्चकेन सन्तर्पणं तस्या इच्छायां सत्यां ज्ञेयम् । अयं भावः सन्तर्प्येत्यनेन ज्ञापितः । तर्पणं तृप्तिसंपादनं तत् शक्तिनिष्ठ-तत्तद्विषयकेच्छानिवर्तको व्यापारः । तस्या इच्छायामसत्यां तन्निवर्तकव्यापारस्यापि असंभवात् इच्छायामेव इति सिध्यति । अन्यथा "मपञ्चकैरुपचारैश्च पूजयेत्" इत्येव वदेत् । तस्मादयमर्थः सिद्धः । शक्तिलक्षणानि कुलार्णवे—

सुरूपा तरुणी शान्ताऽनुकूला मुदिता शुचिः ।
शङ्काहीना भक्तियुक्ता गुरुशास्त्रपरायणा ॥

[1]प्रियाक्षरा विशेषज्ञा देवतापूजनोत्सुका ।
मनोहरा सदाचारा शक्तिरेवं सुलक्षणा ॥ इति ॥

योगिनीतन्त्रेऽपि—

सवर्णा हीनवर्णा वा कुलस्था कुलटाऽपि वा ।
मन्त्रोपासनसंयुक्ता पूज्या स्यात् गणिकाऽपि च ॥ इति ॥

दोषा अपि कुलार्णवे—

दूष्या च कर्कशा लज्जाहीना च कुलदूषिणी ।
दुराचारा दुराराध्या भीता क्रुद्धा चलाऽलसा ॥
निद्रासक्ताऽतिदुर्मेधाः हीनाङ्गी व्याधिपीडिता ।
दुर्गन्धा दुःखिता मूढा वृद्धोन्मत्ता रहस्यभित् ॥
ईदृशीं मन्त्रयुक्तां च पूजाकाले विवर्जयेत् ॥ इति ॥

यच्च योगिनीतन्त्रे—

योग्या वाऽपि निषिद्धा वा बहुदोषाकुलाऽपि वा ।
काले सुवासिनीं भार्यां सर्वथा भक्तितोऽर्चयेत् ॥ इति ॥

सः मुख्यालाभे पूर्ववचनैः निषिद्धाया अभ्यनुज्ञापरः, विवाहे अनृतवदनवत् । यद्वा—पूर्ववचनैः निषेधः प्रतिपादितो यः स शक्तिपूजापरः । योग्या वा इत्यनेन तदतिरिक्तं सुवासिनीमात्रे पूजनं तत्काले प्रतिपादयति । युक्तश्चायमेव पक्षः ॥ २१ ॥

हविश्शेषप्रतिपत्तिः

हविश्शेषप्रतिपत्तिमाह—

शिष्टैः सार्धं चिदग्नौ हविश्शेषं हुत्वा ॥ २२ ॥

अत्र शिष्टत्वं कुलार्णवे दर्शितम्—

अहो मुक्तं नु यन्मद्यं मोहयेत् त्रिदशानपि ।
तन्मैरेयं शिवं पीत्वा यो न विक्रियते नरः ॥
जपन् शिवपरो भूत्वा स मुक्तः स च कौलिकः ॥ इति ॥

[1] प्रियेक्षणा—श्री.

ईदृश शिष्टत्व सामयिकनिष्ठम् । एतेन विशेषणेन आधुनिका कौळिकमन्या केवल जिह्वाचपला मण्डले न प्रवेश्या इति ज्ञापित भवति । सामयिकै सहेति सहत्व एकजातीयक्रियाकर्तृत्व, "पुत्रेण सह याति" इत्यादौ तथा दृष्टत्वात् । भक्तेनेऽपि होमरूपैकजातीयक्रियाकर्तृत्वमस्तीति सहत्व उपपन्नम् । चिदग्नौ चिल्लक्षणेऽग्नौ हविशेष देवतोद्देशेन सस्कृतार्पितशषम् । हुत्वेत्यनेन तत्र केवलहोमबुद्धिरेव विधेया । इन्द्रियतृप्तिविषयिणीच्छा न कदाऽपि कार्येति सूचित भवति । मण्डले प्रवेशे इन्द्रियतृप्तीच्छाया पतित एव स्यात् इति भाव । अय च उपयुक्तद्रव्यसस्कार "आग्नेय चतुर्धा करोति" इतिवत्, हविश्शेष इति द्वितीयाश्रवणात् ॥

एतेनेदानीन्तना एक कलश असस्कृतद्रव्येण परिपूर्ण स्थापयित्वा तस्मिन् विशेषार्घ्यबिन्दु किञ्चिन्निक्षिप्य तद्द्रव्य सामयिकेभ्य प्रयच्छन्ति । तेषामनुकूलतया निबन्धकारोऽपि क्षीरकलशादिक देव्या पश्चाद्भागे निधायेति, विशेषार्घ्यपात्रात् किञ्चित् क्षीर कलशे निक्षिपेत् इति च वाक्यद्वय लिलेख । इद मूल कृत्वा य ईदृशोऽनाचार पतनहेतु प्रवृत्त स लिखितसूत्रविरोधेन निरस्त, तस्मिन् हविशेषत्वाभावात् । यदि च बिन्दुमात्रप्रक्षेपेण हविश्शेषत्व सस्कृतत्व स्यात् तर्हि आपणस्थद्रव्येऽपि बिन्दुप्रक्षेप कृत्वा द्रव्यस्वीकारे दोषाभावेन महानुपप्लव स्यात् ॥

यच्च त्रिपुरार्णवे—

तथा पूजानिमित्त वै प्रथमाद्यमुपाहृतम् ।
यज्ञिय तत् पवित्र स्यात् दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा शुचिर्भवेत् ॥
तथैव मण्डले प्राप्त सर्व तदमृत भवेत् ।
विप्रेणान्येन वाऽऽनीत देवतायै निवेदयत् ॥
प्रथमाद्यै सस्कृतैस्तु युक्त तत्तद्गणात्मजे ।
अविशेषेण सर्वैस्तु ग्राह्य शङ्काविवर्जितै ॥ इति ॥

सस्कृतद्रव्येण युक्त असस्कृत सस्कृत भवतीति कथयतीति यदुच्यते, तथाऽपि सस्कृतद्रव्यसयोगो द्वेधा । सस्कृतद्रव्यस्य असस्कृतद्रव्यपात्रे प्रक्षेपे सति एक, सस्कृते विशेषार्घ्यपात्रे असस्कृतद्रव्यप्रक्षेपेणापर । तत्र पूर्वस्मात् पक्षात् उत्तरपक्षो वरिष्ठ, श्रौते कर्मणि सोमे द्रोणकलशे दर्शपूर्णमास स्रुवादौ तथा दृष्टत्वात् । किं च यदि

संस्कृतद्रव्येण लौकिक वहिष्ठ सस्कृत भवेत् तर्हि अतिप्रसङ्गो दर्शित पूर्वमेव। बहिर्द्रव्यस्य पात्रे प्रक्षेपपक्ष पूर्वोक्तातिप्रसङ्गोऽपि नास्ति। इदमपि साधकम्। तस्मात् द्वितीयपक्ष एव श्रेष्ठ। तत्रापि पूजानिमित्त भक्तेनानीतस्थल एव अय प्रकारो नान्यत्र, अशास्त्रीयत्वात्। इदानीन्तना बुद्ध्या यथेच्छ द्रव्य सपाद्य मन पूत व्यवहरन्ति। तत्पतनायैवालु भविष्यतीति ॥

वस्तुतस्तु इदमपि तन्त्रान्तरानुयायिना, न तु सूत्रानुयायिनाम्। सूत्रे हविश्शेष हुत्वेत्युक्त्या कलशस्थासस्कृतद्रव्ये हविश्शेषत्व गीर्वाणगुरुणाऽपि प्रतिपादयितुमशक्यम्, शास्त्रोक्तविधिना सस्कृत्य देवतायै दत्तशेषस्यैव हविश्शेषत्वात्। तस्मात् यागशेषेणैव होमप्रतिपत्तिसस्कार सूत्रानुयायिना नान्यद्रव्येण इति राद्धान्त ॥

ननु तर्पणे आवरणपूजने च कृते सति यदा तत्रैव विनियोग तदा इद कर्म लुप्त स्यात् इति चेत्—न। यथा "अश्वशफमात्र पुरोडाश करोति," "अङ्गुष्ठपर्व मात्रमवद्यति," इति विधिभ्या अनुष्ठिते हविश्शेषो नियत, तथा तन्त्रान्तरे—

सामान्यकलश पञ्चपलान्यूनजलैर्युतम्।
द्विपलादधिक नैव हेतुवुभ तदर्धकम ॥
तदर्धं च विशेषार्घ्यम् . . . . . . ॥

इति मानानुसरणे सूत्रानुयायिना हेतुवुभस्थानापन्नविशेषार्घ्ये हेतुवुभमानाङ्गीकारे षोडशशतगुञ्जापरिमित विशेषार्घ्यद्रव्य भवति। यदि च विशेषार्घ्यमानमेव अस्य तुल्यनामत्वात् अङ्गीक्रियते तदाऽपि अष्टशतगुञ्जापरिमितमित्यविवादम्। आवरण पूजादिषु एकैकदेवतोद्देशेन एकैकबिन्दुविनियोगो दृश्यते। तथा सति सामयिका नामात्मनश्च होमायाल द्रव्य शिष्यत एव। अस्मिन् शास्त्रे द्रव्यस्वीकारजनितोऽ-यस्याविशेष उल्लास। सोऽपि द्रव्यस्यात्युत्तमत्वे भवितुमर्हति इति न काऽप्यनुपपत्ति ॥

अत्र होमेतिकर्तव्यताया शिष्याना मण्डले प्रवेशधर्माणा च अनुक्ते कथ शिष्टै सह होम कुर्यात् इत्याकाङ्क्षाया तन्त्रान्तर तद्विषये शरणीकार्यम्। तथा सति आदौ मण्डलधर्मा उच्यन्ते। ते चोक्ता परमानन्दतन्त्रे—

क्षताङ्गो ज्वरिताङ्गश्च मलिनाम्बरमूर्धज।
आशाचाक्रान्तयोष्णीषी कञ्चुकी हस्तभोजन ॥

पूयिताङ्गस्तथोच्छिष्टमुखो मरणसूतकी ।
अपस्मारी क्लेशयुक्त छर्द्यतीसाररोगवान् ॥
प्रायश्चित्ती तथाऽस्नातो न विशेन्मण्डले क्वचित् ।
सकृन्मोहात् प्रविष्टोऽपि देवताशापमाप्नुयात् ॥
यदि तेषा [illegible] भक्ति· स्यादुत्कटा दर्शनादिषु ।
पूजागृहद्वारदेशाद्बहि पूजां समाचरेत् ॥ इति ॥

त्रिपुरार्णवे भुक्तस्य विशेष —

अतर्कितो दिवा भुक्तो यदा रात्रौ समागत ।
तदा गुर्वाद्याज्ञया तु स्नात्वा सेवेत्त नान्यथा ॥ इति ॥

इदमपि सेवनं मण्डलाद्बहिरेव ।

भुक्त्वा न मण्डलं गच्छेत् सर्वथा परमेश्वरि ।

इति मण्डलप्रवेशनिषेधबाधकशास्त्राभावात् ॥

यच्च कुलार्णवे—

अस्नात्वा वाऽपि भुक्त्वा वा [1]अभक्त्या वा कुलेश्वरि ।
य· सेवेत कुलद्रव्यं स दारिद्र्यमवाप्नुयात् ॥

इति भुक्तस्य कुलद्रव्यसेवननिषेधशास्त्रं काम बाधता प्रवेशनिषेधबाधकाभावात् प्रवेशो न कर्तव्य । न च मण्डलात् बहि स्वात्मीकारविध्यभावेन स्वात्मीकारविधिना प्रवेशोऽप्याक्षिप्यते इति वाच्यम् । तथा सति त्रिपुरार्णवे—"भुक्त्वा न मण्डलं गच्छेत्" इति प्रवेशनिषेधेनैव स्वात्मीकारनिषेधे सिद्धे—

कुलद्रव्य तथा भुक्त्वा मोहादपि प्रमादत ।
य सेवेत स वै देवि देवताशापमाप्नुयात् ॥

इत्यनेन उन्नीत· कुलद्रव्यसेवननिषेधो व्यर्थ स्यात् । अतोऽनेनैव ज्ञापकेन बहिरपि सेवनं द्रव्यस्य सिद्धम् ॥

[1] अभ्यङ्क्त्वा—श्री.

एवं प्रवेशयोग्यानुक्त्वा प्रवेष्टृगुणानप्याह परमानन्दतन्त्रे—

स्नातः शुचिर्धौतवस्त्रो धृतपुण्ड्रः शुभाशयः ।
क्षालिताङ्घ्रिकरो देवीं ध्यायन् भक्त्या प्रणम्य च ॥
आचार्याज्ञाऽनुरूपेण मण्डलान्तर्विशेत् ततः ।
भावयन् देवतारूपं मण्डलं प्रणमेत् बुधः ॥
पुष्पाञ्जलिं ततः कुर्यात् तद्विधानं निगद्यते ।
सामान्यकुंभतोयेन करौ प्रक्षाल्य भक्तितः ॥
सुरभीकृत्य गन्धाद्यैः पुष्पाण्यादाय भक्तितः ।
उत्थाय च ततो देवि देवताऽभिमुखस्थितः ॥
श्रीनाथादिगुरुत्रयं गणपतिं पीठत्रयं भैरवं
सिद्धौघं बटुकत्रयं पदयुगं दूतीक्रमं मण्डलम् ।
वीरान् द्व्यष्टचतुष्कषष्टिनवकं वीरावलीपञ्चकं
श्रीमन्मालिनिमन्त्रराजसहितं वन्दे गुरोर्मण्डलम् ॥
संप्राप्तपञ्चदश्यादिः साधकस्तु महेश्वरि ।
समष्टियोगिनीविद्यामपि तत्र पठेच्छिवे ॥
देवतां ध्यानोक्तरूपां ध्यायन् संपूज्य शङ्करि ।
आचार्यादींस्ततो ध्यात्वा पूजयेत् परमेश्वरि ॥
प्रणमेदुक्तविधिना ज्ञात्वा सर्वं शिवात्मकम् ।
सद्वितीयं समादद्यात् पात्रमाचार्यसत्तमात् ॥
पात्रं ग्राह्यं दक्षकरे दीक्षायुक्तेन शङ्करि ।
अन्येन तु समादेयं वामहस्तेन शङ्करि ॥
अथवा वामहस्तेन सर्वैर्ग्राह्यं महेश्वरि ।
हस्तान्तरेण स्वाच्छाद्य गृह्णीयात् दापयेदपि ॥
अनाच्छादितपात्रं तु भवेदसुरभागकम् ।
तर्पणाद्युपयोगे तु छादनं तु परित्यजेत् ॥
उपवेशक्रमं देवि शृणु संयतमानसा ।
मण्डलाकारतो वाऽपि चतुरश्रतयाऽथवा ॥

आचार्यं मध्यतः कृत्वा विशेत् ज्येष्ठक्रमेण तु ।
ज्येष्ठेषु सत्सु न विशेत् आचार्यस्य समीपतः ॥
न साम्येन गुरोः स्थेयं स्त्रीणां मध्ये तथैव च ।
नाग्रतस्तु गुरोर्देवि नाज्ञामुल्लङ्घ्य वै गुरोः ॥
एवं ज्ञात्वा सम्प्रदायं निषीदेन्मण्डले शिवे ।
आचार्योऽपि तथा ज्येष्ठानुत्थाय प्रणिपत्य च ॥
तेषामाज्ञां गृहीत्वैव स्वासनेऽस्य समाविशेत् ।
तस्मै च पात्रं दद्याद्वै ज्येष्ठायोत्थाय साधकः ॥
ज्येष्ठान् कनिष्ठोऽपि देवि गृहीयादुत्थितो नमन् ।
सर्वान् सम्पूज्य पात्राणि दातव्यानि महेश्वरि ॥
असम्पूज्य शिष्यमपि यो दद्यात् पात्रमम्बिके ।
तस्मै कुप्यति सा देवी यस्मात् सर्वं हि तन्मयम् ॥
प्रक्षाल्य पात्रं पुष्पादियुतमाच्छाद्य यत्नतः ।
आचार्याय तथा दद्यात् नमस्कुर्याच्च भक्तितः ॥
स्वीकृत्य तत्प्रसादं वै जप्त्वा स्तोत्रादिकं पठेत् ॥ इति ॥

त्रिपुरार्णवे—

शक्त्या स्वर्णादिसंयुक्तमर्पयेत् पात्रमम्बिके ।
यत्किंचिद्वाऽपि पात्रस्थं दत्वाऽनन्तफलं लभेत् ॥ इति ॥

सुवासिनीनां विशेषो योगिनीतन्त्रे—

एवं सन्तर्प्य हुत्वा तु सुवासिन्यः सशेषकम् ।
दद्युस्तृतीयं तुर्यं वा पात्रं पीठाधिकारिणे ॥ इति ॥

त्रिपुरार्णवे कश्चिद्विशेषः —

वीरात् ज्येष्ठात् तथाऽऽचार्यात् ग्राह्यं शेषं च चर्वणम् ।
तदभावेऽपि चान्यस्मात् ज्येष्ठात् ग्राह्यं नगात्मजे ॥

वृद्धब्रह्मकेश्वरतन्त्रे—

गुर्वाद्यभावे ज्येष्ठात्तु चर्वणं शेषमर्पयेत् ।
तदभावे गुरुं मूर्ध्नि ध्यात्वा तच्छेष[1]कं न्यसेत् ॥
आदौ वा गुरुशेषं स्यात् सर्वान्ते वा नगात्मजे ।
पिबेदशब्दं पात्रं तु सकृन्निरवशेषकम् ॥
सावशेषं तु यत्पात्रं सुरापानसमं तु तत् ॥ इति ॥

पात्रस्य ओष्ठास्पर्शेऽपि निषेधस्तत्रैव—

दूरादोष्ठास्पर्शनेन पानं तु पशुपानवत् ॥ इति ॥

कुलार्णवेऽपि—

करेण पात्रं धृत्वाऽथ न तिष्ठेत चिरं प्रिये ।
नालपन् पात्रहस्तः सन् तिष्ठेत कचिदम्बिके ॥
पादेन न स्पृशेत् पात्रं न भिन्द्युं पातयेदधः ।
नान्योन्यं ताडयेत् पात्र न पात्रं पातयेदधः ॥
साधारं नोद्धरेत् पात्रं निराधारं न निक्षिपेत् ।
रिक्तं पात्रं न कुर्वीत न पात्रं भ्रामयेत् प्रिये ॥
न पात्रं लङ्घयेद्विद्वान् पात्रं नोत्पातयेत् प्रिये ।
प्रक्षाल्य गोपयेत् पात्रं इत्याज्ञा पारमेश्वरी ॥ इति ॥

परमानन्दतन्त्रे कश्चन विशेषः—

अर्घ्यस्थापनमारभ्य यावत्पात्रविसर्जनम् ।
सर्वं शिवमयं पश्येदन्यथा पतितो भवेत् ॥
सर्वे वर्णा द्विजास्तत्र न भेदं चिन्तयेत् कचित् ।
उद्वासानन्तरं नैर्म्यं कुर्याद्विद्वान् कदाचन ॥
स्वात्मीकारविधा देवि दिव्यवीरपशुक्रमात् ।
उद्वासावधि दिव्यः स्यात् तत्पश्चाद्वीर उच्यते ॥

[1] मण्डेत्—वी.

असंस्कृत पशु प्रोक्तो विप्राणामाद्य एव तु ।
अपशु क्षत्रियविशा शूद्राणां त्रितय भवेत् ॥ इति ॥

कुलार्णवेऽपि—

[1]भुक्तिमुक्तिप्रदं दिव्यं वीरं मुक्तिप्रदं भवेत् ॥ इति ॥

रहस्यार्णवेऽपि—

संपूज्यैवं विधानेन विप्रश्चोद्वासनावधि ।
द्रव्यं पिबेत् तदन्तेऽपि क्षत्रियो वैश्य एव च ॥
शूद्रस्त्विच्छाऽनुरोधेन विधिना वाऽन्यथाऽपि वा ।
निवेद्य देवतायै तत् सतर्प्य प्रपिबेद्‌तु ॥ इति ॥

एतावन्त· अत्यावश्यकधर्मा· निरूपिता । इतोऽधिका अनेकतन्त्रावलोकनेन ज्ञेया । ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिख्यन्ते ॥

अत्र सामयिकाना कल्पसूत्रानुयायिना अन्येषा उक्ता मण्डलधर्मा तुल्या । होममन्त्र सूत्रानुयायिना "आर्द्रं ज्वलति" इति मन्त्र एव, मन्त्राकाङ्क्षाया तन्त्रान्तरमन्त्रात् अस्य सन्निकृष्टत्वात् । अन्येषा स्वस्वतन्त्रोक्ता सरणि । अत्रेय व्यवस्था चिन्त्यते । पीठाधिकारिणा स्वकर्तृकपूजाफलसिद्ध्यर्थं प्रतिपत्तिसंस्कारस्य अवश्यमनुष्ठेयतया स मण्डले ध्यानसमर्थोऽसमर्थो वा काम द्रव्यस्वीकारं करोतु । सामयिकस्तु द्रव्यहोमानन्तरं शास्त्रोक्तध्यानसमर्थ एव द्रव्यं जुहुयात् । नान्य । तथा हि—

अन्तर्निरन्तरमनिन्धनमेधमाने मोहान्धकारपरिपन्थिनि संविदग्नौ ।
कस्मिंश्चिदद्भुतमरीचिविकासमाने विश्वं जुहोमि वसुधाऽऽदिशिवावसानम् ॥
धर्माधर्महविर्दीप्तावात्माग्नौ मनसा स्रुचा ।
सुषुम्नावर्त्मना नित्यमक्षवृत्तीर्जुहोम्यहम् ॥

इति मन्त्रलिङ्गेन कल्पितो ध्यानप्रकार आवश्यक । देवीयामलेऽपि—

होमेन चेतनां जित्वा ध्यायेदात्मानमात्मना ॥ इति ॥

[1] मुक्तिप्रद भवेद्दिव्य—श्री.

कुलार्णवेऽपि—

तन्मैरेयं शिवं पीत्वा यो न विक्रियते नरः ।
जपन् शिवपरो भूत्वा स मुक्तः स च कौलिकः ॥ इति ॥

परमानन्दतन्त्रेऽपि—

स्वीकृत्य तत्प्रसादं वै ध्यायेन्निश्चलमम्बिकाम् ॥ इति ॥

वीरचूडामणौ गणेश्वरसंहितायाम्—

द्रव्यमास्वाद्य विधिना मनो निश्चलतां नयेत् ।
ततो ध्यायेत् परं ज्योतिरात्मज्योतिः सनातनम् ॥

इत्यादिमनोनिग्रहपूर्वकध्यानविधायकवचनानि बहूनि ।

यावत्सुप्तता न स्यादविकारित्वमेव च ।
तावदेव हुनेत् देवि निष्फलं त्वन्यथा भवेत् ॥ इति ॥
विकारे तु समुत्पन्ने ध्यानयोगबहिष्कृतः ।
योगिनीनां पशुर्देवि मण्डलाच्च बहिष्कृतः ॥

इत्यधिकपात्रहोमे ध्यानभ्रंशमूलानर्थोऽपि तन्त्रे । तेनापि ध्यानावश्यकता सिध्यति । एवमादीनि बहूनि सन्ति । ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिखितमेतावदलमिति ॥

इत्थं च द्रव्यसेवनस्य प्रथमफलं चित्तैकाग्र्यं, तेन विना ध्यानासंभवात् । अत एव परमानन्दतन्त्रे—

तावदेव हुनेत् देवि यावदानन्दसंप्लुतः ।
मनो निश्चलतां याति चित्तं चापि प्रसादताम् ॥
विकारे तु समुत्पन्ने ध्यानयोगविहीनतः ।
योगिनीनां पशुर्देवि मण्डलाच्च बहिष्कृतः ॥

इति अयोग्यस्य द्रव्यस्वीकारे अनिष्टं फलं दर्शयति । योगिनीतन्त्रेऽपि—

कुलद्रव्यं समाश्रित्य मनो निश्चलतां नयेत् ॥ इति ॥

त्रिपुरार्णवेऽपि—

अयं सर्वोत्तमो धर्मः कौलमार्गो महेश्वरि ।
असिधाराव्रतसमो मनोनिश्चलहेतुकः ॥
तत्र संयतचित्तत्वं सर्वथा ह्यतिदुष्करम् ।
भक्तिश्रद्धाविहीनस्य . . . . ॥

इत्येवमादीनि तन्त्रवचनानि, द्रव्यसेवनं मनोनिग्रहद्वारा ध्यानार्थं कर्तव्यं विपरीते बाधत इति, कोटिशः उपलभ्यन्ते । एवमादितन्त्रवचनार्थानां सङ्ग्रहं कुर्वन्नेव श्रीपरशुरामः "शिष्टैः सह" इत्युवाच । ईदृशध्यानसमर्थो मृतादिदिवसेष्वपि अविचारेण अनाहूतोऽपि मण्डलं प्रविश्य पात्रं याचित्वा हुत्वा ध्यानं संपादयेत् । तदुक्तं त्रिपुरार्णवे—

एवं सामयिको भक्त्या मानदम्भविवर्जितः ।
[1]अनाहूतोऽपि वाऽऽहूतो व्रजेन्मण्डलमुत्तमम् ॥
मृती वाऽपि हुनेदेव न दोषस्तत्र विद्यते ।
मृतादिशङ्कया यस्तु न व्रजेदाहूतोऽपि सन् ॥
व्रतं तस्य प्रतिहतमनर्थं च समाप्नुयात् ।
तस्मात् कनिष्ठाहूतोऽपि प्रविशेदेव मण्डले ॥ इति ॥

अत्र ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं च विप्राणां दीक्षापूर्वापरभावेन ज्ञेयम् । तदुक्तं रुद्रयामळे—

बालोऽपि दीक्षितः पूर्वं ज्येष्ठः स तु कुलागमे ॥ इति ॥
द्विजोऽपि दीक्षितः पश्चादन्त्यजः पूर्वदीक्षितः ।
द्विजः कनिष्ठः स ज्येष्ठ इति शास्त्रविनिश्चयः ॥ इति ॥

तत्रैव वचनात् क्षत्रियादीनां पश्चात् दीक्षितोऽपि द्विज एव ज्येष्ठः । कश्चिदुच्छिष्टग्रहणे योनिसंबन्धादपि ज्येष्ठत्वं प्रतिपादयति । तदुक्तं त्रिपुरार्णवे—

विद्यासंबन्धतो वाऽपि योनिसंबन्धतस्तथा ।
ज्येष्ठानामपि चोच्छिष्टं दीक्षितानां च भक्षयेत् ॥ इति ॥

[1] अनाहूतोऽप्यनाहूतो—श्री.

दीक्षाहीनस्य चोच्छिष्टं जनकस्यापि दीक्षितः ।
न भक्षयेत् सकृद्वाऽपि भुक्त्वा पातित्यमाप्नुयात् ॥ इति ॥

अथ प्रसङ्गात् केन कियद्द्रव्यसेवनं कार्यं तद्विविच्यते । तत्र बालोपास्तौ त्रिपात्रं, पञ्चदशीमन्त्रोपदेशवतः चतुष्पात्रं, षोडश्यादिदीक्षावतः पञ्चपात्रम् । तदुक्तं परमानन्दतन्त्रे—

सौभाग्यतोपासकस्य चतुस्तत्त्वं भवेच्छिवे ।
बालाद्युपासकानां तु तत्पूजोक्तविधानतः ॥
तेषां तु तत्त्वत्रितयं अन्यत् सर्वं समं भवेत् ॥ इति ॥
दीक्षावतां पूर्णपात्रं पञ्चमं तु भवेच्छिवे ।
हुत्वा शिवाग्नौ क्रमशः त्रिचतुःपञ्चपात्रकम् ॥ इति ॥

ननु—

पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा यावत् पतति भूतले ।
उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥
आनन्दात् तृप्यते देवी मूर्च्छया भैरवः स्वयम् ।
वमनात् सर्वदेवास्तु तस्मात् त्रितयमाचरेत् ॥

इत्यादिकुलार्णवप्रभृतितन्त्रेष्वनियतपानस्योक्तत्वात् कथं पात्रनियम इति चेत्—शृणु शास्त्राभिप्रायं अज्ञस्तत्त्वबुभुत्सुश्चेत् । पीत्वा पीत्वेति लिखितवचनं "आगळान्तं पिबेत् द्रव्यं स मुक्तो नात्र संशयः" इत्यादिकुलार्णववचनं यथेच्छयाऽनुरूपं न सर्वेषां, किं तु पूर्णारूढानाम् । अत एव कुलार्णवे "आगळान्तं" इत्यस्याव्यवहितप्राक् "पूर्णाभिषेकयुक्तानां पानं देवि निगद्यते" इति प्रतिज्ञाय "आगळान्तं पिबेत् द्रव्यं" इत्यादिवचनानि लिखितानि । पूर्णाभिषेकलक्षणमपि तत्रैव कुलार्णवे—

यो निन्दास्तुतिशीतोष्णसुखदुःखादिसंभवे ।
समः सर्वत्र योगीशो हर्षामर्षविवर्जितः ॥ इत्यादिना,
तत्त्वत्रयश्रीचरणमूलमन्त्रार्थतत्त्ववित् ।
देवतागुरुभक्तश्च शांभवीमुद्रयाऽन्वितः ॥
स च पूर्णाभिषिक्तः स्यात् कौलिको न तु दीक्षया ॥ इति ॥

ईदृशो य पूर्णाभिषिक्त स एव पूर्णारूढ, तस्यैव आगळान्तमिति विधानम् । अत एव अमृतारहस्ये—

ब्रह्मज्ञानी सुरा पीत्वा कुलाचारे चरन् मुहु ।
भूमौ पतति तस्याङ्गे लगन्ति यदि रेणव ।
तावत्काल रेणुसङ्ख्य ब्रह्मलोके स मोदते ॥

इति वचने ब्रह्मज्ञानीति समष्टिशब्देन कुलार्णवोदित विशिष्टार्थमाह । इदानीन्तना तन्त्रार्थमजानन्तो रागान्धा स्वाधिकार अविचार्य पीत्वापीत्वेति तन्त्रवचनानि लोकाना दर्शयित्वा स्वय यथेच्छाऽऽचार कुर्वन्त परेषा बुद्धिमपि तिरोदधिरे । ते यावच्चन्द्रदिवाकरौ तावन्नरकयातनामुपलभेयु । अत्र प्रमाण परमानन्दतन्त्रे—

यावन्न चलते दृष्टिर्यावन्न चलते मन ।
तावत्पान प्रकुर्वीत पशुपानमत परम् ॥
यावन्नेन्द्रियवैकल्य यावन्न मुखवैकृति ।
तावदेव पिबेत् द्रव्यमन्यथा पतन भवेत् ॥ इति ॥

यथा साधक स्वयोग्यताऽनुसारेण द्रव्य स्वीकुर्यात्, एवमाचार्योऽपि योग्यता दृष्ट्वैव पात्र दद्यात् । तदुक्त कुमारीतन्त्रे—

कौलिके पात्रमधिक प्रयच्छत्यविचारयन् ।
तदीयमधिकार स सह तेनैव मज्जति ॥ इति ॥

तत्रैव—

पानमेकप्रयत्नेन यावद्द्रव्यस्य वै भवेत् ।
तदारम्भे भवेत् पात्र न न्यून नाधिक शिवे ॥ इति ॥

पानपात्रमान नीलातन्त्रे । एकप्रयत्नसाध्यपानसाधनद्रव्यमान पात्र भवति इति तदर्थ । किं च तन्त्रान्तरे—

उल्लासभेदमज्ञात्वा प्राप्य मूढत्वमम्बिके ।
जिह्वालोलुपभावेन चेन्द्रियप्रीणनाय च ।
य पिबेत्त तु तामिस्रे मातृका पातयन्ति वै ॥ इति ॥

इत्थं च इदानीन्तनानां [1]अतिजितेन्द्रियाणामपि आरम्भोल्लासपर्यन्तानुधावनमेव युक्तम्। अत एवोक्तं तन्त्रे—

अशक्ताबुधबालानामारम्भः परिकीर्तितः ॥

आरम्भोल्लासलक्षणं तत्रैव—

यस्य यावत्पात्रमुक्तमारम्भस्तस्य तावता ॥ इति ॥

प्रसक्तानुप्रसक्ते अलं पल्लवितेन । इतः शेषमग्रे उल्लासविलासे चरमखण्डे वक्ष्यामः ॥ २२ ॥

देवीविसर्जनम्

खेचरीं बद्ध्वा क्षमस्वेति विसृज्य तामात्मनि संयोजयेत् इति शिवम् ॥ २३ ॥

इति . . . कल्पसूत्रे ललितानवावरणपूजा नाम पञ्चमः खण्डः

खेचरीं बद्ध्वा, बन्धनानन्तरं—

ज्ञानतोऽज्ञानतो वाऽपि यद्यदाचरितं शिवे ।
तव कृत्यमिति ज्ञात्वा क्षमस्व परमेश्वरि ॥

इति क्षमाप्य विसृजेत्। विसर्गो नाम पूजार्थमाहूतायाः पुनः स्वस्थानं प्रति नयनम्। आत्मनि हृत्कमले योजयेत् स्थापयेत् । शिवमिति प्रकरणसमाप्तिद्योतकम् ॥

इति . . . कल्पसूत्रवृत्तौ श्रीललितानवावरणपूजा नाम पञ्चम खण्डः

---

[1] अजितेन्द्रियाणामार—श्री

षष्ठः खण्डः—श्यामाक्रमः

श्यामे सङ्गीतमातः परशिवनिलये मुख्यसाचिव्यभारो-
द्वाहे दक्षे दयापूरितनिजहृदये मामकीं दैन्यवृत्तिम् ।
श्रीमत्सिंहासनेश्या भववनपतितान् दावदग्धान्नमस्ते
त्रातुं पीयूषवर्षे कथय परिकरं बद्धवत्या विविक्ते ॥

श्यामोपास्तिविधिः

श्रीभगवान् परशुरामः श्यामाक्रमविवक्षुः तस्याउपासकानामुपास्यत्वज्ञानोत्पत्तये, अङ्गीकृतश्रीविद्योपासनस्य "यो वै स्वां देवतामतियजते प्र स्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवति" इति श्रुत्या स्वीकृतैकदेवतोपास्तेरन्यदेवतोपासनमनिष्टजनकमिति यत् प्रतिपादितं, तेन कलुषितचेतसां कालुष्यनिवृत्तये च, आदौ तद्गुणस्वरूपं वर्णयति—

इयमेव महती विद्या सिंहासनेश्वरी साम्राज्ञी तस्याः प्रधानसचिवपदं श्यामा तत्क्रमविमृष्टिः सदा कार्या ॥ १ ॥

पराशक्तेः स्वरूपं उपास्यत्वं च

इयं वक्ष्यमाणा । इयमित्युत्तरं येति शेषः । या महती निरवधिकमहत्त्ववती सिंहासनं परशिवः स्वाधिष्ठानरूपत्वात्, तस्य ईश्वरी तन्निष्ठसृष्टिस्थितितिरोधान-सङ्कल्पनिर्वाहकर्त्री । तदुक्तं शङ्करभगवत्पादैः—

शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं
न चेदेवं देवो न खलु कुशलः स्पन्दितुमपि ॥ इति ॥

अगस्त्यसंहितायामपि विद्यावतीस्तुतौ—

यया देव्या विरहितः शिवोऽपि हि निरर्थकः ।
नमस्तस्यै सुमीनाक्ष्यै देव्यै मङ्गलमूर्तये ॥ इति ॥

इयं मायातो विलक्षणा चिद्रूपा, न जडस्वभावा। तदुक्तं सूतसंहितायाम्—

सदाकारा परानन्दा संसारोच्छेदकारिणी।
सा शिवा परमा देवी शिवाभिन्ना शिवङ्करी।
शिवाभिन्ना तया हीनः शिवोऽपि हि निरर्थकः ॥ इति ॥

ननु—मुख्यं शिवे सृष्ट्यादिकर्तृत्वं, तन्निर्वाहकत्वमात्रं यदि शक्तेः, तर्हि मुख्यजगत्कर्तृत्वनियन्तृत्वादि शिवनिष्ठम्। इयं च सहकारिणी। तथा सति मुख्यत्वात् शिव एवोपास्यः, न शक्तिः इति चेत्—शृणु। क्षित्यादिकार्यजातं कारणमन्तरेणानुपपन्नं इत्यनुपपत्त्यैव हि शिवस्य शक्तेर्वा कल्पनम्। न हि चर्मचक्षुषा शक्तिं शिवं वा पश्यामः। एवं कल्पयितुमारम्भे अत्र वेदान्तिनः—परस्य चिद्रूपस्य ब्रह्मणः धर्मो माया, सैवाविद्या जडस्वभावा, सैव जगदुपादानं, परं ब्रह्म तु विवर्तोपादानं, अत एव जडोपादानत्वात् जगदपि जडस्वभावं, मायोपादानत्वात् मिथ्यात्वं च—इति प्राहुः। तं पक्षं तान्त्रिकाः न क्षमन्ते। तथा हि, या मायाऽविद्येत्युच्यते सा चिद्धर्मोऽन्यधर्मो वा; आद्ये धर्मधर्मिणोरभेदस्य वेदान्तिनामप्यनुमतत्वेन चिद्धर्मस्य जडत्वानुपपत्तिः। अचिद्धर्मत्वे अद्वैतहानिः, "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" इति प्रमाणविरोधश्च। अतः गत्यभावात् सा माया चिद्धर्म इत्यवश्यं वाच्यम्। तथा सति तस्या जडत्वं दूरतो निरस्तम्। न च चिदतिरिक्ता शक्तिः नास्ति इति वाच्यम्। वयमपि तमेवार्थं ब्रूमः। परं तु पुष्पगन्धयोरव्यतिरिक्तगन्धाभावेऽपि धर्मो धर्मी इति व्यवहारानुरोधेन भेदः कल्प्यते, एवं द्वयोः चिद्रूपत्वेऽपि भेदो व्यवहारार्थं कल्प्यः। एवं च जगदुपादानत्वं द्वयोरपि न संभवति, जडस्वभावत्वात् जगतः। न हि प्रकाशात् तमो भवितुमर्हति। अतः चिति जगत् सूक्ष्मरूपेण बीजे वटवृक्षवत् सर्वदा अस्त्येव। तदवयवशैथिल्यपूर्वकविस्तारसङ्कोचकर्तृत्वमेव चिति, न तु तदुपादानत्वं, यथा वणिजः प्रभाते क्रय्यवस्तूनां प्रसारणं रात्रौ सङ्कोचः तादृशं कर्तृत्वं चितः। तत्सहकारिणी चिच्छक्तिः ॥

ननु चिदतिरिक्ता भेदवती तन्निष्ठकर्तृत्वनिर्वाहिका शक्तिः किमिति कल्प्यते चितैव तत्कर्तृत्वसम्भवात्। अन्यथा तुल्यन्यायात् कुलालादिष्वपि घटकर्तृत्वाश्रया एका शक्तिः सिध्येत इति चेत्—न, श्रुतिस्मृतिलोकव्यवहाराणां सत्त्वात्। "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इति श्रुतिः। देवीभागवतेऽपि—

शक्तिः करोति ब्रह्माण्डं सा वै पाल्यतेऽखिलम् ।
इच्छया संहरत्येषा जगदेतच्चराचरम् ॥
न विष्णुर्न हरः शक्रो न ब्रह्मा न च पावकः ।
न सूर्यो वरुणः शक्ताः स्वे स्वे कार्ये कथंचन ॥
तया युक्ता हि कुर्वन्ति स्वानि कार्याणि ते सुराः ।
कारणं[1]सैव कार्येषु प्रत्यक्षेणावगम्यते ॥
वस्तुजालं शक्ति[2]हीनं शक्तं कर्तुं न किञ्चन ।
शक्तं तु परमशानि शक्त्या युक्तं यदा भवेत् ॥

इति बहुविस्तरेण । आगोपालाङ्गनमा च पण्डितं इदं कार्यं कर्तुं मम शक्तिरस्ति मम शक्तिर्नास्ति इति व्यवहरन्त्यविवादेन । तस्मात् बहुप्रमाणसिद्धा शक्तिः तन्निर्वाह्यं जगदपि शिवकुक्षौ सदा सूक्ष्मरूपेणास्त्येव ॥

अथवा चितो या शक्तिः तत्परिणामरूपं जगत् । तदुक्तं वासिष्ठे—

चिद्विलासः प्रपञ्चोऽयं[3]सर्वे ते दुःखदः कथम् ॥ इति ॥

एतेन चिच्छक्त्योः ईषद्भेदाङ्गीकारात् चितो निर्विकारत्वबोधकश्रुतिरविरुद्धा, अत्यन्तभेदानङ्गीकारात् अद्वैतप्रतिपादकश्रुतयोऽप्यनाधिताः । एतादृशी शक्तिः वस्तुमात्रे अनुभूयते कार्योत्पत्त्यनन्तरं न ततः प्राक् । अमुमेवार्थं भूतपञ्चकविवेके श्रीविद्यारण्यस्वामिचरणा अप्याहुः —

निस्तत्त्वा कार्यगम्याऽस्य शक्तिर्मायाऽग्निशक्तिवत् ।
न हि शक्तिं क्वचित् कश्चिद् बुध्यते कार्यतः पुरा ॥ इति ॥

एवं शिवनिष्ठाया तदभिन्नाया तद्धर्मरूपाया तन्निष्ठकर्तृत्वनिर्वाहिकाया सिद्धाया सैवोपास्या । न चिद्रूपः शिवः, तस्यानुपास्यत्वात् । उपासना नाम उपास्यनिष्ठगुणनामकीर्तनम् । शक्तिरहिते केवले गुणाभावात् निर्गुणस्य ध्यानस्तुतिकीर्तनादि कथं भवेत् । तदुक्तं योगिनीतन्त्रे—

[1] नैव—श्री
[2] हीनं—श्री
[3] स च ते—श्री

शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नाम धाम न विद्यते ॥ इति ॥
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ॥ इति श्रुतिश्च ।

"नेति नेति" इति सर्वनिषेधशेषत्वेनैव तस्य ज्ञेयत्वात् केवलशिवविषयकज्ञानस्यो पासनादिकर्मविरोधित्वेन तादृशचरमवृत्तेरुपासनासाध्यत्वात् केवलशिवस्त्वनुपास्य । तदुक्त देवीभागवतेऽपि—

शिवोऽपि शवता याति कुण्डलिन्या विवर्जित ॥ इति ॥

योगिनीतन्त्रेऽपि—

यज्ज्ञानेऽपि महादेवि शर्म वर्म न किंचन ॥ इति ॥

किं च—यथाकथंचित् बल्याकारेण मनस निराकारग्रहणार्थं प्रेरणेऽपि शुभाशुभ-धर्महीनत्वात् क्षणमात्रमपि न स्थातुमर्हति । तदुक्त श्रीभगवद्गीतायाम्—

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ॥ इति ॥

अतस्तस्यैव मनस स्थैर्यार्थं किञ्चिद्रूप कल्पनीयम् । यच्च परब्रह्मणि कल्पित रूप नामधामसहित तदेव शक्तिपदवाच्यम् । तदप्युक्त भागवते—

एव सर्वगता शक्ति सा ब्रह्मेति विविच्यते ।
सगुणा निर्गुणा चेति द्विधोक्ता सा मनीषिभि ॥
सगुणा रागिभि सेव्या निर्गुणा तु विरागिभि ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां स्वामिनी सा निराकुला ॥
ददाति वाञ्छितानर्थानर्चिता विधिपूर्वकम् ॥ इति ॥

एवमुक्तप्रमाणयुक्तिकलापै उपास्या परा शक्ति । परशिवश्च निर्गुण । तद्विषयिणी वृत्तिस्तु परमपुरुषार्थरूपत्वात् अम्बोपासनासाध्यत्वुपपन्न सिंहासनेश्वरीत्व, साम्राज्ञीत्वम् ॥

निर्गुण एव शिव यो "बहु स्या प्रजायय" इति इच्छाशक्त्या युक्त सृष्ट्युन्मुख स एव शक्तिपदवाच्य, शिव एव शक्तिरूपेणोपास्यश्चेति तत्त्वमवगन्तव्यम् ॥

या ईदृशी तस्या प्रधानसचिवपद—अत्र सचिवपद साचिव्यरूपधर्मपर तस्य पद आश्रय श्यामेति। तस्या य क्रम तस्य या विसृष्टि अनुसरण तत् सदा कार्यम्। अत्र सदेत्यनेन यावज्जीव प्राप्तौ यथा अग्निहोत्रविधे यावज्जीव प्राप्तौ "साय जुहोति प्रातर्जुहोति" इति वाक्यान्तरेण सङ्कोच, तथा अस्या एव श्यामाया प्रकरणे अग्रे "एव नित्यसपर्या कुर्वन् लक्षजप जप्त्वा" इति वाक्यन लक्षजपपर्यन्त सकृत्पूजा कार्या न तु तदुत्तरमिति सकोच ॥

श्यामाया उपास्यत्वोपपत्ति

ननु या साम्राज्ञी सर्वनियन्त्री स्वतन्त्रा ता परित्यज्य किं तदनुवर्तिन्या श्यामाया उपासनेनेत्याशङ्काया तदुपासनामुपपादयिष्यन् प्रथम लोकदृष्टान्तेन दृढयति—

प्रधानद्वारा राजप्रसादनं हि न्याय्यम् ॥ २ ॥

लोके राजदर्शनोत्सुका आदौ प्रधानमुपसेव्य तद्द्वारा राजदर्शन गृह्णन्ति। तेन फल सत्वर अनायासेन भवतीति दृष्ट लोके। तद्वदत्रापि प्रथम तत्प्रधानभूताया श्यामाया प्रथममुपासन न्याय्यमिति भाव । द्वारेत्यनेन प्रधानोपासनपूर्वत्वमुक्तत्व सूचित, न्याय्य इत्यनेन अत्यन्तमनावश्यकताऽपि सूचिता। पर तु य कोऽपि समर्थ सचिवादीननादृत्य स्वयमेव राजकृपा सपाद्य तस्मात् फल सपादयतीत्ययमपि पक्षो लोके क्वचिदस्ति। तथाऽपि प्रधानद्वारा राजप्रसादन न्याय्य वरमित्यर्थ। अय भाव —यश्च प्रधानदेवताकृपा साक्षात् सपादयितुमसमर्थ स प्रथम दीक्षा सपाद्य श्रीगणपत्युपास्ति कृत्वा तत श्यामोपास्ति वाराह्युपास्ति परोपास्ति च विधाय तासा कृपा सपाद्य पश्चात् श्रीललितोपास्ति आरभत्। समर्थस्तु दीक्षोत्तर गणपत्युपास्त्यनन्तर श्रीललितान्नमारभत्। "अतिरात्रे षोडशिन गृह्णाति," 'नातिरात्रे षोडशिन गृह्णाति," इतिवद्विकल्प इति तत्त्वम्। फलाधिक्यकाम उक्तक्रमेण ललितोपास्ति कुर्यात्। न्यूनफलकाम गणपत्युपास्त्यनन्तर ललितोपास्ति कुर्यात् इति व्यवस्था ॥ २ ॥

प्रातःकृत्यं संध्याऽन्तम्

एवमुपास्त्यधिकारिणं प्रदर्श्य उपास्तिप्रकरणं वक्तुं प्रक्रमते—

ब्राह्मे मुहूर्ते चोत्थाय शयने स्थित्वैव श्रीपादुकां प्रणम्य प्राणानायम्य मूलादिद्वादशान्तपर्यन्तं ज्वलन्तीं परसंविदं विचिन्त्य मनसा मूलं त्रिशो जप्त्वा बहिर्निर्गत्य विमुक्तमलमूत्रो दन्तधावनजिह्वाघर्षणकफविमोचननासाशोधनविंशतिगण्डूषान् विधाय ॥ ३ ॥

श्रीपादुकां गुरुपादुकाम् । प्राणानिति, प्राणायामलक्षणमुक्तं सनत्कुमारतन्त्रे—

प्राणायामत्रयं कुर्यात् मूलेन प्रणवेन वा ।
अथवा मन्त्रबीजेन यथोक्तविधिना सुधीः ॥
पूरयेत् षोडशभिर्वायुं कुंभयेच्च चतुर्गुणं ।
रेचयेत् कुंभकार्धेन अशक्तस्तत्तुरीयतः ॥
तदशक्तौ तच्चतुर्थं स्यादेवं प्राणसंयमः ।
प्राणायामं विना नैव पूजनादिषु योग्यता ॥ इति ॥

समयाङ्कमातृकायाम्—

इडया पूरयेद्वायुं सकृद्वै मूलविद्यया ।
मध्यनाड्या कुंभयेच्च वेदसंख्या वरानने ॥
नेत्रसंख्याक्रमेणैव रेचयेत् पिङ्गलाऽध्वना ।
पुनः पुनः क्रमेणैव यथा वारत्रयं भवेत् ॥ इति ॥

दन्तधावनादीनां स्मृतिप्राप्तानामुक्तक्रमलाभार्थं पाठः । अतः पाठक्रमेणानुष्ठेयम् । यद्यपि प्राणायामप्रकारस्त्वग्रे सूत्रेऽपि वक्ष्यति, तथाऽपि वायुधारणसमर्थानां विस्तृततया प्रदर्शनं, अशक्तानां सूत्रस्थं ज्ञेयम् । विंशतिगण्डूषानित्यन्तः शेषः स्पष्टार्थः ॥ ३ ॥

मन्त्रभस्मजलस्नानेष्विष्टं विधाय वस्त्रं परिधाय ॥ ४ ॥

मन्त्रस्नानमुक्तं त्रिपुरार्णवे—

वस्त्रेणार्द्रेण चाङ्गानां कृत्वा प्रोञ्छनमादितः ।
मूलं जपन् सप्तधा तु आपादतलमस्तकम् ॥
तलाभ्यां संस्पृशेत् देवि मन्त्रस्नानं प्रकीर्तितम् ।
एतत्स्नानमशक्तस्य विहितं शुद्धिहेतवे ॥ इति ॥

भस्मस्नानमुक्तं शिवरहस्ये—

शुद्धं भस्म करे धृत्वा मूलमष्टशतं जपेत् ।
सर्वाङ्गेष्वनुलेपेन भस्मस्नानमुदाहृतम् ॥ इति ॥

जलस्नानं श्रीललिताप्रकरणोक्तम् । अत्र मुख्यं जलस्नानं, जलाद्यलाभे कर्मकाले प्राप्ते अशक्तौ गुरुकार्यार्थं क्षिप्रं गच्छता च मन्त्रस्नानादि कार्यम् । तदुक्तं नारदपाञ्चरात्रे—"अथ मान्त्र शुभं शृणु" इत्युपक्रम्य,

तोयाभावे तु समये दुर्गमार्गेऽवसीदत ।
गमने क्षिप्रसिद्ध्यर्थं गुरुकार्येष्वतन्द्रित ॥
मन्त्रस्नानं प्रकुर्वीत . . . . इति ॥

इतोऽपि लघुस्नानं वीरतन्त्रे—

मणिबन्धादधोहस्तौ पादौ गुल्फौ तथाऽऽननम् ।
शोधयेत् स्नानमेतत् स्यात् पञ्चाङ्गं शुद्धिदायकम् ॥ इति ॥

इमानि स्नानानि शक्तितारतम्यात् अशुचित्वतारतम्याच्च व्यवस्थितानि ज्ञेयानि । अन्यान्यपि मानसिकध्यानस्नानादीनि ग्रन्थविस्तरभयात् नेह लिखितानि, तन्त्रान्तरात् द्रष्टव्यानि ॥ ४ ॥

सन्ध्यां विधत्ते—

सन्ध्यामुपास्य सवितृमण्डले देवीं सावरणां विचिन्त्य मूलेन त्रिरर्घ्यं दत्वा यथाशक्ति सन्तर्प्य ॥ ५ ॥

सन्ध्यामितीदमुत्सप्तिवाक्यं, अत्र कथंभावाकाङ्क्षायामाह—सवितृमण्डल इत्यारभ्य सन्तर्प्येत्यन्तेन । तर्पणमपि मूलमुच्चार्य श्रीश्यामां तर्पयामि स्वाहा इति मन्त्रेण । मालिनीतन्त्रे तर्पणमन्त्रोद्धारस्य—"मूलान्ते मालिनीं प्रोच्य तर्पयाम्यभिवल्लभा" इति लेखात् । प्रकृते मन्त्रस्यानुक्तत्वात् मन्त्राकांक्षायाः तन्त्रान्तरस्थमन्त्रादरः । यथाशक्ति इत्यनेन सङ्ख्यायाः तर्पणवृत्तेरनङ्गत्वं सूचितम् ॥

अत्र निबन्धकारः एतदन्तमाह्निकं स्वतन्त्रोपास्तौ पुरश्चरणकाले च, न तु श्रीक्रमाङ्गत्वेन सहानुष्ठाने इति जगौ । तन्न । पूर्वोक्तलौकिकन्यायदृष्टान्तेन ललितोपास्तेः पूर्वं श्यामोपास्तिः सिध्यति । तदनुष्ठानमर्यादा लक्षजपपर्यन्तमिति अग्रिमवाक्येन व्यवस्थितम् । इत्थं च "सञ्जातमातृकामिष्ट्वा संक्लृप्ताशार्णां (इत्यादि) कोलमुखीं वरिवस्येत" इत्यग्रिमसूत्रे क्त्वाप्रत्ययेन वाराह्युपास्तिपूर्ववृत्तित्वं स्पष्टम् । इत्थं सति कोलमुखीवरिवस्यापूर्वकालसंबन्धिनी या श्यामावरिवस्या जपश्च स सर्वोऽपि श्रीललिताक्रमारम्भाङ्गभूतः, नान्यो ललिताक्रमेण सह अनुष्ठीयमानः श्यामाक्रमगन्धोऽपि सूत्रे प्रतीयते । एवं सति पुरश्चरणादिकाले आह्निकं अन्यत्र नेति किं प्रमाणमनुसृत्य लिलेख । तदभिप्रायं स एव जानाति । वस्तुतो ललिताप्रयोगानङ्गभूतश्यामाक्रमः सूत्रे अप्रसिद्धः । अङ्गभूतक्रममुद्दिश्याह्निकपाठात् अङ्गभूतेऽपि क्रमे सर्वमाह्निकं निरशङ्कं प्रवर्तत एव ॥ ५ ॥

यागगृहप्रवेशादि प्राणायामान्तं कृत्यम्

सन्ध्यामुक्त्वा पूजां वक्तुमारभते—

यागगृहं प्रविश्यासने आधारशक्तिकमलासनाय नम इत्युपविश्य ॥ ६ ॥

अथ प्राणायामप्रकारमाह—

समस्तप्रकटगुप्तसिद्धयोगिनी[1]चक्रश्रीपादुकाभ्यो नम इति शिरस्यञ्जलिमाधाय स्वगुरुपादुकापूजां[2] च विधाय ॥ ७ ॥

[1] 'चक्र' इति नास्ति—अ.

[2] गणपतिपूजां च—श्री.

स्वगुरुपादुकापूजां विधाय । श्यामागुरुपादुका वक्ष्यमाणा । तेन स्वमूर्ध्नि पुष्पाक्षतान् क्षिपेत् ॥ ७ ॥

ऐं ह्रः अस्त्राय फट् इत्यस्त्रमन्त्रेण अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं करतलयोः कूर्परयोः देहे च व्यापकत्वेन विन्यस्य ॥ ८ ॥

व्यापकत्वलक्षणं पूर्वमुक्तम् । अङ्गुल्यादिभेदेन मन्त्रावृत्तिः, प्रतिप्रधानमिति न्यायात् ॥ ८ ॥

यं इति वायुं पिङ्गळयाऽऽकृष्य देहमुपविशोष्य रं इति वायुमाकृष्य देहं दग्ध्वा वं इति वायुमाकृष्यामृतेन दग्धदेहभस्म सिक्त्वा लं इति वायुमाकृष्य दृढं विधाय हंस इति वायुमाकृष्य शिवचैतन्यमुत्पाद्य ॥ ९ ॥

यं इत्यस्य विशोष्य इत्यनेनान्वयः, वायुबीजत्वे शोषणकार्यक्षमत्वात् । शोषणं नाम जलांशस्याकर्षणम् । वाय्वाकर्षणं तु तूष्णीमेव । इडापिङ्गळे नारदीये निरूपिते—

पिङ्गळा वामनासा स्यादिडा तदितरा स्मृता ॥ इति ॥

रं इति वह्निबीजेन देहदाहः । अमृतेन अमृतबीजेन व इत्यनेन दग्धभस्मसेचनं पुनः शरीरोत्पादनार्थम् । लं इति पार्थिवबीजेन सिक्तभस्मनि काठिन्यसंपादनम् । ततः तस्मिन् हंस इति मन्त्रेण शिवचैतन्यसंपादनम् ॥

एतावत्पर्यन्तं भूतशुद्धिं विधाय श्रीक्रमोक्तां प्राणप्रतिष्ठां च कुर्यात् ॥ ९ ॥

मूलमेकश उच्चार्य वायुमाकृष्य त्रिशः उच्चार्य कुंभयित्वा सकृदुच्चार्य रेचयेत् । एवं रेचकपूरककुंभकं

त्रिधा सप्तधा दशधा षोडशधा वा विरच्य तेजोमयतनुः ॥ १० ॥

एकश एकवारम्। एवमग्रेऽपि। रेचकपूरककुम्भकमिति द्वन्द्वसमासात् साहित्यलाभ। अत्र यद्यपि पूरक मध्य पतित रेचक प्रथम कुम्भक चरम इति व्युत्क्रम, तथाऽपि नात्र क्रम तात्पर्यं, किं तु साहित्य। क्रमस्तु पूर्वपाठानुसारेणैव। त्रिधेत्यारभ्य सङ्ख्यावृद्धौ फलाधिक्यम्। तेजोमयतनु इत्यनेन प्राणायामक्रियाया पापशोधकत्व सूचितम् ॥ १० ॥

षडङ्गादिन्यासपञ्चकम्

अथ न्यासजाल वदति—

षडङ्गं बालासहितां मातृकां मूलहृन्मुखेषु रतिप्रीतिमनोभवान् विन्यस्य ॥ ११ ॥

विन्यस्य इति सर्वत्रानुषज्य योज्यम्। तथा च षडङ्ग विन्यस्येत्यर्थ। एतन्मन्त्रस्वरूप उपरिष्टात् स्पष्टीकरिष्याम। अयमङ्गो न्यास। बालासहिता मातृका विन्यस्य इति द्वितीया न्यास। मातृका बहिर्मातृकाम्। न्यासस्थानानि तन्त्रान्तरादवगन्तव्यानि। अग्रे वक्ष्यमाणत्रितारीकुमारीकेवलकुमार्योर्विकल्पेन प्राप्तौ तद्बाधक केवलबालासहितामिति विशेषणम्। तेन मातृकान्यासमन्त्रे सर्वत्र बालायोग एव, अन्यत्र विकल्पेन बालायोग। न्यासस्थानाना बहुप्रसिद्धया नात्र लेख। मन्त्रस्वरूप च—ऐं क्लीं सौ अ नम। एवमग्रेऽपि। मूल मूलाधारस्थानम्। तदादित्रिषु रत्यादित्रय विन्यसेत्। अय तृतीयो न्यास ॥ ११ ॥

मूलं सप्तदशधा खण्डयित्वा पद् ब्रह्मबिले त्रीणि ललाटे चत्वारि भ्रूमध्ये दक्षवामेक्षणयोः पद् चाष्टौ सप्तास्ये दक्षवामश्रुतिकण्ठेष्वेकैकं दक्षवामांसयोरष्टौ च दश हृदि दश दक्षवामस्तनयोरष्टावष्टौ नव नाभौ द्विः स्वाधिष्ठाने षडाधार एवं विन्यस्य ॥ १२ ॥

खण्डयित्वा विभज्य । विभागप्रकारं विभक्तखण्डैः क्रियमाणन्यासस्थानानि चाह—षडित्यादिना । षडित्यादिसङ्ख्यावाचकानि पदानि मूलस्थवर्णपराणि । आदिमषड्वर्णान् नमोऽन्तानुच्चार्य ब्रह्मरन्ध्रे न्यसेत् । एवमग्रेऽपि । दक्षवामेक्षणयोः षट् चाष्टावित्यत्र दक्षनेत्रे षड्वर्णा क्रमप्राप्ता वामनेत्रे अष्टौ यथासङ्ख्यं योज्यम् । एवमेव दक्षवामासयोः इत्यादौ द्रष्टव्यम् । सर्वत्र त्रितारीकुमारीयोगः कार्यः । स्वाधिष्ठानं षड्दलकमलं गुह्यस्थानस्थम् । आधारो मूलाधारः, स पूर्वं व्याख्यातः । अथ चतुर्थो न्यासः ॥ १२ ॥

पञ्चममाह—

पुनराधारादिब्रह्मबिलपर्यन्तं सप्तदशखण्डानुक्तस्थानेषु विन्यस्य ॥ १३ ॥

पूर्वस्माद्वैलक्षण्यं मूलाधारादिस्थानवैपरीत्यमात्र,[1]न तु सप्तदशखण्डवैपरीत्यं प्रमाणाभावात् ॥

निबन्धकारः खण्डवैपरीत्यं लिलेख । तस्य प्रमाणं तदीयेच्छैव न त्वन्यत् ॥ अथ पञ्चमो न्यासः ॥ १३ ॥

मन्दिरार्चनम्

एवं न्यासजालमुक्त्वा मन्दिरार्चनं वदति—

अमृतोदधिमध्यरत्नद्वीपे मुक्तामालाद्यलङ्कृतं चतुर्द्वारसहितं मण्डपं विचिन्त्य तस्य प्रागादिचतुर्द्वारेषु सां सरस्वत्यै लां लक्ष्म्यै शं शङ्खनिधये पं पद्मनिधये नमः लां इन्द्राय वज्रहस्ताय सुराधिपतये ऐरावतवाहनाय सपरिवाराय नमः रां अग्नये शक्तिहस्ताय तेजोऽधिपतये अजवाहनाय सपरि-

[1] खण्डक्रमस्य पूर्ववत्, खण्डवैपरीत्यबोधकप्रमाणाभावात्—ब

वाराय नमः टां यमाय दण्डहस्ताय प्रेताधिपतये महिषवाहनाय सपरिवाराय नमः क्षां निर्ऋतये खड्गहस्ताय रक्षोऽधिपतये नरवाहनाय सपरिवाराय नमः वां वरुणाय पाशहस्ताय जलाधिपतये मकरवाहनाय सपरिवाराय नमः यां वायवे ध्वजहस्ताय प्राणाधिपतये रुरुवाहनाय सपरिवाराय नमः सां सोमाय शंखहस्ताय नक्षत्राधिपतये अश्ववाहनाय सपरिवाराय नमः हां ईशानाय त्रिशूलहस्ताय विद्याऽधिपतये वृषभवाहनाय सपरिवाराय नमः ओं ब्रह्मणे पद्महस्ताय सत्यलोकाधिपतये हंसवाहनाय सपरिवाराय नमः श्रीं विष्णवे चक्रहस्ताय नागाधिपतये गरुडवाहनाय सपरिवाराय नमः ओं वास्तुपतये ब्रह्मणे नमः इत्येकादशदिक्षु एकादश देवानर्चयेत् ॥ १४ ॥

एकादशदिशश्च—चतस्रो दिशः, चतस्रोऽवान्तरदिशः, ऊर्ध्वं, अधः, समस्तं चेति ज्ञेयाः । शेषं स्वयमूह्यम् ॥ १४ ॥

श्यामाक्रममन्त्रेषु बीजविशेषयोगः

श्यामाक्रमे सर्वमन्त्रेषु बीजविशेषयोगमाह—

श्यामाक्रममन्त्राणामादौ त्रितारीकुमारीयोगः कुमारीयोगो वा त्रितारी पूर्वोक्ता कुमारी बाला शेषमुत्तानम् ॥ १५ ॥

अर्थः स्पष्टः ॥ १५ ॥

कर्तृगुणविशेषविधिः

कर्तुरङ्गभूतान् कांश्चित् गुणानाह—

गन्धद्रव्येण लिप्ताङ्गस्ताम्बूलामोदितवदनः प्रसन्नमना भूत्वा ॥ १६ ॥

श्यामाचक्रलेखनप्रकारः

अथ श्यामाचक्रलेखनप्रकारमाह—

सुवर्णरजतताम्रचन्दनमण्डलेषु विन्दुत्रिकोणपञ्चकोणाष्टदळषोडशदळाष्टदळचतुर्दळचतुरश्रात्मकं चक्रराजं विलिख्य ॥ १७ ॥

मण्डलेषु फलकेषु । पञ्चकोण पञ्चाश्रकुण्डाकारम् । निर्माणं विन्दुमारभ्य निर्गमनरीत्या ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

सामान्यार्घ्यविधिः

अथ सामान्यार्घ्यविधिमाह—

मूलेन त्रिवारजप्तेन शुद्धजलेन चतुरश्रवृत्तषट्कोणत्रिकोणविन्दून् प्रवेशेन मत्स्यमुद्रया विधाय अं आत्मतत्त्वाय आधारशक्तये वौषट् इत्याधारं प्रतिष्ठाप्य धूम्रार्चिरूष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यवाहा कव्यवाहेत्यग्निकळा अभ्यर्च्य उं विद्यातत्त्वाय पद्मासनाय वौषट् इति पात्रं प्रतिष्ठाप्य तपिनी

तापिनी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः सुषुम्ना भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा इति पात्रे सूर्यकळा अभ्यर्च्य मं शिवतत्त्वाय सोममण्डलाय नमः इति शुद्धजलमापूर्य अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिः धृतिः शशिनी चन्द्रिका कान्ति-ज्योंत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा पूर्णा पूर्णामृता चेति चन्द्रकळा अभ्यर्च्य अग्नीशासुरवायुषु मध्ये दिक्षु च षडङ्गानि विन्यस्य अस्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावकुण्ठ्य धेनुयोनी प्रदर्श्य मूलमन्त्रेण सप्तशोऽभिमन्त्र्य तज्जल-विप्रुड्भिः यागगृहं पूजोपकरणानि चावोक्ष्य ॥ १८ ॥

[1]प्रयेशेन प्रवेशरीत्या । मत्स्यमुद्रया, सा चोक्ता तन्त्रे—

अधोमुखे वामकरे दक्षिणं तादृशं करम् ।
स्थापयेन्मत्स्यमुद्रेयं तान्त्रिकैः परिकीर्तिता ॥ इति ॥
दक्षपाणितलं देवि वामपृष्ठोपरि न्यसेत् ।
अङ्गुष्ठद्वितयं सम्यक् ऋजुरूपमधोमुखम् ॥
मत्स्यमुद्रेयमाख्याता मण्डलादिप्रकल्पने ॥

इति परमानन्दतन्त्रेऽपि । आधारलक्षणं तत्रैव—

आधाराण्यपि चैतेषां वर्तुलं वा त्रिकोणकम् ।
योन्याकारं च षट्कोणं अष्टकोणमथापि वा ॥
अपदं त्रिपदं पञ्चषट्सप्ताष्टपदं तथा ।
मध्यच्छिद्रं यथापात्रपृष्ठं न स्याच्च भूगतम् ॥
अन्तर्नैव निमग्नं स्यात् तथा कर्तव्यमम्बिके ॥ इति ॥

1 "संक्रान्तजलं मण्डलकरणार्थमेव न तु तत्पूरणार्थं प्रमाणाभावात्, पूरणं तु मूलमन्त्राभिमन्त्रित शुद्धजलेनैव हेयम्" इत्यधिकः—ख.

नमोऽन्तैश्चतुर्थ्यन्तैरेतैर्नामभि वह्निकळापूजनमाधारे कुर्यात् । नमोऽन्तत्वं चतुर्थ्यन्तत्वं सूर्येन्दुकळास्वपि द्रष्टव्यम् । पात्र प्रतिष्ठाप्य इति निरुक्तस्थापिताधारे इति शेष । वह्न्यादिकळानामभ्यर्चन पश्चिमादिप्रादक्षिण्येन । प्रमाणमुक्त प्राक् । शेष स्पष्टम् । अग्नीशेति—तत्प्रकार पूर्वमेव दर्शित । अस्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण । कवचेन कवचमन्त्रेण ॥

केचित्तु—अवकुण्ठ्येत्यनेन अवगुण्ठनमुद्राकवचमन्त्रयो ग्रहण कार्यम् । अवगुण्ठनमुद्रास्वरूपमुक्त तन्त्रे—

हस्तद्वय मुष्टिरूप तर्जन्यावृजुरूपके ।
युगपत् भ्रामयेत् ताभ्या मुद्रेयमवगुण्ठिनी ॥

इति प्रजगु ॥

धेनु धेनुमुद्रा । इय लोके बहुरूढा । तथाऽपि तत्प्रमाणं लिख्यते—

तर्जन्यादिचतुष्क तु प्रोत हस्तद्वयस्थितम् ।
दक्षतर्जन्यनामाया वाममध्यकनिष्ठिके ॥
वामतर्जन्यनामाया दक्षमध्यकनिष्ठिके ।
अधोमुखी धेनुमुद्रा . . . . ॥

इति परमानन्दतन्त्रे स्थितम् । योनिस्तु पूर्वमुक्ता । सप्तव सप्तकृत्व । तज्जलविप्रुड्भि सामान्यार्घ्यविप्रुड्भि ॥ १८ ॥

विशेषार्घ्यविधिः

ताभिरीकाराङ्कितत्रिकोण[1]वृत्तचतुरश्रं मण्डलं विधाय तस्मिन् पुष्पाणि विकीर्य पूर्ववदाधारं प्रतिष्ठाप्य अग्निकळा अभ्यर्च्य पात्रं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन् पात्रे ह्रीं ऐं महालक्ष्मीश्वरि परमस्वामिनि ऊर्ध्वशून्य-

[1] षट्कोण—श्री

प्रवाहिनि सोमसूर्याग्निभक्षिणि परमाकाशभासुरे आगच्छागच्छ विश विश पात्रं प्रतिगृह्ण प्रतिगृह्ण हुं फट् स्वाहेति पुष्पाञ्जलिं विकीर्य सूर्यकळा अभ्यर्च्य

ब्रह्माण्डाखण्डसंभूतमशेषरससंभृतम् ।
आपूरितं महापात्रं पीयूषरसमावह ॥

इत्यादिममापूर्य द्वितीयं निक्षिप्य अकथादि-त्रिरेखाऽङ्कितकोणत्रये हळक्षान् मध्ये हंसं च विलिख्य मूलेन दशधा अभिमन्त्र्य चन्द्रकळा अभ्यर्च्य अग्नीशासुरवायुषु मध्ये दिक्षु षडङ्गानि विन्यस्य अस्त्रेण संरक्ष्य कवचेनावकुण्ठ्य धेनुयोनी प्रदर्शयेत् ॥ १९ ॥

ताभि सामान्यार्घ्योदकसबन्धिनीभि अद्भि । ईकाराङ्कितेति त्रिकोण विशेषणम् । त्रिकोणमध्य [1]ईकार लिखेत् इति भाव । इद न पूर्ववत् प्रवेशरीत्या निर्माणाभिप्रायकम्, किं तु निर्गमरीत्या, त्रिकोणमारम्य चतुरश्रावसानपाठात्, त्रिकोण सर्वान्त चतुरश्र सर्वस्मात् बहिरिति प्रायो दृष्टत्वात् । पूर्ववदिति सामान्यार्घ्याधार वदित्यर्थ । अग्निकळा धूम्रार्चिरादी अभ्यर्च्य पात्र प्रतिष्ठाप्य इत्यत्रापि पूर्ववत् इत्यनुवर्तने, योग्यत्वात् । तेन पात्रप्रतिष्ठापने पूर्वमन्त्रलाभ । आदिम द्वितीया प्रोक्तौ अत्र सूत्रे, तेन नात्र तृतीयचतुर्थपञ्चमा अनुक्तत्वात् । [नहि] गणपतिक्रम इव मध्यम चेतिवत् चकारोऽस्ति, अग्रे मपञ्चकमुररीकृत्येति वा लिङ्गमस्ति, यन तल्लाभो भवेत् । तस्मात् यावदुक्तम् । अश्च कश्च थश्च ते आदौ यासा ता त्रिरेखा । अवर्णमारभ्य विसर्गान्ता एका वर्णमयी रेखा, तत कादितान्ता, तत थादिसान्तेति भाव । विशेषस्यानुक्तत्वात् स्वाग्रादिप्रादक्षिण्येन । हळक्षान् त्रीन् वर्णान् त्रिषु विलिख्य

[1] ईकार—अ

मध्ये हंस इति उत्तरसंस्थं लिखित्वा । इदं सर्वं पात्रस्थद्रव्ये तत्संस्काररूपं लेखनम् । इत्थं च ईदृशलेखेन द्रव्यसंस्कारं भावयेत् इति तदर्थ । दशधा—एतदनन्तरं आवर्तित-मूलेनेत्यस्य विशेषणम् । धेनुयोनी प्रदर्शयेत इति धेनुमुद्रां प्रदर्श्य योनिमुद्रया प्रणमेत् । एतदर्घ्यसंशोधनमिति क्वचित् पुस्तके पाठ ॥ १९ ॥

चक्रदेवीपूजा

इत्थं पात्रासादनमुक्त्वा श्रीदेवताया मूर्तिकल्पनामन्त्रमाह—

चक्रमध्ये श्रीमातमुक्त्वा गीश्वरीमूर्तये नमः इति मूर्तिं कल्पयित्वा भूयः श्रीमातमुक्त्वा गीश्वर्यमृतचैतन्यमावाहयामि इत्यावाह्य षोडशभिरुपचर्य आशुशुक्षणित्र्यक्षरक्षःप्रभञ्जनदिक्षु देव्या मौळौ परितश्च पूज्या अङ्गदेव्यः । तन्मन्त्राः सर्वजनादयः अष्टौ सप्तैकादश दश पुनर्दशाष्टाविंशतिखण्डाः त्रितारीकुमारीवागादयः सजातयः सामान्यमनुयुक्ताः ॥ २० ॥

चक्रमध्ये इति आवाह्येत्यनेनान्वितम् । श्री इत्यारभ्य प्रथमनम इत्यन्त उक्त्वेत्यपहाय मूर्तिकल्पनमन्त्र । द्वितीय श्री इत्यारभ्य आवाहयामीत्यन्त उक्त्वावर्जं आवाहनमन्त्र । षोडशोपचारा सप्रमाण द्वितीयखण्डे दर्शिता । आशुशुक्षणि अग्नि, त्र्यक्ष ईशान, रक्ष निर्ऋति, प्रभञ्जनो वायु, एषा दिक्षु उक्तक्रमेण विदिक्ष्विति भाव । देव्या मौळौ मध्य इत्यर्थ । परित प्रागादिदिक्षु अङ्गदेव्य षडङ्गदेव्य पूज्या । तासा मन्त्रान् वक्तु प्रक्रमते—तन्मन्त्रा इति । मूलमन्त्रे सर्वजनेत्यारभ्य षट्खण्डानि षडङ्गदेवीना मन्त्रा बोध्या । तत्रैकैक कूटं कियद्वर्णकमिति जिज्ञासायामाह—अष्टाविति । सर्वजनेत्यादिषट्खण्डानि क्रमादष्टादिसङ्ख्याकानीत्यर्थ । प्रथमखण्ड अष्टवर्ण, द्वितीयं

सप्त वर्णं, तृतीयं एकादश वर्णं, चतुर्थपञ्चमौ दश वर्णौ षष्ठं अष्टाविंशति वर्णकमिति फलितम् । न केवलं मूलमन्त्रघटकोक्तसङ्ख्याकवर्णा एव मन्त्रस्वरूपं, अन्येऽपि वर्णा योज्याः इत्याह—त्रितारीकुमारीवाचः आदौ एषां खण्डानां, जातिः हृदयाय शिरसे इत्यादि, तैः सहिताः सजातयः, सामान्यमनवो नमःस्वाहावषडित्यादयः, तैः क्रमेण युक्ताः । इत्थं च मन्त्रस्वरूपं—ऐं ह्रीं श्रीं ऐं क्लीं सौः ऐं सर्वजनमनोहारि हृदयाय नमः । उक्तबीजानि ऐं इत्यादीनि सप्त आदौ सर्वत्र योज्यानि । ७ सर्वमुखरञ्जिनि शिरसे स्वाहा, ७ क्लीं ह्रीं श्रीं सर्वराजवशंकरि शिखायै वषट्, ७ सर्वस्त्रीपुरुषवशंकरि कवचाय हुं, ७ सर्वदुष्टमृगवशंकरि नेत्रत्रयाय वौषट्, ७ सर्वसत्त्ववशंकरि सर्वलोकवशंकरि अमुकं मे वशमानय स्वाहा सौः क्लीं ऐं श्रीं ह्रीं ऐं अस्त्राय फट्, इति मन्त्रस्वरूपम् । यद्यपि मन्त्रे त्रयस्त्रिंशद्वर्णाः दृश्यन्ते सूत्रोक्ताष्टाविंशतिसङ्ख्यया विरुध्यन्ते, तथाऽपि स्वाहाऽन्ताः सप्तविंशतिवर्णाः अग्रिमषड्बीजानि मिलित्वा श्रीषोडशाक्षर्यां प्रविष्टपञ्चदशवर्णात्मककूटत्रये एकैककूटस्यैकैकवर्णत्ववत् षण्णां वर्णानामेकवर्णत्वम् । इत्थं च अष्टाविंशतिसंख्योपपन्ना ॥

निबन्धकारः स्वाहाऽन्तं खण्डं चकार, तथा सप्तविंशतिवर्णात्मके उक्तगतेरप्यभावः ॥ २० ॥

आवरणपूजा

पश्चादावरणपूजां कुर्यात् ॥ २१ ॥

पश्चादितीदं सूत्रं व्यर्थं इव दृश्यते, तथाऽपि न तथा मन्तव्यम् । तथा हि—इदं आवरणपूजोत्पत्तिवाक्यं, अग्रिमवाक्यानि तदितिकर्तव्यतारूपाङ्गरूपाणि, "सोमेन यजेत," "ऐन्द्रवायवं गृह्णाति" इतिवत् । एतेन एकविधिविहितत्वेन एकपदार्थरूपत्वात् मध्ये आवरणावयवैकदेवतालोपेऽपि पुनः सर्वानुष्ठानं सिद्धम् ॥ २१ ॥

अथ सर्वोपयोगिनीं कांचित् परिभाषामाह—

सर्वचक्रदेवताऽर्चनानि वामकराङ्गुष्ठानामिकासन्दष्टद्वितीयशकलगृहीतश्रीपात्रप्रथमबिन्दुसहपतितैः दक्षकराक्षतपुष्पक्षेपैः कुर्यात् ॥ २२ ॥

सर्वे चक्रदेवता. गणपत्यादिपरान्ता. सामान्यपद्धत्या वक्ष्यमाणा अन्याश्च । श्रीपात्रं विशेषार्घ्यपात्रम् । सह पतितैरित्यनेन बिन्दुपुष्पाक्षतयो पतनं एककाल इति सूचितम् ॥ २२ ॥

प्रथमावरणदेवता तत्स्थानं चाह—

त्रिकोणे रतिप्रीतिमनोभवान् ॥ २३ ॥

त्रिकोणे त्रिकोणकोणेष्वित्यर्थ । अत्र क्रमस्यानुक्तत्वात् स्वाग्रादिप्रादक्षिण्य क्रमः । यद्वा—आग्नेयकोणे, तत पश्चिमकोणे, तत ऐशाने, तेनोदगपवर्गलाभ । इति प्रथमावरणम् ॥ २३ ॥

द्वितीयावरणपूजास्थानादिकं दर्शयति—

पञ्चारमूले पुरआदिक्रमेण द्रां द्रावणबाणाय द्रीं शोषणबाणाय क्लीं बन्धनबाणाय ब्लूं मोहनबाणाय सः उन्मादनबाणाय नम इति तदग्रे मायाकामवाग्ब्लूं स्त्रीसुपजुष्टाः काममन्मथकन्दर्पमकरकेतनमनोभवाः ॥ २४ ॥

नम इति सर्वमन्त्रेष्वनुषज्यते । पुर प्राची । मूले पञ्चारकोणमूले । तदग्रे इति पञ्चारकोणाग्रेष्वित्यर्थ । मायाऽऽदिपञ्चकं क्रमेण युक्ता कामादय पूज्या इत्यर्थ । मन्त्रस्वरूपं तु—ह्रीं कामश्रीपादुका पूजयामि । एवमग्रेऽपि । पूर्ववत् चतुर्थ्यन्तनमोऽन्तरहितं ज्ञेयम् । इति द्वितीयावरणम् ॥ २४ ॥

तृतीयावरणपूजादेशादीनाह—

अष्टदळमूले ब्राह्मी-माहेश्वरी-कौमारी-वैष्णवी-वाराही-माहेन्द्री-चामुण्डा-चण्डिकाः सेन्दुस्वर-युग्मान्त्यादयः पूज्याः । तदग्रे लक्ष्मी-सरस्वती-रति-

प्रीति-कीर्ति-शान्ति-पुष्टि-तुष्टयः ॥ २५ ॥

इन्दुना अनुस्वारेण सहिता ये स्वरयुग्मेषु अं आ इ ई उं ऊ ऋं ॠ लं ॡं ए ऐं ओं औ अं अ इत्यष्टसु अन्त्या आ ईं ऊं ॠं ॡं ऐं औं अ इत्यष्टौ वर्णा आदौ एभि क्रमेण युक्ता ब्राह्म्यादय पूज्या । मन्त्रस्वरूपं—आं ब्राह्मीश्रीपादुका पूजयामीति । एवमग्रेऽपि । तदग्रे इति अष्टदलाग्रे इत्यर्थ । जातावेकवचनम् । पूज्या इत्यस्यानुषङ्ग । इति तृतीयावरणम् ॥ २५ ॥

चतुर्थावरणपूजास्थानान्याह—

षोडशदळे वामा-ज्येष्ठा-रौद्री-शान्ति-श्रद्धा-सरस्वती-क्रियाशक्ति-लक्ष्मी-सृष्टि-मोहिनी-प्रमथिनी-आश्वा-सिनी-वीची-विद्युन्मालिनी-सुरानन्दा-नाग-बुद्धिकाः ॥ २६ ॥

अत्र क्रियाशक्ति विद्युन्मालिनी सुरानन्दा इत्येकैका देवता । शेषा देवता स्पष्टा । क्रमस्यानुक्तत्वात् देव्यग्रदळमारभ्य प्रादक्षिण्येन । इति चतुर्थावरणम् ॥ २६ ॥

पञ्चमावरणदेशादीनाह—

अष्टदळे असिताङ्ग-रुरु-चण्ड-क्रोधन-उन्मत्त-कपाल-भीषण-संहाराः सदण्डिस्वरयुग्मादिसंयुक्ता भैरवान्ताश्च भावनीयाः ॥ २७ ॥

सदण्डी त्यत्र दण्डी अनुस्वार, "दण्डी पञ्चदश शून्य" इति मेदिनीकोशात् । अनुस्वारेण सहिता ये पूर्वोक्तस्वरयुग्मादय अं इं उं इत्यादय आदौ तै. युक्ताः भैरवान्ताश्च ये मन्त्रा ते पूज्या इत्यर्थ । यथा—अं असिताङ्गभैरवश्रीपादुका पूजयामि । एवमेवाग्रिमसप्तमन्त्रा ऊह्या । इति पञ्चमावरणम् ॥ २७ ॥

षष्ठावरणदेवतामन्त्रादीनाह—

चतुर्दळे मायुक्तमातङ्गीसिद्धलक्ष्मीश्च महामायुक्त-तङ्गीमहासिद्धलक्ष्मीश्च ॥ २८ ॥

उभयत्र युक्तेति ज्ञेयम् । तथा च मातङ्गी महामातङ्गीति सिद्धम् । शेषं स्पष्टम् । मातङ्गी सिद्धलक्ष्मी महामातङ्गी-महासिद्धलक्ष्म्य चतस्र पूज्या इति विवेक । इति षष्ठावरणम् ॥ २८ ॥

सप्तमावरणपूजामाह—

गं गणपति-दुं दुर्गा-वं वटुक-क्षं क्षेत्रपालाः चतुरश्रे संपूज्याः ॥ २९ ॥

क्रमस्तु आग्नेयकोणमारभ्यैशानान्तकोणेषु । इति सप्तमावरणम् ॥ २९ ॥

आवरणबहिर्भूतदेवतायजनम्

श्रीक्रमे तन्त्रान्तरे आम्नायादिदेवतावत् आवरणबहिर्भूतदेवतायजनमाह—

सां सरस्वत्यै नमः इतिप्रभृति वास्तुपतये ब्रह्मणे नमः इतिपर्यन्तं पुनस्तत्रैवाभ्यर्च्य ॥ ३० ॥

तत्रैवेति पूर्वं यत्र न्यासोत्तर पूजिता तत्र तैरेव मन्त्रै श्रीपादुका पूजयामीति सहितै । यथा सा सरस्वत्यै नम सरस्वतीश्रीपादुका पूजयामीति । एवमग्रेऽपि नम पदान्ते श्रीपादुकामिति योगस्तु सूत्रे नमोऽन्तानुकरणेन सूचित ॥

निबन्धे चतुरश्रे अमीषा पूजनमुक्त, तन्मन्दम्, पूर्वं यत्रैकवार पूजिता तत्रैव पुन पूज्या इति स्वरसतो लाभात् । लोकेऽपि "चैत्र गृहात् बहि स्थापय, मैत्र गृहे भोजय, चैत्र तत्रैव भोजय" इत्युक्तौ कथमनुभव श्रोतु इति सूक्ष्मबुद्ध्या विचारयन्त्वार्या ॥ ३० ॥

श्यामाविद्याऽऽचार्यपूजा

श्रीश्यामाविद्या[1]प्रवर्तकाचार्यपूजां तेषां स्थानं चाह—

हंसमूर्तिपरप्रकाशपूर्णनित्यकरुणसंप्रदायगुरूंश्चतुरश्रपूर्वरेखायामभ्यर्च्य ॥ ३१ ॥

हंसमूर्तिश्च परप्रकाशश्च पूर्णश्च नित्यश्च करुणश्च ये ते संप्रदायगुरवः तान् चतुरश्रपूर्वरेखायां उदगपवर्गं पूजयेत् इति तदर्थः । मन्त्रस्वरूपं च—हंसमूर्तिसंप्रदायगुरुश्रीपादुकां पूजयामि । एवमग्रिममन्त्रेष्वपि संप्रदायगुर्विति योज्यम्, "द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं प्रत्येकं सर्वत्र सम्बध्यते" इति न्यायात् ॥ ३१ ॥

गुरुपादुकापूजा

एवं चक्रपूजां समाप्य गुरुपादुकापूजामाह—

स्वशिरसि सामान्यविशेषपादुके अभ्यर्चयेत् ॥ ३२ ॥

सामान्यगुरुपादुकामन्त्रः दीक्षाखण्डे प्रतिपादितः । विशेषगुरुपादुकामन्त्रः चरमखण्डे श्यामागुरुपादुकेत्युद्धृतः । ताभ्यां मन्त्राभ्यां स्वशिरसि पादुकाद्वयं संपूजयेत् ॥ ३२ ॥

देव्याः पुनः पूजा

एवं गुरुपादुकाऽर्चनान्तं आवरणपूजामुक्त्वा प्रधानदेवतापूजापुरस्सरं बलिप्रदानं विवृणोति—

पुनर्देवीमभ्यर्च्य बालया षोडशोपचारान् विधाय ॥ ३३ ॥

मूलेनेति शेषः । पुनरित्यनेन षडङ्गदेवताभ्यः प्राक् प्रधानदेव्यर्चनं ज्ञापितम् । बालयेति स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

[1] 'प्रवर्तकपूजाऽऽचार्य' इति कोशेषु

बलिदानम्

बलिदानप्रकारं दर्शयति—

शुद्धजलेन त्रिकोणवृत्तचतुरश्रं विधा¹याधान्नपूर्णसलिलं सादिमोपादिममध्यमं सु[स]गन्धपुष्पं साधारं पात्रं निधाय ॥ ३४ ॥

शुद्धजलेन कलशस्थेन । अर्धान्नपूर्णसलिलं यस्मिंस्तत् । आदिमं प्रथमं उपादिमं द्वितीयं मध्यमं तृतीयं एभिः सहितं सुगन्धपुष्पं यत्र ईदृशं आधारसहितं बलिपात्रं निधाय स्थापयित्वा ॥ ३४ ॥

बलिदानमन्त्रान् तदितिकर्तव्यतां च दर्शयति—

श्रीमातमुक्त्वा गीश्वरीमं बलिं गृह्ण गृह्ण हुं फट् स्वाहा श्रीमातमुक्त्वा गीश्वरि शरणागतं मां त्राहि त्राहि हुं फट् स्वाहा क्षेत्रपालनाथेमं बलिं गृह्ण गृह्ण हुं फट् स्वाहा इति मन्त्रत्रयेण वामपार्ष्णिघातकरास्फोटसमुदञ्चितवक्त्रनाराचमुद्राभिः बलिं प्रदाय ॥ ३५ ॥

श्रीमातमिति हुंफट्स्वाहेत्यन्तं मन्त्रत्रयम् । नाराचमुद्रा परमानन्दतन्त्रे—

विमुष्टचङ्गुष्ठतर्जन्यावूर्ध्वाङ्गुष्ठाग्रतर्जनी ।
हस्तद्वयगता चैव मुद्रा नाराचसञ्ज्ञिता ॥ इति ॥

अयमर्थः—प्रथमं हस्तद्वयं मुष्टिभावं सपाद्य तस्या निर्गते विमुष्टी च अङ्गुष्ठतर्जन्यौ तयोर्मध्यं ऊर्ध्वाग्रमङ्गुष्ठं प्रागग्रां ऋजुरूपां तर्जनीं कुर्यात् । इयं नाराचमुद्रेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

¹ य तस्मिन् पुष्पाणि विकीर्यार्धा—श्री

सुवासिनीपूजादि

एव बलिप्रदानानन्तरमुक्त्वा सुवासिनीपूजाऽऽदिकमुपदिशति—

श्यामलां शक्तिमाहूय बालया तामभ्यर्च्य तस्या हस्त आदिमोपादिमौ दत्वा तत्वं शोधयित्वा तच्छेपमुररीकृत्य योग्यैः सह हविश्शेषं स्वीकुर्यात् ॥ ३६ ॥

अभ्यर्च्येति विशेपानुक्ते यथाविभवम् । तत्त्व शोधयित्वा इत्यनेन तत्त्वशोधनमन्त्रा अपि प्राप्ता, ते च मन्त्राश्चत्वार प्रसिद्धा । तै पात्रचतुष्टय ग्राहयित्वा चतुर्थपात्र सशेप ग्राहयित्वा तच्छेप स्वय उररीकुर्यात् । हविश्शेपप्रतिपत्तिमाह—योग्यैरिति । योग्यपदार्थ श्रीक्रमोक्तशिष्टपदेन व्याख्यात । इत्थ च तस्य प्रयोजन, तदितिकर्तव्यता, तत् सर्वमपि श्रीक्रमोक्तप्रकारेणावगन्तव्य भवति ॥ ३६ ॥

श्यामापूजाऽवधि

एव सङ्गीतमातृकापूजा कियत्काल कर्तव्या इत्यपेक्षायाकाङ्क्षाया तदवधिमाह—

एवं नित्यसपर्यां कुर्वन् लक्षजपं जप्त्वा तद्दशांश-क्रमेण च होमतर्पणब्राह्मणभोजनानि विदध्यात् ॥ ३७ ॥

एव उक्तप्रकारेण नित्यसपर्यां नित्यपूजाम् । अत्र कुर्वन्नित्यनेन पूजनस्य जपाङ्गत्व गमयति । तथा हि—यदि पूजा प्रधान जपश्चाङ्ग स्यात् तर्हि यावत्पर्यन्त लक्षजप तावत्पूजेति कथन विरुध्येत । न हि अङ्गानुसारिणी प्रधानावृत्ति लोके वेदे च दृष्टा । "यावत् भटो धावति तावत् राजा धावति" इति न हि ब्रूते । "यावत् राजा धावति तावत् भटो धावति" इति व्यवहारोऽस्ति । अतो जप प्रधान, तदवधित्वस्य पूजाया कथनात् । अत एव जपसमाप्तौ पूजानिवृत्ति । लक्षजप जप्त्वेति लक्षसङ्ख्याविशिष्टजपोऽनेन विधीयते । तद्दशांशक्रमेण—होमो जपदशांश, तद्दशांश तर्पण, तद्दशांश ब्राह्मणभोजनमित्यर्थ ॥ ३७ ॥

श्यामामनुजापिधर्माः

अथैतन्मनुजापिधर्मानाह—

एतन्मनुजापी न कदम्बं छिन्द्यात् गिरा काळीति न वदेत् वीणावेणुनर्तनगायनगाथागोष्ठीषु न पराङ्मुखो गच्छेत् गायकं न निन्द्यात् ॥ ३८ ॥

एतन्मनुजापी श्यामामनुजापीत्यर्थः । एते धर्मा न जपसमकालिकाः, किं तु जपमारभ्य यावज्जीवं, "तस्मादग्निचिद्वर्षति न धावेत्" इतिवत् ॥ ३८ ॥

ललितोपासकधर्माः

एवं श्यामोपासकानां धर्मानुक्त्वा प्रसङ्गात् प्राधान्याच्च ललितोपासकधर्मानप्याह—

ललितोपासको नेक्षुखण्डं भक्षयेत् न दिवा स्मरेद् वार्ताळीं न जुगुप्सेत सिद्धद्रव्याणि न कुर्यात् स्त्रीषु निष्ठुरतां वीरस्त्रियं न गच्छेत् न तं हन्यात् न तद्द्रव्यमपहरेत् नात्मेच्छया मपञ्चकमुररीकुर्यात् कुलभ्रष्टैः सह नासीत न बहु प्रलपेत योषितं संभाषमाणामप्रतिसंभाषमाणो न गच्छेत् कुलपुस्तकानि गोपायेत् इति शिवम् ॥ ३९ ॥

इति . . . कल्पसूत्रे श्यामाक्रमोनाम षष्ठः खण्डः

इक्षुखण्डमित्यनेन तद्विकाराणां गुडशर्करादीनां अदोषः सूचितः । वार्ताळीं वाराहीम् । सिद्धद्रव्याणि मपञ्चकरूपाणि न जुगुप्सेत मनसाऽपि न निन्द्यात् । निष्ठुरता नासिकाच्छेदनादि । वीरस्त्रियमिति षष्ठीतत्पुरुषः, न कर्मधारयः । तथा सति अग्रे 'न तं हन्यात्' इत्यत्र पुंस्त्वस्यानन्वयापत्तेः । अतो बाधकसत्त्वात्

रुघोरपि कर्मधारयस्य त्यागः । वी र सि यं इत्यत्र वीरपदार्थश्च निर्मूलपराहतद्वैतभावः । तदुक्तं तन्त्रे—

अहमि प्रळयं कुर्वन् इदमः प्रतियोगिनः ।
स वीर इति विज्ञेयः स्वात्मानन्दनिमग्नधीः ॥

तं वीरम् । त द्र व्यं वीरद्रव्यम् । आ त्मे च्छ या स्वेन्द्रियतृप्तये उ र री कु र्या त् स्वीकुर्यात् । कु ल भ्र ष्टैः—प्रथमं कुलमार्गमङ्गीकृत्य जन्मान्तरांहसा तत्रोत्पन्नाविश्वासाः सन्तो ये स्वीकृतं मार्गं परित्यजन्ति ते कुलभ्रष्टाः । तदुक्तं देवीभागवते—

कुलमार्गं समाश्रित्य जन्मान्तरकृतांहसा ।
तन्मार्गं त्यजता साकं न तिष्ठेन्न च संवदेत् ।
स्तो वरः पशुर्ज्ञेयः तं दृष्ट्वाऽ[1]पः मुसंस्पृशेत् ॥ इति ॥

न ब हु व च नं प्र ल पे त इति तैः साकमेव । बहुपदेन स्वमार्गगुप्तये तज्जनितानर्थपरिहारार्थं यावदर्थसंभाषी भवेत् इति ज्ञापितम् । अ प्र ति सं भा ष मा णः प्रत्युत्तरमदत्वा । कु ल पु स्त कानि कुलशास्त्रपुस्तकानि । शि व मित्यस्य व्याख्यानं पूर्ववत् ॥

इति . . . कल्पसूत्रवृत्तौ श्यामाक्रमो नाम षष्ठः खण्डः

*

सप्तमः खण्डः—वाराहीक्रमः

मातर्वाराहि जाने तव चरणसरोजार्चनं वा जपं वा
कर्तुं शक्तो न चाहं तदपि च सदयं मय्यतस्त्वां हि याचे ।
यस्त्वां दंष्ट्राश्रितार्मां त्रिणयनलसितां चारुभूदारवक्त्रां
मूर्तिं चित्ते विधत्ते तदरिगणविनाशोऽस्तु तस्मिन् क्षणे वै ॥

[1] अप्युपविशेत्—श्री.

कोलमुखीवरिवस्याविधिः

अथ वाराह्युपासना वक्तु प्रक्रमते–

इत्थं साङ्गां सङ्गीतमातृकामिष्ट्वा संवित्साम्राज्ञी-सिंहासनाधिरूढाया ललिताया महाराज्ञ्या दण्ड-नायिकास्थानीयां दुष्टनिग्रहशिष्टानुग्रहनिरर्गळाज्ञाचक्रां समयसङ्केतां कोलमुखीं विधिवद्वरिवस्येत् ॥ १ ॥

इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण साङ्गा सावरणा सङ्गीतमातृका मातङ्गीं इष्ट्वा सपूज्य उपास्य इत्यर्थ । नानेन वाराहीसङ्गीतमातृकयो अग्निं चिन्वेतिवत् अङ्गाङ्गिभाव प्रतिपाद्यते, उभयोरपि ललिताऽङ्गत्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वात् । किं तु अनेन सङ्गीतमातृकायागोत्तरकालस्य वाराह्युपासनाङ्गत्वमात्र विधीयते । सविद परशिवस्य या साम्राज्ञी पट्टमहिषी तद्रूपाया, सिंहासन राज्ञ सदसि सर्वोत्तमत्वेनावस्थित मासन तदधिरूढाया ललिताया महाराज्ञ्या दण्डनायिकाया यत् स्थान महाराष्ट्रभाषया "कोत्तवाल्चावडि" इति प्रसिद्ध, तदीया तत्स्वामिनी दुष्टनिग्रहाधिकारवती या ता इति फलितोऽर्थ । एतेन ललिताऽङ्गत्व सूचितम्, अप्रधानत्वात् । अस्या अधिकार विवृणोति—दुष्टनिग्रहेत्यादिना । दुष्टनिग्रहादौ निरर्गळ अन्यानपेक्ष यदाज्ञाचक्र आज्ञाशक्ति तद्वतीम् । केचन सेवका स्वामिनमविचार्य निग्रहानुग्रहादिक कर्तुमसमर्था, तथा नेयमिति भाव । एतेन श्रीललिताया अतिप्रीतिपात्रमिति ध्वनित भवति । समयो गुप्त सङ्केत शास्त्रपद्धति यस्या ता, "समयो रहसि प्रोक्त काले कार्यक्षमेऽपि च" इति [1]त्र्यक्षरकोश । "सङ्केत शास्त्र[2]पन्थानौ" इति वैजयन्ती । एतेन अतिगोप्येय विद्या इति सूचितम् । कोल वराह, "कोल पोत्री किरि किटि" इत्यमर । तस्य मुखमिव मुख यस्या ता विधिवत् वक्ष्यमाणविधिना । एतेन इतरदेवतोपास्तिवत् किञ्चिदङ्गलोपेन तस्माद पूर्वे, तद्द्वारा देवताप्रीतिश्च न भविष्यति, इति सूचितम्, अन्यथा विधिवत् इत्यस्य अनुवादकत्वापत्ते । वरिवस्येत् पूजयेत् । इदमुत्पत्तिवाक्यम् ॥ १ ॥

[1] विश्वकोश —श्री. [2] सदन—अ.

महारात्रे अनाहतध्वनेरनुसधानम्

तत्र कथभावाकाङ्क्षायामाह—

तत्रायं क्रमो महारात्रे वुद्धा स्वहृदयपरमाकाशे ध्वनन्तमनाहतध्वनिमूर्जितानन्ददायकमवमृश्य ॥ २ ॥

तत्र वाराह्युपास्तौ अय वक्ष्यमाण क्रम प्रकार । महारात्रे इति—धूर्तस्वामिभाष्य ' महारात्रिस्त्रिभागावशिष्टा रात्रि " इति । यद्वा— महारात्रि निशीथ , " महारात्रिसमुत्पन्न कृष्णो गोपालनन्दन " इति ब्रह्मवैवर्तात् , कृष्णजन्मार्ध रात्रे इति प्रसिद्धत्वात् । तस्मिन् समय बोधोत्तरकालीनक्रियामाह—स्वहृदय ति । स्वहृदयरूपो य परम उत्कृष्ट आकाश तस्मिन् ध्वनन्त शब्द कुर्वन्त अनाहतस्य द्वादशदळकमलस्य ध्वनिं कराभ्या कर्णपिधाने श्रूयमाणो य शब्द सोऽनाहतशब्द इत्युच्यते । स मध्यरात्रे बाह्यशब्दविरमे कर्णपिधानाभावेऽपि अनुभूयते । कथभूत ? ऊर्जित सिद्धो य आनन्द तस्य दायक अभिव्यञ्जक अवमृश्य अनुसन्धाय कंचित् काल श्रुत्वेत्यर्थ ॥ २ ॥

शिवादिगुरुनमस्कार

शिवादिश्रीगुरुभ्यो 'नमः इति मूर्ध्नि बध्नीयादञ्जलिम् ॥ ३ ॥

शिवादि इति स्पष्टम् ॥ ३ ॥

वाराहीक्रममन्त्रेषु बीजविशेषयोग

वाराहीपद्धतौ सर्वमन्त्रेषु बीजविशेषस्य योगमाह—

वाचमुच्चार्य ग्लौं इति च पद्धतावस्यां सर्वे मनवो जप्याः ॥ ४ ॥

अस्या पद्धतौ सर्वमन्त्रादौ ऐं ग्लौं इति योज्यमित्यर्थ ॥ ४ ॥

भूतशुद्धिः

अथ भूतशुद्धिं विधत्ते—

मूलादिषण्मन्त्रैः यथामन्त्रं लिङ्गदेहं शोधयेत् ॥ ५ ॥

मूलादिषण्मन्त्रैः वक्ष्यमाणैः यथामन्त्रं मन्त्रे यथा लिङ्गमस्ति तथा लिङ्गदेहं सूक्ष्मदेहं शोधयेत् ॥ ५ ॥

तान् षण्मन्त्रानाह—

मूलशृङ्गाटकात् सुषुम्नापथेन जीवशिवं परशिवे योजयामि स्वाहा यं सङ्कोचशरीरं शोषय शोषय स्वाहा रं सङ्कोचशरीरं दह दह पच पच स्वाहा वं परमशिवामृतं वर्षय वर्षय स्वाहा लं शांभवशरीरं उत्पादयोत्पादय स्वाहा हंसः सोऽहमवतरावतर शिवपदात् जीव सुषुम्नापथेन प्रविश मूलशृङ्गाटकमुल्लसोल्लस ज्वल ज्वल प्रज्वल प्रज्वल हंसः सोहं स्वाहा इति भूतशुद्धिं विधाय ॥ ६ ॥

स्वाहेत्यत्रैकमन्त्रसमाप्तिः । सुषुम्नामार्गेण परशिवे शिवयोजनशोषणदाहनाप्लावनशांभवशरीरोत्पत्तिर्जीवस्वस्थाननयनानि क्रमेण षण्मन्त्रैः कुर्यात् ॥ ६ ॥

एकचत्वारिंशत्स्थानेषु द्वितारीन्यासः

अथ मातृकासंपुटितबीजाभ्यां न्यासमाह—

मातृकासंपुटितां द्वितारीं काननवृत्तदृगक्षिश्रुतिनासागण्डोष्ठदन्तमूर्धास्यदोःपत्सन्ध्यग्रपार्श्वद्वयपृष्ठ-

नाभिजठरहृद्दोर्मूलापरगळकक्षहृदादिपाणिपादयुगळजठराननेषु विन्यस्य ॥ ७ ॥

मातृकाभिः आदिक्षान्तैः संपुटितां, संपुटितलक्षणमुक्तं प्राक् । द्वितारी प्रकृतत्वात् ऐं ग्लौं तां । तथथा—आदिक्षान्तं प्रथमं सबिन्दुं उच्चार्य मध्ये ऐं ग्लौं इति वर्णद्वयं पुनरपि आदिक्षान्तं ततो नमःपदं न्यासरूपत्वात् । एवं वक्ष्यमाणैकचत्वारिंशत्स्थानेषु न्यसेदित्यर्थः । कं शिरः, "कं शिरोऽम्बुनोः" इत्यमरः । आननवृत्तं मुखवृत्तं अक्षिद्वयं श्रोत्रद्वयं नासाद्वयं गण्डद्वयं ओष्ठद्वयं दन्तपङ्क्तिद्वयं मूर्धा शिरः आस्यं गुहारूपं दोर्द्वयं पादसन्धिद्वयं पादाग्रद्वयं पार्श्वद्वयं पृष्ठः नाभिः जठरं कुक्षिः हृद्वक्षः दोर्मूलं गळस्यापरभागः पाश्चात्यदेशः कक्षः, पुनर्वामपार्श्वे हृदादिकक्षपर्यन्तं, पाणिद्वयं पादद्वयं पुनर्जठरं पुनराननं एवं एकचत्वारिंशत्स्थानेषु मातृकासंपुटितां द्वितारीं न्यसेत् ॥

यत्तु निबन्धे अं ऐं ग्लौं अं नमः इति रीत्या क्षान्तवर्णैः प्रत्येकसंपुटितबीजद्वयं मातृकास्थानेषु न्यसेत् इति, तत् तुच्छम् । तथाहि—मातृकास्थानलेखस्य मूलं तन्त्रान्तरं कल्पसूत्रं वा । नाद्यः, एकचत्वारिंशत्स्थानपाठवैयर्थ्यात् । न द्वितीयः, एकपञ्चाशत्स्थानाभावात् तन्त्रान्तरोक्तमातृकास्थानक्रमाभावाच्च । तस्मात् निबन्धलेखः लिखितसूत्रविरुद्धो हेयः ॥

इति द्वितारीन्यासः ॥ ७ ॥

अङ्गुलिन्यासः

अथाङ्गुलीन्यासमाह—

अन्धे प्रभृति सप्तार्णपञ्चकमङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तम् ॥ ८ ॥

अत्रापि पूर्वसूत्राद्विन्यस्येत्यस्यानुवृत्तिः । अन्धे अन्धिनि नमः इत्यादि स्तम्भे स्तंभिनि नमः इत्येतैः पञ्चभिः सप्तार्णमन्त्रैः अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तं क्रमेण विन्यस्य । मन्त्रस्वरूपं तु—अन्धे अन्धिनि नमः अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । एवमग्रेऽप्यूह्यम् ॥

यत्तु निरन्ते अन्ते अन्धिनि नमः हृदयाय नमः इति लेखनं तदत्यन्तमशुद्धं, अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्त इति सूत्रे विद्यमाने हृदयादिप्रवेशस्य अन्धलेखतुल्यत्वात् ॥

इत्यङ्गुल्यन्यासः ॥ ८ ॥

षडङ्गन्यासः

अथ हृदयादिन्यासमाह—

वाङ्नमो भगवतीत्यारभ्य त्रयोदशभिर्हृदयं षड्भिः शिरो दशभिः शिखां सप्तभिः सप्तभिः सप्तभिः कवचनेत्रास्त्राणि विन्यस्य ॥ ९ ॥

वागित्यारभ्य मूलमन्त्रत्रयोदशादिमवर्णैः हृन्मन्त्रसहितैः हृदये, तदग्रिमषड्वर्णैः शिरोमन्त्रसहितैः शिरसि, तदग्रिमदशवर्णैः शिखामन्त्रसहितैः शिखायां, तदग्रिमसप्तवर्णैः कवचमन्त्रसहितैः कवचे, तदग्रिमसप्तभिः नेत्रमन्त्रसहितैः नेत्रेषु, तदग्रिमसप्तवर्णैः अस्त्रमन्त्रसहितैः अस्त्रं च विन्यसेत्। मन्त्रस्वरूपं—ऐं ग्लौं ऐं नमो भगवति वार्तालि वार्तालि हृदयाय नमः। एवमग्रेऽपि योज्यम्। इति हृदयादिषडङ्गन्यासः ॥ ९ ॥

आत्मालंकरणम्

गन्धादिभिरलंकृत्य अर्घ्यं शोधयेत् ॥ १० ॥

आदिपदेन वस्त्रभूषणादिपरिग्रहः। आत्मानमिति शेषः। अर्घ्यं शोधयेत् इत्यस्य अग्रिमसूत्रेण सहान्वयः ॥ १० ॥

अर्घ्यशोधनम्

अथ अर्घ्यशोधनमाह—

आत्मनोऽग्रभागे गोमयेन विलिप्ते हेतुमिश्रितजलेन चतुरश्रं वर्तुलं षट्कोणं त्रिकोणमन्तरान्तरं

विलिख्य अर्घ्यशोधनमनुभिः श्यामाक्रमोक्तैः आधाराघ्र्यपात्राणि संशोध्य सामान्येनाभ्यर्च्य तदर्घ्यं वषडित्युद्धृत्य स्वाहेति संस्थाप्य हुं इत्यवकुण्ठ्य वौषट् इत्यमृतीकृत्य फडिति संरक्ष्य नम इति पुष्पं निक्षिप्य मूलेन निरीक्ष्य तत्पृषतैः पावयित्वा सपर्यावस्तूनि ॥ ११ ॥

हेतुमिश्रितेन प्रथममिश्रितेन । चतुरश्रादिमण्डलं प्रवेशरीत्या, चतुरश्रस्य सर्वबाह्यत्वेन मुनिदर्शनात् । अन्तरान्तरं परस्परमसंलग्नं यथा तथा मण्डलं कुर्यात् इत्यर्थः । अत्र विशेषार्घमुक्त्वा शेषधर्मानतिदिशति—अर्घ्यशोधनेति । सामान्येन समस्तमूलमन्त्रेण । शेषं स्पष्टम् ॥

अत्र निबन्धे श्यामाक्रमोक्तैरिति सूत्रे उपलभ्यमाने श्रीक्रमोक्तेन क्रमेण सामान्यविशेषार्घ्ये आसादयेत् इति साहसेन यत् लिखितं तस्य साहसं धर्मे तस्यैव शोभायै भूयात् ॥

तदर्घ्यमिति सपर्यावस्तूनीत्यन्तं स्पष्टोऽर्थः । एतावत्पर्यन्तं विहितमर्घ्यशोधनं सामान्यविशेषार्घ्ययोः समानं, अविशेषेणोक्तेः ॥ ११ ॥

अनन्तरकर्तव्यन्यासाः

पुनरप्यर्घ्यशोधनानन्तरं कर्तव्यन्यासानाह—

शिरोवदनहृद्गुह्यपादेषु पूर्वोक्तसप्तकपञ्चकं विन्यस्य विद्यामष्टधा खण्डयित्वा पादादिजानु-जान्वादिकटि-कट्यादिनाभि - नाभ्यादिहृदय - हृदयादिकण्ठ - कण्ठादिभ्रूमध्य - भ्रूमध्यादिललाट - ललाटादि - मौलिषु एकत्रिंशत् सप्त सप्त सप्त सप्त सप्त पञ्चत्रिंश-

देकादशार्णखण्डान् मातृकास्थानेषु मूलमनुपदानि च न्यस्य ॥ १२ ॥

शिरोवदनेति । पूर्वोक्तसप्तार्णमन्त्रपञ्चकं शिरआदिपञ्चसु स्थानेषु न्यसेत् । पादद्वयं मिलित्वैकं स्थानम् । विद्यामिति मूलविद्या अष्टधा खण्डयित्वा विभज्य क्रमेण अष्टखण्डानष्टसु स्थानेषु विन्यसेदित्यर्थः । स्थानानि तानि कानि इत्याकाङ्क्षायामाह—पादादिजान्विति ललाटादिमौलिष्वित्यन्तेन । पादादिजान्वित्यत्र जानुपर्यन्तमिति तदर्थः । तेन प्रथमखण्डन्यासे जान्ववयवलेशो न । एवमग्रेऽपि । अष्टधा खण्डयेदित्युक्तम् । तत्रैकखण्डे कियन्तो वर्णा इत्याकाङ्क्षायामाह—एकत्रिंशदित्यादिना । मूलस्य खण्डाष्टकं क्रमादेकत्रिंशदादिसंख्याकं भवतीत्यर्थः । इत्यष्टखण्डन्यासः । मूलपदन्यासमाह—मातृकास्थानेषु इति । मातृकास्थानानि—शिरः १, मुखवृत्तं २, नेत्रद्वितयं ४, कर्णद्वयं ६, नासाद्वयं ८, कपोलद्वयं १०, ओष्ठद्वितयं १२, दन्तपङ्क्तिद्वितयं १४, जिह्वा १५, ब्रह्मरन्ध्रं १६, दक्षदोर्मूलं १७, बाहुमध्यं १८, मणिबन्धः १९, अङ्गुलिमूलं २०, अङ्गुल्यग्रं २१, एवं वामदोर्मूलादारभ्य अङ्गुल्यग्रान्तं पञ्च २६, दक्षोरुमूलं २७, तज्जानु २८, तत्पादसन्धिः २९, तत्पादाङ्गुलिमूलं ३०, तदङ्गुल्यग्रं ३१, एवं वामभागे पञ्च ३६, पार्श्वद्वयं ३७, पृष्ठं ३८, नाभ्यूरुजठराणि ४१, हृदि ४२, स्कन्धद्वयं ४४, गळापरभागः ४५, हृदयादिदक्षपाण्यन्तं ४६, हृदयादिवामपाण्यन्तं ४७, हृदयादिदक्षपादान्तं ४८, हृदयादिवामपादान्तं ४९, नाभिमूर्धनी ५१, एवं एकपञ्चाशत्स्थानानि । अत्र प्रमाणं परमानन्दतन्त्रे—

मस्तके मुखवृत्ते च नेत्रयोः श्रोत्रयोर्नसोः ।
गण्डोष्ठदन्तयुगळे जिह्वायां ब्रह्मरन्ध्रके ॥
पाणिद्वये मूलमध्यमणिबन्धेषु वै क्रमात् ।
शिखामूले तदग्रे च तद्वत् पद्युगे न्यसेत् ॥
पार्श्वद्वये पृष्ठनाभिजठरेषु तथा हृदि ।
स्कन्धयोर्गळपृष्ठे च हृदयात् पाणिपादयोः ॥
नाभौ मूर्ध्नि च देवेशि क्रमादार्णांस्तु विन्यसेत् ॥

* पाणिद्वये इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । अग्रामूले अङ्गुलिमूले । एवं एकपञ्चाशत्स्थानेषु मूलमन्त्रस्य एकपञ्चाशत्पदानि न्यसेत् । तानि चैकपञ्चाशत्पदानि । ऐं ग्लौं ऐं १, नमः २, भगवति ३, वार्तालि ४, वार्तालि ५, वाराहि ६, वाराहि ७, वराह ८, मुखि ९, वराह १०, मुखि ११, अन्धे १२, अन्धिनि १३, नमः १४, रुन्धे १५, रुन्धिनि १६, नमः १७, जम्भे १८, जम्भिनि १९, नमः २०, मोहे २१, मोहिनि २२, नमः २३, स्तम्भे २४, स्तम्भिनि २५, नमः २६, सर्व २७, दुष्ट २८, प्रदुष्टानां २९, सर्वेषां ३०, सर्व ३१, वाक् ३२, चित्त ३३, चक्षुः ३४, मुख ३५, गति ३६, [1]जिह्वा ३७, स्तम्भन ३८, कुरु ३९, कुरु ४०, शीघ्रं ४१, वश्यं ४२, ऐं ४३, ग्लौं ४४, ठः ४५, ठः ४६, ठः ४७, ठः ४८, हुं ४९, [2]अस्त्राय ५०, फट् ५१, इत्येकपञ्चाशत्स्थानानि ॥

मूलमन्त्रस्य एकपञ्चाशत्पदत्वनिरूपणम्

लिखितस्यैतस्यार्थस्य उपपत्तिर्लिख्यते । प्रकृतसूत्रेण मातृकान्यासस्थानाधिकरण-त्वविशिष्टमूलपदरूपमन्त्रकरणकत्वविशिष्टन्यासरूपं कर्म विधीयते । अनेन तत्र मातृकास्थानानां एकपञ्चाशत्सङ्ख्याकत्वात् मूलस्थपदानां असमसङ्ख्याकत्वात् कथं भवितव्य इति भवति संशयः ॥

अत्र निबन्धकारः मूलं द्विचत्वारिंशत्पदघटितमिति मत्वा पक्षानुसारेण नेत्रद्वयादौ सङ्कोचेन एकस्य संपाद्य स्थानसङ्कोचं कृत्वा स्थानेष्वपि द्विचत्वारिंशत्सङ्ख्यां संपादयामास ॥

तदतीव तुच्छम् । तथा हि—सूत्रे मातृकास्थानेष्विति विषयनिर्देशेन मातृकास्थानानि न्यासाङ्गत्वेन विहितानि । मातृकास्थानान्येकपञ्चाशत् । तासां प्रत्येकमङ्गत्वं उक्तसूत्रवशात् अपरित्याज्यम् । तथा सति तत्सङ्कोचं कृत्वा द्विचत्वारिंशत्स्थानसंपादनं स्वमौर्ख्यप्रकाशायैव भवेत् ॥

न च मूले द्विचत्वारिंशत्पदानां सत्त्वात् तदनुसारेण स्थानसङ्कोच आवश्यक इति वाच्यम्, स्थानानुरोधेन मन्त्रस्य यथान्यायमावृत्त्या एकपञ्चाशत्सङ्ख्यापूरणस्यापि कर्तुं शक्यत्वात् ॥

[1] 'मति' इत्यधिकं—श्री.   [2] 'अस्त्राय' इति नास्ति—श्री.

यद्वा—एक साम त्रिचे क्रियते इत्युक्त्या ऋक्त्रये सर्वेष्वक्षरेषु सामगान प्राप्तम् । एव सति यत्र प्रथमा ऋक् अनुष्टुप्छन्दस्का द्वितीया जगती तत्र ' यद्योन्या गायति तदुत्तरयोर्गायति ' इत्यनेन प्रथमाया ऋचि यद्गान तदेवोत्तरयोरतिदिष्टम् । तादृश द्वात्रिंशदक्षरेषु समाप्तम् । शिष्टाक्षराणि गानेनासम्भृतानि हेयानि इतिवत् मातृकास्थानेषु निखिलेषु प्राप्त न्यास मन्त्रानुसारेण द्विचत्वारिंशन्मातृकास्थानेषु न्यासो हृदयान्तेषु भविष्यतीति । स्थानसङ्कोचस्तु न्यायशून्य प्रमाणशून्यश्च उन्मत्तप्रलापवद्धेय ॥

वस्तुतस्तु मूलमन्त्रे एकपञ्चाशत्पदाना विभागस्य अस्माभि दर्शितत्वात् स्थानाना तावता सत्त्वात् नानुपपत्तिगन्धोऽपि ॥

न च सर्ववाक्चित्तेत्यादीना समासघटकाना कथ पदत्व इति वाच्यम् । किं नाम पदत्वम् ? नैय्यायिकमतरीत्या शक्तिमत्त्व, उत वैय्याकरणरीत्या सुप्तिङन्तत्वम् । तव मतेऽपि नाद्यपक्षोऽभिमत सभवति नैय्यायिकमते सुब्विभक्तीनामपि पदत्वेन तै सह गणने द्विचत्वारिंशत्सख्याऽतीतानि पदानि, द्विचत्वारिंशत्त्वकथन विरुद्धम् । सुप्तिङन्त पदमिति द्वितीयपक्षो ममाप्यभिमत अविरुद्धश्च । समासघटकेष्वपि सर्ववाक्चित्तेत्यादिष्वन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य सुबन्तत्वमक्षतम् ॥

न च तत्र विभक्तेर्लुप्तत्वात् सुबन्तत्व कथ इति शङ्क्यम् । " प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् " इत्यनेन लोपेऽपि तत्कार्यपदत्वसभवात् । अन्यथा " राजपुरुष " इत्यादौ राजोत्तर नलोपो न स्यात् ॥

किं च तव मते वा द्विचत्वारिंशत्पदविभागेऽपि हुफडादिपदाना पदत्वेन विभागो विरुध्येत, तेपामव्ययत्वेन तदुत्तरसुपो लुप्तत्वेन सुबन्तत्वाभावात् ॥

न च—तव मते प्रदुष्टाना इत्यत्र प्र इत्यस्योक्तरीत्या पृथक्पदत्वेन प्रथम बीजत्रयस्य त्रिपदरूपत्वेन चतु पञ्चाशत्पदानि भवन्ति, कथ सख्यासाम्य—इति वाच्यम् । न पदत्व तावत् केवल सुप्तिङन्तत्वम्, किं तु सुप्तिङन्तत्वे सति अर्थवत्त्वम् । प्र इत्यस्योपसर्गस्य द्योतकत्वेन अर्थवत्त्वाभावात् न पदत्व इति तद्विभाग । प्रथमबीजत्रयस्य प्रत्येक तत्त्वेऽपि वाक्सपुटितत्र्लीं इति वाराहीमन्त्रोद्धार-सूत्रस्वारस्यात् त्रयाणामेकस्तोमत्वम् । यथा " गेहस्थ सपुटमानय " इत्यत्र आनयन-कर्मत्वेन युगपत्पूर्वोत्तरावयवैतन्मध्यस्थवस्तु चान्वेति, एकस्तोमरूपत्वात् ॥

यद्वा—मातृकास्थानानुसारेण मूलपदसङ्कोचः कार्यः । तथा च प्रथममारभ्य मातृकास्थानेषु बीजत्रये पदत्रयं संपाद्य मूलपदेषु न्यस्यमानेषु उर्वरितचरमपदान्येकीकृत्य हुं अस्त्राय फट् इति मूर्ध्नि न्यसेत् ॥

न च मूलपदानुसारेण प्रथाजन्यायेन मातृकास्थानाद्वृत्तिरेव किं न स्यात् इति वाच्यम्; मातृकास्थानानां प्रथमं सूत्रे उल्लेखेन उपक्रमप्राबल्यमनुसृत्य तदनुसारेण चरमनिर्दिष्टमूलपदानां नेयत्वात् । युक्तश्चायमेव पक्षः । एतेन—हुंफट्पदयोः निरर्थकत्वात् सुबन्तत्वे सति अर्थवत्त्वरूपं पदत्वं नास्तीति पूर्वपक्षोऽपि पराहतः । हुं अस्त्राय फट् इत्यत्र सुप्तिङन्तत्वे सति अर्थवत्त्वाय हुंफट्छब्दयोः तदसत्त्वात् संघातकरणं युक्तं, नानुपपत्तिगन्धोऽपि ॥

नच—समासघटकपदानां निर्विभक्तिकानां कथं प्रयोग इति शङ्कनीयम् । यथा—"भवानि त्वं दासे मयि वितर दृष्टिं सकरुणामिति स्तोतुं वाञ्छन् कथयति भवानि त्वमिति यः" इत्यत्र त्वमित्यनुकरणे प्रयोगवत् तत्रापि कर्तुं शक्यत्वात् । अत एव क्वचिन्मन्त्रे मन्त्रघटकवर्णन्यासोऽपि प्रकृतन्यासे दृष्टान्ताय भविष्यतीत्यलं भूयसा ॥ १२ ॥

तत्त्वन्यासमाह—

पूर्वोक्तानष्टखण्डानेकैकश उच्चार्य पूर्वोक्तेषु स्थानेषु ह्रां शर्वाय क्षितितत्त्वाधिपतये ह्रीं भवाय अम्बुतत्त्वाधिपतये ह्लूं रुद्राय वह्नितत्त्वाधिपतये ह्रैं उग्राय वायुतत्त्वाधिपतये ह्रौं ईशानाय भानुतत्त्वाधिपतये सों महादेवाय सोमतत्त्वाधिपतये हं महादेवाय यजमानतत्त्वाधिपतये ओं भीमाय आकाशतत्त्वाधिपतये नमः इति तत्त्वन्यासः ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तानेकत्रिंशत्सप्तेत्यादिना खण्डितानष्टखण्डान् पूर्वोक्तस्थानेषु पादादिजान्वित्यादिस्थानेषु सर्वत्र तत्त्वाधिपतये एतदनन्तरं नम इति पदस्यानुषङ्गेण योगः । इति तत्त्वन्यासः ॥ १३ ॥

देवीध्यानम्

मूलेन सर्वेण व्यापकं कृत्वा देवीं ध्यात्वा ॥ १४ ॥

ध्यानं सूत्रे वक्ष्यमाणं, तन्त्रान्तरप्रसिद्धध्यानश्लोकरीत्याऽपि ज्ञेयम् । स ध्यानश्लोकः—

पाथोरुहपीठगतां पाथोरुहमेचकां कुटिलदंष्ट्राम् ।
कपिलाक्षित्रितयां घनकुचकुम्भां प्रणतवाञ्छितवदान्याम् ।
दक्षोर्ध्वतोऽरिखड्गौ मुसलमभीतिं तदन्यतस्तद्वत् ।
शङ्खं खेटं हलवरान् करैर्दधानां स्मरामि वार्तालीम् ॥

अत्र अरिः चक्रं, दक्षाधोर्ध्वेन ऊर्ध्वमारभ्य, तद्वत् वामेऽप्यूर्ध्वमारभ्यैव ॥ १४ ॥

चक्रनिर्माणप्रकारः

चक्रनिर्माणप्रकारमाह—

पुरतः पटपट्टसुवर्णरजतताम्रचन्दनपीठादिनिर्मितं दृष्टिमनोहरं चतुरश्रत्रयसहस्रपत्रशतपत्राष्टपत्रषडश्रपञ्चाश्रत्र्यश्रविन्दुलक्षणं कोलमुखीचक्रं विरचय्य ॥ १५ ॥

पटः तूलमयः पट्टः काष्ठमयः, पीठः फलकः, आदिपदेन नवरत्नपरिग्रहः । तेषु निर्मितम् । दृष्टिमनोहरमित्यनेन दलानां कोणानां च मानवैषम्यविरहः, दलमाने शास्त्रीयनियमाभावश्च सूचितः । तथाऽपि तत् शारदातिलकात् ग्राह्य एव । यन्त्रनिर्माणक्रमः प्रवेशरीत्या, बिन्दुचक्रस्य चरमपाठात् । अथ स्पष्टम् ॥ १५ ॥

चक्रपूजा

चक्रनिर्माणानन्तरं चक्रे कर्तव्यमाह—

तत्र कुसुमाञ्जलिं विकीर्य स्वर्णप्राकाराय सुधाऽब्धये वराहद्वीपाय वराहपीठाय नमः इति ।

आं आधारशक्तये कुं कूर्माय कं कन्दाय अं अनन्तनाळाय नमः इति च धर्मादिभिः सह षोडशमन्त्रैः पीठे अभ्यर्च्य ॥ १६ ॥

तत्र चक्रे। स्वर्णप्राकाराद्यः चतुर्थ्यन्ताः। अष्टौ नमोऽन्ता मन्त्राः, तैः पीठमध्यपूजनं, धर्मादिचतुर्भिः अधर्मादिचतुर्भिश्च गणपतिक्रमे कूर्मस्थाने पूजनं, मिलित्वा षोडशभिः पीठपूजनं भवति। पीठपदेन देवताऽऽयतनं चक्रमेव, अग्रिमसूत्रे "चक्रमनुना चक्रमिष्ट्वा" इत्युक्तेः। न च—अग्रिममन्त्रेण चक्रपूजाऽस्तु, एभिः षोडशभिः चक्राधिष्ठानपीठपूजा आस्ता—इति वाच्यम्। त्रिपञ्चेत्यनेन यदि चक्रपूजनं अवशिष्टं पीठपूजनं, तदा अग्रे "सप्तविंशतिकमिदं पीठे वरीवसनीयं" इति सूत्रोक्तसङ्ख्यापूर्तेरभावेन पीठपूजनमन्त्रेषु सप्तविंशतित्वकथनं असङ्गतं स्यात् ॥ १६ ॥

चक्रमनुमाह—

त्रिपञ्चषडरदळाष्टकशतसहस्रारपद्मासनाय नमः इति चक्रमनुना चक्रमिष्ट्वा ॥ १७ ॥

अत्र निनन्थ अरशब्दस्य अनुषङ्गो दर्शितः। स चाशुद्धः। अनुषङ्गो हि मन्त्रभेदे दृष्टः। "चित्पतिस्त्वा पुनातु" इत्यादौ एकस्मिन् मन्त्रे अनुषङ्गो न दृष्टो न वा श्रुतः। सूत्रे मनुनेत्येकवचनेन मन्त्रैकत्वं कृतम्। इत्थं च एकमन्त्रे अनुषङ्गं ब्रुवन् अज्ञानानामप्युपहासास्पदो भूत्वा स्वमौर्ख्यं प्रकटीकृतवान्। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं प्रत्येकं सम्बध्यते इति परिभाषा तदीयगुरुर्नावदत्। अस्मिन् मन्त्रे अनुषङ्गः चक्रोरेति प्रतिभाति। इत्यलं भूयसा ॥ १७ ॥

ततो मण्डलादीनां यजनमाह—

वह्निमण्डलाय सूर्यमण्डलाय सोममण्डलाय नमः इति त्रयो गुणमन्त्राः आत्ममन्त्राः चत्वारः इति सप्तविंशतिकमिदं पीठे वरिवसनीयम् ॥ १८ ॥

अत्र सोममण्डलाय नम इत्यन्त मन्त्रत्रयम् । सर्वत्र नम इत्यस्यानुपङ्ग । स सत्त्वाय नम, र रजसे नम, त तमसे नम, इति गुणमन्त्रा । आ आत्मने नम, अ अन्तरात्मने नम, प परमात्मने नम, ह्रीं ज्ञानात्मने नम, इति आत्ममन्त्राश्चत्वार । इत्थ च स्वर्णप्राकारायेत्यारभ्य सप्तविंशति, तै पीठपूजा कार्येत्यर्थ ॥ १८ ॥

ह्रौं प्रेतपद्मासनाय सदाशिवाय नमः इति चक्रोपरि देव्यासनविसृष्टिः ॥ १९ ॥

प्रेतरूप यत्पद्म तदभिन्न यदासन तत्स्वरूपो य सदाशिव तस्मै नम इति योजना । ननु—सदाशिवे प्रेतरूपत्व कथ इति चेत्, एतदुक्त ज्ञानार्णवे—

पञ्चप्रेतान् महेशान ब्रूहि तेषा तु कारणम् ।
निर्जीवा अविनाशास्ते नित्यरूपा कथ भवेत् ॥

इति पार्वतीप्रश्ने "साधु पृष्ट त्वया" इत्यारभ्य—

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिव ।
पञ्च प्रेता वरारोहे निश्चला एव त सदा ॥
ब्रह्मण परमेशानि कर्तृत्व सृष्टिरूपकम् ।
वामा शक्तिस्तु सा ज्ञेया ब्रह्मा प्रेतो न सशय ॥

इत्यारभ्य 'सदाशिवो महाप्रेत कवले निश्चल प्रिय" इत्यन्तेन । अयमभिप्राय —ब्रह्मादय सदाशिवान्ता वामाज्येष्ठादिस्वस्वशक्तिरहिता स्पन्दनेऽप्यशक्ता सन्त प्रेततुल्या एवेति प्रेता इति कथनम् । विसृष्टि कल्पनम् ॥ १९ ॥

मूर्तिकल्पनम्

मूर्तिकरणीविद्यामाह—

ल्रूपाई वाराहमूर्तये ठः ठः ठः ठः हुं फट् इति वाग्लौमादिग्लौंवागन्ता मूर्तिकरणी विद्या ॥ २० ॥

वाक् ग्लौं आदौ यस्या ग्लौं वागन्ते यस्या मध्यतनवर्णाना ईदृशी मूर्तिकरणी विधेत्यर्थ । एतेन आसनकल्पनानन्तर मूर्तिकल्पनविधिरुक्तेय । मन्त्रस्वरूप ऐं ग्लौं लूपार्ड वाराहिमूर्तये ठ ठ ठ ठ हु फट् ग्लौं ऐं इति ॥ २० ॥

आवाहनादिमुद्राबन्धनम्

मूलविद्यया आवाहनसंस्थापनसंनिधापनसंनिरोधन-संमुखीकरणावकुण्ठनवन्दनधेनुयोनीर्बद्ध्वा ॥ २१ ॥

मूलविद्यामुच्चार्य तत्तन्मुद्रा बद्ध्वा दर्शयन् तत्तदर्थ भावयेत् इति भाव । आवाहनादिमुद्राबन्धनप्रकार उच्यते । हस्तद्वयकनिष्ठाग्रादिमणिबन्धान्त ऊर्ध्वमुखसलग्न कृत्वा सर्वां अङ्गुल्योऽग्रभागे किञ्चित्कुटिला कृत्वा कनिष्ठामूलद्वये स्पृष्ट्वा अङ्गुष्ठाग्र न्यसेत् । इय आवाहनी मुद्रा । इयमेव अधोमुखी चेत् संस्थापनी । मुष्टिद्वय परस्पर सलग्न संनिधापनी । अस्यामेव अङ्गुष्ठद्वयस्य मुष्टिद्वयोदरनिवेश संनिरोधिनी । संनिरोधिन्येव मणिबन्धादाकनिष्ठ परस्परयोगेन उत्तानमुखी सम्मुखीकरणमुद्रा । अवकुण्ठनधेनुयोन्य पूर्वमुक्ता । उक्तार्थे प्रमाण तन्त्रे—

हस्तद्वय चोर्ध्वमुखमृज्वङ्गुलियुत युतम् ।
अङ्गुल्यग्राणि भुग्नानि कनिष्ठामूलभागत ॥
अङ्गुष्ठाग्रसमायोगान्मुद्रैषाऽऽवाहिनी मता ।
अधोमुखी चेयमेव स्थापनाख्या समीरिता ॥
मुष्टिद्वयोदरस्थुना भवेत् सा संनिधापनी ।
इयमङ्गुष्ठगर्भा [illegible] संनिरोधनरूपिणी ॥
इयमेवोत्तानरूपा सम्मुखीकरणाभिधा ॥ इति ॥

आवाहनादिमुद्रा अनूद्य तदङ्गत्वेन मूलमन्त्रविधानात् "प्रतिप्रधानमङ्गावृत्ति" इति न्यायेन "सूर्यारपदघाति" इतिवत् यावत्यो मुद्रा विहिता तावतीषु मुद्रासु वक्ष्यमाणासु तावद्वार मूलमावर्तयेत्, न तु सकृन्मूलमुच्चार्य सर्वमुद्राबन्धन इति ज्ञेयम् ॥ २१ ॥

देव्यङ्गन्यासः

षडङ्गन्यासजालकमं च विवृणोति—

देव्यङ्गन्यस्तषडङ्गपञ्चाङ्गः ॥ २२ ॥

षडङ्गमन्त्रा ऐं ग्लौं ऐं नमो भगवति इत्यादय । पञ्चाङ्गमन्त्रा अन्धे अन्धिनि इत्यादय पूर्वोक्ता. । ते देव्या तत्तदङ्गेषु न्यास भावयेत् ॥ २२ ॥

षोडशोपचारार्पणम्

अथ षोडशोपचारपदार्थकथनपूर्वकं तावतामर्पणं विधत्ते—

पाद्यार्घ्याचमनीयस्नानवासोगन्धपुष्पधूपदीपनीराजनछत्रचामरदर्पणरक्षाचमनीयनैवेद्यपानीयताम्बूलाख्यषोडशोपचारक्लृप्त्यन्ते ॥ २३ ॥

उपचारमन्त्रास्तु ऐं ग्लौं पाद्यं कल्पयामि नम इति श्रीक्रमवत् ज्ञेय ॥ २३ ॥

देवीध्यानम्

अथ देव्या ध्यानप्रकारमाह—

ध्यानं देव्याः—मेघमेचका कुटिलदंष्ट्रा कपिलनयना घनस्तनमण्डला चक्रखड्गमुसलाभयशङ्खखेटहलवरपाणिः पद्मासीना वार्ताळी ध्येया ॥ २४ ॥

तथा च षोडशोपचारार्पणानन्तरं यावदवकाश उक्तप्रकारेण मूर्ति ध्यायेत् इत्यर्थ. । मेघमेचका मेघश्यामळा, "कालश्यामलमेचका" इत्यमर । कुटिला वक्रा, "कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि" इत्यमर । हल लाङ्गलम् ॥ २४ ॥

देवीतर्पणम्

दशधा तस्यास्तर्पणं कुर्यात् ॥ २५ ॥

तर्पणमन्त्रे कोलमुखीमिति मूलमन्त्रान्ते योज्यम्, न तु वाराहीमिति, उत्पत्तिवाक्ये कोलमुखीति श्रवणात् ॥ २५ ॥

आवरणपूजा

अथावरणपूजां वक्तुं प्रक्रमते—

त्र्यश्रे जम्भिनीमोहिनीस्तम्भिन्यः ॥ २६ ॥

देव्यग्रकोणमारभ्य प्रादक्षिण्येन ज्ञेयम्। इति प्रथमावरणम् ॥ २६ ॥

अथ द्वितीयावरणपूजामाह—

पञ्चारे अन्धिनीरुन्धिन्यौ ताश्च ॥ २७ ॥

पञ्चारे पञ्चकोणेषु अन्धिनीरुन्धिन्यौ, ताश्च जम्भिन्यादयः त्रयश्च। मन्त्राः पूर्वोक्ताः प्राह्याः। मन्त्रस्वरूपं—ऐं ग्लौं अन्धिनि नमः अन्धिनीश्री°। एवमग्रेऽपि। क्रमः पूर्ववत्। इति द्वितीयावरणम् ॥ २७ ॥

तृतीयावरणपूजामाह—

षट्कोणे आक्षाई [1]ब्रह्माणी ईलाई माहेश्वरी ऊहाई कौमारी ॠलाई वैष्णवी ऐशाई इन्द्राणी औवाई चामुण्डा तस्यैवाग्रेषु मध्ये च यमरयूं यां यीं यूं यैं यौं यः याकिनि जम्भय जम्भय मम सर्वशत्रूणां त्वग्धातुं शुष्क शुष्क अणिमाऽऽदि वशं कुरु कुरु स्वाहेति। अन्यासां धातुनाथानामप्येवं वीजे नामनि धातौ त्वाराधनकर्मणि मन्त्रसन्नामः। रमरयूं राकिणि रक्तधातुं पिव पिव लमरयूं लाकिनि मांसधातुं भक्षय भक्षय डमरयूं डाकिनि मेदोधातुं

[1] ब्राह्मणी—श्री.

ग्रस ग्रस कमरयूं काकिनि अस्थिधातुं जम्भय जम्भय समरयूं साकिनि मज्जाधातुं गृह्ण गृह्ण हमरयूं हाकिनि शुक्रधातुं पिब पिब अणिमाऽऽदिं वशं कुरु कुरु स्वाहा इति धातुनाथयजनम् ॥ २८ ॥

षट्कोणं कोणाग्रेषु आक्षाई इत्यादिषण्मन्त्रैः षड्देवताः पूजयेत् । ऐं ग्लौं आक्षाईं ब्रह्माणीश्री° इति मन्त्रस्वरूपम् । एवमग्रेऽपि । मध्ये षट्कोणमध्ये । स्वाहाऽन्तं एकं मन्त्रं दर्शयित्वा एतन्मन्त्रवर्णानन्यत्र काश्चिदतिदिशति—एवमिति । एवं उक्तमन्त्रवदित्यर्थः । एवमतिदेशमुक्त्वा अतिदिष्टमन्त्रवर्णेषु बाधकमूह्य तत्रैव क्वचित्स्थलविशेषे दर्शयति—बीज इत्यादिना । बीज इत्येकवचनं 'जात्याख्याया' इति रीत्या । बीजस्थाने वक्ष्यमाणबीजानां सन्नाम ऊहः कार्यः । एवं धातौ वग्धातुस्थाने तत्तद्धातूनां, नामनि याकिनीति नामस्थाने तत्तन्नाम्ना ऊहश्च कार्यः । शिष्टा मन्त्रवर्णा मम सर्वशत्रूणां इत्यादयः समाना इति भावः । अथ द्वितीयादिमन्त्रेषु विशेषमाह—रमरयूमित्यादिना ॥ २८ ॥

अनन्तरं षडश्रोभयपार्श्वयोः क्रोधिनीस्तम्भिन्यौ चामरग्राहिण्यौ तत्रैव स्तम्भनमुसलायुधाय आकर्षणहलायुधाय नमः षडरादृहिः पुरतो देव्याः क्ष्रौं क्रौं चण्डोच्चण्डाय नमः इति तद्यजनम् ॥ २९ ॥

अनन्तरं धातुनाथयजनानन्तरम् । षडश्रोभयपार्श्वयोः इति उभयपार्श्वद्वयकोणान्तप्रदेशो बोध्यः । मन्त्रस्वरूपं च ऐं ग्लौं क्रोधिनीचामरग्राहिणीश्री° । एवं अपरम् । अग्रे चण्डोच्चण्डपूजाया बहिर्विधानात्, तत्रैवेति षडश्रोभयपार्श्वयोरेवेत्यर्थः । इति तृतीयावरणम् ॥ २० ॥

चतुर्थावरणमाह—

अष्टदळे वार्ताळीवाराहीवराहमुख्यन्धिन्यादयः पञ्च, तद्बहिः महामहिषाय देवीवाहनाय नमः ॥ ३० ॥

देव्यग्रदळमारभ्य प्रादक्षिण्येन, क्रमस्यानुक्तत्वात् । वाहनपूजामाह—त द्ब हि रि ति । अष्टदळाद्बहिरित्यर्थः देवीपुरतः अयं पूज्यः, वाहनरूपत्वात्. वाहनस्थितेः सर्वत्र प्रधानदेवताऽग्रभागे दृष्टत्वात् ॥ ३० ॥

पञ्चमावरणमाह—

शतारे देवीपुरतो दळसन्धौ जम्भिन्या इन्द्रायाप्सरोभ्यः सिद्धेभ्यो द्वादशादित्येभ्योऽग्नये साध्येभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वकर्मणे यमाय मातृभ्यो रुद्रपरिचारकेभ्यो रुद्रेभ्यो मोहिन्यै निर्ऋतये राक्षसेभ्यो मित्रेभ्यो गन्धर्वेभ्यो भूतगणेभ्यो वरुणाय वसुभ्यो विद्याधरेभ्यः किन्नरेभ्यो वायवे स्तम्भिन्यै चित्ररथाय तुम्बुरवे नारदाय यक्षेभ्यः सोमाय कुबेराय देवेभ्यो विष्णवे ईशानाय ब्रह्मणे अश्विभ्यां धन्वन्तरये विनायकेभ्यो नम इति देवतामण्डलमिष्ट्वा तद्बहिः ओं क्षौं क्षेत्रपालाय नमः सिंहवराय देवीवाहनाय नम इति च तदुभयं वरिवस्येत् । तद्बहिः महाकृष्णाय मृगराजाय देवीवाहनाय नम इति तत्पूजा ॥ ३१ ॥

देवतानामष्टत्रिंशत्सङ्ख्याकत्वात् तया सङ्ख्यया शतपत्रविभागासंभवात् अवश्यं सन्धयो हेयाः । तथा सति देव्याः पुरतः देवतासमसङ्ख्याकसन्धयो ग्राह्याः । शेषा हेयाः । तत्राप्युदगपवर्गलाभाय दक्षिणस्यामारम्भः, उत्तरे समाप्तिः । सर्वत्र नमःपदमनुपज्यते । ततः क्षेत्रपालादिपूजां विधत्ते—त द्ब हि रि ति । त द्ब हिः शतपत्रबहिः । वाहनरूपत्वात् देवीपुरत एव । यद्वा—त द्ब हिः पूर्वपूजिताष्टत्रिंशद्देवताऽधिष्ठानदळसन्धिबहिः । तेन देवीपुरोभागस्त्वर्थात् सिध्यति । त दु भ यं क्षेत्रपालसिंहोभयम् । त द्ब हिः क्षेत्रपालसिंहबहिः । त त्पू जा मृगराजपूजा । इति पञ्चमावरणम् ॥ ३१ ॥

षष्ठावरणमाह—

सहस्रारे अष्टधा विभक्ते ऐरावताय पुण्डरीकाय वामनाय कुमुदायाञ्जनाय पुष्पदन्ताय सार्वभौमाय सुप्रतीकाय नम इति तत्पूजा बहिः [1]सुधाऽब्धेर्वा। बाह्यप्राकाराष्टदिक्षु अध उपरि च हेतुकादयो भैरव-क्षेत्रपालशब्दयुक्ताः प्रत्येकं क्षौमादयश्च यष्टव्याः। हेतुकत्रिपुरान्तकाग्नियमजिह्वैकपादकालकराळभीम-रूपहाटकेशाचला दश भैरवाः ॥ ३२ ॥

अष्टधा विभक्ते पञ्चविंशत्युत्तरशतदलेष्वेकैका देवता पूज्या। अमीषामेव देवताना विकल्पेन स्थानान्तरमाह—बहिः सुधाब्धेर्वेति। सुधाऽब्ध्यधिकरणत्वेन कल्पितो यो देश तस्मात् बहिरित्यर्थ। क्रमस्तु इन्द्रादीशानान्त प्रदक्षिणम्। अत्र नमोऽन्तमन्त्रेषु सर्वत्र नमोऽन्ते देवतानाम। तत श्रीपादुकामित्यष्टाक्षरीयोग। यथा जम्भिन्यै नम जम्भिनीश्री° । बाह्यप्राकारेति प्रथमचतुरश्र इत्यर्थ। हेतुकादय अग्निमसूत्रे वक्ष्यमाणा दश अचलान्ता प्रत्येक प्रतिमन्त्र क्षौं इति आदौ येषा ते यष्टव्या पूज्या। मन्त्रस्वरूप—ऐं ग्लौ क्षौ हेतुकभैरवक्षेत्रपालश्री°। एवमग्रेऽपि योज्यम्। हेतुकादय के इत्याकाङ्क्षायामाह—हेतुकत्रिपुरान्तकेति। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण जिह्वापद अग्नियमयोरुभयत्र अन्वेति। एव च अग्निजिह्वेति यमजिह्वेति। भीमरूप हाटकेश इत्येकैकम्। शेष स्पष्टम् ॥ ३२ ॥

देव्याः पुनःपूजा

उक्तमर्थमुपसहरति—

एवं षडावरणीमिष्ट्वा पुनर्देवीं त्रिधा सन्तर्प्य सर्वैरुपचारैरुपचर्य ॥ ३३ ॥

[1] सुरा—अ, थी

षडावरणपूजाऽनन्तरं कर्तव्यां क्रियामाह—पुनरिति । सर्वैरुपचारैः पूर्वोक्तषोडशोपचारैः ॥ ३३ ॥

बलिदानप्रकारः

अथ बलिदानप्रकारं वक्तुं प्रक्रमते—

पुरतो वामभागे हस्तमात्रं जलेनोपलिप्य रुधिरान्नहरिद्राऽन्नमहिषपलसक्तुशर्कराहेतुफलत्रयमाक्षिकमुद्गत्रयमाषचूर्णदधिक्षीरघृतैः शुद्धोदनं संमर्द्य चरणायुधाण्डप्रमाणान् दशपिण्डान् विधाय तत्र निधाय कपित्थफलमानमेकं पिण्डं च तत्समीपे सादिमोपादिममध्यमं चषकं च निक्षिप्य दशपिण्डान् हेतुकादिभ्यो मध्यमपिण्डं चषकं च चण्डोच्चण्डाय तत्तन्मन्त्रैः दत्वा वृन्दमाराध्य ॥ ३४ ॥

देव्या इति शेषः, 'देवीं त्रिधा' इति पूर्वसूत्रे सन्निहितत्वात् । अथ द्रव्यमाह—रुधिरान्नेति । रुधिरेण रक्तेन युक्तं अन्नं हरिद्रायुक्तं अन्नं पलं मांसं सक्तवः भर्जितयवचूर्णं हेतुः प्रथमं फलत्रयं त्रिफला माक्षिकं पुष्परसः मुद्गत्रयं त्रिजातिमुद्गाः । शेषं स्पष्टम् । एतैः शुद्धोदनं संमर्द्य मिश्रितं कृत्वा । चरणायुधः कुक्कुटः, "कुक्कुटश्चरणायुधः" इत्यमरः । तत्र पूर्वलिप्तदेशे । तत्समीपे दशपिण्डसमीपे । दशपिण्डस्थापनं च प्रागादिदशदिक्षु, पूजायामासां दिशां क्लृप्तत्वात् । तत्तन्मन्त्रैः पूजायां क्लृप्तमन्त्रैः । तत्रापि नमोऽन्तैरेव, न श्रीपादुकेत्यादिमन्त्रशेषः । वृन्दमाराध्येति हेतुकादिचण्डोच्चण्डान्तवृन्दमित्यर्थः । अत्र पाठक्रमं बाधित्वा अर्थक्रमेण आदौ आराधनं, पश्चात् बलिदानं ज्ञेयम् । तत्रापि बाधकाभावात् प्रधानसन्निकर्षलाभाय मरुद्दशप्राजापत्यपशुवत् पदार्थानुसमयेनाभ्यर्चनं पञ्चोपचारैः कार्यम् ॥ ३४ ॥

गुरुसंतोषणम्

यथाविभवं श्रीगुरुं सन्तोष्य ॥ ३५ ॥

यथाविभवं स्वशक्तिं दृष्ट्वा । गुरुं सन्तोष्येत्यनेन गुरुसन्निधावस्यानुष्ठानं सूचितम्, दूरस्थे नित्यं सन्तोषणासंभवात् । तेन सति संभवे गुरुसन्निधौ फलाधिक्यं ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

शक्तिवटुकपूजा

शक्त्यादिपूजामाह—

सम्पूर्णयौवनाः सलक्षणा मदनोन्मादिनीस्तिस्रः शक्तीराहूय वटुकं चैकमभ्यर्च्य स्नपयित्वा गन्धादिभिरलंकृत्य वार्ताळीबुद्ध्या एकां शक्तिं मध्ये क्रोधिनीस्तम्भिनीबुद्ध्या द्वे इतरे पार्श्वयोश्चण्डोच्चण्डधिया वटुकमग्रे स्थापयित्वा सर्वैर्द्रव्यैः सन्तोष्य मम श्रीवार्ताळीमन्त्रसिद्धिर्भूयादिति ताः प्रति वदेत् ताश्च प्रसीदन्त्वधिदेवता इति ब्रूयुः ॥ ३६ ॥

उक्तं रतिरहस्ये—

षोडशाब्दं समारभ्य पञ्चविंशत्समावधि ।
रमणी पूर्णतारुण्या तत्र भोगोऽतिसौख्यदः ॥ इति ॥

लक्षणेन नेत्ररमणीयरूपेण मदनोन्मादिनी मदनवर्धिनी आहूयाभ्यर्च्येति शक्तिषु वटुके चान्वेति । स्नपनं चात्राभ्यङ्गरूपम् । तच्च पूजाया स्नानावसरे कर्तव्यम् । ततो गन्धादिभिरलकुर्यात् । आदिपदेन वस्त्रभूषणादि ग्राह्यम् । अग्रे तासामग्रे सर्वैर्द्रव्यैरिति वाराहीपूजाया विहितप्रथमद्वितीयतृतीयैरित्यर्थः । ता इत्यनेन प्रार्थनं सुवासिनीनामेव न वटुकस्य ॥ ३६ ॥

मन्त्रसाधनम्

एवं पूजामुपसंहृत्य अग्रे कर्तव्यं विधत्ते—

एवं सपरिवारामुदारां भूदारवदनामुपतोष्य लक्षं पुरश्चरणं कृत्वा तद्दशांशं तापिञ्छकुसुमैर्हुत्वा मन्त्रं साधयेत् ॥ ३७ ॥

एवमुक्तप्रकारेण सपरिवारां आवरणदेवतासहितां उदारां फलदानशौण्डां भूदारस्य क्रोडस्य वदनमिव वदनं यस्यास्ताम्। लक्षं पुरश्चरणं कृत्वा इति कथनं तन्त्रान्तरोक्तपुरश्चरणधर्मप्रापकम् ॥

पुरश्चरणप्रकारः

ते च धर्माः परमानन्दतन्त्रे—

पुरश्चरणयोगेन मन्त्रसिद्धिं समाश्रयन्।
कामान् सुसाधयेत् सर्वान् विधिना परमेश्वरि।
तद्विधानं शृणु शिवे विस्तरेण ब्रवीमि ते ॥

इत्यारभ्य

पुरस्करोति यो नैवं तस्य विद्या पराङ्मुखी ॥

इति निन्दया पुरश्चरणस्यावश्यकत्वं दर्शयित्वा "अशक्तश्चेत् देशिकेन ब्राह्मणेन च कारयेत्" इत्यनेन कर्तृप्रतिनिधिमुक्त्वा तद्विधिं देशं कालं नियमांश्चाह—

अशयाने हरौ काले दीक्षोक्तशुभसंयुते।
मनःप्रसादो यत्रास्ति तत्र पुण्ये समाचरेत् ॥
पुरश्चरणकं देवि पञ्चाङ्गं प्रोच्यते बुधैः।
जपो होमस्तर्पणं च मार्जनं ब्रह्मभोजनम् ॥
पूर्वपूर्वदशांशेन चाङ्गं स्यादुत्तरोत्तरम्।
जपस्तु लक्षसङ्ख्याको होमादिस्तद्दशांशकः ॥

प्रत्यहं वा समासो वा पक्षान्ते वा महेश्वरि ।
साधिताग्नौ नित्यवत्तु हुत्वा होमेन होमयेत् ॥
चतुस्तारं मुखे भित्त्वा मूर्धान्तेन महेश्वरि ।
पायसं बिल्वपत्रं वा द्राक्षा [1]पुण्यफलानि वा ॥
करवीरं किंशुकं वा कमलं वा कुसुम्भकम् ।
मधूकं च जपा वाऽपि चान्यद्वा शुभगन्धयुक् ॥
एतेषां कुसुमं तद्वत् गव्यं क्षीरं घृतं तथा ।
पुष्पाणि तु समग्राणि कौसुम्भं दशसङ्ख्यकम् ॥
अम्लानं सुप्रसन्नं च होमकर्मणि योजयत् ।
कर्षद्वयन्यूनफलं समग्रं [2]होमयेत् तदा ॥
ततोऽधिकफलस्येह खण्डं स्यात् कर्षतोऽधिकम् ।
घृतश्रीखण्डागरूणां मापत्रयमितं भवेत् ॥
षष्टितण्डुलनं तद्वत् पायसं समकीर्तितम् ।
क्षीरं कर्षमितं ज्ञयमवमन्यन्महेश्वरि ॥
शूद्राणां च तथा स्त्रीणां होमो नैव भवेच्छिवे ।
उत्कटेच्छामतियुक्तशूद्रस्य स्याद्धमोन्ततः ॥
अथवा ब्राह्मणद्वारा होमः कर्तव्य एव तु ।
सर्वत्रायं विधिः प्रोक्तः पूजाऽऽदिषु महेश्वरि ॥
होमाभावे द्विगुणतः तत्सङ्ख्याया जपः स्मृतः ।
अशक्त्या यस्य चाङ्गस्य लोपस्तद्द्विगुणो जपः ॥
ब्राह्मणस्य द्विगुणतः क्षत्रियस्य त्रिधा स्मृतः ।
चतुर्धा तु विशः पञ्चगुणः शूद्रस्य वै जपः ॥
अशक्तवृद्धस्त्रीणां तु सिद्धिर्जपद्विजार्चनात् ।
अङ्गद्वयेनैव तेषां पुरश्चरणकं भवेत् ॥
दुग्धेन गन्धतोयेन तर्पयद्वाऽपि मूलतः ।
[3]जले देवीं समावाह्य सपूज्यैव तु पूर्ववत् ॥

[1] बिल्व—वर [2] याज—श्री [3] जपेद्देवीं—श्री.

स्वमूर्ध्नि देवतां ध्यात्वा तीर्थमावाह्य [1]सुन्दरि ।
मार्जयेन्मूलमनुना मार्जयामीति वै शिवे ॥
ब्राह्मणान् विविधैर्देवि उपचारैस्तु पूजयेत् ।
आदौ भूमिग्रहं कुर्यात् पूर्वस्मिन् दिवसे शिवे ॥
सङ्कल्प्यामुकमन्त्रस्य पुरश्चरणसिद्धये ।
मयेयं गृह्यते भूमिर्मन्त्रो मे सिध्यतामिति ॥
ग्रामे क्रोशमितं तद्वन्नगरे द्विगुणं भवेत् ।
अन्यत्र तु यथेच्छं स्यात् पुण्यारण्यादिषु प्रिये ॥
तद्दिक्षु क्षीरवृक्षोत्थान् कीलान् वैतस्तिकान् शिवे ।
मूलास्त्रेणाभिमन्त्र्याथ पूर्वादिदशदिक्षु तान् ॥
निखनेत् तेषु गन्धाद्यैरस्त्रेणाभ्यर्च्य दिक्पतीन् ।
माषभक्तबलिं दद्यात् तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रवित् ॥
एहीन्द्र पूर्वदिग्भागे पूजितो वस कीलके ।
मां पालय ततो निर्विघ्नेन कार्यं च साधय ॥
पुनः साधय वै माष ततो भक्तबलिं तथा ।
गृह्णद्वयं ततो [2]मूर्धा रामवेदाक्षरो मनुः ॥
तत्तद्दिशादेवनामसंयोगादन्यमन्त्र[3]काः ।
नैतत्सुरालयं कुर्यात् यतस्तैः पूर्वसङ्ग्रहात् ॥
तन्मध्ये गणपं क्षेत्रपालं वास्त्वीशमर्चयेत् ।
पूर्ववत् कूर्मचक्रं तु पूजयेत् तदनन्तरम् ॥
नवकोष्ठेषु पूर्वादीशान्तकोष्ठेषु वै क्रमात् ।
विलिखेत् काद्यष्टवर्गान् मध्ये कोष्ठे तु पूर्वतः ॥
द्वन्द्वं स्वराणां संलिख्य कूर्मं भक्त्या समर्चयेत् ।
प्रागादिनवकोष्ठेषु क्षेत्रपालान्नवार्चयेत् ॥
अमृतं वृषभं शैलराजं वासुकिमेव च ।
अर्धकृच्छ्रक्षिपद्मादियोनीन् शङ्खं महादिकम् ॥

[1] पूर्ववत्—ब२. [2] मूर्धा—श्री. [3] कानू—श्री.

छायाछत्रगणं चेति क्रमात् संपूजयेत् बुधः ।
दीपस्थानं तत्र देवि जानन् संसाधयेन्मनून् ॥
तत्कूर्मस्य मुखं देवि दीपस्थानं प्रकीर्तितम् ।
दीप्यन्ते मनवो यत्र दीपस्थानं ततस्तु तत् ॥
गृहनामाद्यक्षरं तु यत्र कोष्ठे स्थितं शिवे ।
तत्कूर्ममुखमुद्दिष्टं निर्विघ्नं तत्र सिध्यति ॥
मध्यं पृष्ठं तस्य [1]चाथ पुच्छं पार्श्वेषु वै क्रमात् ।
हस्तयुग्मं पादयुग्मं पार्श्वयुग्मं प्रकीर्तितम् ॥
मुखे पृष्ठे चोत्तमं स्यात् मध्यमं हस्तयुग्मके ।
अन्यत्र तु निषिद्धं स्यादेवं देवि त्रिधा स्थितं ॥
देशकूर्मं ग्रामकूर्मं गृहकूर्ममितीश्वरि ।
भावयेत् तत्र तत्रैव प्रोक्तरीत्या विचिन्तयेत् ॥
मुख्यं फलं त्रयाणां तु लाभं स्यादेकमेव वा ।
तत्रोक्तपरकूर्मं तु पूजयेत् तत्र वै जपेत् ॥
कुरुक्षेत्रे प्रयागे च महाकाले तथैव च ।
पर्वते च शुभारण्ये समुद्रस्योपकूलके ॥
काश्यां च चिन्तनं नैव दीपस्थानस्य शङ्करि ।
निजे गृहे यथोक्तं स्यात् गोष्ठेऽब्धेस्तीरे एव च ॥
द्विगुणं कुलवृक्षाधः पर्वताग्रे त्रिधा फलम् ।
अब्धिसंयुक्तसरित्तीरे पुण्यस्रोतस्तटे तथा ॥
स्वयंभुदेवगेहे च शतधा फलमुच्यते ।
पश्चिमाभिमुखे नन्दिशून्ये [2]स्थैव शिवालये ॥
तथा नार्मदलिङ्गस्य चालये गुरुसन्निधौ ।
अनन्तसङ्ख्यं तु फलं मन कान्तिविशेषतः ॥
दीपनाथस्य मन्त्राणामाद्यमेकाक्षरं यथा ।
तथाऽरिमन्त्रा अपि च सिध्यन्ति [3]दृढमीश्वरि ॥

[1] चाथ —ग२. [2] त्वेवं—श्री. [3] द्रुत—ग२.

तत्र स्थित्वा जपेल्लक्षं हविष्याशी समाहितः ।
मन्त्रसाधनकामस्तु युगसङ्ख्याकलक्षकम् ॥
आदौ शुभदिने केशान् वापयित्वा महेश्वरि ।
अयुतं प्रजपेत् तत्र तद्गायत्रीं समाहितः ॥
तेनाधिकारी भवति पुरश्चरणसाधने ।
तदादिनियमं कुर्यात् प्रयत्नेन तु साधक. ॥
शुद्धं स्वच्छं तथा वासः स्थानमङ्गं च मूर्धजाः ।
सुगन्धामलकैः केशशोधनं बन्धनं तथा ॥
पञ्चतिक्तमुखो निद्राजृम्भालस्यादिवर्जितः ।
निष्ठीवनं भयं नीचस्पर्शभाषणमेव च ॥
अकार्यभाषणं क्रोधं चित्तचाञ्चल्यमेव च ।
वर्जयेच्च महेशानि सदा नियतमानसः ॥
आहारस्तु फलं क्षीरं मूलं तद्वद्धविष्यकम् ।
भुञ्जीयाद्रात्रिसमये शयनं स्थण्डिलेऽथवा ॥
कुशासनेऽजिने श्वेतकम्बले धौतवाससि ।
जपस्थानसमीपे तु शयनं प्रत्यहं भवेत् ॥
ब्रह्मचर्यं सदा कुर्यात् कायवाङ्मानसैः शिवे ।
त्रिकालं वा द्विकालं वा स्नानं स्यात् प्रातरेव वा ॥
त्रिकालं वा द्विकालं वा सकृद्वा देवतार्ऽचनम् ।
आमध्याह्नं च देवेशि जपं कुर्यात् तथाऽन्वहम् ॥
मूलाभिमन्त्ररहितं न पिबेन्न च भक्षयेत् ।
कदलीमधुपर्णेषु पालाशे मध्यवर्जिते ॥
हितं मितं च भुञ्जीयात् देवतायै निवेदितम् ।
एलालवङ्गकर्पूरजातीपत्रफलात्मकम् ॥
पञ्चतिक्तं तेन युतं ताम्बूलं निशि भक्षयेत् ।
न वदेदप्रियं मिथ्यां बहुभाषणमेव च ॥
अर्कच्छायां स्नुहिच्छायां करञ्जस्यापि सुन्दरि ।
नैवाक्रमेद्विभीतस्य छायां चापि कचिच्छिवे ॥

मौनेन भोजनं स्नानमप्रतिग्रह एव च ।
क्षौरमुष्णजलस्नानगीतवाद्यनिषेवणम् ॥
अनृतुस्त्रीसङ्गमं च कन्चुकोर्ष्णीषधारणम् ।
अन्धकारे च शयनं वर्जयेत् साधकोत्तमः ॥
अन्यानपि यथाशास्त्रं नियमानाचरेत् प्रिये ।
नियमांस्तु परित्यज्य य इच्छेन्मन्त्रसाधनम् ॥
चण्डभानुं समाश्रित्य शीतलं वाञ्छति ध्रुवम् ।
स्त्रीणां तथा रोगिणां च वृद्धानामपि सुन्दरि ॥
यथाशक्ति भवेदेतन्नियमानां तु धारणम् ।
आदौ गुरुं ब्राह्मणांश्च देवतां प्रणमेत् बुधः ॥
सङ्कल्प्य गणनाथार्चां पुण्याहं वाचयेत् तथा ।
गुर्वाद्याज्ञां समादाय जपं कुर्यात्तु भक्तितः ॥
विन्यस्य मूलविद्यां तु प्राणायामत्रयं चरेत् ।
सामान्यकलशोदेन पञ्चतिक्तं निवेदयेत् ॥
मूलाभिमन्त्रितं तच्च मुखे सन्धाप्य साधकः ।
गृहीत्वा वामपाणौ तु पात्रस्थां जपमालिकाम् ॥
कलशोदकबिन्दुभिः प्रोक्ष्य समार्थयच्छिवे ।
ॐ माले त्वं महामाये सर्वशक्तिस्वरूपिणि ॥
चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मान्मे सिद्धिदा भव ।
सपूज्य मन्त्रयोगेन गृहीत्वा दक्षहस्तके ॥
[1]मायासिद्ध्यै च हृदयं पञ्चार्णं पूजने मनुः ।
अविघ्नं कुरु पञ्चार्द्धं मे मालेति शिरस्तथा ॥
गमाद्यं ग्रहणे चैव रुद्र[2]वर्णः स्मृतो मनुः ।
मूर्ध्नि संस्थाप्य मालां तु मातृशृङ्गाट[3]क बिले ॥
तन्मयीं मूलविद्यां तु मुखे हृदि पराम्बिकाम् ।
तद्वाच्यां तन्मयं नाथमाज्ञायां तु विभावयेत् ॥

[1] मया—श्री [2] वर्णयुतो—श्री [3] केऽम्बिके—श्री.

इत्यादिना । किं च द्रव्यमाने विशेषो दक्षिणामूर्तिसंहितायाम्—

कस्तूरीकुङ्कुमशशिगुञ्जामात्रं हुनेच्छिवे ॥ इति ॥

तर्पणे विशेषो योगिनीतन्त्रे—

नद्यादौ वा शुभे तोये पात्रस्थे वाऽपि देवताम् ।
आवाह्य मूलमनुना तर्पयामीति तर्पयेत् ॥ इति ॥

तत्रैव—

देवतीर्थेनाञ्जलिना जलदानं तु तर्पणम् ।
मार्जनं तु कुशैर्वाऽपि निषिञ्चेत् तत्त्वमुद्रया ॥ इति ॥

स्थाने विशेषो योगिनीतन्त्रे—

प्रत्यभिन्नमुखे नन्दियुने हानिः शिवालये ॥ इति ॥

किंच तत्रैव—

अप्रसन्नं मनो यत्र तत्रोत्तमतमेऽपि च ।
मन्त्रसिद्धिर्न भवति यथोक्तानुष्ठितावपि ॥ इति ॥

जपसङ्ख्यायां विशेषः एकवीराकल्पे—

भावनारहितानां तु क्षुद्राणां क्षुद्रचेतसाम् ।
चतुर्गुणो जपः प्रोक्तः सिद्धये नान्यथा भवेत् ॥ इति ॥

योगिनीतन्त्रेऽपि—

असंयतात्मनामुक्तो जपः षोडशधा भवेत् ॥ इति ॥

जपे गौणकालो योगिनीतन्त्रे—

सङ्कटे तु दिनस्यान्तं तृतीयांशं परित्यजेत् ॥ इति ॥

पुरश्चरणसङ्कल्प उक्तो योगिनीतन्त्रे—

तिथ्याद्युक्त्वा गोत्रनामद्वयमुल्लिख्य शङ्करि ।
श्रीविद्यासिद्धिवैद्वारा महात्रिपुरसुन्दरी ॥

प्रीत्यर्थं दिनसङ्ख्या च जपसङ्ख्या समुल्लिखन् ।
पश्चाञ्च पुरश्चरण करिष्य इति वै वदेत् ॥ इति ॥

द्वित्रिकालपूजाया विशेषो योगिनीतन्त्रे—

द्वित्रिकालार्चने देवि उपचारास्तथाऽऽवृतम् ।
आवर्तयेद्धोममपि चान्यत् सर्वं सकृत् भवेत् ॥ इति ॥

जपनियमा मनोनिग्रहसाध्या बहव सन्ति तन्त्रेषु । तेषामनुष्ठाने मनोनिग्रहस्य मुख्यतया तत्साधयितुरिदानीमभावात् तादृश जपाङ्गधर्मानुष्ठानमपि सम्प्रति कालेऽननुष्ठेयमिति ते धर्मा आभ्यन्तरा न लिख्यन्ते । यद्यनुष्ठानसमर्थास्तर्हि तन्त्रेभ्यो जानन्तु ॥

तद्दशांश जपदशांशम् । तापिञ्छकुसुमै तमालकुसुमै, ' कालस्कन्धस्तमाल स्यात् तापिञ्छोऽप्यथ सिन्धुक " इत्यमर । मन्त्र साधयत् इत्यनेन केवललक्षजपे नैव पर्याप्ति । किं तु तन्त्रान्तरोक्तानि यानि चिह्नानि मन्त्रसिद्धि सूचकानि, तावत्पर्यन्तमनुष्ठान कुर्यादिति ज्ञापितम् ॥

मन्त्रसिद्धिचिह्नानि

मन्त्रसिद्धिचिह्नानि तन्त्रान्तरेषु । तत्रादौ वक्रतुण्डकल्पे—

चित्तप्रसादो मनसश्च तुष्टिरल्पाशिता [1]स्वप्नपराङ्मुखत्वम् ।
स्वप्नेषु यानाद्युपलम्भन तु सिद्धस्य चिह्नानि भवन्ति सद्य ॥ इति ॥

भैरवीतन्त्रे—

ज्योति पश्यति सर्वत्र शरीर वा प्रकाशयुक् ।
निज शरीरमथवा देवतामयमेव हि ॥ इति ॥

नारदपाञ्चरात्रे—

मन्त्राराधनसक्तस्य प्रथम वत्सरत्रयम ।
जायन्ते बहवो विघ्ना नियमस्थस्य नारद ॥

[1] विताप—श्री

नोद्वेगं साधको याति कर्मणा मनसा यदि ।
तृतीयवत्सरादूर्ध्वं राजानश्च महीभृतः ॥
प्रार्थयन्तेऽनुरोधेन गर्विता अपि मानिनः ।
प्रसादः क्रियतां नाथ ममोद्धरणकारणम् ॥
प्रज्वलन्तं च पश्यन्ति तेजसा विमलेन च ।
अतस्ते मुनिशार्दूल निष्ठुरं वक्तुमक्षमाः ॥
नवमाद्वत्सरादूर्ध्वं स्वयं सिध्यति मन्त्रराट् ।
नानाश्चर्याणि हृदये मन्त्रसिद्धिमयानि वै ॥
अत्यानन्दप्रदान्याशु प्रत्यक्षेण बहिस्तथा ।
जडधीस्तु क्षणं विप्र क्षणमस्ति महर्षितः ॥
क्षणं दुन्दुभिनिर्घोषं शृणोत्येवान्तरिक्षतः ।
क्षणं च मधुरं वाद्यं नानागीतसमन्वितम् ॥
आजिघ्रति क्षणं गन्धान् कर्पूरमृगनाभिजान् ।
उत्पतन्तं क्षणं वापि पश्यत्यात्मानमात्मना ॥
चन्द्रार्ककिरणाकीर्णं क्षणमालोकयेन्नभः ।
तारकाणि विचित्राणि योगिनो नभसि स्थितान् ॥
क्षणं मेघोदयं पश्येत् क्षणं रात्रिं दिने सति ।
रात्रौ च दिवसालोकं ससूर्यं क्षणमीक्षते ॥
[1]बलेन परिपूर्णश्च तेजसा भास्करोपमः ।
पूर्णेन्दुसदृशः कान्त्या गमने विहगोपमः ॥
स्वल्पाशनेनाशक्तता बहुनाऽपि न खिद्यते ।
विण्मूत्रयोरप्यल्पत्वं भवेन्निद्राजयस्तथा ॥
जपध्यानगतो मन्त्री न खेदमधिगच्छति ।
विना भोजनपानाभ्यां पक्षमासादिकं मुने ॥
इत्येवमादिभिश्चिह्नैः महाविस्मयकारिभिः ।
प्रवृत्तैः संप्रबोद्धव्यं प्रसन्नो मन्त्रराडिति ॥

[1] अपेन—थी.

बोधायन.—

सिद्धेस्तु त्रीणि चिह्नानि दाता भोक्ता क्षयाचक ॥ इति ॥

प्रपञ्चसारे—

ततोऽस्य प्रत्ययास्त्वेवं जायन्ते जपतो मनुम् ।

इत्यारभ्य

अर्काभस्तेजसाऽसौ भवति नलिनजा सन्ततं किंकरी स्या-
द्रोगा नश्यन्ति दृष्ट्वा तमथ च धनधान्याकुलं तत्समीपम् ।
देवा नित्यं नमोऽस्मै विदधति फणिनो नैव दंशन्ति पुत्रा
संपन्ना स्यु सपुत्रास्तनुविपदि पर धाम विष्णो स भू[या]यात् ॥

शुभाशुभस्वप्ना

परमानन्दतन्त्रेऽपि—

साधकस्य तु सिद्धेर्वै चिह्नानि शृणु शङ्करि ।
आचार्यदर्शनं चित्तप्रसादोऽल्पाशनं तथा ॥
अल्पनिद्रा मनोल्लास सिद्धिचिह्नानि शङ्करि ।
अथ स्वप्नान् प्रवक्ष्यामि शुभांश्चैव तथेतरान् ॥
उपास्य देवतारूपं प्रासादं स्फटिकोपमम् ।
गुरुप्रियजनं पूर्णचन्द्रं सूर्यं सरित्पतिम् ॥
पूर्णां नदीं तटाकं च प्रफुल्लकमलाकरम् ।
यन्त्रराजं महादेवलिङ्गं हैरण्यपर्वतम् ॥
दृष्ट्वा सिद्धिस्तथा नौकातरण स्वप्न वै जय ।
ज्वलदग्निं हंसचक्रवाकसारसबर्हिण ॥
अश्वयुग्रथमध्यस्थं श्वेतच्छत्रादिभूषणम् ।
दीपपङ्क्तिं श्वेतमाल्यं दिव्यस्त्रीणां कदम्बकम् ॥
फुल्लवृक्षं चारुमांसं स्वे यानमभयं तथा ।
श्वेताश्ववृषभौ मत्तवारणं तेषु रोहणम् ॥

विमानगमनं मद्यपानं मांसस्य भक्षणम् ।
विष्ठालेपं रक्तलेपं दधिलेपं च भक्षणम् ॥
राज्याभिषेकं रत्नादिभूषणं चैवमादिकम् ।
हर्षहेतुकरं चित्रं स्वप्नं विद्याच्छुभावहम् ॥
एतन्निवेदनविधिं शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ।
प्रातःस्नानं च सन्ध्याऽऽदि विधाय गुरुसन्निधौ ॥
तत्समानसमीपे वा देवतानिकटेऽथवा ।
नत्वा कृताञ्जलिः सर्वं वाच्यं दृष्टवदेव हि ॥
शुभस्वप्ने पुनःस्वापो न कर्तव्यः कदाचन ॥ इति ॥

अथ पुरश्चरणे अनुष्ठीयमाने अशुभस्वप्नानि तत्रैव—

अथाशुभांस्तु स्वप्नान् वै प्रवक्ष्यामि शृणु प्रिये ।
काककङ्कोटकगृध्रान् खरमार्जारमाहिषान् ॥
चण्डालं कृष्णपुरुषं स्त्रियं वा विरूटां तथा ।
शून्यगर्तं शुष्कवृक्षं नदीपुष्करवापिका: ॥
तैलाभ्यङ्गं कण्टकयुग्वृक्षं प्रासादभञ्जनम् ।
उन्मत्ततां नग्नतां च भीततां स्वात्मनस्तथा ॥
मङ्गेन ममायोगं पश्यन् शान्तिं समाचरेत् ॥ इति ॥

अशुभस्वप्नशान्तिः

एवं अशुभे शान्तिरुक्ता तत्रैव—

दर्शने चाशुभस्याथ शान्तिं वक्ष्यामि संशृणु ।
मन्त्रराजं पठित्वा तु नृसिंहं प्रार्थ्य वै जपेत् ॥
नृसिंहबीजं देवेशि शुचिर्भूत्वा सुरद्रुमम् ।

प्रथमं मन्त्रराजजपः, ततः—

नृसिंहाय नमो दोषान् जहि दुःस्वप्नजान् मम ।
यतः स्वप्नाधिपस्त्वं वै सर्वेषां फलदो मतः ॥

अनेन प्रार्थन, ततो नृसिंहबीजजप । मन्त्रराज क ? नृसिंहबीज किम् ? इति । तदुक्त तन्त्रे ऊर्ध्वाम्नाये—

उग्र वीर चाथ महाविष्णु चाथ ज्वल च तम् ।
सर्वतश्च मुख पश्चात् नृसिंह भीषण तथा ॥
भद्र वै मृत्युमृत्यु वै नमाम्यह रदनाक्षर ।
मन्त्रराज इति ख्यात सर्वत्राय सुगोपित ॥
नृसिंहबीज देवेशि वक्ष्यामि प्राणवल्लभे ॥
पृथ्वी स्पर्शयुता ज्वाला बिन्द्वाढ्येति समीरितम् ॥ इति ॥

नृसिंहमन्त्रोद्धारे च अथ पश्चात् तथा वै इत्यपहाय द्वात्रिंशदक्षरो मन्त्र । पृथ्वी क्ष, स्पर्श -र ज्वाला आ, बिन्दुयोगे-क्ष्रों इति ज्ञेयम् । अथ स्वप्नफलकालेऽप्युक्ता तत्रैव—

वर्षेण च तदर्धेन तदर्धेन च मासत ।
आद्ययामादितो ज्ञय फल यामचतुष्टय ॥ इति ॥

मन्त्रापिशयनधर्मा

जपस्थाने शयन कर्तव्यमित्युक्तम् । तत्र धर्मा —

भुक्त्वैव तु जपस्थानसमीपे शयन चरत् ।
मूलेन सप्ताभिमन्त्र्य प्रार्थयत् दवतागणम् ॥

अत्र शयन आस्तरण तदभिमन्त्रण मूलेन—

अत्र देवास्त्रयस्त्रिंशदाशापाला मरुद्गणा ।
रक्षन्तु मा मन्त्रसिद्ध्यै यतन्त विबुधश्वरा ॥
महाविद्यासाधकस्य मूलवेतालकादय ।
विघ्न कुर्वन्ति सतत तेभ्यो रक्षतु मा शिव ॥
भैरवा मातृसहिता कोटिश सचरन्ति वै ।
सिद्धिनाशाय लोकस्य तेभ्यो रक्षतु शकर ॥
सुप्त सर्पादिरूपेण साधक भीषयन्ति वै ।
सिद्धिलोपाय देवाद्या शूलपाणिस्ततोऽवतु ॥

अनन्तमूर्ध्नि देव्येषा धरा यस्मात् प्रतिष्ठिता ।
तेन सत्येनावतु मामनन्तः [1]सर्वरक्षकः ॥
नमः स्वप्नाधिपतये रुद्रायामिततेजसे ।
इष्टार्थान् सम्यगाचक्ष्व नाशयानिष्टसूचकान् ॥
रुद्रमन्त्रं त्रिधा जप्त्वा विन्यस्याङ्गेषु सुस्वपेत् ॥ इति ॥

रुद्रमन्त्रोऽपि तत्रैवोक्तः—

तारश्च हृदयं वै च स्वप्नाधिपतये ततः ।
रुद्राय हृदयं मूर्धा नृपवर्णः स्मृतो मनुः ॥ इति ॥

" ॐ नमः स्वप्नाधिपतये रुद्राय नमः स्वाहा " इति षोडशाक्षरो मन्त्रः ॥

हविष्यपदार्थगणनम्

पूर्वं हविष्याशननियम उक्तः । तत्र हविष्याणि तन्त्रे—

व्रीहिजास्तण्डुलाश्चैव यवाः कृष्णतिलास्तथा ।
मुद्गा नीवारकाश्चापि षाष्टिकाश्च महेश्वरि ॥
सैन्धवं चापि सामुद्रं लवणं द्विविधं स्मृतम् ।
गव्यं घृतं पयश्चैव दधि निस्सृतसारकम् ॥
ऐक्षवं सर्वमेव स्यात् गुडवर्जं महेश्वरि ।
फलं तु नारिकेळं स्यात् कदळी लवली तथा ॥
तिन्त्रिण्याम्रफलं तद्वत् दाडिमस्य फलं तथा ।
आर्द्रकं नागरं धात्री तथैव च हरीतकी ॥
पटोलं वास्तुशाकं च कन्दं स्यात्तु पवित्रकम् ।
निवेदितं तथाऽन्यद्वा चार्थप्राप्तं न सन्त्यजेत् ॥ इति ॥

वास्तुशाकं महाराष्ट्रभाषया चाकवत् इति प्रसिद्धम् । कन्दे अन्यस्मिंश्च पवित्रकमित्यस्यान्वयः । तथा च, पवित्रं कन्दं, उक्तादन्यत् यत् पवित्रं अनिच्छया प्राप्तं तदपि हविष्यं प्राप्तमिति भावः ॥

[1] सर्वमष्ट—श्री. अ.

जपकालिकनैमित्तिकक्रिया

अथ जपप्रारम्भानन्तरं निमित्ते सति नैमित्तिका या क्रिया सन्ति ता यथा—

उद्गारजृम्भाहिक्कानां जपमध्ये तु सम्भवे ।
जपेच्चतुस्तारकं तु प्राणायाममथापि वा ॥
निद्राऽपानोद्गारयोगे तन्मालां तु परित्यजेत् ।
आचम्य विन्यसेदङ्गं मालासंमे तु निग्रया ॥
जपेदष्टोत्तरशतं तदा त्रोटे सहस्रकम् ।
आजानुकूर्परान्तं तु प्रक्षाल्य करपादयोः ॥
कृत्वाऽऽचमनकं देवि त्रिधा प्राणस्य धारणम् ।
मूत्रोत्सर्गे मलोत्सर्गे स्नानं चापि विधीयते ॥
विस्मृतौ जपसङ्ख्यायाः पुनरारम्भ एव च ॥ इति ॥

मूत्रोत्सर्गे प्राणायामान्तं मलोत्सर्गे तावत् स्नानं चेति तात्पर्यम् । अथासने विशेष उच्यते । तदुक्तं योगिनीतन्त्रे—

छिद्रयुक्तानि दग्धानि जीर्णानि स्फुटितानि च ।
परकीयान्यासनानि वर्जयेत् जपकर्मणि ॥
हरिणव्याघ्रयोश्चर्म कुशवेत्रभवं कटम् ।
कार्पासपट्टोर्णवस्त्रमच्छिद्रास्फुटितं भवेत् ॥
त्रयं वा द्वयमेकं वा भिन्नजातीयकं स्मृतम् ॥ इति ॥

एवमन्येऽपि धर्मा अनुष्ठितुं समर्थेन परमानन्दतन्त्रात् अवगन्तव्याः ॥

एतद्धर्माणां श्रीविद्यापुरश्चरणेऽपि ग्राह्यत्वम्

इत्थं वाराहीपुरश्चरणपदेन सूचिता धर्मा निरूपिताः । श्रीविद्याया अपि पुरश्चरणे इमान् धर्मान् गृहीत्वा श्रेयस्कामोऽनुतिष्ठेत्, पुरश्चरणस्य पूजादि-प्रयोगबहिर्भूतस्याप्युचितस्यापि सहस्रनामपाठादिवत् श्रेयस्कामेन गृहीतुं शक्यत्वात्, "तथाऽप्यदूषितं" इति [1]त्रिपुरार्णववचनाच्च । किंच

[1] त्रिपुरारहस्यवचनोदाहरणरूपत्वाच्च—अ, ब २

चरमखण्डे श्रीविद्याजपकालस्य प्राह इत्यनेनोक्तत्वाच्च सूत्रकाराभिमतं पुरश्चरणमिति ज्ञायते ॥

कादिहादिभेदेन श्रीविद्योपास्तिभेद

तत्र श्रीविद्योपास्तिः कादिहादिभेदेन द्विधा । तत्र हादिविद्योपास्तिः लक्षसङ्ख्याजपरूपा, श्रीचक्रसंहितायां हादिविद्यामुद्धृत्य—

लक्षमेकमिदं जप्त्वा सर्वपापहरो भवेत् ।

इत्युक्तत्वात् । कादिविद्यायास्तु लक्षं त्रिलक्षं नवलक्षं इति त्रिप्रकारं शास्त्रमुपलभ्यते । एकलक्षसङ्ख्या परमानन्दतन्त्रे—

तत्र स्थित्वा जपेल्लक्षं हविष्याशी समाहितः ।
मन्त्रसाधनकामस्तु . . . . इति ॥

त्रिलक्षजपस्तु ज्ञानार्णवे—

तदा लक्षत्रयं साधुः सर्वपापनिकृन्तनम् ।
एवं लक्षत्रयं जप्त्वा वनस्थः स्वस्थमानसः ॥
संक्षोभयति भूलोकस्वर्लोकतलवासिनः ॥ इति ॥

दक्षिणामूर्तिसंहितायाम्—

लक्षमात्रं जपेत् देवि नियतः संयतेन्द्रियः ।
तद्दशांशेन होमः स्यात् कुसुमैर्ब्रह्मवृक्षजैः ॥ इति ॥

नवलक्षजपोऽपि तत्रैव—

अथवा नवलक्षं तु जपेद्विद्यां समाहितः ।
क्षोभयेत् स्वर्गभूलोकपातालतलवासिनः ॥ इति ॥

अत्रेयं व्यवस्था । केवलं मन्त्रसिद्धिकामस्य लक्षात्मकमेव पुरश्चरणम्, पूर्ववचने "मन्त्रसाधनकामस्तु" इति श्रवणात् । सर्वक्षोभणकामः त्रिलक्षं, पूर्ववचनेन "संक्षोभयति भूलोक" इति श्रवणात् । अत एव ज्ञानार्णवे—...

तृतीयलक्षे संप्राप्ते द्रावयन्ति सुराङ्गनाः ॥ इत्युक्तम् ॥

स्वर्गभूपातालादिवासिलोकवशीकरणकामो नवलक्षं. पूर्ववचने तथा श्रुतत्वात् । इत्थं च एकलक्षात्मकं मन्त्रसिद्ध्यर्थं पुरश्चरणं विधाय मन्त्रसिद्धिं संपाद्य पश्चात् तत्तत्कामनायां सत्यां तत्तत्संख्याकं कुर्यात् । अत एव ज्ञानार्णवे एकलक्षमारभ्य नवलक्षपर्यन्तं एकद्वित्र्यादिलक्षसंख्यानां फलं पृथगेवोक्तम् । ग्रन्थविस्तरभयात् न लिखितम् ॥

पञ्चदश्यादिविद्यासु मन्त्रशोधनानपेक्षा

यद्यपि सिद्धारिचक्रादिमन्त्रशोधनं[नं] तन्त्रान्तरे बहुशोऽस्ति, तथाऽपि—

नृसिंहार्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च ।
सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धार्दीन् [1]नैव शोधयेत् ॥

इति सौरतन्त्रे । डामरे—

पञ्चदशीं षोडशीं च तथा सर्वाङ्गसुन्दरीम् ।
चण्डालेभ्योऽपि गृह्णीयात् यदि भाग्येन लभ्यते ॥
न शुद्धिं चिन्तयेदत्र भावशुद्धेर्हि शुद्धता ।
नात्र शुद्ध्याद्यपेक्षाऽस्ति [2]नारिमित्रादिशोधनम् ॥ इति ॥

तन्त्रराजे च—

नित्यानां त्रैपुराणां च नावेक्ष्याम्लंशकादयः ॥ इति ॥

प्रकृते तद्विचारस्याप्रयोजकत्वात् न लिखितम् ॥

इयं पूर्वोक्तसङ्ख्या पुरश्चरणे कृतयुगे । "कलौ चतुर्गुणं प्रोक्तं" इति वचनात् कलियुगे चतुर्गुणम् । इत्यलं पल्लवितेन ॥ ३७ ॥

पूजाशेषकृत्यम्

एवं प्रसंगात् पुरश्चरणमुक्त्वा पूजाशेषकृत्यमाह—

[1] न विचारयेत्—ग२. [2] नचामित्रादिदूषणम्—अ, ग२.

ततश्च पूजितां देवीमात्मनि योजयित्वा स्वैरं विहरन्नाज्ञासिद्धः सुखी विहरेत् इति शिवम् ॥ ३८ ॥

इति . . . कल्पसूत्रे वाराहीक्रमो नाम सप्तमः खण्डः

ततः जपानन्तरं पूजितां चक्रे पूजितां आत्मनि हृदयकमले योजयित्वा स्थापयित्वा स्वैरं स्वेच्छया विहरन् गच्छन् आज्ञायाः सिद्धिः फलवत्ता यस्यैतादृशः अप्रतिहताज्ञ इत्यर्थः । सुखी अपरिच्छिन्नसुखः । शिवमिति व्याख्यातं प्राक् ॥ ३८ ॥

इति . . . कल्पसूत्रवृत्तौ वाराहीक्रमो नाम सप्तमः खण्डः

अष्टमः खण्डः—परा-क्रमः

दृष्टिस्थितिलयकृद्भिः नयनाम्भोजैः शशिनवहनाग्न्यैः ।
मौक्तिकताटङ्काभ्यां मण्डितमुखमण्डलां परां नौमि ॥

परायाः उपास्यत्वम्

अथ परा-क्रमं वक्तुमुपक्रमते—

इति विधिवत्कृतवार्तालीवरिवस्यः सिंहासन-विद्याहृदयमनुत्तरं पराबीजरूपं धाम तत्क्रमपूर्वं विमृशेत् ॥ १ ॥

कृतवार्तालीवरिवस्य इत्यनेन वार्तालीक्रमस्यास्योत्तरकालत्वेन सूचितः । सिंहासनं सिंहासनस्वामिनम्, तद्रूपा या विद्या सा त्रिपुरसुन्दरी ललिता, तस्याः हृदयं हृदयरूपम् । क्वचित् सिंहासनविद्या इति पाठः । तत्पक्षे सुगमम् । न विद्यते उत्तरं श्रेष्ठं यस्मात् तत् अनुत्तरं पराबीजं सौः तद्रूपं, देवतामन्त्रयोः अभेदात् तद्रूपत्वं युक्तम् । धाम तेजः । तत्क्रमः पूर्वं यस्मिन्निति क्रियाविशेषणम् । विमृशेत उपासनां कुर्यात् ॥ १ ॥

अस्या उपासने हेतुमाह—

प्रभुहृदयज्ञातुः पदेपदे सुखानि भवन्ति ॥ २ ॥

अस्याः श्रीललिताहृदयरूपत्वात् एतदुपासनेन तत्प्रीतौ संपादितायां प्रधानदेवीप्रीतिसंपादनं सुगममिति ध्वनितम् ॥ २ ॥

परापद्धतिप्रारम्भः

अस्याः क्रमव्याख्यानं प्रतिजानीते—

अथोऽनुत्तरपद्धतिं व्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

अथो इति समुच्चयार्थो निपातः । अग्रिमवर्णे पूर्वरूपमार्षम् ॥ ३ ॥

उषःकृत्यम्

कल्ये समुत्थाय ब्रह्मकोटरवर्तिनि सहस्रदळकमले सन्निविष्टायाः सौवर्णरूपायाः परायाश्चरणयुगळ-विगळदमृतरसविसरपरिप्लुतं वपुः ध्यात्वा ॥ ४ ॥

कल्ये उषसि । "प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यं" इत्यमरः । ब्रह्मकोटरं ब्रह्मबिलम् । सौवर्णरूपाया इति—सुवर्णस्येदं सौवर्णं पीतं इत्यर्थः । सौवर्णं रूपं यस्याः तस्याः । विगळत् प्रस्रवत् अमृतरसः अमृतसारं तस्य यो विसरः व्याप्तिः तेन परिप्लुतं स्नातं ध्यात्वा । इति ब्राह्ममुहूर्तकृत्यम् ॥ ४ ॥

स्नानादिकृत्यम्

अथ स्नानादिकृत्यमाह—

स्नातः शुचिवासो वसानः [1]सौः वर्णेन त्रिराचम्य द्विः परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य चक्षुषी नासिके श्रोत्रे अंसे नाभिं हृदयं शिरश्चावमृश्य एवं त्रिराचम्य ॥ ५ ॥

[1] सौवर्णेन—ब२.

स्नात इति नाम्ना श्रीक्रमोत्तस्नानधर्मातिदेश । अत्र मूलस्थाने प्रकृतमूलम् । एतावान् विशेष । अथाचमनमाह—त्रिराचम्य त्रिवार सा वर्णेन एकैकवारमभिमन्त्रितजलपान कृत्वेत्यर्थ । सा वर्णस्य तृतीयाश्रुत्या आचमनाङ्गत्वे सिद्धे प्रतिप्रधानमङ्गावृत्ति " इति न्यायेन मन्त्रावृत्तिर्लभ्यते । एवमेव द्वि परिमृज्य इत्यादिषु सर्वत्र मूलेनेत्यस्यानुषज्यान्वय , योग्यत्वात् । द्वि परिमार्जन ओष्ठयो ब्रह्मयज्ञप्रकरण तथा दृष्टत्वात् । तथा सकृदुपस्पृश्य इत्यत्रापि जलमिति, ब्रह्मयज्ञ दर्शनात् । अवमृज्य स्पृष्ट्वा । एव त्रिराचम्येति अवमृश्यत्यन्त क्रियाकलाप आचमनमकम् । अस्मिन् तन्त्रे यत्राचमन तत्रेत्थ कार्यम् । तत्तत्प्रकरण तत्तन्मूलमात्रयाचन विशेष । न तु तन्त्रान्तरस्थ, विप्रकर्षात् । प्रकृते अस्यैवाचमनस्य त्रिरभ्यासो विधीयते ॥ ५ ॥

आसनविधि

अथासनविधिमाह—

ऊर्णामृदु॰ शुचितममासनं सौवर्णसूर्यजपाभि- मन्त्रितं मूलमन्त्रोक्षितमधिष्ठाय ॥ ६ ॥

ऊर्णा एडकलोमविकार । मृदुत्वविधानात् दृष्ट फल स्वस्थान्त करण कठिनसयोगाभावेन । सौवर्ण तदुक्ता य सूर्य विसर्ग सा । विसर्गस्य सूर्यपदवाच्यत्वे प्रमाण दर्वीभागवत वालामन्त्रवासनाकथनावसरोक्त —

बिन्दुद्वय हिमांशु स्यात् विसर्गस्तरणिस्तथा ।

इति वाक्य ज्ञेयम् । सो अनेनाभिमन्त्रित मूलेन तेनैवोक्षित आसन इति शेष । अधिष्ठाय स्थित्वा ॥

एतेन निरन्त्य सूर्यशब्दस्य सङ्ख्यावाचकत्वमङ्गीकृत्य मूलमन्त्रेण द्वादशवारमभिमन्त्रितेनेति लेख परास्त, विसर्गप्रापकपदाभावेन निरन्त्य विसर्गान्तपाठस्य सन्दर्भविरोधात् । व्याख्यानसमय नानादेशसमुद्भवानि पोडशसङ्ख्याकानि पुस्तकानि सपादितानि । एकस्मिन्नपि पुस्तके विसर्गान्तपाठाभावात् तथा पाठप्रतिपादनमप्यशुद्धम् ॥ ६ ॥

देशिकयजनम्

उदग्वदनो मौनी भूषितविग्रहो मूलपूर्वेण देशिकमनुना मस्तके देशिकमिष्ट्वा ॥ ७ ॥

उदग्वदन इति पराप्रकरणे नियमविधिः । भूषितविग्रहः वस्त्रभूषणादिभिः । मूलं पूर्वं यस्य ईदृशेन देशिकमनुना दीक्षाप्रकरणस्थगुरुपादुकामन्त्रेण देशिकं गुरुम् ॥ ७ ॥

विघ्नोत्सारणम्

वामपार्ष्णिघातैः छोटिकात्रयेण च पाताळादिगतान् भेदावभासिनो विघ्नानुत्सार्य ॥ ८ ॥

वामपार्ष्णिघातैः वामपादपृष्ठभागघातैः । बहुवचनेन त्रित्वमेव प्रथमोपस्थितं बुध्यते । छोटिका अङ्गुलिद्वयसंयोगजनितो ध्वनिः तासां च त्रयेण । पाताळादिपदेन अन्तरिक्षस्य दिवश्च परिग्रहः, चकारस्वारस्यात् । पाताळादित्रयं अभिघातछोटिकयोः प्रत्येकमन्वयः । अनुक्तास्त्रग्रहणं वा । उत्सार्य दूरीकृत्य ॥ ८ ॥

अङ्गन्यासः

शिरोमुखहृन्मूलसर्वाङ्गेषु मूलं विन्यस्य ॥ ९ ॥

अत्र शिरोमुखादिषु प्रत्यवयवं मूलावृत्तिः, सर्वाङ्गे सकृत् । मूले मूलाधारे । पराप्रकरणे एतावानेव न्यासः, अधिकानुक्तेः ॥ ९ ॥

चिदग्नौ सर्वतत्त्वविलापनम्

काकचञ्चूपुटाकृतिना मुखेन संचोष्यानिलं सप्तविंशतिशो मूलं जप्त्वा वेद्यं नाभौ संमुद्रय पुनः सप्तविंशतिशो जप्त्वा अङ्गुष्ठेन शिखां बद्ध्वा

पुनरनिलमापूर्य तेन मूले चिदग्निमुत्थाप्य तत्र वेद्यस्य विलयं विभाव्य ॥ १० ॥

काकचञ्चुपुटं काकमुखाग्रं तत्समाकृतिना स्वमुखेन सशोप्या निलं सम्यग्बाह्यवायुमन्तर्नीत्वा । वेद्यम् षट्त्रिंशत्तत्त्वानि वक्ष्यमाणानि संमुद्रय एकीकृत्य । अङ्गुष्ठेन तन्मन्त्रेण नम इत्यनेनेत्यर्थः । विलयमिति घनघृतं अग्निसंयोगेन द्रवीभूतम् । यद्यपि लयशब्दः नाशः, तथाऽपि 'वि' इत्युपसर्गेण द्रवत्वं अर्थः, "आज्यं विलाप्य" इति प्रयोगात्, "तत्तायोद्रववत्" इत्यग्निमसूत्रानुरोधाच्च ॥ १० ॥

अर्घ्यसादनम्

अथार्घ्यसादनमाह—

गोमयेनोपलिप्तचतुरश्रभूतले प्रवहत्पार्श्वकरकृतया मत्स्यमुद्रया दिव्यगन्धाम्बुयुतया भूव्योमवायुवह्निमण्डलानि कृत्वा ॥ ११ ॥

प्रवहत्पार्श्वेति— येन नासापुटेन वायुर्वहति तत्पार्श्वकरमधः कृत्वा रचितमत्स्यमुद्रयेत्यर्थः । दिव्यः श्रेष्ठः । भूमण्डलं चतुरश्रं, श्रीयन्त्रलेखने चतुरश्रं भूबिम्बं क्षोणीपुरमिति भूरिप्रयोगात् । व्योममण्डलं वृत्तं, शून्यात्मकवृत्तं ज्योतिश्शास्त्रादौ सङ्ख्यासङ्केते आकाशशब्दस्य भूरिप्रयोगात्, शून्यस्य वृत्तरूपत्वात् । वायुमण्डलं षट्कोणं, तन्त्रसारे भूशुद्धिप्रकरणे—

> धूम्रवर्णं ततो वायुबीजं षड्बिन्दुलाञ्छितम् ।
> षट्कोणं . . . .

इति विशुद्धेश्वरतन्त्रवचनस्योदाहृतत्वात् । वह्निमण्डलं त्रिकोणम् "रक्तवर्णं वह्निबीजं त्रिकोणकं" इति तत्रैव सत्त्वात् । इत्थं च चतुरश्रवृत्तषट्कोणत्रिकोणानीत्यर्थः ॥ ११ ॥

ततः शेषधर्मानतिदिशति—

श्यामावत् सामान्यविशेषार्घ्ये सादयेत् ॥ १२ ॥

परामन्त्रेषु योजनीयो बीजविशेषः

पराक्रमे सर्वमन्त्रेषु बीजविशेषयोगमाह—

सर्वेऽपि पराक्रममनवः [1]सौः वर्णपूर्वाः कार्याः ॥ १३ ॥

षडङ्गन्यासविशेषः

विशेषार्घ्ये स्थापिते योऽधिकारः तमाह—

भृगुचतुर्दशषोडशद्विरावृत्त्या वर्णषडङ्गं सर्वमूल-षडावृत्त्या मन्त्रषडङ्गं च कृत्वा ॥ १४ ॥

भृगुः सकारः, चतुर्दश औकारः षोडशो विसर्गः. एतेषां प्रत्येकं द्विरावृत्त्या हृदयादिषडङ्गं कुर्यात्। अयं वर्णषडङ्गन्यासः। बिन्दुयोगश्च, शिष्टसंप्रदायात्। मन्त्रस्वरूपं—सः हृदयाय नमः। औं शिरसे स्वाहा। अः शिखायै वषट्, विसर्गस्य केवलस्यानुच्चार्यत्वात्। एवमग्रेऽपि। इति मूलवर्णषडङ्गन्यासः। विशेषार्घ्ये अग्रे सुधादेवीमभ्यर्च्येति तस्यैव संस्कारश्रवणात् तत्रैव विशेषः। मूलेन पुनः षडङ्गन्यासमाह—सर्वमूलेति ॥ १४ ॥

षडङ्गदेवीपूजा

न्यस्तानां षडङ्गदेवीनां पूजामाह—

उभाभ्यामर्चयित्वा ॥ १५ ॥

मूलवर्णमूलाभ्यामित्यर्थः ॥ १५ ॥

सुधादेवीपूजा

अथ सुधादेवीपूजामाह—

मूलमुच्चार्य तां चिन्मयीमानन्दलक्षणाममृत-कलशपिशितहस्तद्वयां प्रसन्नां देवीं पूजयामि नमः

[1] सौवर्ण—बर.

स्वाहा इति सुधादेवीमभ्यर्च्य तया संप्रोक्ष्य वरिवस्यावस्तूनि ॥ १६ ॥

मूलमुच्चार्येति। तया सुधादेव्या वरिवस्यावस्तूनि पूजाद्रव्याणि ॥ १६ ॥

तत्त्वकदम्बस्य हृत्पद्मानयनम्

पूर्वं नाभौ संमुद्रितं चिदग्निविलीनं तप्तायोद्रववत् षट्त्रिंशत्तत्त्वकदम्बकं हृत्सरोजे समानीय ॥ १७ ॥

पूर्वं, पात्रसादनात् पूर्वमित्यर्थः। तप्तायोद्रववत् तप्तसुवर्णरसवत्, वेदे निघण्टौ सुवर्णपर्याये अयःपदसत्त्वात् प्रकृतायःपदमपि सुवर्णवाचकम्। इत्थं च पूर्वं नाभौ षट्त्रिंशत्तत्त्वानि एकीकृत्य चिदग्निना द्रवीभावः संपादितोऽस्ति,ताननूद्य हृदये तद्रसस्य समानयनं विधीयते ॥ १७ ॥

पराचक्रनिर्माणम्

अथ पराचक्रं वक्तुं प्रक्रमते—

मूलजप्तैः कुसुमक्षेपैः[1] वक्ष्यमाणैश्च मन्त्रैरासनकृतिं कुर्यात्—मूलादियोगपीठाय नम इत्यन्तानि तानि च पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशगन्धरसरूपस्पर्शशब्दोपस्थपायुपादपाणिवाग्घ्राणजिह्वाचक्षुस्त्वक्श्रोत्राहङ्कारबुद्धिमनःप्रकृतिपुरुषनियतिकालरागकलाविद्यामायाशुद्धविद्येश्वरसदाशिवशक्तिशिवाः। एवं पराचक्रं कृत्वा ॥ १८ ॥

[1] मारुतैः—श्री.

प्रथम केवलमूलेनैकवार कुसुमक्षेप । ततो वक्ष्यमाणैकैस्तत्त्वमन्त्रैण । मूलादिना योगपीठाय नम इत्यन्तेनैकवार कुसुमाक्षतक्षेप वक्ष्यमाणैर्मन्त्रै । यथा तत्र तत्त्वमन्त्रस्वरूप—पृथिवी योगपीठाय नम इति । एव शिवान्तेषु योज्यम् । एव हृदय षट्त्रिंशद्वार मूलेन निरुक्तषट्त्रिंशत्तत्त्वमन्त्रैश्च कुसुमाना प्रक्षेप एव पराचक्रनिर्मिति इति भाव । तानि च त्यत्र लिङ्गव्यत्यय आर्ष । षट्त्रिंशत्तत्त्वान्याह—पृथिवीति शिवा इत्यन्तेन । यद्यपि तन्त्रान्तर शिवादिपृथिव्यन्तक्रमस्तत्त्वानामस्ति, तथाऽपि प्रकृते अनेनैव क्रमेण मन्त्रै पुष्पक्षेपोऽपूर्वसाधनमिति विपरीतपाठ । तत्त्वस्वरूप व्याख्यात प्राक् ॥ १८ ॥

देव्या आवाहनम्

कल्पितचक्रे आवाहनमाह—

तत्रैतदैक्यविमर्शरूपिणीं षोडशकलां परां देवी-मावाह्य ॥ १९ ॥

एतेषा तत्त्वाना य ऐक्यविमर्श सेवप्रकाशशक्ति तद्रूपिणी आवाहयेत् । अन्यत् स्पष्टम् ॥ १९ ॥

देवीध्यानम्

एवमावाहनमुक्त्वा आवाहिताया ध्यानप्रकारमाह—

अकळङ्कशशाङ्काभा त्र्यक्षा चन्द्रकलावती ।
मुद्रापुस्तलसद्बाहुः पातु मां परमा कला ॥

इति ध्यात्वा ॥ २० ॥

अकळङ्क कळङ्कशून्य य शशाङ्क चन्द्र तत्तुल्याभा । मुद्रा चिन्मुद्रा पुस्त पुस्तकम् । एतेन द्विबाहुत्व स्पष्टम् । अत्र पुस्तक वामहस्ते, गणपतिप्रकरण लिखितयामळवचनात् । परिशेषात् मुद्रा दक्ष ॥ २० ॥

देवीपूजा

अथ पूजामाह—

मूलादिमुच्चार्य प्रकाशरूपिणी पराभट्टारिका मूलमध्यमुच्चार्य विमर्शरूपिणी पराभट्टारिका मूलान्त्यमुच्चार्य प्रकाशविमर्शरूपिणी पराभट्टारिकेति त्रिभिः देव्या मूलहृन्मुखेष्वभ्यर्च्य समस्तमुच्चार्य महाप्रकाशविमर्शरूपिणी पराभट्टारिकेति दशवारमवमृश्य तामेव देवीं कालाग्निकोटिदीप्तां ध्यात्वा ॥ २१ ॥

मूलादि सकारम् । तत्र बिन्दुयोगोऽपि । एवं मूलद्वितीयं औ । तृतीयं अः । मन्त्रस्वरूपं तु—सं प्रकाशरूपिणीपराभट्टारिकाश्री° । एवमन्यत् । देव्या मूलं मूलाधारम् । इदं पूजनं विशेषार्घ्यद्रव्येण [1]आवरणदेवतावत् स्वहृदयं ज्ञेयम् । समस्तं संपूर्णं मूलमित्यर्थः । श्रीपादुकेत्यादियोजनं अत्रापि । अवमृश्य पूजयित्वा ॥ २१ ॥

देव्यामखिलतत्त्वहोमभावनम्

ततः कृत्यशेषमुपदिशति—

[2]तस्यां क्रियासमभिव्याहारेण वेद्यमखिलं हुत्वा ॥ २२ ॥

तस्यां दीप्तौ हुत्वा हुतं भावयित्वा ॥ २२ ॥

गुरवे अर्घ्यनिवेदनम्

मूलमुच्चार्य सामान्यपादुकया स्वमस्तकस्थाय गुरवे अर्घ्यं निवेद्य ॥ २३ ॥

[1] परदेवतावत्—अ, श्री. [2] तस्याः—ब२.

सामान्यपादुकया दीक्षाप्रकरणे पठितगुरुपादुकामन्त्रेण ॥ २३ ॥

चिदग्न्युद्दीपनम्

पुनश्चिदग्निमुद्दीप्तं विभाव्य ॥ २४ ॥

उद्दीप्तं विशेषेण दीप्तं विभाव्य ॥ २४ ॥

ओघत्रयाभ्यर्चनम्

दिव्यौघं तिस्रः पादुकाः सिद्धौघं तिस्रः मानवौघमष्टावभ्यर्च्य ॥ २५ ॥

दिव्यौघसिद्धौघमानवौघानां अर्चनं आवरणदेवतार्चनवद्विशेषार्घ्यक्रमेण स्वहृदय एव कार्यम् ॥ २५ ॥

दिव्यौघादीनाह—

पराभट्टारिकाऽघोरश्रीकण्ठशक्तिधरक्रोधत्र्यम्बकानन्दप्रतिभादेव्यम्बावीरसंविदानन्दमधुरादेव्यम्बाज्ञानश्रीरामयोगा इति पराक्रमपादुकाः ॥ २६ ॥

पराभट्टारिका अघोर श्रीकण्ठ इति दिव्यौघः । शक्तिधर क्रोध त्र्यम्बकः इति सिद्धौघः । आनन्द प्रतिभादेव्यम्बा वीर संविदानन्द मधुरादेव्यम्बा ज्ञान श्रीराम योग इति मानवौघः ॥ २६ ॥

बलिनिवेदनम्

ततः कलामनुना बलिं निवेद्य ॥ २७ ॥

ततः अर्चनानन्तरम् । कलामनुना मों इत्यनेन "पातु मां परमा कला" इत्यत्र परायाः कलापदवाच्यत्वं निर्णीतम् । अनन्तमनुस्सावेव भवितुमर्हति ।

बल्दिाने धर्मा श्रीक्रमोक्ता ग्राह्या, एकदेवतात्त्वेन मानात्वात्। अत्र जपस्य उपासनाङ्गत्वस्य वा नुक्ते, अथ प्रयोग मट्टदेव। यद्वा—श्यामावार्तार्ळीसाहचर्यात् जपसङ्ख्या अनुक्ता तत्रत्या ग्राह्या। तावत्पर्यन्तमुपास्ति। अत एवाग्रे सूत्रकार जपकाल वक्ष्यति ॥ २७ ॥

हविश्शेषस्वीकार

हविश्शेषमात्मसात्कुर्यात्। इति शिवम् ॥ २८ ॥

इति . . कल्पसूत्रे परशुरामो नामाष्टम खण्ड

हविश्शेषा मात्मसात्कार श्रीक्रमतन। आत्मसात्कुर्यात इत्येवोक्त्या अत्र सामयिकाभाव सूचित। शिवमिति व्याख्यातमेव ॥ २८ ॥

इति कल्पसूत्रवृत्तौ परशुरामो नामाष्टम खण्ड

नवमः खण्डः—होमविधिः

होमाधिकार

अथ गणपतिक्रम नित्यहोमप्रसक्तौ ललिताऽऽदिपुरश्चरणाङ्गहोमस्य अन्यत्र काम्यहोमस्य वा प्रसक्ता तदितिकर्तव्यताज्ञानस्यावश्यकतया तदर्थं होमविधिं वक्तुमारभते—

अथ स्वाग्निमन्त्रस्य होमविधानं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथेति पूर्वप्रक्रान्तविच्छेदद्योतकः। स्वेष्टमन्त्रस्येत्यनेन अग्रे सौरवैष्णवादि-सर्वसाधारणोपासनायाः वक्ष्यमाणत्वात् अत्रापि सर्वसाधारणो होमविधिः इति ज्ञापितः ॥ १ ॥

कुण्डस्थण्डिलनिर्माणम्

ततः तद्विधिमाह—

चतुरश्रं कुण्डमथवा हस्तायाममङ्गुष्ठोन्नतं स्थण्डिलं कृत्वा ॥ २ ॥

कुण्डमित्यनेन तन्त्रान्तरोक्तमेखलायोनिखातादिकमतिदिष्टं नाम्ना। चतुरश्रं नित्यम्। मजाऽऽदिकामनायां योनिकुण्डादिकमपि। सूत्रानुयायिनां न मण्डपविचारः, अनुक्तत्वात् अमूचितत्वाच्च। आयामः विस्तारः ॥ २ ॥

सामान्योदकेनावोक्षणम्

सामान्यार्घ्यमुपशोध्य तेनावोक्ष्य ॥ ३ ॥

तत्तत्क्रमोक्तविधिना सामान्योदकं निर्मायेत्यर्थः। यदि पूजाऽङ्गहोमः तदा पूजायां कृतेनैव कार्यसिद्धौ न निर्माणं, अन्यत्र निर्माणं इति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

रेखासु ब्रह्मादिदेवताऽर्चनम्

प्राचीरुदीचीस्तिस्रस्तिस्रो रेखा लिखित्वा ॥ ४ ॥

प्राचीः प्रागग्राः, उदीचीः उदगग्राः ॥ ४ ॥

तासु रेखासु ब्रह्मयमसोमरुद्रविष्णिवन्द्रान् षट्-[1]तारीनमस्संपुटितानभ्यर्च्य ॥ ५ ॥

[1] तार—अ, श्री.

षट्तारीं त्रितारीं कुमारीं प्रथमं, ततो ब्रह्मणे नमः इति। एवं च षट्तारनमस्संपुटिता भवन्ति। एवमेव यमायेत्यादौ योज्यम्। नमस्संपुटितान् इत्यनन्तरं पठित्वेति शेषः। अभ्यर्च्येत्यस्य कर्माकाङ्क्षायां मन्त्रलिङ्गात् देवता योज्या ॥ ५ ॥

कुण्डाभ्यर्चनम्

सहस्रार्चिषे हृदयाय नमः, स्वस्तिपूर्णाय शिरसे स्वाहा, उत्तिष्ठपुरुषाय शिखायै वषट्, धूमव्यापिने कवचाय हुं, सप्तजिह्वाय नेत्रत्रयाय वौषट्, धनुर्धराय अस्त्राय फट्, इति षडङ्गं विधाय तेन षडङ्गेन कुण्डमभ्यर्च्य ॥ ६ ॥

उक्तषण्मन्त्रैः स्वदेहे हृदयादिषडङ्गन्यासानन्तरं कुण्डे तैरेव मन्त्रैः अग्नीशासुरवायुषु मध्ये दिक्षु च षडङ्गयुवतीः पूजयेत् ॥ ६ ॥

अग्निचक्रनिर्माणादि

ततः अग्निचक्रनिर्माणादिकमाह—

तत्राष्टकोणषट्कोणत्रिकोणात्मकं अग्निचक्रं विलिख्य पीतायै श्वेतायै अरुणायै कृष्णायै धूम्रायै तीव्रायै स्फुलिङ्गिन्यै रुचिरायै ज्वालिन्यै नम इति त्रिकोणमध्ये वह्नेः पीठशक्तीः संपूज्य तं तमसे रं रजसे सं सत्त्वाय आं आत्मने अं अन्तरात्मने पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने नमः इति तत्रैवाभ्यर्चयेत् ॥

कुण्डे स्थण्डिले वा अष्टकोणादिनिर्माणं प्रवेशार्थिना कार्यम्, त्रिकोणस्याभ्यन्तं भूरि दर्शनात्। पीतायां इत्यादि ज्ञानात्मने नम इत्यन्तं स्पष्टम्। तत्रैव त्रिकोण एव। क्रमस्तु स्वाग्रादिप्रादक्षिण्येन ॥ ७ ॥

वागीश्वरीवागीश्वरपूजा

एवं पीठशक्तिपूजामुक्त्वा तत्र अग्निप्रतिष्ठामुपदिशति—

ततो जनिष्यमाणवह्नेः पितरौ वागीश्वरीवागीश्वरौ पीठेऽभ्यर्च्य तयोर्मिथुनीभावं भावयित्वा ह्रीं वागीश्वरीवागीश्वराभ्यां नमः इति ध्यात्वा ॥ ८ ॥

पीठं त्रिकोणात्मकं अभ्यर्चितदेवताविशिष्टं। तयोः वागीश्वरीवागीश्वरयोः मिथुनीभावं मैथुनकर्म मनसा भावयित्वा। ध्यात्वेति ध्यानं कामेश्वरीकामेश्वरवत्, तदभिन्नत्वात् ॥ ८ ॥

वह्निनिपातनम्

अरणेः सूर्यकान्तात् द्विजगृहाद्वा वह्निमुत्पाद्य मृत्पात्रे ताम्रपात्रे वा आग्नेय्यामैशान्यां नैर्ऋत्यां वा निधाय अग्निशकलं क्रव्यादांशं नैर्ऋत्यां विसार्य निरीक्षणप्रोक्षणताडनावकुण्ठनादिभिः विशोध्य ॐ वैश्वानर जातवेद इहावह लोहिताक्ष सर्वकर्माणि साधय स्वाहा इति मूलाधारोद्गतसंविदं ललाटनेत्रद्वारा निर्गमय्य तं बाह्याग्नियुक्तं पातयेत् ॥ ९ ॥

अरणिः शमीद्रुः। द्विजगृहे यः पचनाग्निः तस्यानयनमेव तदुत्पादनम्। पात्रनियममाह—मृत्पात्र इति। स्थापनदेशनियममाह—आग्नेय्यामिति।

क्रव्यादांशमिति अमध्यांश इत्यर्थ य गतान् क्रव्यादमपहत्य मध्यऽग्नी
रूपाऽनुपदधाति इति श्रुते । निसार्य बहिर्निरस्य । निरीक्षण स्वनेत्राभ्याम् ।
प्रोक्षण सामान्यार्घ्योदकेन । ताडन अभिघाताख्य मयोगविशेष । अवकुण्ठन
पूर्वदर्शितमुद्रा । आदिपदेन वनुयानां स्थलान्तर अवकुण्ठनसहपाठात् । गते विशोध्य
सस्कृत्य । तस्मिन पात्र चित्कल्याह्वानप्रकारमाह—ॐ वश्वानरेति । ललाट
नेत्रद्वारा भ्रूमध्यद्वारा निगमय्य निर्गमन विभाव्य । त चित्कल्पम् । नाशाभिमुक्त
इत्यनेन चितश्च प्राधान्य सूचितम् मूत्र्ययुक्तगजतिनम् । पातयेत इत्यस्मात् पूर्व
पूर्वनिर्मिताग्निचक्रे इति शेष ॥ ■ ॥

इन्धनगण्ड्छादनम्

कवचमन्त्रेण इन्धनैराच्छाद्य ॥ १० ॥

कवचमन्त्रेण हु इत्यनेन ॥ १० ॥

उपस्थानम्

अथोपस्थानमाह—

अग्नि प्रज्वलित वन्दे जातवेदं हुताशनम् ।
सुवर्णवर्णमनल समिद्ध विश्वतोमुखम् ॥

इत्युपस्थाय ॥ ११ ॥

उपस्थान नाम अग्नेरग्रभागे कृताञ्जलिस्तिष्ठतो मन्त्रपाठ ॥ ११ ॥

उत्थापनम्

भूमा मृण्मयपात्रे पूर्व आग्नेयाद्यन्यतमादिषु स्थापिताग्ने कुण्ड प्रस्थापयितुं
उत्थापने मन्त्रमाह—

उत्तिष्ठ [1]हरितपिङ्गल लोहिताक्ष सर्वकर्माणि
साधय मे देहि दापय स्वाहा इति वह्निमुत्थाप्य ॥ १२ ॥

[1] पुस्तक—श्री

एतेन ॐ वैश्वानरेति वह्निं निर्गमय्य कुण्डे प्रक्षेपात् प्राक् अर्थक्रमेण पाठक्रमं बाधित्वा प्रयोगानुष्ठानकाले पाठ , उत्थापनस्य प्रक्षेपपूर्वकालिकत्वात् ॥ १२ ॥

प्रज्वालनम्

प्रज्वालनमन्त्रमाह—

चिरिपिङ्गळ हन हन दह दह पच पच सर्वज्ञाज्ञापय स्वाहा इति प्रज्वाल्य ॥ १३ ॥

प्रज्वालनं वेणुधमन्या " मुखेनाग्निं नोपधमेत् " इति स्मृतेः ॥ १३ ॥

अग्नेः पुंसवनादिसंस्काराः

उत्पन्नाग्नेः संस्कारानाह—

पट्तारवाचो नमोमन्त्रेण पुंसवनसीमन्तजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौळोपनयनगोदानविवाहकर्माण्यमुकाग्नेरमुकं कर्म कल्पयामि नमः इति विधाय ॥ १४ ॥

पट्तारवाचः उक्ताः । नमोमन्त्रेण नमोऽन्तमन्त्रेण । स्वयमेव नमोऽन्तमन्त्रं विवृणोति— अमुकेत्यादिना । इत्थं च प्रथमं पट्तारीं ततः ऐं ततः इष्टदेवतानाम ततोऽग्निशब्दः षष्ठ्यन्तः पुंसवनादिकर्मनाम द्वितीयान्तं ततः कल्पयामीति ॥ १४ ॥

परिषेचनादि

परिषिच्य परिस्तीर्य परिधाय ॥ १५ ॥

परिषिच्य, अनुक्तत्वात् ऐशानीमारभ्य प्रदक्षिणं समन्तात् सामान्यार्घ्योदकेन । परिस्तीर्य—परिस्तरणे एकैकदिशि चत्वारो दर्भाः , " अग्निं षोडशभिर्दर्भैः

परितस्तु परिस्तरेत्" इति वचनात् । परिधाय श्रौतोक्तधर्मकसमिद्भिः प्राग्वर्जं त्रिषु । क्रमादिकं काष्ठनियमः श्रौतात् ज्ञेयः ॥ १५ ॥

अग्निध्यानम्

अथ साधिताग्नेः ध्यानमाह—

त्रिणयनमरुणजटाबद्धमौलिं सशुक्लां-
शुकमरुणमनेकाकल्पमम्भोजसंस्थम् ।
अभिमतवरशक्तिं स्वस्तिकाभीतिहस्तं
नमत कनकमालालङ्कृतांसं कृशानुम् ॥

इति ध्यात्वा ॥ १६ ॥

अग्निचक्रे देवतास्थापनम्

पूर्वकल्पिताग्निचक्राष्टकोणादिषु देवतास्थापनमाह—

अष्टकोणे जातवेदसे सप्तजिह्वाय हव्यवाहाय [1]अश्वोदराय वैश्वानराय कौमारतेजसे विश्वमुखाय देवमुखाय नम इति षट्कोणे षडङ्गं त्रिकोणे अग्निमन्त्रेण अग्निं पूजयित्वा ॥ १७ ॥

अष्टकोणे अनुक्तत्वात् प्रागादिप्रादक्षिण्यक्रमः । षट्कोणेऽपि तथैव । अग्निमन्त्रेण "अग्निं प्रज्वलितं" इत्युपस्थापनमन्त्रेण, अग्निलिङ्गस्य स्पष्टत्वात् । पूजनं च पञ्चोपचारैः मन्त्रावृत्त्या ज्ञेयम् ॥ १७ ॥

[1] अश्वोदराय—अ.

सप्तजिह्वाहोम

सप्तजिह्वाऽऽहुतीराह—

हिरण्यायै कनकायै रक्तायै कृष्णायै सुप्रभायै अतिरक्तायै बहुरूपायै नमः इत्यग्नेः सप्तजिह्वासु मूलशुद्धेनाज्येन सप्ताहुतीः कुर्यात् ॥ १८ ॥

नम इति सर्वत्रानुषज्यते । मूलशुद्धेन मूलाभिमन्त्रणेन संस्कृतेन । अभिमन्त्रणं सङ्ख्याऽनुक्ते सकृन्मूलेन । नम पदोत्तरं स्वाहायोगः, होमरूपत्वात्, "स्वाहा होमे तर्पणे तु तर्पयामीति योजयेत्" इति योगिनीतन्त्रवचनात् ॥ १८ ॥

अग्नेराहुतित्रयम्

कर्मशेषमुपदिशति सूत्रान्तरेण

वैश्वानरोत्तिष्ठचित्पिङ्गलैरग्नेस्त्रिधाऽऽहुतिं विधाय ॥ १९ ॥

वैश्वानरोत्तिष्ठचित्पिङ्गलैरिति पूर्वपठितैस्त्रिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः । त्रिधा त्रिवारम् । अनेन क्रमाभ्यामा नाहुतिभिरि इति सूचितम् । वैश्वानरादिमन्त्रत्रये स्वाहाकारोऽस्ति । तथाऽप्यन्यस्वाहाकारो होमकाले योज्य । तदुक्तं शक्तिसङ्गमतन्त्रे—

मन्त्रान्ते या वह्निजाया सा तु मन्त्रस्वरूपिणी ।
तदन्तेऽन्या प्रयुञ्जीत सा होमाङ्गतया मता ॥ इति ॥

अत्र मन्त्रलिङ्गेनैव देवतालाभे पुनरग्नेरिति कथनात् त्रिष्वपि होमेषु "अग्नय इदं न मम" इति त्यागं गमयति । अन्यथा "वैश्वानरायेदं न मम" इति लिङ्गेन प्राप्नुयात् ॥ १९ ॥

इष्टदेवताऽऽवाहनादि

अथेष्टदेवताऽऽवाहनमाह—

बहुरूपजिह्वायामिष्टां देवतामावाह्य पञ्चोपचारैरुपचर्य ॥ २० ॥

आवाहनं पूजाप्रकरणोक्तसरण्या । पञ्चोपचारैः गन्धादिभिः ॥ २० ॥

चक्रदेवीनामाहुतयः

सर्वासां चक्रदेवीना[1]मेकाहुतिं हुत्वा, नमोऽन्तान् पादुकाऽन्तान् [2]शेषान् मन्त्रान् स्वाहाऽन्तान् विधाय जुहुयात् ॥ २१ ॥

सर्वासामिति । तत्तदावरणदेवताषडङ्गाद्यवयवनित्याऽऽदीनां मध्ये यस्मिन् पूजाप्रकरणे यावत्यो विहिताः तासां सर्वासामित्यर्थः । द्रव्यस्यानुक्तत्वादाज्यम् । नमोऽन्तानिति— ये च नमोऽन्ता मन्त्रा बाणमन्त्रा वशिन्यादिमन्त्राश्च पादुकाऽन्ता मन्त्रा गुरुपादुकामन्त्रादयः एतदुभयभिन्नाः स्वस्वनाम्नोद्धृता अणिमासिद्ध्यादयः [3]शेषाः एतान् सर्वान् स्वाहाऽन्तान् कृत्वा तेन होतव्य इत्यर्थः । श्रीक्रमे पञ्चदशनित्याऽनन्तरं सर्वेशगृहस्थाने कामेश्वर्यनन्तरं मूलेन पञ्चदश होमः तस्याः प्रधानदेवतात्वेन तस्या आहुतेः वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २१ ॥

प्रधानदेवताऽऽहुतयः

एवं अग्निसंस्कारानुरूप्या प्रधानहोमधर्मानुपदिशति —

अथ प्रधानदेवतायै दशाहुतीर्जुहुयात् ॥ २२ ॥

अथेत्यनेन अङ्गदेवताहोमनिरूपणं सूचितं ॥

एतावत्पर्यन्तं सर्वप्रयोगसाधारणम् । पुरश्चरणाङ्गहोमः काम्यहोमो वा सर्वोऽप्य तदुत्तरं भवति ॥ २२ ॥

काम्यहोमविधिः

अथ काम्यहोमं विदधाति —

यदि काम्यमीप्सेदभीष्टदेवतायै विज्ञाप्य सङ्कल्पं कुर्वीतैतावत्कर्मसिद्ध्यर्थमेतावदाहुतीः करिष्यामीति ॥

[1] सर्वेशा—थौ [2] अन्तान—थं [3] अन्त—थौ ४०

विज्ञाप्य प्रार्थ्य एतावत्कर्मसिद्ध्यर्थं अमुकफलसिद्ध्यर्थं एतावत्संख्याकाहुती । कार्यतारतम्येन आहुतिसङ्ख्यातारतम्यं ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

ससाधनं होमं विधत्ते —

तिलाज्यैः शान्त्या अन्नेनान्नायामृताय समिच्चूतपल्लवैर्ज्वरशमाय दूर्वाभिरायुषे कृतमालैर्धनायोत्पलैर्भोगाय बिल्वदलै राज्याय पद्मैः साम्राज्याय शुद्धलाजैः कन्यायै नन्द्यावर्तैः कवित्वाय वञ्जुलैः [1]पुष्ट्यै मल्लिकाजातीपुन्नागैर्भाग्याय बन्धूकजपाकिंशुकवकुळमधुकैरैश्वर्याय लवणैराकर्षणाय कदम्बैः सर्ववश्याय शालितण्डुलैर्धान्याय कुङ्कुमगोरोचनादिसुगन्धैः सौभाग्याय पलाशपुष्पैः कपिलाघृतैर्वा तेजसे धुत्तूरकुसुमैरुन्मादाय विषवृक्षैः निम्बश्लेष्मातकविभीतकसमिद्भिः शत्रुनाशाय निम्बतैलाक्तलवणैर्मारणाय काकोलूकपक्षैर्विद्वेषणाय तिलतैलाक्तमरीचैः कासश्वासनाशाय जुहुयात् ॥ २४ ॥

तिलाज्यैः तिलसहिताज्यैः । यावत्सङ्ख्याकाज्याहुतयः तावत्सङ्ख्याकतिलाहुतयः कार्या इति निष्कर्षः । साहित्यं द्वन्द्वसमासलभ्यं ज्ञेयम् । शान्त्यै शान्तिर्नाम उत्पत्स्यमानानिष्टप्रागभावसंरक्षणम् । अन्नेनोदनेन अन्नलाभाय अमृताय मोक्षाय । समिच्चूतपल्लवैः इति तिलाज्यवत् । समिधश्च यज्ञीयवृक्षसम्बन्धिनो ग्राह्या । दूर्वा प्रसिद्धा । कृतमालैः आरग्वधैः "आरग्वधराजवृक्षशम्पाकचतुरङ्गुलाः । आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः" इत्यमरः । शुद्धलाजैरिति शुद्धत्वं गृहे निर्मितत्वम् । नन्द्यावर्तैः तगरैः । वञ्जुलैः चित्रकृद्भिः, "वञ्जुलश्चित्रकृच्चाथ" इत्यमरः । बन्धूको महाराष्ट्रभाषया

[1] पुष्पैर्म—अ, ब२

दुधारी इति प्रसिद्ध । किंशुक पलाश । अग्रे पलाशपुष्पैरिति स्वातन्त्र्येण तेजस्साधनत्व चोच्यते । इह तु वन्धूकादिसहितस्य ऐश्वर्यसाधनत्व इति न पुनरुक्ति । मधुकैरिति योगेन मधुपुष्पाणा ग्रहणम्, न तु रूढ्या भ्रमरग्रहण, पुष्पसाहचर्यात् । विषवृक्षा महाराष्ट्रभाषया काजा इति प्रसिद्धम् । अत्र वृक्षशब्द तत्समिल्लक्षक, अग्रे समित्साहचर्यात् । श्लेष्मातक शलु 'शलु श्लेष्मातक" इति कोशात् । विभीतक, अक्ष, "त्रिलिङ्गस्तु विभीतक । नाक्षस्तुष कर्षफल" इति कोशात् । द्वन्द्वसमासाभावात् विषवृक्षसमिध निम्बादिसमिद्भि सह विकल्प्यन्ते । शत्रुनाश कर्मणि द्वयोस्तुल्यसाधनत्वम् । शत्रुनाशोऽत्र न मरणम्, मारणप्रयोगस्य पृथग्वक्ष्य माणत्वात्, किं तु तदीयपशुपुत्रादिनाश । विद्वेष स्वशत्रोर्य प्रबलाश्रयभूत तेन साकम् । तिलतैलाक्तेति—[1]कासश्वास रोगविशेष ॥

ननु किमनेन द्रव्यविशिष्ट कर्म फलाय विधीयते, उत वाक्यान्तरेण प्राप्तहोम-सामान्यमनूद्य द्रव्यफलसम्बन्धो विधीयते इति चेत्—

अत्र केचित्—द्वितीयपक्ष एव युक्त । विशिष्टविधिपक्षे यद्वो विधि अत्यन्तगुरुभूत, गुणफलसम्बन्धपक्षो लघुभूत, अन्यथा 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्" इत्यत्रापि तथात्वापत्ते । न च—"दध्नेन्द्रियकामस्य" इत्यत्र वाक्यान्तरेण लब्धहोमानुवादो युक्त, इह धात्वर्थप्रापकप्रमाणान्तराभावात् कथमनुवाद—इति वाच्यम् । होमविधान व्याख्यास्याम इत्यधिकारात् प्रकरणेन तन्त्रशास्त्रप्राप्तपुरश्चरणा द्यङ्गभूतहोमानुवादेन गुणविधिसंभवात्—इत्याहु ॥

तदसत् । यदि पुरश्चरणाद्यङ्गभूतहोमानुवादेन द्रव्य फलाय विधीयते, तर्हि तत्र तद्दशांशसङ्ख्याया होमे कृत्स्नत्वेन श्रीदेवतायै विज्ञापनविधिसूत्रे "एतावदाहुती करिष्यामि" इति सर्वनाम्ना निर्देशो विफल । "जपदशांश करिष्यामि" इति वदेत् । मन्मते कार्यगौरवलाघवाभ्या ह्रासवृद्धिसंभवात् अनियतसङ्ख्याकत्वेन सर्वनाम्ना निर्देशो युक्त ॥

न च जप विहाय केवलहोमो नोपलभ्यते अन्यतन्त्रेषु इति शङ्कनीयम् । अगस्त्यसंहिताया चोळराज्ञो रिपो पाण्ड्यस्य सहारार्थं नम्ना· केवल निम्बतैलमिश्रि-

[1] कासश्वासौ रोगविशेषौ—श्री

तस्यणहोमेन कृत्यामुत्पादयामासु इत्यैतिह्यमस्ति । एवं तन्त्रेष्वप्युपलभ्यते । तस्मात् प्रथमपक्षो युक्तः ॥ २४ ॥

बलिदानम्

अथोत्तराङ्गमाह

बलिं प्रदाय ॥ २५ ॥

बलिदानं तत्तत्पूजाकर्मोक्तविधिना ॥ २५ ॥

महाव्याहृतिहोमः

महाव्याहृतिहोममाह—

ॐ भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहा । ॐ भुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा । ॐ सुवरादित्याय च दिवे च महते च स्वाहा । ॐ भूर्भुवस्सुवश्चन्द्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा । इति चतुर्भिर्मन्त्रैः महाव्याहृतिहोमं कृत्वा ॥ २६ ॥

ब्रह्मार्पणाहुतिः

ब्रह्मार्पणाहुतिमाह

इतः पूर्वं प्राणबुद्धिदेहधर्माधिकारतो जाग्रत्स्वप्न-सुषुप्त्यवस्थासु मनसा वाचा कर्मणा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना यत् स्मृतं यदुक्तं यत् कृतं तत् सर्वं ब्रह्मार्पणं भवतु स्वाहा इति ब्रह्मार्पणाहुतिं कृत्वा ॥ २७ ॥

अग्निदेवतयोरुद्वासनम्

पूर्वावाहितचिदग्नेरावाहितायाः देवतायाश्चोद्वासनमाह—

चिदग्निं देवतां चात्मन्युद्वासयामि नम इत्युद्वास्य ॥ २८ ॥

उद्वासनं खेचरीमुद्रया ॥ २८ ॥

भस्मधारणम्

भस्मधारणफलमाह—

तद्भस्मतिलकधरो लोकसम्मोहनकारः सुखी विहरेत् । इति शिवम् ॥ २९ ॥

इति . . . कल्पसूत्रे होमविधिर्नाम नवमः खण्डः

तद्भस्म अग्नेर्भस्म । अग्निविसर्जनानन्तरं परिस्तरणपरिधीनामपि विसर्गः, प्रतिपत्तिसंस्कारस्यानुक्तत्वात् । शिवमिति व्याख्यातम् ॥ २९ ॥

इति . . . कल्पसूत्रवृत्तौ होमविधिर्नाम नवमः खण्डः

दशमः खण्डः—सर्वसाधारणक्रमः

सामान्यक्रमाधिकारः

प्रथमखण्डे दीक्षाऽनन्तरं सर्वमन्त्राधिकारी भवतीत्युक्तत्वात् श्रीत्रिपुरसुन्दर्युपास्तेः निष्कामरूपतया यदा सङ्कटे कामनावशात् सूर्यविष्णुभैरवाद्युपास्तिप्रसक्तिः तदितिकर्तव्यताज्ञानार्थं तन्त्रान्तरोपात्तिं सूत्रानुयायी मा करोतु इति तदुपासनासिद्धये, किं च रश्मिमालाऽऽदिषु प्रत्येकं मन्त्राणां फलश्रवणात् तत्तत्कामनया तत्तदुपास्ति-

प्रसक्ता, अपिच कश्चन उपासनायां श्रद्धावान् ललितोपास्त्या च अनधिकारी तस्य शिवविष्ण्वाद्युपासना प्रवर्तयतु इति परमकृपालुः श्रीपरशुराम सर्वसाधारणीं उपासनासरणिं दर्शयति—

अथातः सर्वेषां मन्त्राणां सामान्यपद्धतिं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

अथ त्रिपुरसुन्दर्युपास्तिप्रकारदर्शनानन्तरम्। अत अवतरणिकायामुक्तहेतोः। सर्वेषां गणपति-ललिता श्यामा-वार्ताळीभिन्नानां यावतां मन्त्राणाम्। सामान्यपद्धतिं साधारणसरणिम् ॥ १ ॥

श्यामाऽङ्गानां केषाञ्चिदतिदेशः

अथ श्यामाक्रमे पठितानि कानिचिदङ्गान्यतिदिशति वचनेन—

श्यामावत् सन्ध्याऽऽद्यर्घ्यशोधनपर्यन्तं न्यासवर्जम् ॥ २ ॥

सन्ध्याऽऽदीत्यनेन सन्ध्यातः प्राक् पठितानां व्यावृत्तिः। अर्घ्यशोधनपर्यन्त इत्यनेन तदग्रिमव्यावृत्तिः। उभयमध्यतनानां मध्ये न्यासवर्ज इत्यनेन तद्व्यावृत्तिः। अर्घ्यशोधन इत्यविशेषोक्त्या विशेषार्घ्यशोधनान्तं कार्यम्। तेन ब्राह्मे मुहूर्ते यत् कृत्यं स्नानदन्तधावनविंशतिगण्डूषादि सर्वं निवर्तते ॥ २ ॥

सर्वसाधारणन्यासः

सर्वसाधारणन्यासमाह—

अनुक्तषडङ्गस्य षड्जातियुक्तमायया षडङ्गम् ॥ ३ ॥

अनुक्तेत्यनेन अज्ञातमप्युपलक्षणीयम्। इत्थं च यस्य मन्त्रस्य षडङ्गं उक्तम्, तेन स्वषडङ्गे श्यामाक्रमे न्याससमये न्यसेत्। यस्यानुक्तमज्ञातं वा तत्र षड्जातियुक्तमायया षडङ्गन्यासः। षड्जातिमाया च ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रैं ह्रौं ह्रः इति क्रमेण षडङ्गेषु योज्यम् ॥ ३ ॥

चक्रनिर्माणम्

चक्रनिर्माणप्रकारमाह—

विन्दुत्रिषडरनागदळचतुष्पत्रचतुरश्रमयं चक्रम् ॥ ४ ॥

अष्टदळं चतुर्दळं पत्रद्वयम् । शेषं स्पष्टम् ॥ ४ ॥

षडावरणीपूजा

अथावरणदेवताध्यानमाह—

विन्दौ मुख्यदेवतेच्छाज्ञानक्रियाशक्तयस्त्र्यश्रे षडरे तत्तत्षडङ्गान्यष्टदळे ब्राह्म्याद्याः चतुर्दळे गणपतिदुर्गावटुकक्षेत्रेशाश्चतुरश्रे दिक्पालाः ॥ ५ ॥

द्वितीयावरणमाह—त्र्यश्रेति । क्रम स्वाग्रादिप्रादक्षिण्येन । तृतीयमाह—षडर इति । क्रम· आग्नेयमारभ्यैशानान्तम् । चतुर्थमाह—अष्टदळ इति । क्रमः पूर्ववत् । चतुर्दळे पञ्चमावरणं । क्रम प्रागादिदिक्षु । चतुरश्रेऽपि तथैव प्रागादीशानान्तं ऊर्ध्वे अधश्च ज्ञेयम् । एवं षडावरणीपूजा ॥

यद्यपि प्रधानदेवताया अन्ते पूजाऽन्यत्रास्ति, तथाऽप्यत्र विपरीतं, तथा पाठात ॥ ५ ॥

सर्वमन्त्रयोज्यबीजानि

सर्वमन्त्रेषु योज्यान् बीजानाह—

त्रितारीकुमारीभ्यां सर्वे क्रममन्त्राः प्रयोक्तव्याः ॥ ६ ॥

त्रितारी श्रीक्रमोक्ता । कुमारी बाला ॥ ६ ॥

आवाहनादिमन्त्राः

तत्तन्मूलेनावाहनं कलामनुना बलिरनेन क्रमेणा-हुतिः ॥ ७ ॥

आवाहनमन्त्रमाह—त च दि ति । बलिदानमन्त्रमाह—क ले ति । क ला म नुः व्याख्यातः । अत्र बलिदानं पात्रोद्वासनदेवतोद्वासनादीनामुपलक्षकम्, तेषामावश्यकत्वादनुक्तेः । अ ने न क्र मे ण उत्तक्रमेण । आ हु तिः यजनं पूजनम् । सर्वदेवानां तत्तन्मन्त्रजपः श्रीक्रमोक्तजपसमये कार्यः ॥ ७ ॥

इति सर्वसाधारणक्रमः ॥

रश्मिमालाविनियोगः

एवं सामान्यक्रममुक्त्वा पुनर्सिंहगुहावलोकनन्यायेन ललिताक्रमशेषमेव वक्तुं प्रक्रमते—

अथ रश्मिमाला ॥ ८ ॥

अ थे ति पूर्वप्रकरणविच्छेदद्योतकम् । र श्मि रि ति प्रकाशपर्यायः । मा ले ति मन्त्रविशेषसंज्ञा । तदुक्तं नित्यातन्त्रे—

मन्त्रा एकाक्षरा पिण्डा कर्तर्या द्व्यक्षरा मता ।
[1]बहुवर्णं समारभ्य नवार्णावधि बीजका ॥
ततो दशार्णमारभ्य यावद्विंशति मन्त्रका ।
तत ऊर्ध्वं गता मालास्तासु भेदो न विद्यते ॥ इति ॥

इत्थं च गायत्र्यादिमहापादुकान्तस्य प्रकाशकत्वात् विंशतिवर्णाधिकत्वाच्च र श्मि मा ले ति वक्ष्यमाणमन्त्रकलापसंज्ञा ॥ ८ ॥

तस्या विनियोगं कालं चाह—

सुप्तोत्थितेनैषा मनसैकवारमावर्त्या ॥ ९ ॥

एषा रश्मिमाला सुप्तोत्थितेनेति स्वारस्यात् प्रबोधाव्यवहितोत्तरक्षण एव काल इति ज्ञाप्यते । तेन ब्रह्मरन्ध्रे गुरोर्ध्यानादिकं पूर्वोक्तं एतदुत्तरमेवेति सिद्धम् । न च—पूर्वमपि "मुहूर्ते ब्रह्मणो मुक्तस्वापः" इत्यनेन पूर्वोक्तक्रियाकलापेऽपि

[1] वर्णत्रय—ब२.

प्रबोधाव्यवहितत्वं प्रतीयते । अन्यथा तदुक्तं वक्ष्यमाणसंविद्ध्यानादेः निद्रासमये असंभवेनार्थसिद्धे तत्कालप्रतीत्यै सुप्तोत्थाय इति विशेषणं व्यर्थं स्यात्—इति वाच्यम् । ब्राह्मे मुहूर्ते निद्रा रागप्राप्ता निवार्यत तच्चरितार्थम । अत्र सुप्तोत्थितेनेति विशेषणस्य तथा सत्यभावात उत्थानानन्तरकालाव्यवहिततामेव प्रतिपादयति ॥

एतेन निबन्धे व्युत्क्रमेण पाठ अप्रामाणिक एवेति सिद्ध ॥ ०. ॥

गायत्र्यादि प्रथमं रश्मिपञ्चकम्

अथ रश्मिमालासञ्ज्ञकान् मन्त्रान् दर्शयति—

प्रणवो भूर्भुवस्सुवः—

तत्सवितुर्वरेणियं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

इति त्रिंशद्वर्णा गायत्री ॥

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं [1]कुरु ।
मघवञ्छग्धि तव तन्न ऊतये विद्विषो विमृधो जहि॥
स्वस्तिदा विशस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी ।
वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयंकरः ॥

इत्यैन्द्री सप्तषष्ट्यर्णा सङ्कटे भयनाशिनी ॥

प्रणवो घृणिस्सूर्य आदित्यो इत्यष्टार्णा सौरी तेजोदा ॥

प्रणवः केवलो ब्रह्मविद्या मुक्तिदा ॥

तारः परो रजसे सावदों इति नवार्णा तुर्यगायत्री स्वैक्यविमर्शिनी ॥

[1] कृधि—श्री

रश्मिपञ्चकमेतन्मूलहृत्फालविधिबिलद्वादशान्तबीजतया विमृष्टव्यम् ॥ १० ॥

"त्रिंशद्वर्णा गायत्री" इत्यादिभिः वक्ष्यमाणैः रश्मिमालाऽवयवमन्त्रसंज्ञा दर्शिता । ऐन्द्री इन्द्रदैवत्या । सङ्कटे दानाभियाद्यादिप्राणसङ्कटे । तेजोदा—तेजस्वरूपेण परेषां स्वस्मिन् उत्कर्षप्रतिपादिका शक्तिः तस्या दायिनी । प्रणवः केवलप्रणवोच्चारणमेव ब्रह्मविद्या ब्रह्मविद्याप्रतिपादिका । तारः प्रणवः । तुर्यगायत्री गायत्र्यास्तुर्यपादरूपा । तदुक्तं विश्वामित्रकल्पे—

गायत्र्यास्तुर्यपादोऽस्य त्रिपदाया सुदाहृतः ॥ इति ॥

मैक्यविमर्शः आत्मस्वरूपज्ञान[1]तत्त्वप्रदायिका । एतत्—तत्सवितुरिति गायत्रीमारभ्य गायत्रीतुर्यपादपर्यन्तं यत् रश्मिपञ्चकम् । रश्मीनां प्रकाशशक्तिमत्त्वात् अमीष्वपि तत्त्वे रश्मिशब्देन व्यवहारः । क्रमेण मूले मूलाधारे हृदि ललाटे विधिबिले ब्रह्मरन्ध्रे द्वादशान्ते । अस्य व्याख्यातं प्राक् । विमृष्टव्यं भावयितव्यम् ॥ १० ॥

चाक्षुष्मतीविद्याऽपि द्वितीयं रश्मिपञ्चकम्

सूर्याक्षितेजसे नमः । खेचराय नमः । असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्माऽमृतं गमय । उष्णो भगवान् शुचिरूपः । हंसो भगवान् शुचिरप्रतिरूपः ॥

विश्वरूपं घृणिनं जातवेदसं
हिरण्मयं ज्योतिरेकं तपन्तम् ।
सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः
प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥

[1] तत्प्रापिका—च२

ॐ नमो भगवते सूर्याय अहो वाहिनि वाहिन्यहो वाहिनि वाहिनि स्वाहा ॥

वयस्सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं
प्रियमेधा ऋषयो नाथमानाः ।
अपध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षु-
र्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान् ॥

पुण्डरीकाक्षाय नमः । पुष्करेक्षणाय नमः । अमलेक्षणाय नमः। कमलेक्षणाय नमः। विश्वरूपाय नमः । श्रीमहाविष्णवे नमः ॥

इति षोडशमन्त्रसमष्टिरूपिणी दूरदृष्टिप्रदा [1]चाक्षुष्मती विद्या ॥ ११ ॥

सूर्येत्यारभ्य घृणि न जातवेदस [अप्रतिरूप] इतिपर्यन्त सप्त वाक्यानि सप्त मन्त्रा । ततो हिरण्मय [विश्वरूप] इत्यारभ्य एष सूर्य इत्यन्तोऽष्टम । ॐ नम, इत्यारभ्य स्वाहाऽन्तो नवम । वयस्सुपर्णा इत्यारभ्य बद्धान् इत्यन्तो दशमो मन्त्र । तदग्रिमाणि नमोऽन्तानि षट् वाक्यानि प्रत्येक षण्मन्त्रा । इत्थ षोडशमन्त्राणा समष्टि समुदाय तद्रूपिणी या प्रकृतविद्या सा उपासकाना दूरदृष्टिप्रदा द्वीपान्तरस्थ वस्त्वपि करस्थामलकवत् दृष्टिगोचरीकरोतीति भाव ॥ ११ ॥

द्वितीयपञ्चके द्वितीयमन्त्रमाह—

प्रणवो गन्धर्वराज विश्वावसो मम अभिलषितामुकां कन्यां प्रयच्छ ततोऽग्निवल्लभेत्युत्तमकन्याविवाहदायिनी विद्या ॥ १२ ॥

[1] चक्षु—श्री

अमुकेत्यत्र अभिलषितकन्यानामनिक्षेपः, नात्रोह् सर्वनाम्ना निर्देशात्, "अर्धाक्षिप्रायं ब्राह्मण" इतिवत् । अमिबलभा स्वाहा ॥ १२ ॥

तृतीयमन्त्रमाह –

तारो नमो रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा सम्पारय इति मार्गसङ्कटहारिणी विद्या ॥ १३ ॥

मार्गे यत् सङ्कटं चोरादिजनितं तस्य हारिणी ॥ १३ ॥

चतुर्थमन्त्रमाह—

तारस्तारे पदमुक्त्वा तुत्तारे तुरे शब्दं च दहनदयितेति जलापच्छमनी विद्या ॥ १४ ॥

पदमुक्त्वेति शब्दं चेति त्यक्त्वा शेषं—ॐ तारे तुत्तारे तुरे इति पठित्वा ततः दहनदयितां पठेत् ॥ १४ ॥

पञ्चममन्त्रमाह—

अच्युताय नमः अनन्ताय नमः गोविन्दाय नमः इति महाव्याधि[1]विनाशिनी नामत्रयी विद्या ॥ १५ ॥

पञ्चेमा रश्मयो मूलादिपरिकरतया प्रपञ्च्याः ॥ १६ ॥

इमा उक्ता रश्मयः । परिकरतया तदाधारतया प्रपञ्च्याः योज्याः इत्यर्थः ॥ १६ ॥

महागणपतिविद्याऽऽदि तृतीयं रश्मिपञ्चकम्

अथ तृतीयपञ्चके प्रथममाह—

प्रणवः कमला भुवना मदनो ग्लाचतुर्दश-पञ्चदशौ गं गणपतये वरयुगळं द सर्वजनं मे

[1] शमनी—श्री.

शब्दो वशमानयाग्निवामलोचनेति महागणपतिविद्या प्रत्यूह[1]शमनी ॥ १७ ॥

कमला श्रीं भुवना ह्रीं मदन क्लीं ग्लात् चतुर्दश औं पञ्चदशोऽनुस्वारश्च मिलित्वा ग्लौं । वरयुगळं वरद्वयम् । तत शब्दं इति शब्दं च त्यजेत् । अवशिष्टा सर्वे वर्णा मन्त्रावयवा । वह्नि वामलोचना स्वाहा इति चरमं पठेत् । प्रत्यूहशमनी विघ्ननाशिनी ॥ १७ ॥

द्वितीयमन्त्रमाह—

प्रणवो नमः शिवायै प्रणवो नमः शिवायेति द्वादशार्णा शिवतत्त्वविमर्शिनी विद्या ॥ १८ ॥

शिवरूप यत् चरम तत्त्व तस्य यो विमर्श प्रकाशशक्ति तत्सपादिनी ॥ १८ ॥

तृतीयमाह—

प्रणवः काष्टमदक्षश्रुतिबिन्दुपिण्डो भृगुषोडशो मां पालयद्वन्द्वं इति दशार्णा मृत्योरपि मृत्युरेषा विद्या ॥ १९ ॥

ककारात् अष्टम जकार दक्षश्रुति उकार, मातृकान्यासे तत्स्थानत्वात्, बिन्दु प्रसिद्ध । त्रितय पिण्ड समुदाय जुं इति । भृगु सकार, षोडशो विसर्ग, स इति । तदनन्तर मा पालय पालयेति । मृत्योरपि मृत्यु अपमृत्युनाशिनीत्यर्थ ॥

चतुर्थमाह—

तारः नमो ब्रह्मणे धारणं मे अस्त्वनिराकरणं धारयिता भूयासं कर्णयोः श्रुतं माच्योढ्वं ममामुष्य ॐ इति श्रुतधारिणी विद्या ॥ २० ॥

[1] नाशिनी—र्था

श्रुतस्य अधीतस्य धारिणी दृढसंस्कारजनिका ॥ २० ॥

पञ्चममाह—

श्रीकण्ठादिक्षान्ताः सर्वे वर्णाः विन्दुसहिता मातृका सर्वज्ञताकरी विद्या ॥ २१ ॥

श्रीकण्ठ अकार तदादिक्षान्ता एकपञ्चाशद्वर्णा विन्दुसहिता मातृका वाच्या सर्वज्ञताकरी ॥ २१ ॥

रश्मयः पञ्च मूलादिरक्षाऽऽत्मकतया यष्टव्याः॥२२॥

मूलाधारादिद्वादशान्तान्तरक्षार्थं इमा यष्टव्या भावयितव्या इति भाव ॥ २२ ॥

शिवादिविद्याऽऽदि चतुर्थरश्मिपञ्चकम्

चतुर्थपञ्चके प्रथममन्त्रमाह—

शिवशक्तिकामक्षितिमायारवीन्दुस्वरहंसपुरन्दर-भुवनापरामन्मथवासवभौवनाश्च शिवादिविद्या स्व-स्वरूपविमर्शिनी ॥ २३ ॥

इयमेव लोपामुद्रोपास्या। इयं, अग्रिमा कामराजोपास्या च, श्रीगुरुवक्त्रैकलभ्येति द्वयोरतिगोप्यत्वात् तद्विवरणं न करोमि। शिवादिविद्या हादिविद्या। स्वस्यात्मन स्वरूपप्रकाशकर्त्री ॥ २३ ॥

द्वितीयमाह—

क्रशब्दाद्वामेक्षणविन्दुरेकोऽनन्तयोनिविन्दवोऽन्यः शङ्करपरात्रिशूलविसृष्टयोऽपरश्चैत एव खण्डाः प्रति-लोमाः षट्कूटा संपत्करी विद्या ॥ २४ ॥

क्ष इति वर्णादुपरि वामेक्षणं ईकारः, मातृकान्यासे तत्स्थानत्वात्, ततो बिन्दुः, क्ष्रीं इति सम्पन्नम्। अयं एकोंऽशः। अनन्तः हकारः योनिः ऐकारः बिन्दुः, हैं इत्यपरोंऽशः। शक्रः हकारः परा सकारः त्रिशूलं औ विसृष्टिः विसर्गः ह्सौः इति अपरोंऽशः। अत्र यद्यपि परापदेनैव विसर्गान्तलाभः, न तु केवलसकारस्य, तथाऽपि त्रिशूलविसृष्ट्योः पृथगुक्त्या पराशब्देन तदेकदेशस्य सकारस्यैव ग्रहणम्। उक्तार्थेषु मन्त्रेषु प्रमाणमुक्तं प्राक्। अतो नात्र प्रमाणमुच्यते। येषां प्रमाणं नोक्तं तावदंशोऽत्रोच्यते। एवं अंशत्रयं क्रमेण पठित्वा व्युत्क्रमेण च पठेत्। इयं षट्कूटा संपत्करी विद्या ॥ २४ ॥

तृतीयमाह—

समुच्चार्य सृष्टिनित्ये स्वाहेति हमित्युक्त्वा स्थिति-
पूर्णे नम इत्यनलविन्दुमहासंहारिणि कृशेपदा-
च्चण्डशब्दः कालि फट् इत्यग्निविन्दुसप्तममुद्रा-
बीजं महानाख्ये अनन्तभास्करि महाचण्डपदात्
कालि फट् इति सृष्टिस्थितिसंहाराख्यानां प्राति-
लोम्यं खेचरीबीजं महाचण्डवाणी च योगीश्व-
रीति विद्यापञ्चकरूपिणी कालसङ्कर्षिणी परमायुः-
प्रदायिनी ॥ २५ ॥

उच्चार्येति त्यक्त्वा स्वाहाऽन्ता प्रथमा विद्या। इति शब्दं उक्त्वेति चापहाय नमोऽन्ता द्वितीया विद्या। अनलबिन्दुः रं। तत पदात् इति शब्द इति च त्यक्त्वा फट् इत्यन्ता तृतीया विद्या। तत अग्निबिन्दुः रं ततः सप्तममुद्रायाः संक्षोभिण्यादिष्वासु सप्तमी खेचरी तस्याः बीजं ह्स्ख्फ्रें। ततः पदादित्यंशमपहाय फडित्यन्ता चतुर्थी विद्या। क्रमेणोक्तासु चतसृषु विद्यासु मध्ये सृष्टिस्थितिसंहाराख्याः याः आद्यास्तिस्रः ताः प्रातिलोम्येन पठित्वा खेचरीबीजमुक्तं पठित्वा वाणी च इत्येतावदंशमपहाय योगीश्वर्यन्तं पठेत्। इयं पञ्चमी विद्या। एवं पञ्च विद्या-

समष्टिरूपिणी कालस्य मृत्यो सङ्कर्षिणी विनाशिनी परमायु शतवर्षपर्यन्त तत्प्रदेत्यर्थ ॥ २५ ॥

चतुर्थमाह—

त्रितारी सप्तममुद्रा शिवयुक्शक्तिरहंयुगळमेत-त्पञ्चवैलोम्यमिति शुद्धज्ञानमयी शाम्भवी विद्या ॥२६॥

त्रितारी उक्ता। अत्र सप्तममुद्रापदेन तद्बीजं, तदुक्तं प्राक्। शिव ह नेन युक्शक्ति सौ, ह्सौ। अहंयुगळ अहमिति द्वि पाठ। एवं क्रमेण पञ्चावयवा। प्रथमावयवस्त्रितारी, ह्स्खफ्रें द्वितीय, ह्सौ तृतीय, अहंयुगळं चतुर्थ पञ्चमौ। एते पञ्चावयवा विपरीतं पठिताश्चेत् शाभवी विद्या। शुद्धज्ञानं निर्विषयं, तत्स्वरूपा केवलब्रह्मस्वरूपेत्यर्थ ॥ २६ ॥

पञ्चममाह—

भृगुत्रिशूलविसृष्टयः परा विद्या ॥ २७ ॥

भृगु स त्रिशूलं औ विसृष्टि विसर्ग। मिळित्वा पराविद्या भवति ॥ २७ ॥

पञ्चेमा रश्मयो मूलाद्यधिष्ठानतया परिकल्प-नीयाः ॥ २८ ॥

स्पष्टम्। पञ्च पञ्चमन्त्रा ॥ २८ ॥

अंगोपांगप्रत्यंगपादुकायुक्ता श्रीविद्या

मूलाधारादिषु एकैकस्थाने एकैकविद्यायोजनमुक्त्वा, इत पर अङ्गोपाङ्गप्रत्यङ्ग-पादुकायुक्तमूलविद्याया पञ्चविद्यासमष्टिरूपेणैकस्थान एव विभावन विवक्षु तत्रादौ श्रियोऽङ्गवालामाह—

वाक्कामशक्तयोऽनुलोमविलोमाः पुनरनुलोमा इति श्रियोऽङ्गवाला ॥ २९ ॥

वाक् ऐं, काम क्लीं, शक्तिः सौः। इमाः प्रथमं क्रमेण पठित्वा पश्चात् विपरीतं पठित्वा पुनः क्रमेण पठेत्। एवं सति इयं नवार्णा श्रियोऽङ्गभूता बाला भवति। श्रियोऽङ्गबालेत्यनेन त्र्यक्षरीबालातो व्यावृत्ति दर्शिता। त्र्यक्षरी तु शुद्धबाला। सैव कुमारीपदवाच्या। तावुभौ पर्यायौ। त्र्यक्षर्या केवलबालापदवाच्यत्वे प्रमाणं तु तन्त्रान्तरे—

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि बालाया मन्त्रसाधनम्।

इत्युपक्रम्य—

वाचं कामं समुच्चार्य शक्तिबीजं ततः पठेत्।
इयं बाला त्र्यक्षरी सा या पुरोक्ता तवानघे॥

इति वचनम्। तेन दीक्षाकाले बालामुपदिशेदित्यनेन त्र्यक्षरी ग्राह्या। न नवाक्षरी। इयं श्रियोऽङ्गबाला। अत एव विशेषणं स्वस्य, तात्पर्यविषयविशेषणस्य स्वसजातीयव्यक्त्यन्तरव्यावर्तकत्वात्, यथा "रक्तघटमानय" इत्यनेन नीलादिव्यावृत्तिः॥

नच—नीलघट घटानतिरिक्त, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभावात्, तथा प्रकृतेऽपि श्रियोऽङ्गबालैव बालापदेनोच्यते न शुद्धा—इति वाच्यम्। न हि विशेषवाचकपदस्य सामान्यवाचकत्वं लक्षणामृते संभवति, यथा "रक्तघटमानय" इत्यत्र समुदायस्य केवलघटे लक्षणामृते। अथवा विशेषणमविवक्षितमित्यनुक्त्वा वा घटसामान्यबोधः संभवति। तावुभावपि पक्षौ प्रमाणान्तराश्रयमन्तरा न संभवतः॥

तस्मात् श्रियोऽङ्गबाला शुद्धबालातोऽन्या। अत एव तन्त्रसारे आदौ शुद्धकालीमन्त्रमुक्त्वा "अथ वक्ष्ये शुद्धकालीविद्यां सर्वार्थसाधिनीं" इत्यधिकारान्तरं चक्रे। इत्यलमसदावेशेन॥ २९॥

श्रिय उपाङ्गं द्वितीयमाह—

भुवना कमला सुभगा तारो नमो भगवति पूर्णेशेखरमन्त्र समाभिलषितमुक्त्वाऽन्नं देहि दहनजायेति श्रिय उपाङ्गमन्त्रपूर्णा॥ ३०॥

भुवना ह्रीं कमला श्रीं सुभगा क्लीं "सुभगो मदनः कामः" इति कोशात् । तार उक्तः ॐ । ततो नमो भगवति । ततः पूर्णे इति शखरे अग्रभागे यस्य ईदृशं यत् अन्न इति वर्णद्वयं, अन्नपूर्णे इति पठितव्यमिति यावत् । उक्तवेत्यंशमपहाय देहान्तः समानम् । दहनजाया स्वाहा । इयं अन्नपूर्णा विद्या श्रिय उपाङ्गं भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रियः प्रत्यङ्गं तृतीयमाह—

प्रणवः पाशादित्र्यर्णा एहि परमेश्वरीत्युक्त्वा वह्निवामाक्ष्युक्तिरिति श्रीप्रत्यङ्गमश्वारूढा ॥ ३१ ॥

पाशादित्र्यर्णा आं ह्रीं क्रों । आद्यवर्णद्वयं शिवयोः पाशः क्रों इत्यङ्कुशः । शेषं स्पष्टम् ॥ ३१ ॥

श्रीपादुकां तुरीयमाह—

तारित्रिकं सतमम्रुद्रा शिवशक्तिसंवर्तपुपञ्चम-पुरन्दरवरयूं शक्तिशिवक्षमान्ते वादिवरयीं शिवभृगु-त्रिशूलबिन्दुभृगुशिवत्रिशूलविसृष्टयः श्रीपूर्वं स्वगुरु-नामतोऽष्टाक्षरी चेति श्रीपादुका च ॥ ३२ ॥

तारित्रिकं त्रितारी । सतमम्रुद्रा तद्धीनमुक्तम । शिवः ह् शक्तिः स संवर्तः क्ष् । क्षकारस्य प्रळयस्य [च] चरमत्वसाम्यत्वात् क्षकारस्य चरमत्वरूपसंवर्तरूपत्वम् । पुः पवर्गः तस्य पञ्चमो मकारः पुरन्दरो ल् । एतान् पठित्वा ततो वरयूं इति पठित्वा ततः शक्तिः स शिवः ह् क्षमो श्रूयमाणमेव वर्णद्वयम् । अमीषामन्ते अग्रभागे वादिः वात् पूर्ववर्णो मातृकासु ल ततो वरयीं ततः शिवः ह् भृगुः स त्रिशूलं औ बिन्दुः ह्सौः इति सप्तकम् । भृगुशिवत्रिशूला उक्ताः । विसृष्टिः विसर्गः । ततः स्वगुरोर्दीक्षानाम । ततः श्रीपादुका इत्यष्टाक्षरपाठः । अष्टाक्षरे आदौ यः श्रीवर्णः तस्य पूर्वं गुरुनामेत्यर्थः । एषा श्रीपादुका ॥ ३२ ॥

एताभिश्चतसृभिर्युक्ता मूलविद्या साम्राज्ञी मूलाधारे विलोचनीया ॥ ३३ ॥

बालादिचतसृभिर्युक्ता मूलविद्या वक्ष्यमाणा मूलाधारे विलोचनीया ध्येयेति यावत् ॥ ३३ ॥

मूलविद्यामाह—

मादनशक्तिबिन्दुमालिनीवासवमायाघोपदोपा-करकन्दर्पगगनमघवक्रुवनभृगुपुष्पवाणभूमायेति सेयं तस्या महाविद्या ॥ ३४ ॥

तस्याः साम्राज्ञीनामविद्या ॥ ३४ ॥

अङ्गादियुक्ता श्यामाविद्या

अथ हृच्चक्रे ध्येयश्यामाऽङ्गविद्यामाह—

वाङ्नतिरुच्छिष्टचाण्डालिमातमुक्ता गिसर्वपदा-द्वशंकरिवह्निवामलोचनेति श्यामाऽङ्गं लघुश्यामा ॥ ३५ ॥

वाक् ऐं नति नमः एतदुत्तरं उक्त्वा पदादिति त्यक्त्वा स्वाहान्तो यथाश्रुतो मन्त्रः । इयं लघुश्यामा श्यामाऽङ्गभूता ॥ ३५ ॥

उपाङ्गमाह—

कुमारीमुच्चार्य वदद्वन्द्वं वाक्पदं वादिनि वह्निप्रियेति श्यामोपाङ्गं वाग्वादिनी ॥ ३६ ॥

कुमारी बाला । ततो वदेति द्विवारम् । ततः पदमिति वर्णद्वयं त्यक्त्वा स्वाहान्तं पठेत् । इयं वाग्वादिनी विद्या त्रयोदशवर्णा ॥ ३६ ॥

अथ श्यामाप्रत्यङ्गमाह—

प्रणव ओंपिनाकुदंपवृपसस्यैचशाचामाहदशब्दाः ष्ठाधानलीतैःरिताविःर्वेवाईनारुमिवायेच्छेखरा नकुली श्यामाप्रत्यङ्गम् ॥ ३७ ॥

ओं इत्यारभ्य दान्ता ये शब्दा वर्णा षोडश तेषां क्रमेण ष्ठा वर्णमारभ्य यत् इतिपर्यन्त षोडशवर्णा अग्रे अग्रभागे येषां ते । इदं दशब्दा इत्यस्य विशेषणम् । इत्थं च ओं इत्यारभ्य ये दवर्णान्ता षोडश तेषां क्रमेण एकैकवर्णस्याग्रे ष्ठादिषोडशसु वर्णेषु क्रमेणैकैक पठेत् । यथा आदौ प्रणव, तत ओं, तत ष्ठा तत पि, तत धा, एव क्रमेण सर्वान् वर्णान् योजयेत् । एवं च द्वात्रिंशदक्षरा नकुली श्यामाप्रत्यङ्ग भवतीति भाव ॥ ३७ ॥

श्यामापादुकामाह—

ललितापादुकादित्रिकस्थाने कुमारी योज्या शिष्टं तद्वत् इति श्यामापादुका च ॥ ३८ ॥

ललितापादुका योद्धृता पूर्वं श्रीपादुकेति तस्या प्रथमबीजत्रयस्थाने बाला योज्या । शेष पूर्ववत् । इय श्यामापादुका ॥ ३८ ॥

चतसृभिर्युक्ता हृच्चक्रे श्यामा यष्टव्या ॥ ३९ ॥

उक्ताभिश्चतसृभिर्युक्ता वक्ष्यमाणा श्यामा नित्या हृच्चक्रे अनाहते यष्टव्या ॥ ३९ ॥

अथ श्यामाविद्यामाह— १

तद्विद्या तु त्रितारी कुमारी नभवश्रीतंश्वसज-महासमुरंनिमायासरावकसश्रीरुवकसदुमृवकससव-कसलोवकअकंवमायहावर्णा ओंमोगतिमार्गोरिर्वेननो-

रिर्वखजिमदनश्रीवंजशंरिर्वपुषशंरिर्वष्टगशंरिर्वल्वशं - रिर्वकशंरिसुमेशनस्वाऽन्त मन्त्रादि वीजपट्कं प्राति- लोम्यमिति अष्टनवतिवर्णाः ॥ ४० ॥

तद्विद्या तु श्यामाविद्या त्वित्यर्थः । त्रितारीकुमारी च प्रागुक्ते । नश्च भश्चेति हावर्णपर्यन्तं द्वन्द्वः । इत्थं ओं इत्यारभ्य स्वा वर्णपर्यन्तं द्वन्द्वः । इत्थं च नकारमारभ्य हान्ता ये वर्णाः तेषु क्रमेणैकैकवर्णोत्तरं योजयेत् । यथा—ओम्, तदुत्तरं नवर्ण., तदुत्तरं मो, एतदुत्तरं भ, इत्युच्चरेत् । एवंक्रमेण वर्णान् योजयित्वा स्वाहाऽन्तं पठेत् । नभइत्यादिहावर्णान्तकूटे मायापदेन ह्रीं इति गृहीत्वा अष्टनवतिवर्णान्तर्गतपट्त्रिंशद्वर्णः ह्रीं इति योज्यः । एवं ओं इत्यारभ्य स्वावर्णान्ते द्वितीयकूटे कामपदे क्लीं इति वर्ण गृहीत्वा अष्टनवतिवर्णान्तर्गतपञ्चत्रिंशद्वर्ण क्लीं इति योज्य. । कूटद्वयेऽपि शेषवर्णाः उक्तरीत्या यथाश्रुता एव पठितव्या । एवंप्रथनपूर्वकं स्वाहाऽन्तं मन्त्रं पठित्वा तत प्रथमपड्बीजानि विपरीतानि पठेत् । एवं च सर्वं मिलित्वा अष्टनवतिवर्णा भवन्ति । अत्र प्रथिते मन्त्रे द्व्यशीतित्र्यशीतिचतुरशीतिवर्णा अमुकं इति भवन्ति । तत्स्थाने विवक्षितनामनिर्देशः, सर्वनामत्वात् "आग्ने यं यजमानोऽसौ" इतिवत् । विवक्षितनामप्रश्नेऽपि वर्णन्यूनाधिकभावो न दोषाय, सङ्ख्यावाचकशब्दस्यानुवादकत्वात् ॥ ४० ॥

अंगादियुक्ता वाराहीविद्या

अथ अनाहते ध्येयाया वाराहीविद्याया अङ्गमाह—

हरः सविन्दुर्वापूर्ववराहि स्थाणुः सविन्दुरुन्मत्तपदं भैशब्दो रविपादुकाभ्यां नम इति वार्ताळ्यङ्गं लघुवार्ताळी ॥ ४१ ॥

हर अग्रे स्थाणु गिति दशमस्वरवाचकौ । इत्थं च प्रथमं लूं तत पूर्व इत्यंशं त्यक्त्वा हिवर्णान्त । पुन लूं । तत पदं शब्द इत्येतावदंशमपहाय नमोऽन्तं यथाश्रुतम् । इय लघुवाराही वाराह्यङ्गभूता ॥ ४१ ॥

अथ वार्ताल्युपाङ्गविद्यामाह—

वेदादि[1]भुवनं नमो वाराहिघोरे स्वप्नं ठद्वितयं अग्निदारा इति वार्ताल्युपाङ्गं स्वप्नवार्ताली स्वप्ने शुभाशुभफलवक्त्री ॥ ४२ ॥

वेदादि प्रणव । भुवन ह्रीम् । ठद्वितय ठद्वयम् । अग्निदारा स्वाहा । शेष यथाश्रुतम् । इय वार्ताल्युपाङ्गम् । स्वप्ने शुभाशुभफलवक्त्रीत्यनेन तादृश कामनावता स्वतन्त्रतया इयमुपास्यति सूचितम् ॥ ४२ ॥

तत्प्रत्यङ्गविद्यामाह—

वाग्घृदयं भगवति तिरस्करिणि महामाये पशुपदाज्जनमनश्चक्षुस्तिरस्करणं कुरुद्वितयं वर्मफट्-पावकपरिग्रह इति वार्ताळीप्रत्यङ्गं तिरस्करिणी ॥ ४३ ॥

वाक् ऐम् । हृदय नम । तत पदादिति त्यक्त्वा तिरस्करणमित्यन्त यथाश्रुतम् । तत कुरु इति द्विवारम् । तत वर्म हुम् । तत फट् पावकपरिग्रह स्वाहा । इय तिरस्करिणी विद्या प्रत्यङ्गभूता ॥ ४३ ॥

अथ वाराहीपादुका दर्शयति—

श्यामापादुकामन्त्रादित्रिबीजमपहाय वाग्ग्लौं इति योज्यम् । एषा वार्ताळीपादुका ॥ ४४ ॥

श्यामापादुकाया आद्यबीजत्रयमपसार्य तत्स्थाने ऐं ग्लौं इति पठित्वा शेष अविकृत पठेत् । इय वाराहीपादुका भवति ॥ ४४ ॥

विद्याभिरेताभिर्युक्ता कालचक्रे परिपूज्या भगवतीयं भूदारमुखी ॥ ४५ ॥

[1] भुवना —श्री

एताभिरुक्ताभिर्विद्याभिर्युक्ता भूदारमुखी वाराही तद्विद्येत्यर्थः । सा कालचक्रे आज्ञाया परिपूज्या ध्येयेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अथ वाराहीविद्यामाह—

मनुरिदमीयोऽयं वाक्पुटितं ग्लौं नभववाळितांवाहिरावहखिरामुअंअंनिमःधेधिनजंजंनिमःहेहिन स्तं स्तंनिमःवंष्टदुनांवेंसवाक्चक्षुखतिह्वाभकुकुशीवशब्दा यथाक्रमं मोगतितांवाळिरावाहिरामुवहखिधेधिनरुंरुंनिमः भेभिनमोमोनिमः भेभिनसदुभ्रष्टासपांवेंचिचमुर्गजिस्तंनंरुरुघंश्यंशब्दोपेता वाक् ग्लौं विसृष्टयन्ताश्चसप्तमाश्चत्वारो वर्मास्त्रायफडिति द्वादशोत्तरशताक्षरा ॥ ४६ ॥

अस्या वागाद्या अयं इदमीय । मनु मन्त्र । अयं वक्ष्यमाण । अयमित्यनेन निर्दिष्टमर्थमाह— वाक्पुटितमिति । व्याख्यातं प्राक् । प्रथमं ऐम् । ततः ग्लौम् । ततः ऐं इति तदर्थः । ततः नेत्यारभ्य वान्ता ये वर्णा तेषु क्रमशः एकैकवर्णोत्तरं मो इत्यारभ्य श्य इति वर्णान्ता क्रमेण पूर्ववत् एकैकान् पठेत् । एवं प्रथनपूर्वकं वश्य पर्यन्तं पठित्वा । ततो वाक् ऐम् । ततो ग्लौं इति पठित्वा । ततः चवर्णात् सप्तमा ठकाराः विसृष्ट्यन्ता विसर्गसहिता चत्वारः तान् पठित्वा । वर्म हुम् । ततो अस्त्राय फट् इति पठेत् । इयं वाराहीविद्या द्वादशोत्तरशताक्षरी ज्ञेया ॥ ४६ ॥

श्रीपूर्तिविद्या

अथ ब्रह्मरन्ध्रे यष्टव्या श्रीपूर्तिविद्यामाह—

पञ्चमैकादशबीजवर्जा श्रीरेव श्रीपूर्तिविद्या ब्रह्मकोटरे यष्टव्या ॥ ४७ ॥

पूर्वं मादनशक्तीत्यादिना दर्शिता या श्रीविद्या तस्या य पञ्चम एकादशश्चवर्णो, माया बीजम्, तानपहाय श्रीविद्योर्वरिता श्रीपूर्तिविद्या। सा ब्रह्मकोटरे ब्रह्मरन्ध्रे यष्टव्या ध्येयेति यावत ॥ ४७ ॥

महापादुका

श्रीब्रह्मरन्ध्रे ध्येया महापादुकामुद्धरति—

श्यामापादुकाप्रथमत्रिकस्थाने तारत्रयं कुमारी वाक् ग्लौं इति योज्यम्। ततः परस्ताच्छेषं समानम् ॥४८॥

स्पष्टम् ॥ ४८ ॥

इमां लोकप्रवृत्तसर्वोत्तमत्वज्ञानाय स्तौति—

इयं महापादुका सर्वमन्त्रसमष्टिरूपिणी स्वैक्यविमर्शिनी महासिद्धिप्रदायिनी द्वादशान्ते [1]यष्टव्या ॥

सर्वमन्त्रसमष्टिरूपिणी सर्वमन्त्र प्रत्यक्ष यचन साध्य फल तत् सर्वं अनेनैव साधितु शक्य इति भाव। एव इह लोके क्षुद्रकफलसाधनत्वमुक्त्वा साध्याणिमादिसाधनत्वमप्यस्तीत्याह—महासिद्धिप्रदायिनीति। महासिद्धय अणिमाऽऽद्य। एव कृत्रिमपुरुषार्थसाधनत्वमुक्त्वा परमपुरुषार्थसाधनत्वम प्याह—स्वैक्यं ति। स्वैक्यविमर्श ब्रह्मात्मैक्यज्ञान, जनकतासम्बन्ध तद्वती, ब्रह्मात्मैक्यविमर्शाभासनरूपा, अविद्याल्यकर्त्रीति यावत्। अत्र सूत्रे यद्यपि महासिद्धिप्रदायिनीत्यस्मात् पूर्वपठितस्य स्वैक्यविमर्शिनीत्यस्य पश्चाद्व्याख्यानम सङ्गतवद्भाति, तथाऽपि अस्य परमपुरुषार्थरूपस्य कथनानन्तर सिद्ध्यादिफलकथन असङ्गतम्। अत सूत्रकारस्य तत्क्रमेणान्वितत्वास्यादेव बोधोऽभिप्रेत इति पश्चात्पठितस्याऽपि पूर्वं व्याख्यान ज्ञेयम् ॥ ४९ ॥

[1] वरीवस्या—अ, क२.

रश्मिमालाध्यातृप्रशंसा

एवं रश्मिमालामन्त्रकलापमुक्त्वा यथोक्तस्थानेषु उक्तरश्मिमालाध्यानकर्तारं प्रशंसति—

एवं रश्मिमाला संपूर्णा । सर्वगात्रः शुद्धविद्यामयतनुः स एव परमशिवः ॥ ५० ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ५० ॥

जपविघ्ननिवारकमन्त्राः

अथ जपसर्वाङ्गभूतान् जपविघ्ननिवारकान् मन्त्रानाह—

अथ विघ्नदेवताः । इरिमिलिकिरिकिलिपदात् परिमिरोमित्येकः । प्रणवो माया नमो भगवति महात्रिपुरान्त्यवर्णाद्रविपदमनु मम त्रैपुररक्षां कुरु कुरु इति द्वितीयः । संहर संहर विघ्नरक्षोविभीषकान् कालय हुं फट् स्वाहा इति तृतीयः । ब्लूं रक्ताभ्यो योगिनीभ्यो नमः इति चतुर्थः । सां सारसाय वह्न्याशनाय नमः इति पञ्चमः । हुमुलुपुमुलुपु मायाचामुण्डायै नमः इति षष्ठः । एते मनवो ललिताजपविघ्नदेवताः ॥ ५१ ॥

अथेति प्रकरणान्तरज्ञापकम् । विघ्नरूपा देवता विघ्नदेवता । मध्यमपदलोपी समासः । अत्र देवतापदेन तत्तद्देवतावाचकमन्त्रा लक्षणीयाः । तेन देवताकथनं प्रतिज्ञाय अग्रे मन्त्रकथनं न सन्दर्भविरुद्धम् । वक्ष्ये इति शेषः । तत्र श्रीविद्याऽङ्गभूताः षण्मन्त्राः, तेष्वाद्यं मन्त्रमाह—इरिमिलीति । अत्र पदादित्यंशमपहाय शेषं यथाश्रुतं पठितव्यम् । द्वितीयमाह—प्रणव इति । प्रणवमायोत्तरं त्रिपुरपर्यन्तं पठित्वा । ततः भे इति । ततः रवि इति । मम त्रैपुरेति कुर्वन्तो यथाश्रुतं पठितव्यः । तृतीयमाह—संहरेति । अयं यथाश्रुतं पठितव्यः ।

चतुर्थमाह—ब्लूमिति । अयमपि यथाश्रुत पठितव्य । पञ्चममाह—सामिति । अयमपि यथाश्रुत । षष्ठमाह—हुसुहु इति । षष्ठ्या मायया इति ह्रींवर्णग्रहणम् । शेष यथाश्रुतम् । ललितामनुसमाप्तिं द्योतयति—एत इति । एते उक्ता ॥ ५१ ॥

श्यामाविघ्नहरमन्त्रमाह—

हसन्ति हसितालापे पदं मातमुक्का गीपरिचारिके मम भयविघ्ननाशं कुरुद्वितयं सविसर्गठत्रितयमिति श्यामाविघ्नदेवी ॥ ५२ ॥

हसन्तीत्यारभ्य नाशमितिपर्यन्तम् पद उक्त्वेत्यत्र अपहाय शेष समानम् । नाश इत्यतदुत्तरं कुरुद्वयम् । तत सविसर्गठत्रितय पठेत । इय हसन्ती विद्या श्यामानृपाङ्गम् ॥ ५२ ॥

अथ वाराहीविघ्नहरविद्यामाह—

स्तं स्तम्भिन्यै नम इति कोलमुखीविघ्नदेवी ॥ ५३ ॥

यथाश्रुत स्पष्टम् ॥ ५३ ॥

एतेषा तत्तज्जपात्पूर्वमन्तहितभावकाल्पन मनन्ध कथयति—

एते तत्तज्जपारंभे जप्तव्याः ॥ ५४ ॥

सङ्ख्याया अनुक्तत्वात् जपात् पूर्व सकृत्पाठ ॥ ५४ ॥

ललिताऽऽदिजपकाल

अथ ललिताऽऽदिपराऽन्ताना जपकालमाह—

ललिता प्राह्णे । अपराह्णे श्यामा । वार्ताळी रात्रौ । ब्राह्मे मुहूर्ते परा ॥ ५५ ॥

एतदव्यवहितसूत्रे नमस्या इत्यनेन जपारम्भ इत्यनेन च जपप्रकरण सिद्धे अय कालविधि जपस्यैवेति सिद्धम् । प्राह्ण सूर्यपरावृत्तिप्राक्काल । अपराह्ण

परावृत्त्यपरभाग । तयोर्मध्य अतिसूक्ष्म काले मध्याह्न, ब्राह्मपराह्नमध्याह्ना" इति कोशात । यद्वा—दिवस त्रेधा विभज्य प्राह्णादय सम ज्ञया । त्रेधा विभागश्च श्रुत्या दर्शित — ऋग्भि पूर्वाह्ने दिवि देव ईयन । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्य अह्न । सामवेदेनास्तमये महीयते । ' इति । अयमेव विभाग प्राह्णादिशब्देन कोशेन दर्शित । अस्तात्पर अर्धयाम उदयात् प्रागर्धयाम चापहाय शेष यामत्रय रात्रिपदवाच्यम् । अत एव रात्रिस्त्रियामा" इति पर्यायोऽपि कोशेऽस्ति । ब्राह्मो मुहूर्त प्रागुक्त । शेष स्पष्टम् ॥ ५० ॥

श्रीनित्यपूजाया मपश्चकप्रतिनिधिग्रहण हेतव

श्रीनित्यपूजाया मपञ्चकप्रतिनिधिना पूजन मुख्यालाभ उक्तम् । इदानीं प्रतिनिध्यादर अन्यानपि हेतूनाह—

व्यवहारदेशस्वास्थ्यप्राणोद्वेगसहायामयवयांसि प्रविचार्यैव तदनुकूलः पञ्चमादिपरामर्शः ॥ ५६ ॥

व्यवहार पञ्चाऽऽयमहिलान्तरकाल पशुभि सह कर्तव्या लौकिक आवश्यक कार्यविशेष । तत्तद्द्रव्यसेवनात्यमहिलान्तर तद्विकार दृष्ट्वा पशव एन दूषयेयु । अतोऽवश्यक रहस्य भिद्येत । अत प्रतिनिधिसेवन इति भाव । एव यस्मिन् देश द्रव्यसेवनेन धातुवैषम्यजननेन शरीरविकार यन कलचित्परिहार्य निमित्तेन तद्देशवास आवश्यक, तत्र प्रतिनिध्याश्रय । अय द्वितीयो हेतु । किं च समीचीनश्चासावात्मा च स्वात्मा अत्रात्मा मन स्वात्मनो भाव स्वास्थ्यम् । तत्त्व च सात्त्विकवृत्तिमत्त्वम् । सात्त्विकवृत्तिलक्षणमुक्त गीतायाम्—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्ध मोक्ष च या वेत्ति बुद्धि सा पार्थ सात्त्विकी ॥ इति ॥

अयमेवार्थ स्पष्टमुक्त तन्त्रराजेऽपाहतरहस्यामलवचनेन—

कुलद्रव्य निषेवेत यदा सत्त्वाधिका मति ।
अन्यथा सेवन कुर्वन् पतनायैव कल्पते ॥

इत्यनेन ॥

ननु इदं वचनं प्रकृतमत्र सामयिकपरमास्ता इति चेत्— न, सामयिकेषु पञ्चमप्रसक्तेरभावेन 'पञ्चमादिपरामर्श' इति सूत्रविरोधात्। अत एवेमां शङ्कां निराकर्तुं प्रथमादिकमित्यनुक्त्वा पञ्चमादीत्युक्तं सूत्रकारेण। इत्थं च सात्त्विकान्तःकरणवृत्तिश्च स्वैरवेद्या। एवं सति अन्तःकरणशुद्धिं सम्यग्विचार्य पश्चात् पञ्चमादिमुख्यपरामर्श इति सिद्धम्। इत्थं च यः पूजाकर्ता तस्यैव सात्त्विकवृत्तिशून्यस्य द्रव्यमेव न निषेधति शास्त्रं, किंतु वक्तव्यं सामयिकस्य तद्विचारे॥

एवं सति इदानींतना कौलिकाभासा वयं कौलिका इति प्रतिष्ठावन्तः अधिकारस्वरूपं अधिकारगन्धमप्यजानन्तः पानपात्रं करे गृहीत्वा गेहाद्गेहमटन्ति। ताश्च शिष्टाभासाश्च मण्डलं प्रवेश्य हविश्शेषं पात्रमहत्त्वानुलङ्घ्य पाययन्ति। तेभ्यः दातृभ्यश्च भूयो भूयो नमः इत्यलमसदावेशेन॥

प्राणस्योद्वेगः सहनशक्तिः। सहायाः प्रसिद्धाः। आमयः रोगः। वयांसि बाल्यादि। एतानि सर्वाणि पञ्चमादिपरिग्रहे अनुकूलानि उत प्रतिकूलानि इति प्रविचार्य सम्यग्विचार्य अनुकूलत्वयाथार्थ्यग्रहे एव मुख्यपञ्चमादिपरिग्रहः। अन्यथा प्रतिनिधिनैव नियमसंविग्रहिरिति भावः॥ ५६॥

सर्वभूताविरोधादय उपासकधर्माः

प्रसङ्गात् पूर्वोक्तगणान् उपासकधर्मान् वक्तुमारभते —

सर्वभूतैरविरोधः॥ ५७॥

सर्वभूतैरविरोधः स्वमार्गगुप्त्यर्थम्। अन्यथा द्वेषेण एतदीयं दोषं गुप्तरूपेण छद्मना वा दृष्ट्वा सभायां प्रकटं कुर्युः। अविरोधे तादृशदोषान्वेषणयत्नं न कुर्युः। दैवात् कदाचित् ज्ञाने वा अविरोधात् सभायां प्राकट्यं न कुर्युरिति भावः॥ ५७॥

ननु सर्वभूतैरविरोधेन वर्तमानेऽपि "मक्षिका व्रणमिच्छन्ति" इति न्यायेन कश्चन दोषान्वेषणन्यायेन प्रवृत्तश्चेत् तत्र किं कार्यं? अत आह—

परिपन्थिषु निग्रहः॥ ५८॥

तादृशदुर्जनेषु निग्रहः । यथा तन्नाशः स्यात् तथा वर्तितव्यम् । लौकिकेन अलौकिकेन व्यापारेण तस्य निरासः कार्यः इति भावः ॥ ५८ ॥

एवमुदासीनेषु विरोधाभाव परिपन्थिषु निग्रहं प्रदर्श्य भक्तिभूमिकामारुरुक्षूणां सेवाऽऽदिना सम्यक् श्रितानां प्रसादं संपादितवतामुपरि किं कार्यमित्याशङ्कायामाह—

अनुग्रहः संश्रितेषु ॥ ५९ ॥

संश्रितेषु चिरकालं प्रसादितेषु तेषु अनुग्रहः, विद्याप्रदानादिना तेषां मनोरथपूरणं कर्तव्यमिति शेषः ॥ ५९ ॥

एवं गुरोर्धर्मानुक्त्वा मासविधेन शिष्येण कथं वर्तितव्यं इति तं प्रकारमाह—

गुरुवत् गुरुपुत्रकळत्रादिषु वृत्तिः ॥ ६० ॥

आदिपदेन गुरुपूज्यानां ग्रहणम् । अत्र यद्यपि गुरुवृत्तिः तत्कळत्रादिष्वतिदिष्टा गुरुवृत्तिश्च नोक्ता, तथाऽपि अतिदेशेनैव ज्ञापितो गुरुधर्मः तन्त्रान्तरोक्तोऽस्यानुमत इति । गुरौ यथा वर्तितव्यं तत्प्रकारः कुलार्णवादिषु—

एकग्रामे क्रोशदूरे चार्धयोजनके स्थितः ।
गुरोस्त्रिमन्ध्यैकमन्ध्ये पञ्चपर्वसु दर्शनम् ॥
एकयोजनमारभ्य योजनद्वादशावधि ।
तत्तद्योजनसङ्ख्याकैः मासैः स्यात् गुरुदर्शनम् ॥
अतिदूरे नमेच्छिष्यस्तद्दिशाऽभिमुखो गुरुम् ।
रिक्तहस्तो नैव चिरात् पश्येदेवं गुरुं स्वकम् ॥
गुरौ मनुष्यबुद्धिं च मन्त्रे चाक्षरबुद्धिताम् ।
न कुर्याद्यन्त्रमूर्त्यादौ शिलाबुद्ध्यादिकं तथा ॥
गुरुं पश्येत् सदा भक्त्या मात्राच्छिन्नमयं बुधः ।
शिवे रुष्टे गुरुस्त्राता गुरौ रुष्टे न कश्चन ॥
ऋणदानं तथाऽऽदानं तथैव क्रयविक्रये ।
न कुर्यात् गुरुभिः सार्धं तदाज्ञां नैव लङ्घयेत् ॥

शिरसा न वहेत् भारं पादुकाभावनापरः ।
नाभिमानं गुरोः कार्यं लङ्घ्यं कुर्यान्न कदाचन ॥
गुरुमित्रसुहृद्दासीदासाद्यान् मानयेत् सदा ।
वाहनं पादुकां चैव चामरं व्यजनं तथा ॥
ताम्बूलभक्षणं मैत्र्यभावं गुर्वग्रतः त्यजेत् ।
पादप्रक्षालनं दन्तधावनं मलमूत्रयोः ॥
विसर्गं क्षौरमभ्यङ्गं शयनं स्त्रीनिषेवणम् ।
दुर्वाक्यं रोदनं हास्यं प्रपञ्चोद्घाटनं तथा ॥
दूषणं कलहं वादमधोवायुं दुराग्रहम् ।
अङ्गभङ्गं न कुर्याद्वै गुरुसम्मुखतः क्वचित् ॥
गुरोरासनवस्त्राङ्गच्छायां नोल्लङ्घयेत् क्वचित् ।
अधःस्थे तु गुरावूर्ध्वं न तिष्ठेन्नाग्रगो भवेत् ॥
न तिष्ठेदुत्थिते तस्मिन् स्वाङ्गच्छाया न पातयेत् ।
गुरुनाम न गृह्णीयात् जपात्छ्राद्धादृते क्वचित् ॥

इत्यादिवचनैः या गुरौ वृत्तिरुक्ता सा गुरुपुत्रे तत्पत्न्यां च कार्या । आदिपदेन गुरोर्मान्याः ये स्वज्येष्ठाश्च ते ग्राह्याः ।

गुरुपत्नीसुतज्येष्ठान् गुरुवत् पूजयेत् सदा ॥

इति तन्त्रान्तरवचनात् । स्वज्येष्ठानां मानार्हता कुलार्णवेऽप्युक्ता—

पूजामध्ये गुरौ ज्येष्ठे पूज्ये वाऽपि समागते ।
नत्वा ब्रूयात् स्थितः शेषमाचरेत् तदनुज्ञया ।
आसीनः प्रह्वभावेन श्रेष्ठभावमदर्शयन् ॥ इति ॥

ज्येष्ठलक्षणमुक्तं प्राक् । इत्थं चैव सर्वेषु गुरुवद्वर्तितव्यम् । तत्राप्येकयोजनादिदूरे दर्शनादि, स्वशिरसि ध्यानादि, काश्चन वृत्तयः गुर्वतिरिक्ते हेयाः । यौवनशालिन्यां गुरुपत्न्या पादस्पर्शपूर्वकाभिवन्दनं निषिद्धम् ।

गुरुपत्नी च युवती नाभिवाद्या हि पादयोः ॥

इति वचनात् । इत्यलं विस्तरेण ॥ ६० ॥

आदिमस्वीकारे ग्राह्याग्राह्यद्रव्यविवेकः

शिष्टेः सार्थमितिवाक्येन प्राप्तं आदिमस्वीकारमनूद्य त्याज्यांशं विधत्ते—

आदिमस्य स्वयं सेवनमागमदृष्ट्या दोषदं त्याज्यम् ॥ ६१ ॥

आगमाः तन्त्राणि तेषां दृष्ट्या यद्दोषदं तत् त्याज्यम्। पूर्वं क्रत्वर्थत्वेन आदिमसेवनं कर्तव्यमिति तन्त्रे प्रतिपादितम्। तथाऽपि यत् दोषदं तत् त्याज्यम्। यथा स्वयं साधकः स्वस्य अधिकारमविचार्य केवलं "आगलान्तं पिबेत्" इति वचनं पुरस्कृत्य वृथा अनुतिष्ठन् दृष्टैनैव न श्रेयसे इति। अत एव कौलोपनिषद्भाष्ये "यावन्न चलते दृष्टिः" "आगलान्तं पिबन्ति वे" इत्यादितन्त्रवचसा सिद्धिमात्रपरत्वं व्यवस्थापितम्। अयं विषयः विस्तरतः प्राक् निरूपितोऽस्माभिः ॥ ६१ ॥

अथ प्रसङ्गात् आदिमः कीदृशः किंप्रकृतिकः ग्राह्य इति परिशिष्टाकाङ्क्षा या वचनेन पूरयति—

सानन्दस्य रुचिरस्यामोदिनो लघुनो वार्क्षस्य गौडस्य पिष्टप्रकृतेरन्धसो वाल्कलस्य कौसुमस्य वा यथादेशसिद्धस्य वा तस्य परिग्रहः ॥ ६२ ॥

द्रव्ये आनन्दसाहित्यं जनकतासम्बन्धेन आनन्दविशिष्टत्वं, आनन्दाविर्भावसाधनं इति यावत्। रुचिरस्य यद्दर्शनमात्रेण मनःप्रसादः तस्य। आमोदिनः सुगन्धयुक्तस्य। लघुनः धातुवैषम्याजनकस्य। इमं प्रवोक्तगुणा योगिनीतन्त्रे—

> अत्यन्तशीघ्रबोधाढ्यं दुष्टामोदविवर्जितम्।
> सुगन्धाढ्यं प्रीतिकरं अविकारकरं तथा ॥ इति ॥

अथ तत्प्रकृतीराह—वार्क्षस्येत्यादिना। वार्क्षस्य तालखर्जूरादिवृक्षोद्भवस्य गौडस्य गुडभवस्य अन्धसः अन्नप्रकृतिकस्य, "मिता स्त्री भक्तमन्धोऽन्नं"

इत्यमर । वाल्कल वृक्षत्वक्सम्बन्धि "त्वक् स्त्री वल्कलमस्त्रिया" इत्यमर । कौसुमस्य मधूकादिपुष्पोद्भवस्य । यथादेशमिद्धस्य यस्मिन् देश यत्प्रकृतिक द्रव्य तद्वा ग्राह्यमित्यर्थ । एतेन दर्शितादन्याऽपि द्रव्यप्रकृतिरस्तीति दर्शिता । अन्या प्रकृतयो दर्शिता योगिनीतन्त्रे—

द्राक्षोद्भवा च खार्जूरी माध्वी गौडी तुभञ्जना ।
मधुपुष्पभवा वार्क्षी ख्याता सप्तप्रकारत ।
यथोत्तर ह्रासगुणमाद्यमाद्य तथोत्तमम् ॥ इति ॥

यद्यपि सूत्रे सर्वथा तुल्यविकल्प इव दृश्यते, तथाऽपि लिखितयोगिनीतन्त्रवचनानुसारेण क्रम धृत्वा पूर्वाभावे पर ग्राह्यम् । गुणह्रासानुसारेण भवन्ति शेषव्यवस्था । ता सर्वा दर्शिता प्राक् । तस्य आदिमस्य ॥

आदिमप्रतिनिधि

अथ प्रसङ्गात् सूत्रानुक्त आदिमप्रतिनिधिं तन्त्रान्तरोक्त दर्शयिष्याम । तत्रोक्त परमानन्दतन्त्रे—

अथानुकल्पा प्रोच्यन्ते शृणु देवि समाहिता ।
हेतुद्रव्य द्वितीय च तृतीय चाष्टगन्धकम् ॥
समान वटका कृत्वा सशोष्य स्थापयेच्छिवे ।
अनुद्धृत्योदके तत्तु योजयेदर्घ्यपात्रक ॥
नारिकेलोदक कांस्ये ताम्रे क्षीर तु तक्रकम् ।
गुडमिश्र जल वाऽपि जल चन्दनमिश्रितम् ॥
मुख्यालाभे चानुकल्प . . ॥ इति ॥

प्रथमद्वितीयतृतीयान् अष्टगन्ध च समानभाग मेळयित्वा वटका शुष्क स्थापित तज्जलेन घृष्ट्वा अर्घ्यपात्रे मेळयेत् । गुडमिश्रमित्यस्य देहलीदीपक न्यायेन तक्रेण जलेन चान्वय, "गुडोदक तथा तक्र" इति त्रिपुरार्णववचनात्, "गुडमिश्रेण तक्रेण" इति कुलार्णववचनाच्च ॥ ६२ ॥

द्वितीयतृतीयसंपादनप्रकारः

अथ द्वितीयतृतीयसंपादनप्रकारं दर्शयति—

तदनन्तरं मध्यमयोरस्वयमसुविमोचनम्। उपादिमे नायं नियमः। मध्यमे तु स्वयं संज्ञपने तत्रायं मन्त्रः—

उद्बुध्यस्व पशो त्वं हि नाशिवस्त्वं शिवो ह्यसि।
शिवोत्कृत्तमिदं पिण्डं मत्तस्त्वं शिवतां व्रज॥

इति॥ ६२॥

तदनन्तरं प्रथमसंपादनानन्तरम्। मध्यमयोः द्वितीयतृतीययोः। अस्वयं आत्मभिन्नम्। असुविमोचनं प्राणविमोचनं प्राणमोचनसाधनम्। कुर्यादिति शेषः। द्वितीयतृतीयप्रकृतिभूतपशुप्राणवियोगं स्वयं न कुर्यात् इति फलितोऽर्थः॥

अथान्यस्य संज्ञपुरभावे किं कार्यं तत्राह—उपादिम इति। उपादिमस्य द्वितीयस्य असुविमोचनं स्वयमप्यन्याभावे कुर्यात्। तृतीयस्य स्वयमसुविमोचने "उद्बुध्यस्व" इति मन्त्रं पठित्वा असुविमोचनं कुर्यात् इति भावः॥

द्वितीयप्रकृतिः

द्वितीयतृतीयौ किंसम्बन्धिनौ ग्राह्यौ इत्याकाङ्क्षायां सूत्रे अनुक्तत्वात् तन्त्रान्तरवचनानि लिख्यन्ते। तत्र द्वितीयप्रकृतिः योगिनीतन्त्रे—

द्वितीयमंदं वक्ष्यामि द्विविधं तच्छृणु प्रिये।
भूचरं खेचरं चैव पुनस्तद्द्विविधं स्मृतम्॥
ग्रामजं वनजं चापि ग्रामजं छागमेषकौ।
वराहः शल्यको रोजो रुरुर्हरिण एव च॥
खड्गी गोधा च शशकः दशधा भूचराः स्मृताः।
रोगिणः कालविहताः परित्याज्याः महेश्वरि॥

कोमलाः पुष्टसर्वाङ्गाः भवेयुश्चोत्तमोत्तमाः ।
ग्राम्यारण्यौ कुक्कुटौ च मयूरस्तित्तिरिस्तथा ॥
चक्रवाकः सारसश्च राजहंसस्तथैव च ।
जलकुक्कुटहंसौ च चटको दश खेचराः ॥ इति ॥

तत्संस्कारप्रकारस्त्रिपुरार्णवे—

मधुराम्लहिङ्गुबीजमरीच्याज्यमुपाचितम् ।
सुगन्धं मृदु पक्वं च सुस्वादु च मनोहरम् ॥ इति ॥

एतेषामलाभे प्रतिनिधिरुक्तो डामरतन्त्रे—

मांसानुकल्पोऽपूपः स्यान्मत्स्यस्य तु कदल्यपि ॥

तृतीयप्रकृतिः

अथ तृतीयमुख्यभेदो योगिनीतन्त्रे—

मत्स्यः कूर्मश्च देवेशि तृतीयं द्विविधं स्मृतम् ॥ इति ॥

तत्पाकस्त्रिपुरार्णवे—

अल्पकण्टकसंयुक्तं सुपक्वं स्वादुसंयुतम् ।
लिकुचाम्लादिसंयुक्तं विधिना संस्कृतं तथा ॥ इति ॥

तदनुकल्पो रहस्यार्णवे—

संवित्संयुक्तचणकपिष्टजं वटकं शिवे ।
मीनाकृतिकृतं वाऽपि मूलकं वाऽपि वा शिवे ॥ इति ॥

तन्त्रान्तरे—

अलाभे तु तृतीयस्य द्वितीयं त्र्यम्बकं जपेत् ॥

इति द्वितीयं स्पृष्ट्वा 'त्र्यम्बकं यजामहे' इति मन्त्रं जपेत् । तेन तृतीयकार्यसंपत्तिर्भवतीति तद्भावः ॥

चतुर्थद्रव्यम्

चतुर्थमुक्तं योगिनीतन्त्रे—

चणकोत्था माषजा वा मुद्रा स्युर्घृतपाचिताः ।
तैलपक्वा अपि शिवे मधुराश्च सुसंस्कृताः ॥
लवणाद्यैः संस्कृता वा गोधूमैस्तण्डुलादिभिः ।
निर्मिता रुचिराकारा स्वादुयुक्ता महेश्वरि ॥ इति ॥

इदं द्वितीयादिपर्युषितं वर्ज्यम् । तदुक्तं त्रिपुरार्णवे—

एतत्पर्युषितं सर्वमनर्हं पूजनादिषु ।
तत्पूजया प्रकुप्यन्ति योगिन्यस्त्वतिभीषणाः ॥ इति ॥

तन्त्रान्तरे प्रथमस्यापि इयत्वमुक्तम्—

प्रथमादि चतुर्थान्तं यामात् पर्युषितं भवेत् ।
प्रथमादि चतुर्थान्तं सर्वं त्याज्यं सुसाधकैः ॥ इति ॥

पर्युषितस्य परित्यागः । सति संभवे अन्यथा ग्राह्यं क्रयक्रीतमपीति । तन्त्रमा लिखितनीलतन्त्रवचनविरोधात् क्रयक्रीतमपर्युषितं संभवति । दोषदुष्टं सर्वदा त्याज्यम् । तन्त्रे प्रतिपादिता दोषा यथा—

तथा विकृतिमापन्नं मार्जाराद्यैरुपाहतम् ।
केशश्मश्रुनखनिष्ठीवदूषितं च परित्यजेत् ॥ इति ॥

चकारेण कृमिकीटादिसंमिश्रं पिपीलिकादिदूषितादि एतत्सदृशं सर्वं ग्राह्यम् ॥

प्रथमादीनां मण्डलादन्यत्र ग्रहणप्रकारः

प्रथमादि सर्वं मण्डलात् बहिः न ग्राह्यं इत्युक्तं प्राक् । तस्यापवादः कश्चित्तन्त्रे—

देव्यै निवेदितं सर्वं प्रथमादिकमद्रिजे ।
येन केनापि संस्पृष्टं समानीतं सुसंस्कृतम् ॥

उद्वासानन्तरं वाऽपि मण्डलात् बाह्यतोऽपि वा ।
आदरेण समादेयं सर्वैः पर्वतगोत्रजे ॥
उपवासपरैश्चापि स्वीकर्तव्यं सुभक्तितः ।
भोजनादौ तथा सर्वैः स्वीकर्तव्यं प्रसादकम् ॥
निवेदितं यत् प्रथमं सर्वैरापोशनान्ततः ।
चुलुकेन समादेयं मूलं स्वाहाऽन्तमुच्चरेत् ।
एतत्सर्वं तदमृतं करोति शृणु शङ्करि ॥ इति ॥

मपञ्चकेषु यदनुकल्प तदुत्तरस्य मुख्यस्य लाभेऽपि न ग्रहणम् । यथा द्वितीयस्यानुकल्पे तृतीयं मुख्यं न । एवं अग्रेऽपि । तदुक्तं परमानन्दतन्त्रे—

पूर्वानुकल्पे तु परं मुख्यं नैव तु योजयेत् ॥ इति ॥

पञ्चमप्रकारः

पञ्चममुख्यस्य प्रकारस्त्रिविधः । तत्राद्यं दूतीयजनरूपम् । तत्राधिकारिणः सदाशिवादय एव, न मनुष्याः । तदुक्तं परमानन्दतन्त्रे—

अद्वैतज्ञाननिष्ठो यो योऽसौ संसारपारगः ।
स एव यजनं कृत्वा अधिकारी तु नापरः ॥ इति ॥

अतस्तदनुष्ठानस्य संप्रत्यभावात् तदितिकर्तव्यता परित्यज्य द्वितीयप्रकारमारभ्योच्यते । तदुक्तं रहस्यार्णवे –

त्रिधा तु पञ्चमं प्रोक्तं दूतीयागस्तदादिमः ।
एष प्रकारो देवेशि योगिराजैकगोचरः ॥
द्वितीयं तु समर्चाऽन्ते [1]दूती पूज्या यथाविधि ।
योनिकुण्डे शिवाख्याग्नौ मन्त्रमावर्तयन् क्रमात् ।
रेतोहविर्हावयित्वा देवताप्रीतिमाप्नुयात् ॥

[1] दूतीं पूज्य—श्री.

समर्चाऽन्ते शक्तिपूजाऽन्ते । अयं पञ्चमद्वितीयप्रकारः स्वयोपित्स्वेव । तदुक्तं स्वतन्त्रतन्त्रे—

आद्यं तत्र कलौ देवि त्रिसहस्रान्तमिष्यते ।
द्वितीयं तु भवेत् देवि स्वयोपित्सु सुरेश्वरि ॥ इति ॥

पञ्चमस्य तृतीयप्रकारो रहस्यार्णवे—

अथवा शिष्यभूतां वा चान्यां वाऽपि महेश्वरि ।
प्रार्थितो वा तया स्वेन प्रार्थितां वाऽपि शंकरि ॥
संपूजयित्वा पूजाऽन्ते भोगपात्रं निवेद्य च ।
मनसा तां समागच्छन् देवतायै निवेदयेत् ॥ इति ॥

मनसा तया कृतं संभोगं देव्यै समर्पयेत् इत्यर्थः । एवं त्रिप्रकारं मुख्यम् । असंभवे तत्प्रतिनिधिरुक्तो योगिनीतन्त्रे—

रक्तं तु करवीरं वै तथा कृष्णाऽपराजिता ।
एतत् प्रोक्तं लिङ्गयोन्योः पुष्पं तत्र तु योजयेत् ॥ इति ॥

परमानन्दतन्त्रे—

कुसुमे लिङ्गयोन्योर्वा सकाश्मीरं च चन्दनम् ॥ इति ॥

शुक्रस्थाने चन्दनं शोणितस्थाने काश्मीरं योजयित्वा तत्र मैथुनबुद्धिं विभाव्य श्रीदेव्यै अर्पणं कुर्यात् इति भावः । अयं प्रकारोऽपि सामयिकपूजाऽन्ते शक्तिपूजाऽन्ते वा । अर्घ्यपात्रे पञ्चमप्रतिनिधिमेलनमपि योगिपरम् । तेषामपि कलौ त्रिसहस्रवर्षपर्यन्तं ज्ञेयम् ॥

एवमुक्तो मपञ्चकप्रकारः ॥ ६३ ॥

अवशिष्टकुलाचारधर्माः

अथ पूर्वोक्तावशिष्टाः ये कुलाचारधर्माः तानाह—

सर्वत्र वचनपूर्वं प्रवृत्तिः ॥ ६४ ॥

सर्वत्र कुलशास्त्रविहितनियमसामान्य अस्मिन् शास्त्रे विहितं किं अविहितं किं इति परिशोध्य सप्रमाणं कर्म अनुष्ठेयमिति भाव ॥ ६४ ॥

अन्य धर्ममाह

दशकुलवृक्षानुपल्लवः ॥ ६५ ॥

श्लेष्मातककरञ्जाम्रनिम्बाश्वत्थकदम्बका ।
बिल्वो वटोदुम्बरौ च तिन्त्रिण्या सहिता दश ॥

इति तन्त्रान्तरप्रसिद्धा ये कुलवृक्षा तेषामनुपल्लव अच्छेदनम् ॥ ६५ ॥

धर्मान्तरमाह

स्त्रीवृन्दादिमकलशसिद्धलिङ्गक्रीडाऽऽकुलकुमारीकुलसहकाराशोकैकतरुपरेतावनिमत्तवेश्याश्यामारक्तवसनामत्तेभानां दर्शने वन्दनम् ॥ ६६ ॥

स्त्रीवृन्दं सुवासिनीवृन्दम्, न तु विधवानाम्

सुवासिनीकुमारीणां समूह मदिराघटम् ॥

इति तन्त्रान्तरवचनात् । आदिमकलश मदिरापूर्णघट । सिद्धा मन्त्रसिद्धिमन्त, तेषां लिङ्गानि पूर्वं धारणाप्रकरणे लिखितानि, तच्छालिन सिद्धलिङ्गिन । क्रीडासु आकुला व्याकुला व्यासक्ता कुमार्य कन्या तासां कुलं समूह । सहकारोऽतिसुगन्धिचूत "आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभ" इत्यमर । अशोक प्रसिद्ध । एकतरु यो वा को वा अद्वितीय नेत्रसञ्चारपर्यन्त तरु । न च सहकाराशोकात्मक एकतरु इति शङ्कनीयम्

मत्तेभं सहकारञ्चाऽप्यशोकं पुष्पितद्रुमम् ।
श्मशानं द्रव्यसौगन्ध्यमेकवृक्षं च कौलिकम् ॥

इति तन्त्रान्तरवचनात् । परेतावनि श्मशानम् । मत्तवेश्या यौवनमदा वेश्या । यद्वा—पानादिना मत्ता । श्यामा यौवनमध्यस्था नात्यन्तनिर्भरेति यावत् ।

रक्तवसना रक्तवर्णपरिधानवती । मत्तेभः प्रसिद्धः । एतेषां दर्शने वन्दनं नमनं कुर्यात् । तदपि मानसं. स्वधर्माणां प्राकट्ये निरयश्रवणात् ॥ ६६ ॥

पञ्चपर्वसु नैमित्तिकी पूजा

अथ नैमित्तिकपूजामाह—

पञ्चपर्वसु विशेषार्चा ॥ ६७ ॥

पञ्च पर्वाणि—कृष्णाष्टमी कृष्णचतुर्दशी अमा पूर्णिमा संक्रान्तिः इति । तदुक्तं तन्त्रे—

कृष्णाष्टमीचतुर्दश्यौ पूर्णिमाऽमा च संक्रमः ।
एतानि पञ्च पर्वाणि . . . . इति ॥

श्रीदेवीभागवते—

[1]कृष्णाष्टमी च तद्भूता पूर्णिमा संक्रमो रवेः ।
एतानि पञ्चपर्वाणि दुर्लभं तत्र पूजनम् ॥ इति ॥

एतेषु पञ्चपर्वसु विशेषेण विशेषद्रव्येण मुख्यसाधनेन न तु प्रतिनिधिनेति यावत् । नैमित्तिकपूजायां कृष्णाष्टम्यादितिथयः प्रदोषव्यापिन्यः ग्राह्याः । तदुक्तं नित्यातन्त्रे—

प्रदोषव्यापिनित्यासु कुर्यान्नैमित्तिकार्चनम् ।
विरामे त्वधिकं ग्राह्यं साम्ये परदिनं तथा ।
रात्रिव्याप्तिसाम्ये वै पर्वयोगे दिवैव तु ॥ इति ॥

रात्रिव्याप्तिसाम्ये इत्यत्र रात्रिशब्दः प्रदोषपरः । उभयदिने अव्याप्तौ संक्रान्त्यादौ दिवा पर्वयोगे च परदिने दिवैव पूजनं कुर्यादित्यर्थः ॥

प्रतिनिधिना नैमित्तिकपूजा न कार्या इत्यत्र प्रमाणमुक्तं "मुख्यकालासंभवेऽपि नित्यकर्मप्रत्यवायप्रसक्तिः" इत्यस्य व्याख्याने प्रथमखण्डे । नैमित्तिकपूजायामशक्तिः द्विविधा, द्रव्याद्यभाव शारीरासामर्थ्यभावश्च । एवं अशक्तौ पूजाप्रतिनिधिरेव धर्मोक्तः परमानन्दतन्त्रे-

[1] अत्र [illegible]

नैमित्तिके यथाशक्ति जपेदष्टोत्तर शतम् ॥ इति ॥

अस्यापि काल स एव । संक्रान्तिपर्वकाले ज्योतिर्निबन्धे—

प्रागूर्ध्वं दश चैव मेषतुल्यो सिंहे वृषे वृश्चिके
कुंभे षोडश पूर्वतोऽथ मिथुने मीने धनु कन्ययो ।
ऊर्ध्वा षोडश कीर्तिता प्रथमत त्रिंशत्तु कर्काटके
चत्वारिंशदधोऽपरास्तु मकरे पुण्यप्रदा नाडिका ॥ इति ॥

पञ्चपर्वस्विति कथनात् पञ्चपर्वसु सूत्रानुयायिन पूजनमावश्यकम् । दमनपवित्रारोप णाद्यकरणे न प्रत्यवाय , करणे अभ्युदय इति सिद्धम् ॥ ६७ ॥

आरम्भादयः सप्तोल्लासा.

अथैषां कुलधर्माणा अनुष्ठानविधिं वक्तुं तदुपोद्घातभूतान् उल्लासान् विभजते—

आरम्भतरुणयौवनप्रौढतदन्तोन्मनानवस्थोल्ला - सेषु प्रौढान्ताः समयाचाराः । ततः परं यथाकामी । स्वैरव्यवहारेषु वीरावीरेष्वयथामननादधःपातः ॥ ६८ ॥

आरम्भ, तरुण, यौवन, प्रौढ, तदन्त, उन्मन, अनवस्थ, उपासकस्य सप्त दशाविशेषा । तत्र आरम्भो नाम उपासनाविषयेच्छामात्रवत्त्वे सति तन्त्रशास्त्रानभिज्ञत्वम् । सम्यग्गुरुं सवाप्य दीक्षितस्तदनन्तरं तन्त्रशास्त्रपिपठिषाशालित्वं तरुणोल्लास । ततस्तच्छास्त्रविषयज्ञानवत्त्वं यौवनोल्लास । तत तच्छास्त्रविषय- कतत्त्वज्ञानं सपाद्य शास्त्रप्रतिपादितध्यान कर्तुमीहमानत्वं प्रौढोल्लास । तदिच्छाऽनन्तरं किंचिदभ्यस्ते ध्यानवत्त्व तदन्तोल्लास । ततो ध्यानेन कंचित्काल मनोलयशक्तिमत्त्व उन्मनोल्लास । पूर्णाद्वैतत्वं अनवस्थोल्लास । अत्र प्रमाण परमानन्दतन्त्रे—

यस्य यावत्पारमुक्तमारम्भस्तस्य तावता ।
तत्पश्चात् तरुणो देवि ईषद्बोधोदये सति ॥
ततश्चान्मध्यबोधस्य चोदयाद्यौवनो मत ।
यत्नान्मनोलयो देवि यदा स्याद्यावना शिवे ॥

अयत्नात्तु स्थयो यत्र प्राढ इत्युच्यते शिवे ।
ईषच्चले स्थश्चापि प्राढान्त समुदाहृत ॥
यदा यत्नात सञ्चल तदा स्यादुन्मन शिवे ।
निश्चलत्व सर्वथा चत् तदात्यन्तिक ईरित ॥ इति ॥

अस्यार्थ —पूर्व श्रीप्रकरण अधिकारिभेदेन पात्रसस्यावस्था सप्रमाणमुक्ता । तावत्पात्रस्यैव व्यवस्थया ग्रहण आरम्भोल्लास । तदनन्तर पात्रवृद्धि ईषदुन्माद रूपबोधाय क्रियते स तरुण । ततोऽपि पात्रवृद्धि सपाद्य मस्तमराधनतन यौवन । यावता पात्रसेवनेन स्वाभाविकतया चञ्चलस्य मनस शास्त्रोक्तध्यानेन स्वप्रयत्नसाध्यन स्थिरता भवेत् तावत्पात्रसेवन प्राढ । अयत्नादेव ईषच्चलन मनस अयत्नादेव स्थिरीभाव ईदृश यावत् भवति तावत्पात्रसेवन तदन्त । यावताऽयत्नान्मनस स्थिरीभाव मनसश्चलन तावत्पात्रसेवन उन्मन । यावता यत्नेनापि मनश्चालयितु न शक्नोति सोऽनवस्थ इति ॥

एव पात्रसेवनवृद्धि उल्लाससेवन अस्पृश्य सप्तमूल्लासेषु मध्य कस्मिन् कोऽधिकारीति विवक्षाया अधिकारिव्यवस्थाऽप्युक्ता परमानन्दतन्त्रे—

आरम्भानुधनालानामारम्भ परिकीर्तित ।
तरुणो नूतनाना स्याद्भक्तिमात्रस्य यौवन ॥
प्रौढ स्यादारुरुक्षोर्वै मध्यारूढस्य तत्पर ।
पूर्णारूढस्योन्मनश्च तद्वदात्यन्तिकोऽपि वा ॥ इति ॥

इत्थ च अमीषा तचमा तत्त्वे निर्णीयमाने उल्लासलक्षण मदुल्लमव पर्यवस्यति । उपासकस्य निरन्तरोल्लासरूपा स्थाविशेषा स्यान्तकरणकवेद्या । स्वय विद्वान् स्वीया दशा सूक्ष्मधिया सम्यक परिशोधयन् । एव परिशोध्य तुराय प्रौढो ल्लासपर्यन्त शास्त्रप्रथिता समयाचार कार्या । अत ऊर्ध्व यथाकामी विहरेत इति भाव ॥

एव समयाचारपरिग्रह त्यागश्चोक्त अधिकारिभेदेन । तमधिकार स्वबुद्धया अविचार्य यदि कामचारी भवेत् तर्हि पतेदेवेत्याह—स्वगत्यवहार स्विति । वीर पञ्चमषष्ठसप्तमोल्लासिन । अवीर पञ्चमोल्लासान्तान्त । अनयो अयथामननात् याथार्थ्य अविदित्वा यदि स्वैरचारी भवेत तर्हि पतेदेव निरय इत्यर्थ ।

उल्लासभेदमज्ञात्वा प्राप्य मूढत्वमम्बिके ।
[1]जिह्वालोलुपभावेन चेन्द्रियप्रीणनाय च ।
यः पिबेत् तं तु तामिस्रे मातृकाः पातयन्ति हि ॥

इत्यनेनोक्त एवार्थः प्रकटीकृतः स्वतन्त्रतन्त्रे । इत्यलमतिविस्तरेण ॥ ६८ ॥

अवशिष्टा उपासकधर्माः

एवं प्रसङ्गात् आचारविधिमुक्त्वा पुनः शिष्टान् धर्मान् वक्तुं प्रक्रमते—

रक्तात्यागविरक्ताऽऽक्रमणोदासीनाप्रलोभनवर्जनम् ॥

रक्ता आत्मना साकं भोगे आसक्ता तां न त्यजेत । एवं स्वस्मिन् विरक्ता या तां बलात्कारेण नोपभुञ्जीत । या चोदासीना तां धनादिना प्रलोभ्य तदुपभोगोऽपि न कार्यः ॥ ६९ ॥

घृणाशङ्काभयलज्जाजुगुप्साकुलजातिशीलानां क्रमेणावसादनम् ॥ ७० ॥

घृणा दया । शङ्का विधिविहितहिंसायां द्वितीयादिसपादनविषये, एवं प्रथमादिग्रहणे संशयः । जुगुप्सा द्वितीयादिविषयकतिरस्कारः अन्तःकरणवृत्तिविशेषः । कुलं गोत्रम् । जातिः ब्राह्मणत्वादिः । शीलं स्वभावः । इमान्यविद्यामूलानि अनेकजन्मस्वनुवृत्तानि क्रमेण तत्तद्भूमिकां प्राप्य अवसादनं त्यागः कार्य इति शेषः ॥

प्रथमभूमिकामारूढः हेयं किं ग्राह्यं किं इति परिशोधयेत । ततः यत् हेयं तस्य त्यागेच्छां द्वितीयभूमिकाऽऽरूढः कुर्यात् । तृतीयभूमिकाऽऽरूढः त्यागसाधनानि संपादयेत् । चतुर्थभूमिकाऽऽरूढः संपादितसाधनैः सह यत्नं कुर्यात् । पञ्चमभूमिकाऽऽरूढः उक्तधर्मान् मनसि त्यजेत्, न बाह्यतः । षष्ठभूमिकाऽऽरूढः सर्वथा त्यजेत् । एवं स्वस्य तत्तद्भूमिकाऽऽरूढत्वज्ञानं सम्यग्विचार्य निश्चित्य पश्चात् तद्धर्मान् अनुसरेत । न त्वन्यथा । अन्यथा कुर्वन् पतनायैव कल्पेत । तदुक्तं भागवते—

[1] "स योगिनीनां सततं पशुः स्यादन्यथा पिबन्" इत्यधिकं —अ

स्वस्मिन्ऽधिकारे या निष्ठा स गुण परिकीर्तित ।
विपर्ययस्तु दोष स्यादुभयोरेष निश्चय ॥ इति ॥

अधिकारिभेदेन गुणदोषा व्यवस्थिता न वस्तुनि नियता इति तच्छ्लोकभाव ॥ ७० ॥

धर्मान्तरमाह—

गुरुप्रगुरुसन्निपाते प्रगुरोः प्रथमं प्रणतिः तदग्रे तदनुरोधेन तन्नतिवर्जनम् ॥ ७१ ॥

गुरु प्रसिद्ध । प्रगुरु गुरो गुरु । तयो सन्निपाते एकत्र वासे प्रगुरो प्रथम नमस्कार कार्य । यावत्पर्यन्त प्रगुरुसन्निधौ गुरुस्तिष्ठति तावत्पर्यन्त त गुरु न नमेत, नमस्कार गुरो न कार्य इति भाव । प्रगुरोरनुरोधेनैव तिष्ठेत् ॥

ननु प्रथम नति इत्यनेन नमस्कारानुवादेन प्राथम्य विधीयते ?, उत "वषट्कर्तु प्रथमभक्ष" इतिवत् क्रमविशिष्ट नमन विधीयते ? नाद्य, उभयो नतिप्राप्तौ कस्य प्रथम इति क्रमाकाङ्क्षाया प्रवृत्ते गुरुनमननिषेधे परिशिष्टप्रगुरुनतौ क्रमाकाङ्क्षाऽभावात् प्रथममित्यस्य वैयर्थ्यापत्ते । न द्वितीय, दृष्टान्तवैषम्यात् । तथा हि वषट्कर्तुरित्यत्र भक्षस्य समासघटकत्वेन समासमध्ये अंशेनानुवाद अंशेन विधि न सभवति इति गत्यभावात् विशिष्ट अपूर्व विधीयत इत्युक्तम्, इह तथात्वाभावात् ॥

वृद्धाज्ञमस्तूर्यात् इत्यनेन प्राप्तानुवादसभवे विशिष्टविधिकल्पनाया असभवात् इति चेत्—न । सूत्रे नतिवर्जन इत्यनेन न नतिसामान्य निषिध्यते, किं तर्हि कायिक दण्डवन्नमन निषिध्यते । मानस गुरुनमन भवत्येव ॥

कथ सामान्यत श्रुतस्य नतिवर्जन इत्यस्य सङ्कोच प्रमाणमन्तरेति चेत्—न वय स्वेच्छया सङ्कोच कुर्म, किं तु सप्रमाणम् । तदुक्त परमानन्दतन्त्रे—

गुरोर्गुरौ समीपस्थे प्रगुरु पूजयेच्छिवे ।
गुरो पूजाऽऽदिक सर्व मनसैव प्रकल्पयेत् ॥ इति ॥

अत्र आदिपदेन नमस्कारो ग्राह्य ॥

तत्र आदौ प्रगुरोः कायिको नमस्कारः, गुरोश्च मानस । द्वयोः प्राप्तौ आदौ किं कार्यं इति जिज्ञासायां तत्पूरकतया प्रथममिति पदस्य सार्थक्यसंभवात् केवलक्रममात्रविधायकमिदं, न विशिष्टापूर्वविधि. । तथा च उभयसन्निपाते प्रगुरुं दण्डवत् प्रथमं प्रणम्य गुरुं मनसा प्रणमेत् इति फलितम् ॥

अत्र विधौ निषेधे च नतिपदेन पूजासामान्यं लक्ष्यते, पूर्वलिखितपरमानन्दतन्त्रवचनात् । एवं गुरुप्रगुरुपदं प्रगुरुपूर्वपरंपरासन्निपातेऽपि तुल्यत्वलक्षकम्,

गुरूणा सन्निपाते तु सर्वाचं तत्र पूजयेत ॥

इति योगिनीतन्त्रवचनात् ॥ ७१ ॥

धर्मान्तरमाह—

अभ्यर्हितेष्वपराङ्मुख्यम् ॥ ७२ ॥

अभ्यर्हितेषु श्रेष्ठेषु । श्रेष्ठत्वं चात्र ज्ञानाधिक्येन ग्राह्यम् । अपराङ्मुख्यं औदासीन्याभाव । तेन मम किं कार्यं इति औदासीन्य न कार्यम् । स्वापेक्षया ज्ञानाधिक्यात् ज्ञेयाशं तस्मादवगच्छेत ॥ ७२ ॥

धर्मान्तरमाह

मुख्यतया प्रकाशविभावना ॥ ७३ ॥

प्रकाश परशिव तत्त्वातीत, यदुपनिषत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मेति व्यवह्रियते स, तस्य विभावना मुख्यतया सकलशास्त्राभ्यासफलमिति जानीयादित्यर्थ । तादृशभावनासिद्ध्युपायमेव सर्व शास्त्रं ब्रूते तदन्यदफलमिति ब्रूते इति तत्त्वार्थं जानीयादिति सूत्रद्वयस्यतात्पर्यं ज्ञेयम ॥ ७३ ॥

धर्मान्तरमाह—

अधिजिगमिषा शरीरार्थासूनां गुरवे धारणम् ॥७४॥

अत्रापि पूर्वसूत्रात् मुख्यतयेत्यनुषज्यते । अधिजिगमिषा यत्र क्वचित् कार्योद्देशेन गमनेच्छा । सा द्विप्रकारा, स्वार्था गुर्वर्था च । तत्र द्वयोः सन्निपाते

मुख्यतया गुर्वर्थं या जिगमिषा तदनुरोधेन स्वार्थजिगमिषां साधयेत्। एवं शरीरधारणं, अर्थस्य द्रव्यस्य धारणं प्राणधारणं च गुर्वर्थं मुख्यं, स्वार्थं गौणम्। यदि स्वशरीरपातेन गुरोर्हितं भवति तर्हि देहं पातयेत्, न तु स्वोपभोगार्थं शरीरधारणं कुर्यात् इति भावः। अर्थप्राणयोरप्येवमेव ज्ञेयम् ॥ ७४॥

धर्मान्तरमाह—

एतदुक्तकरणम् ॥ ७५ ॥

एतदुक्तं गुरूक्तं नीचकार्यमपि अभिमानमुल्लङ्घ्य कार्यम् ॥ ७५ ॥

अपरीक्षणं तद्वचने व्यवस्था ॥ ७६ ॥

तद्वचने गुरुलक्षणविशिष्टगुरुवचनं स्वबुद्ध्या न परीक्षयेत्, सदसद्वेति न विचारयेत्। व्यवस्था अयं सर्वतन्त्रार्थवित् अन्यथा न वदिष्यति, किं तु शास्त्रयुक्तमेव वदिष्यति इति निश्चयं कुर्यात् ॥ ७६ ॥

सर्वथा सत्यवचनम् ॥ ७७ ॥

सर्वथा सङ्कटेऽपि। यद्वा—सर्वथा सहसा सङ्कटमन्तरेत्यर्थः। तेन सङ्कटे विवाहादौ अनृताभ्यनुज्ञा स्मृतिप्राप्ता न बाधिता ज्ञेया ॥ ७७ ॥

परदारधनेष्वनासक्तिः ॥ ७८ ॥

स्पष्टम् ॥ ७८ ॥

धर्मान्तरमाह—

स्वस्तुतिपरनिन्दामर्मविरुद्धवचनपरिहासधिक्काराक्रोशत्रासनवर्जनम् ॥ ७९ ॥

स्वस्तुतिपरनिन्दे प्रसिद्धे। "द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं प्रत्येकं संबध्यते" इति न्यायेन विरुद्धपदोत्तरवृत्तिवचनशब्दस्य स्तुतौ निन्दायां मर्मणि चान्वयः। इत्थं च स्तुतिवचनं निन्दावचनं मर्मवचनं-विरुद्धवचनं चेति फलितम्। मर्मवचनं

गूढदोषप्रकाशकशब्द । विरुद्धवचन तव मरण भूयात इत्यादिरूप श्रवणकटुवच । परिहासो हेलन, दरिद्र दृष्ट्वा त्व महाराज तव किङ्करा वय स्म इत्याद्याशयरूपम्। धिक्कारस्तु तुच्छीकरणम् । आक्रोश रोदनादि । त्रासन परस्य भयजनक, इदानीं तव शिरश्छेदन करोमि इत्यादिरूपम् । उक्ताना अमीषा वर्जन कार्यम् ॥ ७९ ॥

एव सामयिकधर्मेषु अत्यन्त आवश्यक मुख्य धर्ममाह—

प्रयत्नेन विद्याऽऽराधनद्वारा पूर्णख्यातिसमावेशनेच्छा चेत्येते सामयिकाचाराः ॥ ८० ॥

प्रयत्नेन सावधानेन जितेन्द्रियगति यावत् । श्रीविद्याऽऽराधनद्वारा प्राक्प्रपञ्चितामपूर्णख्यातिं व्युदस्य पूर्णख्याति जीवस्य स्वतस्सिद्धा या पूर्णख्याति सा प्रकटा भवतीत्याकारिका इच्छा ता सदा कुर्यात् । एते इच्छाऽन्ता निरूपिता धर्मा सामयिका समय कुलशास्त्रमर्यादाया वर्तमाना, ते कुलशास्त्रप्रतिपादिता उपासकधर्मा इति यावत् ॥ ८० ॥

पूर्वोक्तान् इच्छाऽन्तान् आचारान् कण्ठरवेणोक्त्वा ग्रन्थविस्तरभयात् शेषधर्मान् शास्त्रान्तरोक्तान् ग्राह्यत्वेन अतिदिशति—

परे च शास्त्रानुशिष्टाः ॥ ८१ ॥

ये पूर्वोक्ता तेभ्य परे अन्यधर्मा त शास्त्रे तन्त्रान्तर अनुशिष्टा तेऽपि ग्राह्या इति शेष ॥

तन्त्रान्तरात् ग्राह्यधर्मपरिगणनम्

• ते च धर्मा तन्त्रान्तरे प्रसिद्धा सगृह्यन्ते—

अशोकपुष्पितवृक्षकोकिलमासकुलशास्त्रपुस्तकाना दर्शने नमनम् ॥

न नग्ना स्त्रियमीक्षेत कुर्याँ प्रकटस्तनीम् ।
दृष्ट्वा तु विकृता वाऽपि नोपहास समाचरेत् ॥

योषितामप्रियं नैव कुर्यात् कार्यं प्रियं सदा ।
न स्थापेत् कुलवृक्षाश्च तत्पत्रे नैव भोजनम् ॥
वृथा दण्ड न कुर्याच्च नमस्कुर्याच्च दर्शने ।
शपथं नैव कुर्वीत कार्ये क्वापि समुत्थिते ॥

इत्येवरूपा । तानप्यनुतिष्ठेत् । इत्युक्ता समयाचारा ॥

अथ प्रसङ्गात् यद्वचन मुख्यत्वेन पुरस्कृत्य अन्यानि प्रमाणानि तदुपोद्बलत्वेन स्वीकृत्य तन्त्रान्तरस्पर्शोऽस्मत्त तद्वचन त्रिपुरारहस्ये—

क्वचित्तन्त्रेषु विस्तार क्वचित्तन्त्रेषु सङ्ग्रह ।
एक तन्त्र समाश्रित्य सम्यक् कर्मद्वने तथा ॥
सर्वं तेन कृत राम तच्च श्रीगुरुमार्गत ।
तन्त्रानुक्त सूचित च तथाऽन्यैर्व्यतिदूषितम् ॥
अकृत यत् कर्म राम निष्फलेन निरर्चितम् ।
तदन्यस्मादुपादेय एष शास्त्रविनिर्णय ॥ इति ॥

अस्मिन् वचने तन्त्रान्तरात् ग्राह्याणा परिगणन कृतम् । सूचित यथा—षोढाचक्रे न्यसेत् । एतावत्सूचनया षोढाचक्रन्यासानुष्ठानक्रम तन्त्रान्तरात् ग्राह्य । तथा यदकरणं तन्त्रान्तरे अतिनिन्दा श्रूयते तदपि कस्य चित् अनङ्गभूतम्, परमयोगोऽनन्त, न स्वतन्त्रम तदपि परतन्त्रात् आश्रयम । एतद्विस्तर प्रपञ्चित प्राक् श्रीक्रमे ॥

तदुदाहरणरूपाणि सूत्रानुयायिभि कानि कानि कर्तव्यानि इत्याकाङ्क्षाया सूत्रानुयायिना आवश्यक परतन्त्रस्थमुच्यते—
नित्य रहस्यनामसहस्रपाठ । तदपाठे निन्दा अतीव श्रूयते । तत दर्शित प्राक् ॥

एव दीक्षितस्य मृतस्यान्त्येष्टि तन्त्रप्रतिपादिना आवश्यकी—

अन्त्येष्टिविधिना हीनो मण्डलस्थो न जायते ॥

इति तन्त्रे निन्दाश्रवणात् पूर्वोक्तत्रिपुरारहस्योदाहरणरूपत्वात् ॥

अन्त्येष्टिविधि

अन्त्येष्टिविधिस्त्रिकूटारहस्ये—

ईश्वर उवाच—

अथात सम्प्रवक्ष्यामि विधिमन्त्येष्टिसञ्ज्ञितम् ।
अवश्य तत् साधको वै कुर्यात् गुर्वाद्रिषु प्रिये ॥ १ ॥
अन्त्येष्टिविधिना हीनो मण्डलस्थो न जायते ।
तस्मात् कुर्यात् प्रयत्नेन चान्त्येष्टिविधिमुत्तमम् ॥ २ ॥
यस्य न क्रियते देवि न दीक्षाकुलसङ्कुले ।
नैव कृत्वाऽन्त्येष्टिविधिं कोलश्राद्धे न चार्हता ॥ ३ ॥
सूतकान्ते तदाथे वा मास वर्षेऽपि वा शिवे ।
अन्त्येष्टिमेव कुर्वीत मण्डलान्तर्गताय वै ॥ ४ ॥
यस्यान्त्येष्टिर्न क्रियते प्रमादेनापि हेतुत ।
तन्नाम्ना मूलमयुत जप्त्वा श्राद्ध ततश्चरेत् ॥ ५ ॥
न ज्ञायते यस्य नाम तस्य श्राद्धविधा शिवे ।
मानवाधाघनाम्ना तु सर्व देवि समाचरेत् ॥ ६ ॥
मृतेऽह्नि पर्वसु तथा तीर्थश्राद्ध समाचरेत् ।
उपासको हि तद्रूपो वीरत्व गच्छतीश्वरि ॥ ७ ॥
बाह्यसम्कारयोगेन प्रेतत्वाच्च विमुक्तित ।
मण्डलान्त प्रवेशार्थमन्त्येष्टिं तु समाचरेत् ॥ ८ ॥
एकान्ते तु शुचौ देश सकल्प्योदङ्मुख शिवे ।
आचार्य चापि ब्राह्मण वृणुयात् तत्र शक्तित ॥ ९ ॥
आचार्यस्तु समभ्यर्च्याथ नैवेद्यान्ते विधानत ।
हस्तसम्मितवेद्या तु सिन्दूरग्नमा लिखन् ॥ १० ॥
श्रीयन्त्र तत्र चावाह्य देवता शक्तितो [1]यजत ।
वितस्तिसमिता तत्र कुशपुत्तलिका न्यसेत् ॥ ११ ॥

[1] नमेत्—अ, श्री

अवाक्शीर्षं तत्र वीरं नाम्नाऽऽवाह्य विधानतः ।
आगच्छ वीरपुरुष तिष्ठ चात्र कृतक्षणः ॥ १२ ॥
विनियुक्तो मया पश्चात् परं धाम प्रपत्स्यसि ।
मण्डलेषु निविष्टः सन् भुवनेषु चिरं स्थितः ॥ १३ ॥
निर्वृतिं परमां प्राप्य याहि तत् परमं पदम् ।
एतज्जपित्वा तत्कर्णे न्यसेत् तस्मिन् षडङ्गकम् ॥ १४ ॥
तन्मात्राकर्षिणीः पञ्च श्रोत्रादिषु तु विन्यसेत् ।
हृदि चित्ताकर्षिणीं तु मूर्ध्नि कालीं तु बीजतः ॥ १५ ॥
मर्मकृन्तनिकां कण्ठे चाङ्कुशाद् ब्रह्मरन्ध्रके ।
प्राणाकर्षिणिकां आं ह्रीं मुखे कृत्वा तु विन्यसेत् ॥ १६ ॥
ततस्तु मन्त्रं संधार्य निष्प्राणं तु [1]विज्ञापयेत् ।
कालधर्मं तु संप्राप्य न क्लेशं प्राप्तुमर्हसि ॥ १७ ॥
न ते मृत्युः शिवो यस्मात् साक्षात् त्वं बहुशक्तिमान् ।
स्वशक्त्या स्वस्वरूपस्य गोपनारूपया ननु ॥ १८ ॥
स्वातन्त्र्याख्यमहाशक्त्या पशुत्वं प्राप्तवानसि ।
गुरोर्वाक्यं स्मर क्षिप्रं भव श्रीशिवरूपकः ॥ १९ ॥
देहाश्रितान् समुत्क्रम्य सर्वकर्तृत्वमाप्नुहि ।
शिवाग्नौ देहसंस्कारं ततः संकल्पयेच्छिवे ॥ २० ॥
पादजानूरुनाभीषु हृत्कण्ठमुखलोचने ।
मूर्ध्नि विन्यस्य चक्रेशीं मन्त्रं चक्रात्मकं स्मरन् ॥ २१ ॥
संपूज्य च विशेषार्घ्यात् तदात्मा तर्पयेत् त्रिधा ।
पार्श्वे मृताग्निं संस्थाप्य यन्त्रादेर्वा समाचरेत् ॥ २२ ॥
संपूज्य तु विशेषार्घ्यात् त्रिधा सन्तर्प्य वै ततः ।
पञ्चाशत्समिधा मूलेनाष्टोत्तरशतं हुनेत् ॥ २३ ॥
घृतेन स्रुचमापूर्य वारं तत्र तु निक्षिपेत् ।
दक्षपादं नखोत्तानं सूपेणाच्छादयेत् ततः ॥ २४ ॥

[1] विमर्दयेत्—ख.

गृहीत्वोत्थाय तद्धस्ते वीरपत्न्ये हुनेत् ततः ।
पराशक्तिस्वरूपस्य मृतवह्नेर्महामुखे ॥ २५ ॥
पूर्णाहुतिं प्रदास्यामि तन्नाम कथयेत् ततः ।
पश्चात् तस्य तु वीरस्य पूर्णताप्राप्तिहेतवे ॥ २६ ॥
त्वं वीराग्नौ हुतोऽस्मिन् वै मलं मौतिकरूपकम् ।
कार्मं मानसमप्येवं मायिकं चान्तरं तथा ॥ २७ ॥
आणवं च विसृज्याग्नौ धूममार्गेण चाथवा ।
तेजोमार्गेणोर्ध्वलोकं प्राप्तं ते परमं पदम् ॥ २८ ॥
पुनरावृत्तिरहितं व्रज मन्त्रप्रभावतः ।
मूलं च पादुकामुक्त्वा तत्राग्नौ तद्विनिक्षिपेत् ॥ २९ ॥
तन्मृद्भुवयाऽमृतैर्हुत्वा होमतत्त्वं समापयेत् ।
संपूज्य सामयिकान् पश्चादाचार्यादीन् विसर्जयेत् ॥ ३० ॥
पुनर्दिनद्वयं देवि गुर्वादिद्वारतोऽर्चयेत् ।
कुर्याच्छ्राद्धं चतुर्थेऽह्नि देवि मण्डलमेळनम् ॥ ३१ ॥
वीरपात्रं च संस्थाप्य विधानं देवान् प्रपूजयेत् ।
पितामहादित्रितयं वीरः प्रत्यङ्मुखः यजेत् ॥ ३२ ॥
त्रिकोणं मण्डलं तस्य जलमुत्सृज्य वै ततः ।
अग्रप्रभृत्यय वीरो मण्डलत्रयमभ्यगः ॥ ३३ ॥
तेन मित्रेशता प्राप्तो विहरेच्च यथासुखम् ।
पठन्नेवं वीरपात्रं पितृपात्रे विनिक्षिपेत् ॥ ३४ ॥
ततो मित्रेशरूपाय पित्रे चेति पुनर्हुनेत् ।
सर्वत्र क्रमतो देवि वृद्धे तु त्रितयात्मना ॥ ३५ ॥
पित्रादीनां चतुर्णां तु ततः पूजां समाचरेत् ।
स पृथग्वीरशब्देन सर्वमेव समापयेत् ॥ ३६ ॥
एषोऽन्त्येष्टिविधिः प्रोक्तः सर्वतन्त्रेषु गोपितः ॥ ३७ ॥

इत्यन्त्येष्टिमूलं दर्शितम् ॥

अथास्यैव, संक्षेपेण भावं दर्शयामि—दीक्षिता मृता बाह्यसंस्कारविहीना वीरदूताः, बाह्यसंस्कारेण संस्कृता वीराः, बाह्यसंस्कारेण संस्कृता उक्तसंस्कारसंस्कृता मण्डलान्तःप्रविष्टा इति तन्त्रशास्त्रप्रसिद्धिः । बाह्यसंस्कारमन्तरा नेदं कर्म ॥ १–३ ॥ सूतकान्ते सपिण्डीकरणान्ते, तदुत्तरमेव वीरत्वप्राप्तिः ॥ ४–८ ॥ आचार्यत्रयोभय-वरणाशक्तौ आचार्यस्यैव वरणमित्याह—शक्तित इति ॥ ९ ॥ नैवेद्यान्ते आवरणपूजोत्तरनैवेद्यान्ते ॥ १० ॥ श्रीचक्रदेवताऽऽवाहनोत्तरं यथाविभवं पूजा कार्येत्याह—शक्तितो यजेदिति । तत्र निर्मितश्चायन्ते । कुशपुत्तलिकां कुशपुरुषम् ॥ ११ ॥ नाम्ना अमुकानन्दनाथं वीरं नमः । अज्ञाने गगनानन्दनाथं वीरमिति ॥ १२–१४ ॥ तन्मात्राकर्षिण्यः शब्दाकर्षिण्यादयः. पञ्च श्रोत्रादि-पञ्चसु ज्ञानेन्द्रियेषु । बीजतः कालीबीजोत्तरं. क्रीं काल्यै नम इति ॥ १५ ॥ अङ्कुशात् क्रों एतदुत्तरं मर्मकृन्तिन्यै नम इति । आं ह्रीं प्राणाकर्षिण्यै नम इति ॥ १६ ॥ श्राव्यमन्त्रश्च कालधर्ममित्यादिः ॥ १७–२१ ॥ तन्नाम्ना अमुकानन्दनाथाय वीराय नमः । षोडशपञ्चान्यतमोपचारैरभ्यर्च्य अन्ते देवतानाम द्वितीयान्तं तर्पयामीति पठित्वा विशेषार्घ्येण तर्पयेत् । येषाः पार्श्वे होमप्रकरणोक्तविधिना विवाहान्ते मरणसंस्कारेणापि संस्कृतमग्निं संस्थाप्य यन्त्रात् कल्पितयन्त्रस्थां अग्नौ देवीमावाहयेत् ॥ २२ ॥ संपूज्य पञ्चोपचारैः ता सन्तर्प्य ॥ २३ ॥ घृतेन स्रुचं संपूर्य हविषः स्थाने स्रुच्येव वीरं निक्षिप्य ॥ २४–२९ ॥ तत्संख्यया समित्संख्यया । मूलेनैव होमतन्त्रं समापयेत् इति । अनेन होमप्रकरणोक्तोत्तराङ्गप्राप्तिः ॥ ३० ॥ कुर्याच्छ्राद्धमिति नाम्ना कौळश्राद्धीययावद्धर्मातिदेशः । मण्डलमेळनश्राद्धमित्यस्य नाम । अत्र विश्वेदेवा वीराः । वीरात् प्राक्तनास्त्रयः पुरुषाश्च देवताः । वीरात् प्राक् पुरुषा अपि तान्त्रिकान्त्येष्टिसंस्कृता यदि स्युः, तर्हि मित्रेत्यादिस्वरूपताप्राप्तिसिद्धये एकैकोद्देशेन मण्डलप्रवेशलाभाय अन्त्येष्टिप्रतिनिधिभूतं अयुतं मूलं जप्त्वा पश्चात् वीरं संस्कृत्य मण्डलमेळनश्राद्धं कुर्यात् । दीक्षितवंशग्रहणात् अदीक्षितस्यापि तद्वंश्यस्य मुख्यं प्रतिनिधिरूपं वा इदं कर्म भवति ॥ ३१ ॥ अथ कौलश्राद्धादौ विशेषः तमाह—वीरपात्रमित्यादिना । वीरस्य पूजा प्रत्यङ्मुखस्य पूजनं विशेषः ॥ ३२ ॥ वीरस्य पाद्यमण्डलं त्रिकोणं, तथा तत्पात्रासादनमण्डलमपि । पितृपात्रासादनानन्तरं

वीरपात्रासादन तद्दक्षिणतः । अत्र ब्राह्मणपञ्चक सति सम्भवे । अशक्तौ त्रयं—विश्वेदेवार्थमेकं, पितामहार्यर्थमेकं, वीरार्थमेकं । कौलश्राद्धवत् पात्रहवनम् । वीरस्यापि कौलश्राद्धे "सविन्मयं" इत्यारभ्य "तद्भवेच्छिव" इत्यन्तेन विहितो यो जलोत्सर्ग तदनन्तरं "अद्यप्रभृति" मन्त्रपठने वीरपात्रस्थ कुलद्रव्य पितृपात्रे क्षिपेत ॥ ३३–३४ ॥ वीरस्य प्रथमहवन दीपान्तपूजोत्तर, पात्रसमर्पणमपि अमुकाय वीराय स्वाहेति । तदूर्ध्वं वीरपद त्यक्त्वा मित्रेशरूपाय स्वाहेति पठेत् । पितामहे षष्ठीशरूपाय प्रपितामहे ओ[उ]ड्डीशरूपाय, वृद्धप्रपितामहे मित्रेश षष्ठीश- ओ[उ]ड्डीशरूपाय इति पठेत् । क्रमस्तु पूर्ववत् । अस्मिन् श्राद्धे इद द्वितीय हवनम् ॥ ३५ ॥ शेष इत पर कौलश्राद्धवत्समाप्ति ज्ञेयम् ॥ ३६–३७ ॥

कौलश्राद्धविधि

अथ कौलश्राद्धधर्माणा अत्रातिदिष्टत्वात् तज्ज्ञानाय कौलश्राद्धविधिरुच्यते । सोऽपि रुद्रयामळान्तर्गतदेवीरहस्ये पञ्चषष्टितमे पटले अस्ति—

अधुना श्रोतुमिच्छामि कौलश्राद्धविधि तथा ।

इति पार्वतीप्रश्ने ईश्वर उवाच —

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि यन्मा त्व परिपृच्छसि ।
यस्य [1]स्मरणमात्रेण देवतार्प्रीतिमाप्नुयात् ॥ १ ॥
कौलश्राद्धमकृत्वा तु नान्यै श्राद्धसहस्रकै ।
नैव तृप्तिर्भवेद्देवि पितृणा परमेश्वरि ॥ २ ॥
मृताहे तद्द्वितीय वा कृतनित्यक्रिय शुचि ।
चतुरो ब्राह्मणान् द्वौ वा दीक्षायुक्तान् निमन्त्रयेत् ॥ ३ ॥
मत्स्याथ त्रिशपार्श्वयुक्त पात्रयुग्मस्य ।
विश्वेषा चैव देवाना पितृणा च क्रमाच्छिवे ॥ ४ ॥
आवृर्ति पूज्य नैवेद्य कृत्वा शक्ति प्रपूज्य च ।
चयानाश्वरूपान् वै विप्रान् देवास्तु पूर्वत ॥ ५ ॥

[1] मरण—श्री

विश्वेशादिस्वरूपांश्च पितॄन् संपूजयेत् क्रमात् ।
व्यष्ट्या वाऽथ समष्ट्या वा पूर्वोक्तममुष्मान् शिवे ॥ ६ ॥
आसनावाहने कृत्वा प्रार्थयेत्तु कृताञ्जलिः ।
विश्वेदेवाः स्वागतं वो यज्ञेऽस्मिन् स्थीयतां क्षणम् ॥ ७ ॥
सावधानेन मनसा स्वीकुर्वन्तु सभाजनम् ।
चतुरश्रे तथा वृत्ते मण्डले पूज्य पादयोः ॥ ८ ॥
क्षालनं चाऽथ सामान्यादर्घ्यादर्घ्यं विनिक्षिपेत् ।
आचामयेत्तान् वस्त्रादिदीपान्तेन पितॄन् यजेत् ॥ ९ ॥
स्वाहाऽन्तनाम्ना तत्पात्रात् तेभ्यः पात्रं प्रकल्पयेत् ।
पूर्ववन्मण्डलं कृत्वा पूज्य भोजनपात्रकम् ॥ १० ॥
परिवेष्याभ्युक्ष्य तद्वद् दत्वा हस्ते तथोदकम् ।
संविन्मये महापात्रे आनन्दमयभोज्यकम् ॥ ११ ॥
भोक्ता त्वं पुरुषः साक्षी महाशक्तिर्महेश्वरः ।
सर्वमन्नं शक्तिमयं भोक्ता साक्षात् परः स्वयम् ॥ १२ ॥
तस्मात् सर्वं शिवः साक्षात् भोक्ता दाता च भोज्यकम् ।
विश्वेदेवा देवता नो भुञ्जन्त्वत्र मखे मम ॥ १३ ॥
यावच्छक्यं तावदिह भोक्तव्यं स्वस्थमानसैः ।
पेयं स्वाद्यं भक्ष्यभोज्यं सर्वं वस्तु समर्पितम् ॥ १४ ॥
पितॄणां परमानन्दहेतवे तद्भवेच्छिवम् ।
इत्येवं तोयमुत्सृज्य पितृस्थानेऽपि चोत्सृजेत् ॥ १५ ॥
तत आपोशनं दत्वा यथेष्टं भोजयेत् ततः ।
यथासंभवपक्वाद्यैः तृप्ता यूयं भविष्यथ ॥ १६ ॥
गुरुद्रव्यैश्च वर्गैश्च पितॄणां शान्तिरन्तरे ।
प्रार्थ्यैवं भोजनस्थाने प्रार्थयेत् पुनस्त्वत्र ॥ १७ ॥
विश्वेदेवाश्च पितरस्तृप्ताश्चास्मिन् महामखे ।
सर्वं समिष्टं संपन्नं भवत्वत्र यथेप्सितम् ॥ १८ ॥

उत्तरापोशनं दत्वा तथा ताम्बूलदक्षिणाः ।
विश्वान् देवांस्तथा पितॄन् देवतारूपमास्थितान् ॥ १९ ॥
नमः पुरस्तात् पश्चाच्च पार्श्वयोरपि वो नमः ।
अनेन कौलश्राद्धेन विधिना पितृमुख्यकाः ॥ २० ॥
परमं पदमास्थाय भुञ्जन्त्वेते सुनिर्वृताः ।
परिक्रम्य नमस्कृत्य चैवं पश्चाद्विसर्जयेत् ॥ २१ ॥
यथाऽऽगतं च पितरो गच्छन्त्वस्मान्महामखात् ।
विश्वेदेवैश्च सहिताः प्रसन्ना सन्तु मे चिरम् ॥ २२ ॥
ततः सामयिकान् पूज्य कर्म देव्यै समर्पयेत् ।
इत्येवं कथितो देवि कौलश्राद्धविधिः परः ॥ २३ ॥ इति ॥

अस्यापि संक्षेपेण गूढमर्थं प्रकटयामि । श्राद्धसंकल्पानन्तरं ब्राह्मणान् वृत्वा द्वारपूजाऽऽदिसामान्यविशेषार्घ्यपात्रासादनोत्तरं विशेषार्घ्यपुरतः अग्रभागे देवीविशेषार्घ्यपात्रमध्ये इति निष्कर्षः । विशेषार्घ्यपात्रासादनप्रकारेण विश्वेदेवपात्रं पितृपात्रं चासादयेत् ॥ ३–४ ॥ ततः सुवासिनीपूजाऽन्तपूजाशेषमनुष्ठाय एकस्मिन् विप्रे चर्यानाथस्वरूपान् विश्वान् देवान् प्रपूजयेत् ॥ ५ ॥ मित्रेशस्वरूपं पितरं षष्ठीशस्वरूपं पितामहं ओ[उ]ड्डीशस्वरूपं प्रपितामहं प्रत्येकब्राह्मणपक्षे । एकब्राह्मणपक्षे मित्रेशषष्ठीशोड्डीशरूपान् पितृपितामहप्रपितामहान्, दत्वा वाहनं कृत्वा, आसनं दत्वा, उक्तमन्त्रेण प्रार्थ्य, विहितपात्रमण्डले पादौ प्रक्षाल्य, सामान्यार्घ्यादर्घ्यं दत्वा, आचमनं दत्वा, दीपान्तं यथाविभवं विश्वान् देवान् पितॄंश्च पूजयेत् । पितृपदं देवानामप्युपलक्षकम् ॥ ६–९ ॥ ततः चर्यानाथस्वरूपेभ्यः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इति विश्वेदेवपात्रं तद्विप्रस्य अर्पयेत् । एवमेव पित्रादेरपि पात्रसमर्पणम् । ते त्वमन्त्रमेव होमं कुर्युः, होममन्त्रस्य स्वाहाऽन्तस्य श्राद्धकर्त्रा पूर्वमेव पठितत्वात् । अमन्त्रकहोमनिषेधशास्त्रं सामयिकप्रकरणस्थं तत्रैव विश्रान्तम्, नात्र प्रवर्तते । वस्तुतोऽत्र स्वाहाऽन्तमन्त्रपाठात् नामन्त्रकं हवनम् । पाद्ये देवस्य चतुरश्रं पितॄणां वृत्तमुक्तं प्राक् । तच्चद्देवभोजनपात्राधः मण्डलम् ॥ १०–१४ ॥ पितृस्थाने चोत्सृजेत् इति चकारेण विश्वेदेवपात्रस्याप्युत्सर्गः सूचितः । तत्र पितृस्थाने विश्वेदेवपदप्रक्षेपः ॥ १५ ॥ शेषं स्पष्टम् ॥ १६–२३ ॥

अन्त्येष्टिकौलश्राद्धयोरावश्यकत्वम्

कौलश्राद्धमपि सूत्रानुसारिणामावश्यकं, अकरणे निन्दाश्रवणात्। यद्यपि त्रिपुरारहस्ये "तथाऽन्येष्वतिदूषितं" इति श्रवणात्—अन्त्येष्टिकौलश्राद्धयोः नातिदोषः श्रूयते, अतिदूषितं नाम पुनः पुनः असकृन्निन्दाश्रवणं, प्रकृते सकृदेव निन्दा श्रूयते, रहस्यनामपाठे निन्दा त्वसकृत् श्रूयते, तद्वदत्राभावात्—सूत्रानुयायिनामनावश्यकमिति प्रतिभाति। अन्यथा अतिदूषितमित्यत्र अतिपदानर्थक्यं स्यात्। तथाऽपि आपस्तम्बादयः स्वसूत्रे अनुक्तं अन्यसूत्रोक्तं अन्यत् किमपि न गृह्णन्ति, भारद्वाजोक्तं अन्त्येष्टिप्रयोगं तु जगृहुः। तत एव ज्ञायते अन्त्येष्टिसंस्कार आवश्यक इति। तद्वदत्रापीत्युन्नेयम्॥

किं च अतिदूषितमित्यस्य नासकृन्निन्दाश्रवणमर्थः। किं तु अकरणे महानिष्टफलसाधनत्वप्रतिपादनम्। तच्च प्रकृतेऽप्यस्ति। जन्मप्रभृति उपासनासंपादनं मण्डले प्रवेशार्थम्। मण्डलं नाम पुनरावृत्तिरहितः ब्रह्मलोकादपि परिष्ठः ओघत्रयनिवासाधारभूतः स्थानविशेषः। अन्त्येष्ट्यकरणे तल्लाभाभावे महापुरुषार्थहानिसाधनत्वप्रतिपादनात् अतिदूषितमित्यवश्यं अनुष्ठेयम्। एवमेव श्राद्धेऽपि। इत्यलं भूयसा॥

प्रायश्चित्तविधिः

अथ विहितकर्मसु पुरुषदोषेण अन्यथाभावोऽवश्यंभावी। तदर्थं तत्प्रायश्चित्ताकाङ्क्षायां प्रायश्चित्तं प्रसङ्गाल्लिख्यते। तदुक्तं स्वतन्त्रतन्त्रे त्रयोदशपटले—

देव्युवाच—

देवेश श्रोतुमिच्छामि नित्यनैमित्तिकादिषु।
प्रायश्चित्तं तु सन्ध्याऽऽदिपूजाकर्मसु च स्फुटम्॥ १॥

श्रीभैरव उवाच—

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम्।
अङ्गाङ्गिभेदात् द्विविधं कर्मणः परमेश्वरि॥ २॥

अङ्गेऽपि देवि द्वैविध्य मुख्यगौणत्वभेदत ।
गौणाङ्गलोपे मूलस्य दशधा जपत शुचि ॥ ३ ॥
मुख्याङ्गलोपे शतधा अङ्गिलोपे पुन क्रिया ।
अङ्गाङ्गिमद देवेशि शृणु विस्तरत शिवे ॥ ४ ॥
जपे षडङ्गन्यासस्तु गौणाङ्ग परिकीर्तितम् ।
ध्यानमृष्यादिक पूजा मुख्याङ्गमिति कथ्यते ॥ ५ ॥
सन्ध्याया मूलदेव्यर्घ्ये जपे चाङ्गित्वमिष्यते ।
मार्ताण्डवाग्भवार्घ्यस्य मुख्याङ्गत्व प्रकीर्तितम् ॥ ६ ॥
आकालमङ्गिलोपे तु पुन कर्म भवेदिह ।
आपदङ्गस्य लोपे तु कालत्यागेऽपि नास्त्यघम् ॥ ७ ॥
सन्ध्याऽन्तरे तु समासे शतमष्टोत्तर जपेत् ।
आशौचद्वितये देवि प्रधान मानस चरेत् ॥ ८ ॥
पूजाऽऽदिक समान वै ब्राह्मणान्येन कारयेत् ।
क्षयाशौच देवताया मण्डल न व्रजच्छिवे ॥ ९ ॥
अज्ञानेन गतश्चेद्धै देवताशापमाप्नुयात् ।
तद्दोषपरिहारार्थं पुनर्मण्डलमाचरेत् ॥ १० ॥
देवता पयसा स्नाप्य मूलात्तर्पणमाचरेत् ॥ ११ ॥
पञ्चवार घृतेनैव होम कुर्याद्वगानने ।
ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् देवताशान्तिमाप्नुयात् ॥ १२ ॥
त्रिरात्र सन्ध्यया हाने सहस्र जपमाचरेत् ।
अहोरात्रमनश्नन् वै तत शुद्धो भविष्यति ॥ १३ ॥
अष्टरात्रमसन्ध्यो वै त्रिरात्रोपोषणाज्जपात् ।
मासेऽतीते तु देवेशि पतितश्च बहिष्कृत ॥ १४ ॥
मण्डलाद्ब्राह्मण सर्वकर्मायोग्यो महेश्वरि ।
एष एव जपे मार्ग मासादूर्ध्व पतत्यध ॥ १५ ॥
पूजाया शृणु देवेशि मदमङ्गाङ्गिनो स्फुटम् ।
आवृत्तिर्गुरुनित्याऽर्चासमयाम्नाययोरपि ॥ १६ ॥

पूजात्रयं जपश्चैव प्रथमं पूजने मतम् ।
पात्रसंस्था पीठपूजा वह्निहोमस्तथैव च ॥ १७ ॥
अर्घ्यं देहशुद्धिश्च मुख्याङ्गं संप्रकीर्तितम् ।
शक्तिसामयिकार्चादि गौणाङ्गमिति कथ्यते ॥ १८ ॥
नित्यकर्मण्यङ्गलोपे न वैगुण्यं तु कर्मणः ।
काम्ये तदेकदेशस्य लोपे वैगुण्यमेव हि ॥ १९ ॥
अङ्गलोपे तु मूलेन तर्पणाष्टकमुच्यते ।
अष्टोत्तरशतावृत्त्या मुख्याङ्गे शृणु पार्वति ॥ २० ॥
शतधा तर्पणं जापः सहस्रं वा स्मृतं शिवे ।
व्यत्यासे कर्मणोऽप्येवमङ्गाङ्गेषु स्मृति सकृत् ॥ २१ ॥
अङ्गं तन्त्रेण वा कुर्यात् कार्यकारणयोर्विना ।
अन्तरे च न कुर्वीत भिन्नार्थेष्वपि नेश्वरि ॥ २२ ॥
बिन्दुतर्पणव्यत्यासे प्रायश्चित्तं शृणु प्रिये ।
मुख्याद्गौणार्पणे देवि पुनस्तर्पणमाचरेत् ॥ २३ ॥
मूलाष्टकस्मृतिर्वाऽपि व्युत्क्रमे शृणु पार्वति ।
देवतां मद्गुतोयेन मूलेनाभ्युक्ष्य वै शिवे ॥ २४ ॥
पुष्पाञ्जलिं समभ्यर्च्य त्रिः सन्तर्प्य च प्रार्थयेत् ।
पुनर्यथोक्तं सन्तर्प्य जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥ २५ ॥
मुख्यगौणविभेदं च शृणु देवेशि तत्त्वतः ।
मन्त्रदेवीतर्पणात्तु सर्वं गौणं महेश्वरि ॥ २६ ॥
ततः परं गुरोः पङ्क्ति नित्यामण्डलकं ततः ।
आवृत्तिश्च ततो देवी क्रमाद्गौणं मतेच्छिवे ॥ २७ ॥
एतद्विभेदमज्ञात्वा यः कुर्यात् तर्पणं शिवे ।
तं भैरवीगणाः क्रुद्धाः विकुर्वन्ति पदे पदे ॥ २८ ॥
नवपात्रे त्ववस्थैव सप्तपात्रेऽपि पार्वति ।
पञ्चपात्रेऽपि तुल्या स्यात् त्रिपात्रे मनसा स्मरेत् ॥ २९ ॥

पात्रद्वयं तु प्रत्यक्षपूजनेनैव कारयेत् ।
आद्यप्रतिनिधिर्यत्र तत्र पात्रद्वयं स्मृतम् ॥ ३० ॥
तत्र द्व्याधिकं नैव कार्यं पात्रं सुरेश्वरि ।
द्रव्यप्रतिनिधिं चात्र प्रमङ्गात कथयामि ते ॥ ३१ ॥
आद्याभावे तु घुटिकाक्षारयुक्तजलार्पणम् ।
मन्त्रयं चाष्टगन्धेन समानघुटिका भवेत् ॥ ३२ ॥
तदभावे नारिकेळजलं पात्रे तु कांस्यकं ।
तदभावे ताम्रपात्रे क्षीरं चाऽथ गुडोदकम् ॥ ३३ ॥
अथवा गन्धतोयेन पूजा नैव तु लोपयेत् ।
द्वितीयभेदं देवेशि शृणु संयतमानसा ॥ ३४ ॥
पूर्वोक्तभेदान्यतमा पलाण्डुर्वाऽऽर्द्रकं तु वा ।
प्रत्यक्षाद्ये द्वितीयादिप्रत्यक्षं देवि योजयेत् ॥ ३५ ॥
द्रव्यप्रतिनिधौ देवि तर्पणं कुसुमेन वै ।
स्वात्मीकारादिकं नास्ति अक्षतैर्गुरुपूजनम् ॥ ३६ ॥
संपूर्णमन्त्रपाठेन स्वात्मीकारं तु भावयेत् ।
पूर्णपूजां भावयन् वै बाह्यपूजां समाचरेत् ॥ ३७ ॥
घुटिकायामार्द्रकं स्यात् स्वात्मी[1]कारेऽपि विधने ।
तत्र पात्रद्वयं देवि न्यूनं नैव तु कारयेत् ॥ ३८ ॥
शक्तिपूजा विना तत्त्वशोधनं संभवेच्छिवे ।
प्रत्यक्षे तु त्रिपात्रं वै गौणात् गौणतरं भवेत् ॥ ३९ ॥
आनुकूल्ये त्रिपात्रादि नैव कर्तव्यमीश्वरि ।
प्रत्यक्षयुग्मपात्रं वै कृत्वा शापमवाप्नुयात् ॥ ४० ॥
कचिन्मयैवोपदिष्टः परमापत्तिकालिकः ।
तृतीयभेदं देवेशि प्रोक्तेष्वन्यतमं स्मृतम् ॥ ४१ ॥
वटिका चणपिष्टस्य विजयायुक्तदार्कृतिः ।
मूलकं वा महादेवि पलाण्ड्वधिको वटिः ॥ ४२ ॥

[1] कारोऽपि—व२.

आर्द्रकान्तं मूलकं स्यात् श्रीगदो मन्त्रसंज्ञपः ।
मन्त्रशनो द्वितीये तु एतन्मन्यश्रमित्यते ॥ ४३ ॥
द्वितीयादिकपर्यायं स्थापयेदष्टदिक्ष्वथ ।
अथवा मन्त्रजापो वै नित्यं तुर्यं तु सर्वदा ॥ ४४ ॥
पञ्चमं शृणु देवेशि द्विविध्यं चोक्तमेव ते ।
आद्यं तत्र कलौ देवि त्रिसद्मान्तमित्यतं ॥ ४५ ॥
द्वितीयं तु भवेत् देवि स्वयंपीति सुरेश्वरि ।
अथवा लिङ्गयोन्योश्च कुसुमं तत्र योजयेत् ॥ ४६ ॥
कार्त्तीरपङ्कं मूलेन श्वेतचन्दनपङ्कजम् ।
संयोज्य योजयेत् देवि मूलाष्टजप एव वा ॥ ४७ ॥
द्रव्यं साक्षात् पञ्चमं तु दुर्लभं तु कलौ युगे ।
जितेन्द्रियाणां धीराणां योगिना सुलभं भवेत ॥ ४८ ॥
कदाचिच्छक्तितः पूर्वं क्षोभे जाते शिवस्य वै ।
मकल्यसंतापनो देवि नाशमेति स वै पुमान् ॥ ४९ ॥
तस्मात् स्वस्या परस्यां वा अन्यं नैव समाचरेत् ।
प्रतिनिध्येव कर्तव्यं कलौ देवि सुनिश्चितम् ॥ ५० ॥
उपासको तु नित्यं वै परिवारार्चनं चरेत् ।
नित्यमण्डलकं चैव गुरुमण्डलकं तथा ॥ ५१ ॥
पङ्क्तिकां समया चैव आम्नायसमयां यजेत् ॥ ५२ ॥
अथवा दिननित्यास्तु नित्यां च गुरुमण्डलम् ।
समष्ट्या पङ्क्तिकां चापि पूजयेत्पर्वतादिषु ॥ ५३ ॥
परमापङ्क्तिकान्ते तु आवृतेः पञ्चकं त्रिकम् ।
समष्ट्या चेतरत् सर्वं परमापङ्क्तिगोचरम् ॥ ५४ ॥
पूजाऽन्ते महाविघ्ने प्राप्ते संशृणु निश्चितम् ।
पूर्वं संकल्पतो देवि न दोषस्तत्र विद्यते ॥ ५५ ॥
संकल्पानन्तरं देवि विसृज्योपोषणं चरेत् ।
सपर्यां मानसीं कुर्वन् पुनः पूजां समाचरेत् ॥ ५६ ॥

आवाहनानन्तरं तु महाविघ्नो भवेद्यदि ।
पात्रादिकं समुद्वास्य देवतां स्थापयेत् तथा ॥ ५७ ॥
कार्यान्ते तत्र पात्रादिस्थापनं संविधाय च ।
संकल्पेन विना देवि आवृत्तिं तु समापयेत् ॥ ५८ ॥
यावन्तो दिवसा देवि व्यतीतास्तावदावृतिम् ।
पायसेन हुनेत् तस्य दोषस्येहापनुत्तये ॥ ५९ ॥
मूलेनाष्टोत्तरशतं हुत्वा पूज्य च साधकान् ।
क्षमापयेत् ततो देवीं गुरुं चापि सुधीः भवेत ॥ ६० ॥
उद्वासनात्तु पूर्वं वै पूजाऽन्ते सङ्कटे स्थिते ।
झटित्युद्वास्य देवेशीं विसृजेन्मण्डलं ततः ॥ ६१ ॥
अतीतविघ्ने देवेशि सहस्रं प्रजपेन्मनुम् ।
अपराधान्मुच्यते वै दोषस्तत्र न विद्यते ॥ ६२ ॥
अथोपघातदोषस्य प्रायश्चित्तं शृणु प्रिये ।
देवताहेतुकलशविशेषार्घ्योपघाततः ॥ ६३ ॥
कर्तुर्मृत्युस्तु षण्मासात् तस्य शान्तिं ब्रवीमि ते ।
यस्योपघातः संस्थाप्य पुनस्तत् पूजयेत् ततः ॥ ६४ ॥
पश्चात् त्र्यहमनश्नन् वै जपेत् दशसहस्रकम् ।
पूजयेच्च यथाशक्ति देवीं क्षीरेण स्नापयेत् ॥ ६५ ॥
अष्टोत्तरशतं हुत्वा गुरुं पूज्य च मुच्यते ।
आवाहनस्थापनाच्च पूर्वं जपसहस्रकम् ॥ ६६ ॥
उपघातात्तत्स्फुरिते महासातपनं चरेत् ।
उपघाते तु शंखस्य घोर(द्य)ष्टोत्तरसहस्रकम् ॥ ६७ ॥
दीपाऽऽदिष्वप्येवमेव शान्तिः स्यादुपघातके ।
दीपोपघाते देवेशि पुनर्मण्डलमाचरेत् ॥ ६८ ॥
साधकानां दत्तपात्रस्योपघाते शतं जपः ।
पूजकानां साधकानां तुल्यमेतद्विधीयते ॥ ६९ ॥

प्रसङ्गादत्र सर्वेषां आचारं कथयामि ते ।
विप्राचार्यां तु सर्वेषां स्वामीकारो विधीयते ॥ ७० ॥
अनन्तरस्य पूजायां पूर्वस्यानर्हतेष्यते ।
न्यूनदीक्षावतां चापि व्यवस्थैषा सुसम्मता ॥ ७१ ॥
दीक्षाभेदमथो वक्ष्ये त्वाद्या प्रथमतो मता ।
द्वितीया पञ्चदश्युक्ता चतुराम्नायजा परा ॥ ७२ ॥
षडाम्नाया चतुर्थी स्यात् षोडश्यन्ता तु पञ्चमी ।
षष्ठी चरणविद्याऽन्ता सप्तमी चाम्नानान्तका ॥ ७३ ॥
रहस्यान्ता चाष्टमी स्यात् [1]नवमी षोडशी परा ।
षड्दर्शनान्ता दशमी महावाक्यान्तिमा ततः ॥ ७४ ॥
द्वादशी श्रीपादुकाऽन्ता न्यूनं तत्पूर्वमुच्यते ।
विप्रक्षत्रिययोर्देवि सर्वदीक्षाऽर्हता भवेत् ॥ ७५ ॥
रहस्यान्ता तु वैश्यस्य षोडश्यन्ता तु शूद्रके ।
श्रेष्ठवर्णाद्दीक्षणं स्यादभावे तुल्यवर्णतः ॥ ७६ ॥
शूद्रो नैव गुरुर्देवि तस्मात् दीक्षां परित्यजेत् ।
अनर्हाद्दीक्षणं लब्ध्वा परित्यागो मनोः स्मृतः ॥ ७७ ॥
न्यूनाश्रमेऽनन्तरं वा गुरुशक्त्योस्तु संमतः ।
स्वामीकारो महादेवि निषेध[सिद्ध]स्त्वितराश्रमः ॥ ७८ ॥
अन्येषां तु प्रमादेन स्याच्चेज्जपसहस्रकम् ।
उच्छिष्टभक्षणेऽप्येषा व्यवस्था देवि सम्मता ॥ ७९ ॥
न्यूनवर्णाश्रमाणां तु त्रिरात्रोपोषणं तथा ।
शास्त्यभीष्टे तु नैषा स्याद्व्यवस्था तत्र चोत्तमा ॥ ८० ॥
दीक्षिता यदि लभ्येत दीक्षाहीनां परित्यजेत् ।
अलभ्या यदि चान्या स्यात्तदा संस्कारमाचरेत् ॥ ८१ ॥
मूलशङ्खोदकैः प्रोक्ष्य पञ्चबाणषडङ्गकैः ।
विन्यस्य तस्या देहे तु दक्षकर्णे श्रियं वदेत् ॥ ८२ ॥

[1] विद्याषोडशका परा—ब०.

कन्यायां नास्ति सम्कारः निधवा तु परित्यजेत् ।
मातरं गुरुपत्नीं च ज्येष्ठपत्नीमृते शिवे ॥ ८३ ॥
बालोपदेशिना पात्रत्रितयं तत्त्वशोधनम् ।
पात्रं दक्षकरे गृह्य वामहस्तेन तर्पणम् ॥ ८४ ॥
महावाक्यान्त्ययोग्याना तत्त्वपात्रचतुष्टयम् ।
तर्पणं पूजनं च स्यात् पादुकान्ते तु पूजनम् ॥ ८५ ॥
आत्मविद्याशिवाख्यादितत्त्वपात्राणि वै शिवे ।
समष्टिरथपूर्णं च साकर्यं त्रितयं भवेत् ॥ ८६ ॥
समष्टिपूर्णके देवि साकर्यं बहुदोषकृत् ।
तस्मात् प्रक्षाल्य देवेशि समष्टिं पूर्णपात्रकम् ॥ ८७ ॥
स्वीकुर्यादन्यथा देवि जपेदष्टसहस्रकम् ।
आत्मतत्त्वं शक्तिशेषं सर्वेषा देवि सम्मतम् ॥ ८८ ॥
पञ्चाम्नायोर्ध्वगाना तु पश्चाद्वा पञ्चपात्रत ।
प्रथमं शक्तिशेषं स्यात् द्वितीयादित्रय शिवे ॥ ८९ ॥
वीरोच्छिष्टं तु ज्येष्ठस्य अन्यथा पापमाप्नुयात् ।
गुरोस्तु सर्वं सम्राह्य शक्तिशपादनन्तरम् ॥ ९० ॥
स्वशेषं नैव शक्त्यै तु देयं शिष्यामृते शिवे ।
अत्र प्रमादो यदि चेज्जपेदष्टसहस्रकम् ॥ ९१ ॥
आत्मशेषं तु ज्येष्ठेषु दत्वा त्र्यहमुपोषणम् ।
उभयोरपि तुल्यं स्यात् प्रायश्चित्तं वरानने ॥ ९२ ॥
अभुक्त्वैव तु तत्त्वाना शोधनं स्वाचरेच्छिवे ।
पूजनं चापि देवेशि अन्यथा पतितो भवेत् ॥ ९३ ॥
गुर्वादीना यथा चाज्ञा स्वात्मतत्त्वं तु शोधयेत् ।
सद्य काले त्वयं पक्ष ज्ञात्वा मुक्तो बहिष्कृत ॥ ९४ ॥
भुक्त्वा तत्त्वं शोध्य देवि जपेदयुतसख्यकम् ।
अज्ञानेऽप्येवमेव स्यादशक्तौ गौणमाचरेत् ॥ ९५ ॥

क्षताङ्गो ज्वरिताङ्गश्च मण्डलाद्दूरतः स्थितः ।
मलाङ्गो मलवस्त्रश्च उष्णीषी कञ्चुकी तथा ॥ ९६ ॥
कुष्ठी क्षताङ्गी कुनखी पूतिगन्धी ज्वराङ्गकः ।
क्रोधी कुटिलभावश्च नास्तिकोऽप्यजितेन्द्रियः ॥ ९७ ॥
पातकी भ्रमचित्तश्च गुरुद्रोही च वञ्चकः ।
प्रविष्टो मण्डलं यस्य तस्य शापो भवेत् तव ॥ ९८ ॥
तद्दोषपरिहारार्थं पुनर्मण्डलमाचरेत् ।
वीरासनं कुक्कुटं च नाचरेन्मण्डले शिवे ॥ ९९ ॥
न प्रस्पर्शो च चरणौ न वदेद्दुःखभाषणम् ।
कलहो रोदनं निद्रा पारुष्यं मर्मभाषणम् ।
न वदेच्छिन्नभावेन सर्वं तत्र तु भावयेत ॥ १०० ॥
विहाय जिह्वाचापल्यं इन्द्रियाणि निगृह्य च ।
शिवोऽहमिति पूर्णं वै भावयन् शिवतां व्रजेत् ॥ १०१ ॥
इत्येतत्ते मयाऽऽख्यातं गोप्यात् गोप्यतरं शिवे ।
प्रायश्चित्तविधौ देवि किं पुनः श्रोतुमिच्छसि ॥ १०२ ॥
इति श्रीस्वच्छन्दतन्त्रे त्रयोदश पटलः ॥

अस्मात् पटलात् सुखं बालानामर्थलाभाय कठिनांशं किञ्चिद्वितनोमि—पुनःक्रियेत्यन्तो ग्रन्थः सन्ध्यामात्रप्रायश्चित्तपरः, पूजायां पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४—७ ॥ सन्ध्यान्तरे द्वितीयसन्ध्याकाले प्राप्ते पूर्वसन्ध्यानिवृत्तिः, विहितप्रायश्चित्तमात्रम् ॥ ८—९ ॥ पुनर्मण्डलमाचरेत इति अग्रे दीपनाशप्रायश्चित्ते विविच्यते ॥ १०—१६ ॥ पूजात्रयमिति आवरणार्चनं ओघत्रयतिथिनित्याऽर्चनं समयाम्नायार्चनं चेत्यर्थः । पीठपूजा धर्मादिपूजा ॥ १७ ॥ अर्पणं उपचारार्पणम् । देहशुद्धिः भूतशुद्धिः । सामयिकादीत्यादिना आरादुपकारकनिखिलशेषाङ्गानां ग्रहणम् ॥ १८—१९ ॥ मूलेन तर्पणाष्टकमित्यत्र तर्पणं प्रथमेनैव । तदवसरश्च नवावरणपूजाऽनन्तरं, ततः प्राप्ता. श्रोतं प्रधानात् प्राक् तदनन्तरं वा नैमित्तिकप्राय-

श्रूयते । एवमग्निहोत्रे "षड्ढे समिधावादध्यात् भ्रातृव्यमस्मै जनयेत्" इति समिद्द्वये निन्दा श्रूयते । तथा सति अग्निहोत्रे अनुदितहोम समिद्द्वय त्रयं चतुष्टयं च शाखान्तरप्रतिपादितं अननुष्ठेयं स्यात् । तस्मात् यत्र निन्दा श्रूयते तच्छाखिनामेव तदावश्यकता नान्येषाम् । स्वशाखाविरुद्धं तु आकाङ्क्षितं तन्त्रान्तरात् ग्राह्यं इत्युक्तं प्राक् । अतः प्रायश्चित्ताकाङ्क्षायां यावदुपयुक्तं ग्राह्यं, विरुद्धं हेयम् । " सपञ्च-कालमेऽपि नित्यकर्मप्रत्यवमृष्टि " इति सूत्रेण अलाभे कर्मविधानात् प्रतिशाखं तन्त्रान्तरस्थं प्रतिनिधिशास्त्रं प्राप्तम् । तेन सह स्वात्मीकारादिनिषेधोऽपि प्राप्तोऽपरि-हार्यः । एवं प्रतिनिधिवचने शक्तिपूजाऽपि तत्त्वशोधनं विहाय कार्या ॥ ३०-६० ॥ झटित्युद्वास्येति—उत्तराङ्गलोपं कृत्वोद्वास्येत्यर्थः ॥ ६१-६२ ॥ अर्थापघातदोष-स्येति—उपघातशब्दार्थ उक्तो बृहद्रामकेश्वरतन्त्रे —

उच्छिष्टरक्तमूत्रादिस्पर्शो यदि जायते ।
पूजनायोग्यताहेतोरुपघातः स उच्यते ।
स्थानात् भ्रंशेऽप्येवमेव महादोषकरः स्मृतः ॥ इति ॥ ६३-६६ ॥

स्फुटिते भेदने अवयवभङ्ग इति यावत् । महासान्तपनमुक्तं तन्त्रे—

महासान्तपनाख्यं च करिष्ये देवतानतम् ।
ततः शिवालये पुण्ये नदीतीरे गृहे स्थले ॥
तिथिसंख्यमतः मूलं जप्त्वा होमं [1]समाचरेत् ।
घृताक्तबिल्वपत्रैश्च ततो गव्यैः सुसंस्कृतैः ॥
स्नपनार्चनं देवि कारयित्वा यथाविधि ।
पञ्चामृताधिकाता च निर्वर्त्य च ततः प्रिये ॥
स्वीकृत्य च यथायोग्यं त्रिचतुः पञ्चपात्रकम् ।
ग्रासं हि पात्रस्यान्ते वै प्रत्येकं भक्षयेत् प्रिये ॥

[1] सम च—च२.

शुद्धयादिचर्वणोन्मिश्रं पूर्वमङ्घ्याऽनुगेयत ।
मयूराण्डमितो ग्रास सङ्ख्यया तदप पिवेत् ॥
पश्चात् जल पिवेत् देवि जपेन्मूलशतत्रयम् ।
रात्रौ स्थण्डिलशायी च ब्रह्मचर्ययुत सदा ॥
पूजाऽन्ते भोजयेत् पश्चात् यथाविभवमम्बिके ।
एवं त्रिरात्र निर्वर्त्य चतुर्थे पूजयेत् गुरुम् ॥
यथाशक्ति ततो देवि तदाज्ञावशत शिवे ।
व्रत निवेदयेत् देव्यै ब्राह्मणान् भोजयेत तत ॥
य एवमाचरेत् देवि सम्य पापक्षयो भवेत् ॥

इति तन्त्रान्तरोक्त महासान्तपनं व्रतम् ॥ ६७ ॥

नित्यपूजोक्तान्येव प्रायश्चित्तानि स्थलान्तरे अतिदिशति—दीक्षाऽऽदिष्वप्येवमेवेति । आदिपदेन नैमित्तिककाम्यपूजापरिग्रह । दीपोपघाने दीपनाशे पुनर्मण्डलमाचरेत् इति । यथा पूर्व मण्डल द्वाग्पूजाऽऽदिना देशपरिचितिं कृत्वा देवयजनभूमिं संपाद्य याग सपादित, तथा तत्समाप्तौ तथैव दीपोपघातनिमित्त पुनर्मण्डलपूजा करिष्ये इति सकल्प्य मण्डलोद्वासनान्त पुनर्यजेत् । श्रौते कर्मण्यपि परिश्रयणादेरिदमेव फल श्रुतं अर्थवादे "परिश्रयत्यन्तर्हितो हि देवलोको मनुष्यलोकात्" इत्यादिना । अत्रापि द्वाग्पूजनमेव परिश्रयण मण्डलकरणम् । यद्वा —मण्डललक्षणमुक्त योगिनीतन्त्रे—

कुमार्या वटुकेनापि सुवासिन्या द्वयेन च ।
पञ्चसामयिकैश्चैव युक्तं मण्डलमुच्यते ।
एतन्न्यून तु देवेशि केवल पूजन स्मृतम् ॥ इति ॥

ईदृशगुणविशिष्टं वा पूजन मण्डलमाचरेदित्यनेन ग्राह्यम् । दीपघातेऽपि कश्चन विशेषो बृहद्वामकेश्वरतन्त्रे—

दीपान्तरस्य सत्त्वे तु दीपनाशो न दोषदः ।
तस्मात् दीपाननेकान् वै ज्वालयेन् परितः शिवे ॥ ६८ ॥

शेषं स्पष्टम् ॥

एतत्प्रयोगरचनं सूक्ष्मबुद्ध्या विभाव्य रचनीयम् । ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिख्यते ॥

एवं प्रायश्चित्तं कर्मवैगुण्ये प्रायो दर्शितम् । अनुक्तविषये प्रायश्चित्तं साधारणतयोक्तं योगिनीतन्त्रे—

अनुक्तानां च दोषाणां दशधा मूलसंस्मृतिः ॥ इति ॥

तथा बृहद्वामकेश्वरेऽपि—

ज्ञाताज्ञातकृतानां तु पापानां परमेश्वरि ।
पादुकां तु त्रिधा स्मृत्वा तत्क्षणादेव नश्यति ॥ इति ॥

एवं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । इत्यलं भूयसा ॥ ८१ ॥

कुलमार्गनिष्ठप्रशंसा

एतावत्पर्यन्तमनुष्ठेयक्रियामुक्त्वा तदनुष्ठातारं स्तौति—

इत्थं विदित्वा विधिवदनुष्ठितवतः कुलनिष्ठस्य सर्वतः कृतकृत्यता शरीरत्यागे श्वपचगृहकाश्योर्नान्तरं जीवन्मुक्तः ॥ ८२ ॥

इत्थं एतावत्पर्यन्तं उक्तप्रकारं विदित्वा सम्यग्विदित्वा विधिव यथाशास्त्रमनुष्ठितवतः अनुष्ठानं कुर्वतः कुलनिष्ठस्य कुलमार्गे श्रद्धाभक्तिमतः । सर्वतः सर्वप्रकारैः कृतकृत्यता कुलमार्गश्चैतावत्पर्यन्तं दशखण्डैरुक्तो ज्ञेयः । सर्वतः सर्वप्रकारैः कृतकृत्यता अनुष्ठेयशेषरहितता संपन्नेति शेषः । एवं शरीरस्थितिकाले फलमुक्त्वा देहत्यागेऽपि

फलमाह—शरीरत्याग इति । एतदनुष्ठातृभिन्नानां काश्यां देहत्यागे मुक्ति, कीकटे नरक, पुण्यदेशे स्वर्ग, इति फलतारतम्यम् । अस्य तु श्वपच चण्डाल तद्गृहकाश्योर्न किंचिदन्तरम् । अत्र हेतुमाह—जीवन्मुक्त इति । यतोऽस्य जीवत्वेन मुक्त अतोऽविद्यालेशाभावात् स्वर्गनरकयोरप्राप्ति, कारणाभावे कार्यासंभवात्, स्वर्गनरकयोरविद्याकार्यत्वात् । नापि मुक्ति काशीमरणेन भवितुमर्हति, तस्य जीवन एव लब्धत्वात् । अत अयं देह यत्र क्वचन वा पतितु न ततो दुःख सुखं वा भवितुमर्हति । अतो द्वयोर्नान्तरमिति भाव । एतेन एतत्सदृशं परमपुरुषार्थसाधनं नान्यदिति भाव । प्रथमखण्डे श्रुतं फलं दीक्षाया मात्र । एवं तत्तत्करणानन्तरं दर्शित फलं तस्य तस्यैव, इदं तु विशिष्टानुष्ठानस्यैव इति बोध्यम् ॥ ८२ ॥

अध्येतृप्रशंसा

एवं दशखण्डैर्विहितानुष्ठानकर्तारं स्तुत्वा दशखण्डाध्येतारं स्तौति—

य इमां दशखण्डीं महोपनिषदं महात्रैपुरसिद्धान्तसर्वस्वभूतामधीते स सर्वेषु यज्ञेषु यष्टा भवति यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवति इति हि श्रूयते इत्युपनिषत् इति शिवम् ॥ ८३ ॥

इमां पूर्वोक्तां दशखण्डीं महोपनिषदं दशखण्डसमुदायात्मिकाम् । उपनिषदिति ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकस्येदमस्य संज्ञा । तत्र ब्रह्मप्रतिपादनं साक्षात् परम्परया चेति द्विविधम् । तत्र साक्षात्प्रतिपादिका महोपनिषत् । अन्यापि साक्षात्प्रतिपादकश्रुत्यर्थानुवादकत्वात् महोपनिषत्त्वं औपचारिकम् । एतेन केवलब्रह्मप्रापकशास्त्ररूपत्वात् परमपुरुषार्थसाधनमेतदध्ययनमिति ध्वनितम् । त्रैपुरसिद्धान्तमिति—त्रिभ्य सृष्टिस्थितिलयेभ्य पुरा पूर्ववर्तिनी नित्येति यावत् सा त्रिपुरेति । तदुक्तं त्रैपुरसिद्धान्ते "त्रिभ्य पुरा त्रिपुरा" इति । कालिकापुराणेऽपि—

त्रिकोणं मण्डलं चास्य भूपुरं च त्रिरेखकम् ।
मन्त्रोऽपि त्र्यक्षरः प्रोक्तः तथा रूपत्रयं पुनः ॥
त्रिविधा कुण्डलीशक्तिः त्रिदेवाना च सृष्टये ।
सर्वं त्रयं त्रयं यस्मात् तस्मात् तत्त्रिपुरा मता ॥ इति ॥

त्रिपुरारहस्येऽस्य पदस्य निरुक्तयो बह्व्यः सन्ति, ग्रन्थविस्तरभयात् अतिप्रयोजनाभावाच न लिख्यन्ते । त्रिपुरासंबन्धी त्रैपुरः स चासौ सिद्धान्तश्च तस्मिन् सर्वस्वभूतां दध्नो नवनीतवत् सारभूतां तां योऽधीते सः सर्वयज्ञेषु गणपत्यादिपराऽन्तेषु यज्ञेषु यष्टा भवति । क्रियाऽननुष्ठानेऽप्यध्ययनमात्रेणैव तावदनुष्ठानफलं भवतीत्यर्थः । एतस्मिन्नर्थे आरण्यकश्रुतिं प्रमाणत्वेनोपन्यस्यति—यं यं क्रतुमधीते इति श्रूयते इत्यन्तेन । इत्युपनिषदिति उपनिषत्प्रतिपादकमिति उपसंहारद्योतकम्,

इतीदं ते मयाऽऽख्यातं दिव्यं नाम्ना शतत्रयम् ।
इत्येतन्नामसाहस्रं कथितं ते घटोद्भव ॥

इत्यादिस्थले तथा दृष्टत्वात् । शिवमिति कल्याणवाचि ॥

खण्डादिपरिपठनम्

आपस्तम्बादिसूत्रवत् अत्रापि सूत्ररूपत्वं "अथातो दीक्षां व्याख्यास्यामः" इत्यनेन ज्ञापितम् । अतः उपसंहारवेळायामपि तत्संप्रदायेन वैपरीत्येन खण्डादीन् परिपठति—

अथातः सर्वेषां मन्त्राणां, अथ स्वेष्टमन्त्रस्य, इति विधिवत्, इत्थं साङ्गां, इयमेव महती विद्या, अथ प्राथमिके चतुरस्रे, अथ हृच्चक्रस्थितां, एवं गणपतिमिष्ट्वा, इत्थं सद्गुरोः, अथातो दीक्षां व्याख्यास्यामः । अथ, एवं, अथ, इत्थं, अथ स्वेष्टेति पञ्च ॥ ८४ ॥

"अथात सर्वेषां मन्त्राणां" इत्यादि "अथातो दीक्षा" इत्यन्तेन खण्डविभागमुक्त्वा पटलानुक्रमणिका दर्शयति––अथैवमिति । अथेत्यारभ्य खण्डद्वयानन्तरं तृतीयखण्डारंभ एवमिति । अथ १, एव २, अथ ३, इत्थं ४, अथ स्वेष्ट ५ । एवं एकैकं पटल खण्डद्वयात्मकं ज्ञेयम् ॥ ८४ ॥

ग्रन्थकर्तृप्रशंसा

ग्रन्थकर्तारं तद्गुणोत्कर्षं च प्रकटयति––

इति श्रीदुष्टक्षत्रियकुलकालान्तकरेणुकागर्भसंभूतमहादेवप्रधानशिष्यजामदग्न्यश्रीपरशुरामभार्गवमहोपाध्यायमहाकुलाचार्यनिर्मितं कल्पसूत्रं संपूर्णम् ॥

दुष्टक्षत्रियकुलकालान्तकेत्यनेन दुष्टनिग्रहपूर्वकधर्मव्यवस्थापकत्वं दर्शितम् । रेणुकागर्भेत्यनेन जामदग्न्यस्योभयकुलशुद्धत्वं दर्शितम् । महादेवेत्यनेन सम्प्रदायप्रवर्तकशुद्धिर्दर्शिता । कुलाचार्य इत्यनेन स्वस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रता सूचिता । एतैः सर्वैर्विशेषणैः स्वप्रणीतग्रन्थे अप्रामाण्यशङ्काकलङ्कलेशाभावः सूचितः ॥ ८५ ॥

व्याख्यानरचनकाल

एषोऽपराजितानन्दनाथः श्रीगुरुमेवया ।
सपन्नसूक्ष्मविज्ञानः श्रीदेवीप्रेरितः कृती ॥
जामदग्न्यं कल्पसूत्रं व्याचख्यौ गूढभावकम् ।
बालानां सुखबोधाय श्रीदेवीप्रीतयेऽपि च ॥
रचितग्रन्थजालं तु साधवो गतमत्सराः ।
शोधयन्तु विचार्यैव भ्रान्ते पुरुषधर्मतः ॥
माधुर्येणोऽथवाऽसाधु सौभाग्योदयसञ्ज्ञकः ।
यत्प्रेरणासमुद्भूतः तस्याश्चरणपङ्कजे ॥

अग्निप्राणाद्रिभूसङ्ख्ये शाके तपसि गीष्पतेः ।
वासरे शुक्लपक्षस्य दिने आद्ये निशामुखे ॥
अर्पितः श्रीकालिकायामनेन प्रीयतां शिवा ॥

जपो जल्पः शिल्पं सकलमपि मुद्राविरचना
गतिः प्रादक्षिण्यक्रमणमशनाद्याहुतिविधिः ।
प्रणामः संवेशः सुखमखिलमात्मार्पणदृशा
सपर्यापर्यायस्तव भवतु यन्मे विलसितम् ॥

अनेन कर्मणा श्रीकामेश्वरीकामेश्वरौ प्रीयेताम् ॥

इति श्रीपरिचितकुलार्णवनिखिलनित्यनैमित्तिकानुष्ठानपुष्टीकृतकल्मषोद्भवाद्युपासकवर्यामृते-
शानन्दनाथप्रेमपात्रसुतनव्यतनूद्भवरामेश्वरविरचिता सौभाग्योदयमन्त्रिका
परशुरामसूत्रवृत्तिः समाप्ता

अनुबन्धः

परशुरामकल्पसूत्रपरिशिष्टम्

अथातो वार्ताळीसिद्धियन्त्रं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

भुवनेश्वरीबीजमध्ये वृत्तद्वयं विधाय, तन्मध्ये व्यतिभिन्नं चतुरश्रद्वयं विधाय, तदन्तर्वृत्तं कृत्वा, तदन्तर्वृत्तसप्तकयुक्तानि सप्तपट्कोणानि यथासंप्रदायं विदध्यात् ॥ २ ॥

तत्र अष्टसु कोणेषु अष्टस्वन्तराळेषु च दशोत्तरशताक्षरीविद्यायाः षोडशवर्णान् अकारादिककारान्तषोडशस्वररहितषोडशवर्णसहितान् संलिख्य पूर्वषट्कोणषट्सु कोणेषु षट्सु अन्तराळेषु च खकारादिडकारान्तं तद्द्वादशवर्णान् संलिख्य पुनरग्निकोणस्थषट्कोणे ढकारादिसकारान्तद्वादशवर्णसहितान् द्वादशवर्णान् राक्षसकोणस्थषट्कोणे यकाराद्याकारान्तद्वादशवर्णयुक्तान् द्वादशवर्णान् पश्चिमकोणे इकाराद्योकारान्तसहितान् वसुकोणे अंकारादिटकारान्तसहितान् दशकोणे ठकारादिवकारान्तयुतान् मध्यषट्कोणे भकारादिक्षकारान्तसंयुक्तान् विलिख्य लक्षताद्यद्वयवृत्तान्तराळवीथ्यां शिष्टान् दशवर्णान् ओगजडदबलक्षसंयुक्तान् विलिखेत् ॥ ३ ॥

अथ नवग्रहयन्त्रं व्याख्यास्यामः । नवकोष्ठान् विधाय, नवसु कोणेषु वृत्तत्रयं विधाय, नवकर्णिकासु नवकोष्ठान् विलिख्य, नवसु कोष्ठेषु मध्यकोष्ठेषु मध्यकोष्ठ-वृत्तत्रयं कर्णिकास्थनवकोष्ठं मध्यकोष्ठे मकारसहितं प्रणवं विलिख्य, शिष्टेष्वष्टसु कोष्ठेषु अकाराद्यृकारान्तानष्टस्वरान् विलिख्य, अन्तर्वृत्तान्तराळे मकारसहितान् षोडशस्वरान् लिखित्वा, बहिर्वृत्तान्तराळे अकारादिक्षकारान्तान् मातृकार्णान् विलिखेत् ॥ ४ ॥

एवं भास्करमण्डलं मध्ये कृत्वा पूर्वकोष्ठवृत्तत्रय-कर्णिकास्थितनवसु कोष्ठेषु मध्यकोष्ठे ऌकारगर्भं प्रणवं विलिख्य, पूर्वाद्यष्टसु कोष्ठेषु ऌकारादिविसर्गान्तानष्टस्वरांश्च विलिख्य, अन्तर्वृत्तान्तराळे ॡकारसहितान् षोडश-स्वरान् संलिख्य, बाह्यवृत्तान्तराळे अकारादिक्षकारान्तान् लिखेत् ॥ ५ ॥

एवं चन्द्रमण्डलं विधाय, अग्निस्थितवृत्तत्रयकर्णिका-नवकोष्ठमध्यकोष्ठे प्रणवगर्भककारं विलिख्य, ईशानकोष्ठा-दिराक्षसकोष्ठान्तं कवर्गं विलिख्य, पश्चिमकोष्ठादिसोम-कोष्ठान्तकोष्ठत्रये भौमायेति वर्णत्रयं विलिख्य, अन्तर्वृत्ता-न्तराळे ककारसहितान् षोडशस्वरान् संलिख्य, बाह्यवृत्ता-न्तराळवीथ्यां मातृकां लिखेत् । एवं भौममण्डलं विधाय, बुधमण्डलं लिखेत् ॥ ६ ॥

दक्षिणकोष्ठस्थवृत्तत्रयकर्णिकास्थितनवकोष्ठेषु मध्यकोष्ठे च कागर्भं प्रणवं विलिख्य, ईशानादिपञ्चकोष्ठेषु चवर्गं विलिख्य, कोष्ठत्रये बुधायेति वर्णत्रयं च विलिख्य पूर्ववत् षोडशस्वरसहितं चकारं विलिख्य, मातृकार्णं च विलिख्य, नैर्ऋतिकोष्ठस्थवृत्तत्रयकर्णिकास्थितनवकोष्ठके मध्यकोष्ठे पकारगर्भं प्रणवं विलिख्य, शिवादिकोष्ठपञ्चके पवर्गं विलिख्य, शिष्टकोष्ठत्रये सौरये इति शनिनामवर्णान् आलिख्य, अन्तराळद्वये पकारं मातृकां च विलिख्य, पश्चिमकोष्ठस्थवृत्तत्रयकर्णिकामध्ये कोष्ठनवकं विधाय, तन्मध्यकोष्ठे टकारगर्भं प्रणवं विलिख्य, ईशानादिकोष्ठपञ्चके टवर्णान् विलिख्य, कोष्ठत्रये गुरव इति विलिख्य, पूर्ववदन्तराळद्वये टवर्गं मातृकां च विलिखेत् ॥ ७ ॥

एवं गुरुमण्डलं विधाय वायुकोष्ठे मध्ये यकारगर्भं प्रणवं विलिख्य, ईशानादिकोष्ठपञ्चके यवर्गं विलिख्य, राहव इति लिखित्वा, सोमकोष्ठमध्ये कोष्ठे तकारगर्भं प्रणवं लिखित्वा, ईशादिकोष्ठेषु तवर्गं शुक्रायेति विलिख्य, ईशानकोष्ठे मध्ये शकारं विलिख्य ईशाद्यष्टसु कोष्ठेषु पवर्गं केतव इति च विलिख्य, अन्तराळद्वये षोडशस्वरसहितं शकारं मातृकां च विलिखेत् इति नवग्रहचक्रं विधाय, नवग्रहपूजां कुर्यात् इति शिवम् ॥ ८ ॥

इत्येकादशः खण्डः

अथातः शिवात्मकान् मन्त्रान् व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

ऐं ह्रीं श्रीं ह्स्ख्फ्रें हसहहरौः अमृतविग्रहा पञ्चार्णा ५ ॥ २ ॥

ओं जुं सः पालय पालय सः जुं ओं इति मृत्युञ्जयविद्या द्वादश १२ ॥ ३ ॥

श्रीं ह्रीं क्लीं त्रिपुटाविद्या त्रिवर्णा ३ ॥ ४ ॥

ओं ह्रां ह्रीं ह्रूं वैरिमोहि गरुडपक्षि हर हर हिंस हिंस स्वाहा इति गरुडमन्त्रः त्रयोविंशत्यक्षरात्मकः २३ ॥ ५ ॥

ओं एहि परमेश्वरि स्वाहा इत्यश्वारूढा दशाक्षरी१०॥

ओं नमो भगवति माहेश्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा इत्यन्नपूर्णाविद्या सप्तदशाक्षरी १७ ॥ ७ ॥

हसक्षमलवरयूं इत्येकाक्षरो नवात्मको मन्त्रः १ ॥ ८ ॥

सहक्षमलवरयीं इत्येकाक्षरा नवात्मिका १ ॥ ९ ॥

ओं ह्रीं नम इति देवीहृदयविद्या चतुर्वर्णा ४ ॥ १० ॥

ओं रुद्रदयिते योगेश्वरि स्वाहा इति द्वादशार्णा गौरीविद्या १२ ॥ ११ ॥

इटि इटि मुटि मुटि काकटमुण्डि स्वाहा इति लक्षसुवर्णप्रदा पञ्चदशाक्षरी १५ ॥ १२ ॥

ओं नवकेशी कनकवर्ती स्वाहा इति निष्कत्रयप्रदा विद्या द्वादशा क्षरी १२ ॥ १३ ॥

एकायकुणाणातुके इत्यभीष्टदायिनी विद्याऽष्टाक्षरी ८ ॥ १४ ॥

ऐं ह्रीं श्रीं मातङ्गिन्यै स्वाहा श्रीं ह्रीं ऐं इति मातङ्गिनीविद्या द्वादशाक्षरी १२ ॥ १५ ॥

ह्रीं श्रीं क्लैं अ इ राज्यदे राज्यलक्ष्मी सः क्लैं श्रीं ह्रीं इति राज्यलक्ष्मीविद्या षोडशाक्षरी १६ ॥ १६ ॥

ओं श्रीं ह्रीं श्रीं कमले कमलालये प्रसीद प्रसीद श्रीं ह्रीं श्रीं महालक्ष्म्यै नम इति महालक्ष्मीविद्या सप्तविंशतिवर्णा २७ ॥ १७ ॥

ज झ री म हा च ण्ड ते ज स्सं क र्षि णी का ल मं था ने हः सिद्धलक्ष्मीविद्या सप्तदशार्णा १७ ॥ १८ ॥

ओं गलयों ओं, ह्रीं गलयों ह्रीं, क्लीं गलयों क्लीं, ऐं गलयों ऐं, क्रूं गलयों क्रूं, स्त्रीं गलयों स्त्रीं, ह्रीं क्लीं ऐं क्रूं स्त्रीं गलयों द्रां द्रीं क्लीं क्रूं सः, एते सप्तगोपालमन्त्राः ॥ १९ ॥

एतेषां पारायणात् सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् इति शिवम् ॥ २० ॥

इति द्वादशः खण्डः

अथातः प्रस्तारक्रमं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स्वेच्छया कतिचित् शुद्धाक्षराणि केनचित् प्रकारेण विलिख्य तेष्वन्त्यशिरसि बिन्दुं विलिख्य उपान्त्यवर्णमारभ्य प्रथमवर्णपर्यन्तं व्युत्क्रमेण एकैकस्य वर्णस्य शिरस्येकैकमङ्कं एकद्वित्रिचतुःपञ्चषडादिरूपमेकोत्तराभिवृद्धि विलिख्य, तत

एकेन द्वयं द्वाभ्यां त्रयं त्रिभिश्चतुष्टयमित्येवं क्रमेण तानङ्कान् गुणयेत् ॥ २ ॥

तेन हसकलह्रींरूपेषु ध्रुवेषु मायाबीजस्य शिरसि शून्यं लकारस्य शिरस्येकं ककारस्य द्वौ सकारस्य षट् हकारस्य चतुर्विंशतिः इति सिध्यति ॥ ३ ॥

ईदृशस्य विन्द्वाद्यं कवर्गस्य खण्डाङ्क इति संज्ञा नष्टोद्दिष्टादिषु व्यवहारार्थं कृता ॥ ४ ॥

तत औत्तराधर्येण चतुर्विंशतिवारं विलिख्य तद-धस्तथैव सकारांस्तदधः ककारांस्तदधः लकारांस्तदधः मायां विलिखेत् ॥ ५ ॥

ततः अनयैव रीत्या सादिचतुष्टयं षट्षड्वारं लिखेत् ॥

कादित्रयं द्विद्विवारं लिखेत् ॥ ७ ॥

लकारमायां च एकैकवारं लिखेत् ॥ ८ ॥

एवं सति द्वितीयपङ्क्तौ एकमक्षरं न्यूनं संपद्यते ॥ ९॥

तं लकारं पञ्चमस्थाने लिखेत् ॥ १० ॥

प्रथमपङ्क्तिस्तु पूर्वमेव पूर्णास्तीति न तत्र लेखन-प्रसक्तिः ॥ ११ ॥

तृतीयादिषु पङ्क्तिषु द्वौ द्वौ वर्णौ न्यूनौ भवतः, तावेकस्यां पङ्क्तौ क्रमाद्विलिख्य तदधस्तनपङ्क्तौ व्युत्क्रमात् तावेव लिखेत् ॥ १२ ॥

पुनस्तनपङ्क्तिद्वये विशिष्टौ ध्रुवौ तौ क्रमान् क्रमाभ्यां लिखेत् ॥ १३ ॥

एवमान्तकरणेनैकः प्रस्तारखण्डो भवति ॥ १४ ॥

यावन्तो ध्रुवास्तावन्त एव तत्प्रस्तारस्य खण्डाः समसङ्ख्यावृत्तका भवन्ति ॥ १५ ॥

तेष्वाद्ये खण्डे वृत्ताद्यो ध्रुवाद्य एव, द्वितीये खण्डे ध्रुवद्वितीय एव वृत्ताद्यः, तृतीये खण्डे ध्रुवतृतीय एवेत्यपि नियमोऽस्ति ॥ १६ ॥

ततश्च द्वितीयखण्डप्रथमवृत्ते पूर्व एव कृतद्वितीयस्य सकारात् परतः संस्थापयेत् ॥ १७ ॥

एवं तृतीयखण्डादिमवृत्ते कहसलह्रीमिति क्रमः ॥

चतुर्थखण्डादौ लहसकह्रीं, पञ्चमखण्डादौ ह्रीं हसकल इति क्रमः ॥ १९ ॥

प्रथमखण्डान्ततृतीयवृत्तेऽपि यौ द्वौ शिष्येते तौ द्वावपि कह्रीमिति लेख्यौ प्रथमवृत्ते तयोः पौर्वापर्यस्य क्लृप्तस्य त्यागे मानाभावात् ॥ २० ॥

एतेन नवमादिवृत्तेष्वपि सकारह्रींकारयोः क्रमेण लेख इत्यादि सिध्यति ॥ २१ ॥

तत्तत्खण्डद्वितीयादिवृत्तानि प्रथमखण्डवदेव लेखनीयानि ॥ २२ ॥

यावत्प्रथमखण्डाद्यवृत्ताक्षराणि व्युत्क्रमेण पतन्ति तावत्पर्यन्तोऽयं प्रस्तारः प्रथमवृत्तप्रथमाक्षरशिरोंको ध्रुवार्णसङ्ख्यया गुणितश्चेत् प्रस्तारवृत्तसङ्ख्यापि निष्पद्यते ॥ २३ ॥

तेन पञ्चध्रुवके चतुर्विंशतिः चतुर्ध्रुवके षट् द्वितीयध्रुवके द्वौ एकध्रुवके एकं इति शिवम् ॥ २४ ॥

इति त्रयोदशः खण्डः

अथातो नष्टोद्दिष्टं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

हसकलह्रीं इत्येषां पञ्चानामक्षराणां ध्रुवप्रस्तारे विंशत्यधिकशतं वृत्तानि तेषु चतुरशीतितमवृत्तजिज्ञासायां चतुरशीतिसङ्ख्यैव नष्टोऽङ्कः ॥ २ ॥

खण्डाङ्कास्तु चतुर्विंशतिः षट् द्वे एकं शून्यं चेति पूर्वमेवोक्त्या तेनैकेकेन नष्टाङ्कं विभजेत् ॥ ३ ॥

तथा चतुर्विंशत्या चतुरशीतेर्हरणे त्रयो लब्धाः द्वादशाशिष्टास्ततः षड्भिः द्वादशानां हरणे यद्यपि निश्शेषता भवति तथाऽऽपि विभाजकानां सशेषत्वादत्राप्येकं षट्कमवशेष्यं तेनैकलब्धं षट् षष्ठा ततो द्वाभ्यां षण्णां हरणे सावशेष विभजनेन द्वौ लब्धौ द्वौ शिष्टौ तत एकेन सशेषहरणे एकं लब्धं एकं शिष्टम् । तस्य शून्येन विभजनेन शून्यं लब्धं शून्यं शिष्टं तेन त्र्येकद्व्येकशून्यानि लब्धाङ्काः एते प्रत्येकं सैकाः कार्याः । तेन चतुर्द्वित्रिद्व्येकाङ्का भवन्ति ॥ ४ ॥

ततश्च पूर्वक्लृप्तक्रमेषु हसकलह्रीं इत्याकारकेषु ध्रुववर्णेषु चतुर्द्विद्व्येकसङ्ख्यावर्णास्तान् सङ्ख्यायै निष्कास्य पृथक् लिखेत् ॥ ५ ॥

यथा वाग्बीजात्मकबीजचतुर्थे लकारः ॥ ६ ॥

सजिज्ञासितवृत्ते प्रथमो वाग्बीजात्मके द्वितीयः सकार एव तत्र द्वितीयः ॥ ७ ॥

अथानयोः लकारसकारयोः पूर्वलिखितत्वात् परित्यागे गणने वाग्बीजपञ्चम एव तृतीयो भवति ॥ ८ ॥

माययैव जिज्ञासितवृत्ते तृतीया कथकवर्गात् द्वितीयोपात्तसकारपरित्यागेन गणनया ककार एव पूर्वो भवतीति स तत्र चतुर्थः ॥ ९ ॥

वाग्बीजस्य प्रथमो हकारः स तत्र पञ्चमो भवतीति लसह्रींकह इत्याकारकं चतुरशीतितमं वृत्तं निष्पद्यते इति शिवम् ॥ १० ॥

इति चतुर्दशं खण्डम्

इत्थं कृतनष्टो लसह्रींकह इत्याकारकं वृत्तं पञ्चध्रुवप्रस्तारे कतितममिति जिज्ञासायां तद्वृत्तं भूमौ विलिख्य तच्छिरसि खण्डाङ्कान् लिखेत् ॥ १ ॥

ते यथा—चतुर्विंशतिः षट् द्वे एकं शून्यं चेति ॥ २ ॥

ते च लकारादयः वर्णाः क्रमक्रमेषु हसकलह्रीं इत्याकारकेषु पञ्चसु ध्रुववर्णेषु पूर्वलिखितपरित्यागेन गणनया चतुर्थद्वितीयतृतीयद्वितीयप्रथमाः क्रमेण भवन्ति ॥ ३ ॥

तेन तेष्वङ्केषु प्रत्येकमेकाङ्कनिरासे सति त्र्येक-द्व्येकशून्यानि संपद्यन्ते ॥ ४ ॥

ते चाङ्काः लकारादीनामधः क्रमाल्लेख्याः ॥ ५ ॥

अथ अधोङ्केनोर्ध्वाङ्कं गुणयित्वा तत्तदक्षरा-धोङ्काधःक्रमेण लिखेत् ॥ ६ ॥

यथा चतुर्विंशतिस्त्रिभिर्हननात् द्वासप्ततिभिः षण्णामेकेन हननात् षट् द्वयोर्द्वाभ्यां घाते चत्वारः एकस्यैकेन हनने एकं शून्यस्य शून्येन गुणने शून्यं एवमेतेषां सर्वेषां मेळने त्र्यशीतिः तेष्वङ्काङ्कप्रक्षेपे चतुरशीतिः संपद्यते इति शिवम् ॥ ७ ॥

इति पञ्चदशः खण्डः

अथातो योनियन्त्रं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

स्वेष्टमानेन त्रिकोणं विलिख्य, तिसृषु रेखासु दशदश चिह्नानि समांशाङ्कानि कृत्वा, तेषु दशदश सूत्राणि पातयेत् इत्येकविंशत्यधिकशतसङ्ख्याकाः प्रस्तारपञ्चभेदा भवन्ति ते तत्र लेख्याः सर्वमध्यत्रिकोणे कर्म लेख्यम् ॥ २ ॥

इत्थं योनिचक्रं विधाय, लिङ्गचक्रं व्याकुर्मः ॥ ३ ॥

पूर्वं एकं चतुष्कोष्ठात्मकं कोष्ठं विलिख्य, तदधः कोष्ठत्रयं तदधः पञ्च तदधः पार्श्वयोः षट् षड्विहाय यथासंप्रदायं चत्वारिंशत्कोष्ठात्मकं लिङ्गं विलिख्य, तत्संलग्नं

चतुरश्रद्वयं वह्न्यादिकोणचतुष्टयं कोष्ठचतुष्टयविशिष्टं विलिख्य, तत्र संप्रदायेन वाग्भवे बीजभेदान् विंशत्यधिकशतसङ्ख्याकान् प्रस्तारसञ्जनितान् विलिख्य, विशिष्टेषु तृतीयबीजस्य प्रस्तारसंजनितचतुर्विंशतिभेदान् विलिखेत् ॥

अथ चतुरश्रद्वयान्तराळे पङ्क्तिखायातनेन सप्तकोष्ठान् संविधाय, तत्र दिननित्यायुगनित्याक्षराणि षट् संविलिख्य, शिष्टे कोष्ठे चोदयाक्षरं विलिख्य तत्रावाह्य पूजयेत् इति शिवम् ॥ ५ ॥

इति षोडशः खण्डः

अथातः सर्वमङ्गविद्यायाः स्वरूपबाहुल्योपदेशं तद्विनियोगप्रस्तावं च करोति ॥ १ ॥

तत्र वाताद्यैः ग्रासमयान्तैः अकाराद्यैः क्षकारान्तैः मातृकाविसराक्षरैः प्रोक्तसंख्यैरित्यर्थः ॥ २ ॥

शतैः पञ्चभिः अकारादीनां षोडशस्वराणां ककारादीनां च पञ्चत्रिंशतां क्षकारान्तानां प्रत्येकं षोडशस्वरयोजनतः षोडशानां षोडशानामप्येवं षट्सप्तत्यधिकपञ्चशतसंख्यानां मातृकाविसराक्षराणां मूलविद्यायाः आदौ क्रमशः प्रत्येकं योजनतः षट्सप्तत्यधिकपञ्चशतसंख्याविद्यारूपाणि सतीति तस्यानवस्थाने मूलविद्यायाश्चतुर्दशस्वरस्थाने स्वरान् षोडश योजयेत् ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तैर्विद्यादियोजितैः पट्सप्तत्यधिकपञ्चशतैरक्षरैः तत्संख्यारूपभेदाय अन्त्ये प्रत्येकं क्रमात् षोडशस्वरयोजनतः षोडशाधिकाद्विशतोत्तरनवसहस्रसंख्याविद्यारूपाणि भवन्तीति तैः संप्रोक्तसंख्यैः विद्यारूपैः प्रयोजयेद्यन्त्रैरिति आदौ वृत्तत्रयं तद्बहिः षट्कोणं तद्बहिरष्टदळं विधाय तद्बहिर्वृत्तत्रयं विदध्यात् ॥ ४ ॥

तेषु विद्याकूटानुक्तक्रमेण न्यसेत् ॥ ५ ॥

तेष्वाद्यं मध्यतः साध्यसमेतं विलिखेत् ॥ ६ ॥

षट्कोणेषु चत्वारि चत्वारि विलिखेत् ॥ ७ ॥

अष्टच्छदेषु प्रत्येकं पञ्चपञ्च समालिखेत् ॥ ८ ॥

बहिर्वृत्तान्तरयुगे मातृकां मायया चितां विलोमामनुलोमां स्वेन सम्यक् समालिखेत् ॥ ९ ॥

अन्तःषडन्तराळेषु पर्यायदिनसंभवे नित्ये लिखेत् ॥

प्रादक्षिण्येन सर्वत एवं यन्त्राणि जायन्ते ॥ ११ ॥

तैः कूटैरुक्तयोगतः शतं च चत्वारिंशच्च चत्वारि च ततः क्रमादिति वृतं, एवमन्यानि कूटानि प्रोक्तानि क्रमेण विलिखेत् ॥ १२ ॥

मध्ये नामसमेतानि तदन्यान्यभितो लिखेत् ॥ १३ ॥

त्रयोदशमितैर्लक्षैः सप्तविंशतिसंख्याकैः सहस्रैश्च शतेनापि चतुर्भिः तानि संख्यया यन्त्राणि जायन्ते ॥ १४ ॥

तैश्च सा सर्वमङ्गळा एवं कामेश्वर्यादिषोडशनित्यानां पृथक् पृथक् यन्त्राणि स्युः ॥ १५ ॥

तस्मादाभिरसाध्यानि न कदाचिच्च कुत्रचित् विद्यते तेषु यत्किंचित् वक्ष्ये कोशेषु तान्ये वदेन्नाथात्मकानि येन स्युस्तेन च मैर्भित्त्वा षोडशधा मन्त्री विदध्यात् ॥ १६ ॥

विनियोजकं त्रिशालमध्यविन्यासं विदध्यात् ॥ १७ ॥

नवकोष्ठकं प्रागादिमध्यपर्यन्तं प्रादक्षिण्यक्रमाल्लिखेत् ॥ १८ ॥

नवानि नवसु प्राज्ञस्तेषु ऋक्षाणि चालिखेत् ।
सप्तम्या साध्यसंयुक्तं नाथां देवीश्च तत्क्रमात् ॥ १९ ॥
यद्यद्विवाञ्छितं कर्म तत्तत्तेषु विलिख्य वै ।
पीठे वा भूतले वाऽपि पूजयेत् प्रोक्तवासरम् ॥ २० ॥
ततः प्राप्ते वाञ्छितार्थे स्वात्मन्युद्वास्य देवताः ।
चक्रं प्रक्षाल्य तत्तोयं केदारादिषु निक्षिपेत् ॥ २१ ॥
एवमन्यानि यन्त्राणि प्रोक्तानि क्रमशो भुवि ।
विनियोज्यान्यभीष्टेषु कार्येषूक्तक्रमेण वै ॥ २२ ॥
परसङ्ख्यासमेतानि तेषु तेष्वप्ययं विधिः ।
सर्वतः सौम्यकर्माणि सिद्ध्यन्ते ह्यऽनया द्रुतम् ॥ २३ ॥
वश्येषु ज्ञानसंपत्त्यै सर्वप्रत्यूहशान्तये ।
लक्ष्मीप्राप्तौ तथारोग्यसिद्धौ रोगार्तिशान्तिषु ॥ २४ ॥
विजयाय समस्तापत्तरणायाभिवृद्धये ।
पुत्रावाप्त्यै च रक्षायै पूजयेत् तेषु तत्क्रमात् ॥ २५ ॥
गजाश्वगोखरोष्ट्राजमहिषीणां विवृद्धये ।
तेषां रोगादिपीडासु तच्छान्त्यै च यथाक्रमम् ॥ २६ ॥

निर्माय नवयन्त्राणि तत्र तत्रार्चयेच्छिवाम् ।
तेषु तेषूक्तकार्येषु तत्तत्संप्राप्तिहेतवे ॥ २७ ॥
नवप्रकारयुक्तानि षोडशप्रथमादिषु ।
तिथिषु प्रोक्तरूपाणि तत्र तां सर्वमङ्गलाम् ॥ २८ ॥
पूजयेत् काङ्क्षितावाप्त्यै तेन सर्वसिद्धिर्भवतीति शिवम् ॥ २९ ॥

इति सप्तदशः खण्डः

अथातो वासनां व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥
तदात्मकं समुदयं मदात्मिकापि विश्रितम् ।
ह्यात्मकं आत्मस्वरूपं तैर्भावयेत् ॥ २ ॥
कालेनान्यस्त्वदुःखार्तिवासनाशतशो ध्रुवम् ।
पराहन्तामयं सर्वस्वरूपस्वात्मविग्रहम् ॥ ३ ॥
सदात्मकं स्फुरत्ताख्यं अशेषोपाधिवर्जितम् ।
प्रकाशरूपमात्मत्वे वस्तु सद्भासते परम् ॥ ४ ॥
वरयन्ते एवमतो लोके नान्यत्र मन्त्रवदक्षरम् ।
यद्वियेति हि मन्वीत सर्वधा सर्वतः सदा ॥ ५ ॥

अथ मन्त्रार्थः—

ललितायास्त्रिभिर्वर्णैः सकलार्थोऽभिधीयते ।
शेषेण देवीरूपेण तेन स्यादिदमीरितम् ॥ ६ ॥

अशेषतो जगत् कृत्स्नं हृल्लेखात्मकतः परम् ।
तस्याश्चार्थस्तु कथितः सर्वतन्त्रेषु गोपितः ॥ ७ ॥
व्योम्ना प्रकाशमानत्वं ग्रसमानत्वमग्निना ।
ते यो विमर्श ईकार विन्दुना तन्निफालनम् ॥ ८ ॥

१. ह्रीं श्रीं अं कामेश्वरीपादुकां पूजयामि ।
२. ,, आं भगमालिनीपादुकां पूजयामि ।
३. ,, इं नित्यक्लिन्नापादुकां पूजयामि ।
४. ,, ईं भेरुण्डापादुकां पूजयामि ।
५. ,, उं वह्निवासिनीपादुकां पूजयामि ।
६. ,, ऊं महावज्रेश्वरीपादुकां पूजयामि ।
७. ,, ऋं शिवदूतीपादुकां पूजयामि ।
८. ,, ॠं त्वरितापादुकां पूजयामि ।
९. ,, लृं कुलसुन्दरीपादुकां पूजयामि ।
१०. ,, ॡं नित्यापादुकां पूजयामि ।
११. ,, एं नीलपताकापादुकां पूजयामि ।
१२. ,, ऐं विजयापादुकां पूजयामि ।
१३. ,, ओं सर्वमङ्गलापादुकां पूजयामि ।
१४. ,, औं ज्वालामालिनीपादुकां पूजयामि ।
१५. ,, अं चित्रापादुकां पूजयामि ।
१६. ,, अः त्रिपुरसुन्दरीपादुकां पूजयामि ॥ ९ ॥

शङ्कुच्छायया दिक्परिज्ञानक्रमं प्रस्तावसहितं उपदिशति ॥ १० ॥

तत्र भानोर्गत्या आदित्यदक्षिणोत्तरायणक्रमगति-भेदज्ञानच्छाययेति यावत् ॥ ११ ॥

तन्मध्यं बिन्दुमध्यं इत्येतत्क्रियाविशेषणम् ॥ १२ ॥

पूर्वापरद्वये पूर्वापरात्मिकयोः दिशोः प्रागवच्छिन्ने कृत्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तदभिमतः तद्द्वयमवष्टभ्य सममानपरिभ्रान्त्या तच्चि-ह्नद्वयान्तरालमानपरिभ्रान्त्यां स्वेच्छाधिकेनार्धेन मानेन अन्योन्यतुल्येन परिभ्रान्त्यां कृत्वा वृत्तद्वयं कृत्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तयोः पूर्वापरयोः संश्लेषसंजातमध्यदक्षोत्तरस्थित इत्यस्य उत्तरत्र सन्धिद्वये इत्येते विशेषं प्राक्प्रत्यक् सूत्रमध्ये प्राक्प्रत्यगात्मसूत्रमध्ये तु संहारे दक्षोत्तरं दक्षिणोत्तरं तेषां मण्डपादीनामग्रैः सूत्राग्रैः ॥ १५ ॥

एतदुक्तं भवति—जीमूताद्यपरिवेष्टितभानौ दिवसे छायादिभिरनावृतदेशे जलयन्त्रादिभिः सुसमीकृतस्य दर्प-णोदरसंकाशस्य भूतलस्य मध्ये बिन्दुं कृत्वा तदवष्टम्भतः प्रतिदिशं द्वादशाङ्गुलमानेन वृत्तं कृत्वा तत्र षडङ्गुलमान-परिणाहमूलमुत्तरोत्तरपरिणाहापचयेन सूचीमात्रीकृताग्र-परिणाहं मृद्वाकृतिं शङ्कुमूलमानोच्छ्रायसहितं वृत्ताकारं शिल्पिवरेण निर्मितं वृत्तमध्यस्थबिन्दुमध्ये यथा शङ्कुमूल-परिणाहमध्यं भवति तथा तच्छङ्कुच्छायाग्रस्य पूर्वाह्णे तत्तद्वृत्तरेखापश्चिमभागे यत्र संधानस्तत्र ततोऽपराह्णे तच्छङ्कुच्छायाग्रस्य तद्वृत्तरेखापूर्वभागे चिह्नं विधाय

तच्चिह्नद्वयं प्रापयत् सूत्रं तत्पूर्वापरं परिकल्प्य तच्चिह्नद्वया-वष्टंभेन तच्चिह्नान्तरालमानस्य चेष्टाधिकेनार्धमानेनान्योन्य-समेते किंचिदन्योन्यसंश्लिष्टं पूर्वापरं वृत्तद्वयं विधाय तद्वृत्तरेखादक्षिणोत्तरसन्धिद्वयप्रापि प्राक्पश्चिमसूत्रमध्य-गत्या तिर्यग्रूपेण यत् सूत्रं दक्षिणोत्तरं परिकल्प्य तत्प्राक्प्रत्यक्दक्षिणोत्तरसूत्रद्वयसंपाताद्वृत्तवक्ष्यमाणमानेन तुल्य-रूपपरिकल्पितसूत्राग्रैस्तैस्तेषां मण्डपादीनां प्राक्प्रत्यग्द-क्षिणोत्तरात्मकदिक्चतुष्टयं परिकल्पयेत् ॥ १६ ॥

सर्वप्रयत्नेन विद्याराधितद्वारा पूर्णताख्यातिसमा-वेशनेच्छा चेत्येते समयाचारिकाः परे च शास्त्रानुशिष्टाः ॥

इत्थं विदित्वा विधिवदनुष्ठितवतः कुलनिष्ठस्य सर्वतः कृतकृत्यता शरीरत्यागे श्वपचग्रहकाश्योर्नान्तरं जीवन्मुक्तो भवति ॥ १८ ॥

य इमामष्टादशखण्डीं महोपनिषदं महात्रिपुर-सिद्धान्तसर्वस्वभूतामधीते स सर्वेषु यज्ञेषु यष्टा भवति । यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवति इति हि श्रूयते इत्युपनिषत् इति शिवम् ॥ १९ ॥

य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥ २० ॥

भद्रं नो अपि वादय मनः ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ २१ ॥

इत्यष्टादशः खण्डः

इति श्रीपरशुरामकल्पसूत्रपरिशिष्टे द्वितीयमपरं समाप्तम् ॥

व्याख्यानोदाहृतग्रन्थग्रन्थकर्तृसूची